

Koncentrationslejren Husum-Schwesing

Studier af en udelejrers fangesamfund, juridiske konsekvenser og sene erindringskultur

Af Jens-Christian Hansen

Ph.d.-afhandling indleveret ved Institut for Historie, Syddansk Universitet

Juni 2017

Jens-Christian Hansen:

Koncentrationslejren Husum-Schwesing

Studier af en udelejrers fangesamfund, juridiske konsekvenser og sene erindringskultur

Ph.d.-afhandling

Institut for Historie, Syddansk Universitet

Juni 2017

Das Konzentrationslager Husum-Schwesing

*Studien der Häftlingsgesellschaft eines Außenlagers, seiner rechtlichen Konsequenzen
und später Erinnerungskultur*

Dissertation

Institut für Geschichte, Universität Süddänemark

Juni 2017

The Husum-Schwesing Concentration Camp

*Studies of the Prisoners' Society in a Subcamp, its legal Consequences
and late Culture of Remembrance*

Dissertation

Department of History

University of Southern Denmark

June 2017

Vejleder/Betreuer/Advisor: Therkel Stræde

Forsideillustration/Umschlagsillustration/Cover illustration:
Brandhanen på det tidligere lejrareal/Der Hydrant auf dem ehemaligen Lagergelände/
The hydrant on the former camp area

Indhold

Indledning.....	6
Metodiske og teoretiske overvejelser	11
Koncentrationslejrsmfundet.....	12
Fællesskabets forudsætninger	14
Fangesamfundets sociale forudsætninger hos Maja Suderland	19
Koncentrationslejren som rammebetingelse for sociale strukturer hos Wolfgang Sofsky	40
Suderland og Sofsky som analytiske værktøjer	49
Perspektivering til sammenlignelig historievitenskabelig forskning: Falk Pingel	50
Forskningsoversigt.....	56
Internationale forskningsbidrag om koncentrationslejrene	56
Koncentrationslejrkomplekset Neuengamme.....	59
Forskningen indenfor lejrtypen "Außenlager"	61
Tidligere forskning om udelejrene Husum-Schwesing og Ladelund	63
Ladelund	64
Dansk forskning om koncentrationslejrene	65
Perspektivering af afhandlingen i forhold til den eksisterende forskning	67
Kildepræsentation	68
Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme.....	68
Bundesarchiv, Außenstelle Berlin-Lichterfelde	69
Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg.....	70
Staatsarchiv Hamburg	71
Frihedsmuseets arkiv.....	72
Historisk Samling fra Besættelsestiden	73
Frøslevlejrens arkiv	74
Landsarkivet for Sønderjylland	75
Landsarkiverne for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, København og for Fyn, Odense	75
Kreisarchiv Nordfriesland, Husum.....	77
The National Archives, Kew.....	78
Rigsarkivet, København	79
United States Holocaust Memorial Museum: International Tracing Service	80
På anden måde indsamlede kilder	81

De nazistiske koncentrationslejre 1933-1945	83
Koncentrationslejrbegrebets oprindelse	84
Udryddelse gennem arbejde?	85
De første nationalsocialistiske koncentrationslejre – de tidlige lejre	88
Koncentrationslejrene organiseres og centraliseres	89
Koncentrationslejrsystemet som instrument for nazisternes ”verdensanskuelse”	92
Annektering og angrebskrig – nye fangegrupper præger koncentrationslejrene.....	95
”Ruslandfelttog” og Holocaust	96
Koncentrationslejr fanger som slavearbejdere	98
Decentralisering af rustningsproduktionen.....	99
Koncentrationslejrsystemets endeligt.....	100
Efteråret 1944.....	102
Baggrunden for lejrens oprettelse	102
Danskere i Neuengammes udelejre – en perspektivering	105
Deportationerne fra Danmark til Neuengamme	108
Forskellige grupper af danskere i Neuengammes udelejre	111
At blive kz-fange – en ”socialiseringsproces”	112
Frøslevlejren	113
På transport.....	117
Optagelse i kz-samfundet.....	118
Fanger i Neuengamme	121
Ankomsten til Husum	124
Koncentrationslejrhierarkiet og dets aktører.....	131
SS – toppen af lejrhierarkiet	132
Marineinfanteriet	143
Kapoerne – i gråzonen mellem gerningsmænd og ofre	145
Civilbefolkningen: Gerningsmænd, hjælpere eller bystanders?	153
Eksempler af deportationsårsagens betydning for fangepopulationen	156
Solidaritet eller splid? De enkelte fangegruppers syn på hinanden.....	162
Fangernes oplevelse af koncentrationslejrens hverdag.....	165
Tvangsarbejdet	167
Hygiejne	172
Sult – eller instrumentaliserings af mad til et terrorinstrument	173

Den ulige kamp mod sygdommene.....	182
Døden bliver del af fangesamfundet.....	188
Kulturel interaktion som overlevelsesstrategi	191
Lejren afvikles, men pinslerne fortsætter	196
Vejen tilbage til livet.....	203
Repatrieringen af de omkomne danskere.....	204
Retsopgøret	210
Britiske militærdomstole 1945-1948.....	211
Tidligere forskning	211
Historisk baggrund for retsopgøret i den britiske besættelseszone	213
Militærdomstolens retspraksis i den britiske besættelseszone	218
The Neuengamme Case No. IV – retssagen mod Klingler, Eichler og Schneider.....	222
The Husum Aussenkommando-Case: Retssagen mod Willi Demmer	238
Opsummering.....	242
Dømt og benådet - Kurt Niels Mikkelsen og det danske retsopgør	244
Tidligere forskning	244
Tysklandsarbejder og frivillig i Waffen-SS	245
På sporet af Mikkelsen	249
Retssagen.....	250
Dom, appel og løsladelse.....	253
Vesttyske forundersøgelser mod Hans Griem 1950-1971	256
Tidligere forskning	258
Historisk baggrund for forundersøgelserne mod Hans Griem	260
Andet forsøg.....	263
Arven efter koncentrationslejren – sidste kapitel?	266
Koncentrationslejren som erindringssted hos Assmann, Young og Hofmann	267
Efter kapitulatonen – flygtningelejr og privat beboelse.....	270
Husum halvtreds år efter magtovertagelsen.....	271
Relikter af en koncentrationslejr	272
Vejen til et mindesmærke	274
Ulrich Lindows monument	276
Ikke et sted for turister.....	277
Udvidelse, fredning og formidling?	279

Nyt årtusinde – nyt monument	281
(Næst)sidste udvidelse – (næst)sidste kapitel?	283
Sammenfatning	284
Et foreløbigt punktum	285
Sammenfatning, konklusion og perspektivering	286
Dansk resumé	291
Deutschsprachige Zusammenfassung	293
English summary.....	296
Litteraturliste	299
Monografier, artikelssamlinger, artikler og anmeldelser	299
Avisartikler og omtaler, kronologisk opstilling	310

Indledning

Husum-Schwesing er repræsentativ for højdepunktet af koncentrationslejrsystemets radikaliseringsproces. Når koncentrationslejren Husum-Schwesing omtales i både fag- og erindringslitteraturen som en af de værste kz-lejre i forhold til sin størrelse, giver det derfor mening at analysere, hvilken betydning denne radikalisering havde for lejren, dens aktører og disses individuelle forudsætninger for at agere i kz-lejrens ekstremsamfund. Men hvad var det egentligt for en lejr og hvilke faktorer medvirkede til at gøre forholdene i den så ekstreme?

Begrebet *koncentrationslejr* vækker klare associationer hos de fleste. Billedet af fanger, barakker, pigtrådshegn og brutale vagter passer dog også til andre lejrtyper, herunder *Polizeihaftlager*, *Arbeitserziehungslager*, *Judenlager*, *Jugendschutzlager*, *Strafgefangenenlager*, ghettoer samt krigsfangelejre, der hørte under værnemagten eller SS.¹ I erindringslitteraturen beskrives disse ofte som koncentrationslejre eller koncentrationslejr lignende. Afhandlingen anvender historikeren Karin Orths definition, hvor koncentrationslejre er lejre, der var organiseret under *Inspektion der Konzentrationslager*² i et "koncentrationslejrsystem".³ Da lejrenes størrelse, funktion og organisatoriske hierarki varierede, skelnes mellem stamlejren (*Stammlager*) og den underordnede udelejr (*Außenlager*). Hvor det var hensigtsmæssigt, blev udelejre organiseret i udelejrkomplekser med fælles lokal forvaltning. Disse defineres som støttepunkter (*Stützpunkte*), med en støttepunktleder (*Stützpunktleiter*), oftest en SS-officer af lavere rang med primært administrative opgaver og bindeled mellem de enkelte kommandoførere og kommandanten for hele lejrkomplekset (1944 i Neuengamme Max Pauly).⁴ Ofte betegnes støttepunktlederen også som "kommandant", hvilket er misvisende. En stamlejr og dens udelejre sammenfattes som

¹ En kort sammenfatning af typerne findes hos Wolfgang Benz: "Nationalsozialistische Zwangslager. Ein Überblick." I: Wolfgang Benz og Barbara Distel: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 1: *Die Organisation des Terrors*. München, 2005. Ss. 11-29; der bl.a. orienterer sig ad Gudrun Schwarz'værk fra 1990 (her citeret i nyere udgave:) Gudrun Schwarz: *Die nationalsozialistischen Lager*. Frankfurt am Main, 1996. Ss. 73 ff. Undersøgelsen foretager en grov opdeling af lejrtyperne og kommer frem til 17 forskellige kategorier (Ibid., ss. 84-85).

² Fra 1942 *Amtsgruppe D* i *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*. Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 1999. Ss. 16-17. Definitionen af en nazistisk kz-lejr anvendes bedst i forhold til kz-systemets slutfase, hvor organisationsstrukturerne var etablerede. Der er en selvmodsigelse i at betegne de tidlige lejre i 1933-1934 som egentlige kz-lejre, da der på dette tidspunkt ikke var etableret en central administration. Gudrun Schwarzs definition er mere nuanceret. Ud fra en fortegnelse fra International Tracing Service opdeles de i 1) de tidlige lejre (før oprettelsen af IKL), 2) stamlejre underlagt IKL, 3) kz-lejrlignende arreststeder på rigsområdet, hvis tilhørsforhold ikke kunne afklares og 4) kz-lejre, der ikke var underlagt IKL. Udelejre nævnes ikke. Gudrun Schwarz: *Die nationalsozialistischen Lager*. Frankfurt am Main, 1996. S. 166

³ Karin Orths analyse af de nazistiske kz-lejre er strukturorienteret. Sociologen Maja Suderland fremhæver, at man ved at tale om et lejrssystem må huske på, at systemet blev præget og defineret af mennesker, der kom fra det omkringliggende samfund og som gennem deres handlinger tydeliggjorde sammenhængen mellem dette og hændelserne i kz-lejrene. Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 61

⁴ Detlef Garbe, m.fl.: "Neuengamme Stammlager" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. s. 333.

”koncentrationslejrkompleks”, hvor koncentrationslejrkomplekset Neuengamme bestod af stamlejren og 87 udelejrre.⁵ Her nuanceres begreberne ”*Außenlager*” og ”*Außenkommando*”, der i litteraturen ofte anvendes i flæng. På dansk bliver de til ”udelejr” og ”udekommando”, hvilket kan forvirre i særligt erindringslitteraturen. I den tidligere forskning synes begreberne også tilfældigt anvendt.⁶ I afhandlingen defineres ”*Außenlager*” som selvstændig lejr og ”*Außenkommando*” som arbejdskommando, der har base i stamlejren, men er udsendt til arbejde udenfor denne.

Den nazistiske koncentrationslejr kan samtidigt – i hvert fald efter en indledende og konsoliderende fase - defineres ud fra den såkaldte ”Dachauer Model”, en særlig struktur for kz-lejrene, der blev indført af deres første inspektør Theodor Eicke i Dachau i 1934 og siden blev eksporteret til hele kz-systemet. Modellen bestod af en administrativ strukturering af kz-lejrens funktioner, en straf- og disciplineringsforordning for fangerne, samt en skoling for vagterne. Den inkluderede et ideologisk aspekt, der fik betydning for lejrenes hverdag helt frem til Nazitysklands totale sammenbrud i maj 1945.⁷ Modellens betydning for lejrene præsenteres i kapitlet om kz-systemets historiske udvikling. Den skal dog introduceres her, da den prægede det tankegods, der definerede den nazistiske koncentrationslejrs struktur og som i høj grad også var gældende i udelejren Husum-Schwesing i systemets slutfase. Husum-Schwesing og Ladelund udgjorde et af de omtalte støttepunkter under ledelse af SS-manden Hans Griem. Sammen med sine håndlangere opretholdt Griem her et terrorregimente i efteråret 1944, der for mange fanger også fortsatte efter lejrens afvikling og fik afgørende betydning for deres senere liv og den ofte traumatiske erindring og efterbehandling af lejren og dens historie. Det er historien om samspillet mellem aktørernes erindring af lejrens samtid og historiens efterliv, denne afhandling vil fortælle.

Husum-Schwesing er et oplagt eksempel, når kontinuiteten mellem en mindre kz-lejrs samtid og efterliv skal studeres empirisk og teoretisk. Metodisk diskuteres betydningen af menneskers interaktion i kz-lejren som *samfundsform* og hvordan disse interaktionsmønstre påvirkede eftertidens opgør med denne på juridisk og kulturelt plan. Gennem kildestudierne tegnede der sig et mønster, der førte til, at synsvinklen primært er blevet dansk: Danske fanger var

⁵ Antallet varierer i forskellige forskningsbidrag. Tallet er KZ-Gedenkstätte Neuengammes nyeste opgørelse. Enkelte udelejrre eksisterede kun i meget kort tid. Marc Buggeln anfører 85 udelejrre mens Gudrun Schwarz kommer op på 90 ”udekommandoer”; flere af disse tælles dobbelt, da samme lokalitet har været med afbrydelser. KZ-Gedenkstätte Neuengamme: „Geschichte → Konzentrationslager Neuengamme → Die Außenlager“ URL: <http://www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de/index.php?id=394> Citeret den 24. april 2013. Marc Buggeln: *Arbeit und Gewalt. Das Außenlagersystem des KZ Neuengamme*. Göttingen, 2009. s. 12. Gudrun Schwarz: *Die nationalsozialistischen Lager*. Frankfurt am Main, 1996. Ss. 215-218

⁶ Klaus Bästlein (udg.): „*Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme*.” Bredtstedt, 1983.

⁷ Karin Orth: *Die Konzentrationslager-SS*. München, 2004. S. 127 ff.

en minoritet i lejren, men havde qua deres position i nazisternes racehierarki potentiale til en central rolle i fangesamfundet; en rolle, som de dog kun i mere eller mindre grad udfyldte, men som havde betydning for chancerne for overlevelse. De fleste var ressourcestærke modstandsfolk. Som (tids)vidner i retsopgørene og i den problematiske nordfrisiske erindringspolitik, satte de sig spor i kilderne, der proportionalt dominerede langt mere end deres andel i fangepopulationen ellers havde lagt op til. Fanger fra andre nationaliteter satte også spor og har fået naturlig plads i analysen, særligt hvor der perspektiveres eller stilles spørgsmålstejn ved det danske perspektiv.

Ideen til afhandlingen opstod i kølvandet på mit speciale om danskerne i udelejren Porta Westfalica-Barkhausen.⁸ Majoriteten af de danske fanger i Porta og Husum var blevet deporteret med samme transport fra Frøslev. Deres skæbne som kz-fanger begyndte med denne transport. Studier af danskerne i de to lejre viser lighedspunkter og forskelle. Tvangsarbejdets karakter, gerningsmændenes personlighed og fangepopulationens sammensætning var særligt afgørende for forskellene, der afspejler kz-systemets facetterede mangfoldighed: Skønt kz-lejrene groft kan typeopdeles efter størrelse, tilblivelsestidspunkt, fangepopulationens sammensætning og oprettelsens sigte (hvilket i slutfasen definerede tvangsarbejdets art i udelejrene), var ikke to lejre ens. Dette uddybes i en perspektivering af de danske fangers skæbne i Neuengammes udelejre generelt. Forskningslitteraturen fokuserer oftest enten på en strukturorienteret og bred analyse af udelejrssystemer eller består af primært empiriske, kortere detailstudier af enkelte lejre med fokus på deres funktion. Studier af erindringslitteraturen, en central kilde til lejrenes historie, viser hvilken rolle fangernes baggrund og gruppetilhørsforhold havde for lejrene og deres efterliv. En sociologisk inspireret og aktørorienteret undersøgelse af Schwesing-lejren var derfor oplagt.

Kildematerialets proveniens i efterkrigstidens retsopgør og erindringskultur viste samtidigt nødvendigheden af at belyse samspillet mellem lejrens samtid og dens efterliv. Flere aktører gik igen i forskellige kildegrupper og dermed i de tre historiske lag – samtid, retsopgør og erindringskultur, der blev afhandlingens omdrejningspunkt. Gennem erindringer tegnede retsopgøret både et billede af ugeringerne og motiverne bag og nuancerede billedet af de centrale aktører, særligt gerningsmændene. Dokumenter fra lejrens forvaltning blev stort set destrueret eller bortkom på anden måde. Erindringskulturen i Nordfriesland ses i lyset af de første to historiske lag og perspektiverer dem som foreløbigt sidste kapitel af lejrens historie.

⁸ Jens-Christian Hansen: "Hic Mortui Vivunt – skæbner i Neuengammes udekommando Porta Westfalica-Barkhausen. Upubliceret speciale, Syddansk Universitet Odense, 2008.

Ovenstående giver anledning til følgende spørgsmål: Hvilke sociale strukturer gjorde sig gældende i lejrens eksistensperiode og hvilken betydning fik de for aktørernes erindringer? Har erindringen forandret sig over tid, og hvordan er dette kommet til udtryk? Analysen afgrænser sig til perioden fra kz-lejrens oprettelse i 1944 til 2008, hvor erindringsstedets fremtid blev diskuteret på en konference. Sluttidspunktet er valgt ud fra tilgængeligheden af kilder til den politiske beslutningsproces. Starttidspunktet ligger på højdepunktet af kz-systemets udvikling i en slutfase præget af eksplosiv ekspansion. Dynamikkerne bag systemets opståen og udvikling behandles for at forklare udelejrens kontekst og den "virksomhedskultur", dens aktører var rundet af.

Tesen er, at de sociale strukturer i lejrens korte eksistens fik afgørende betydning for aktørernes erindring af dens samtid. Analysen af aktørers og aktørgruppers handlingsmønstre i kz-lejren er derfor projektets teoretiske og metodiske omdrejningspunkt. Fangesamfundets hierarkiske opbygning og fangernes forhold til grupper af gerningsmænd er afgørende. Fangernes baggrund, fx nationalitet, kultur og arrestationsårsag, påvirkede deres interaktion i lejrsamfundet. Hos gerningsmændene prægede gruppetilhørsforhold og personlig baggrund. Strukturelt var kz-lejrens fysiske rammer, herunder indespærring, tvangsarbejde, sult og vold, afgørende. Det er interessant, at disse faktorer kunne udnyttes af aktørerne til at påvirke og definere samfundets strukturer. Da det er en generel antagelse i forskningen, at SS skabte og udnyttede disse rammer til at opretholde et terrorregime, skal afdækkes, hvordan rammerne kunne påvirkes af ofre for at højne overlevelseshancerne. Analysen af de sociale strukturer vil først og fremmest tage udgangspunkt i Wolfgang Sofskys⁹ og Maja Suderlands¹⁰ teoretiske betragtninger. Her diskuteres kz-lejren som genstand for total kontrol og magtudøvelse på den ene side modsat kz-lejren set som sociale strukturer, der kunne påvirkes af individuelle aktører, på den anden.

Hvor interaktionen mellem fangerne i første del af analysen betragtes ud fra ovennævnte sociologiske tilgang, betragtes ikke personbundne temaer, der går igen i erindringerne om lejren, ud fra kunsthistorikeren Detlef Hoffmanns tanker om *levnets erindring* og kulturforskeren Aleida Assmanns definition af *erindringsrum*. Det kan fx være deportationen, vejret, arbejdet, forplejningen, sult, sygdomme, straf, vold og død men også ting og lokaliteter. Tesen er, at disse udgør den røde tråd mellem lejrens samtid, retsopgøret og erindringskulturen, da der refereres til mange af dem i alle tre faser, hvilket er særligt tydeligt i erindringsstedets

⁹ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Leck, 2004. (Første udgave 1993)

¹⁰ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen*. Frankfurt am Main, 2009.

udformning. Afhandlingen stræber ikke efter at blive et kalendarium¹¹ for lejren. Kun få datoer kan rekonstrueres, da aktørerne sjældent refererer til konkrete tidsangivelser.

Anden del behandler retsopgøret, der fandt sted af tre omgange. Retsopgøret er interessant, da motiverne bag forbrydelser i udelejren her kom frem. Umiddelbart efter krigen blev flere centrale aktører anklaget og delvist dømt af briterne. I Danmark fandt en retssag sted mod en dansk SS-mand, der havde været vagt i lejren. I 1960'erne tog de vesttyske myndigheder initiativ til retsforfølgelse af kommandanten Hans Griem, der dog døde før domsfældelsen. Vidner gik igen i de tre retsopgør. Vidneudsagnene blev dog delvis påvirket i retning af kollektiv erindring gennem interaktion med andre fanger og refleksion over mediernes gengivelse af perioden.¹²

Sidste del omhandler erindringsstedet, hvor erindring forstås som de tyske begreber *Erinnerung* og *Vergangenheitsbewältigung*: At forholde sig kritisk til fortiden og skabe muligheder for at mindes (*Gedenken*); i fysisk form af et mindested (*Gedenkstätte*). Mindekulturen og dens betydning for kz-lejrens efterliv spiller en væsentlig rolle, da mindet ikke kun er forbeholdt ofrene, men også kommer til udtryk gennem lokale initiativer fra aktører, der personligt ingen tilknytning har haft til lejren. Udviklingen af begreberne *Erinnerung*, *Vergangenheitsbewältigung* og *Gedenken* rides i grundtræk op på lokalt plan og problematiserer den lokale stillingtagen til kz-lejre. Et centralt tema er den uafsluttede debat om opførelsen af et mindested på det tidligere lejrområde.

En særlig tak til de sidste overlevende danske Husum-fanger Ejnar Brøgger og Povl Kildemoes, som jeg mødte inden de gik bort i 2014. En stor tak også til lederen af KZ-Gedenkstätte Neuengammes arkiv, Reimer Möller, der tog sig godt af mig under mit studieophold. Min vejleder Therkel Stræde skylder jeg ikke kun tak for den faglige sparring om projektet, men også for den store moralske støtte, når projektet vakte mine bekymringer. Sidst men ikke mindst skal Institut for Historie ved Syddansk Universitet, Slots- og Kulturstyrelsen samt Museerne i Brønderslev Kommune også takkes for deres velvilje omkring færdiggørelsen af projektet.

Jens-Christian Hansen
Aalborg, 2017

¹¹ Som fx. Danuta Czech: *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*. Reinbek bei Hamburg, 1989 eller Grit Philipp: *Kalendarium der Ereignisse im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück 1939-1945*. Berlin, 1999.

¹² Ifølge Anette Warring og Claus Bryld formes historiebevidstheden snarere af samfundet gennem medier end gennem videnskabelige fremstillinger. Samfundets aktører, herunder tidligere kz-fanger, påvirkes snarere af samfundsdebatten end af målrettede analyser af, hvad der egentligt skete. Følelser spiller en vigtigere rolle end videnskabelig erkendelse; en pointe der er vigtig for en kildekritisk forståelse af fangeerindringer over tid, og for den erindringspolitiske udvikling i synet på besættelsestiden, hvor mange tidligere kz-fanger spillede toneangivende roller. Se tillige: Claus Bryld og Anette Warring: *Besættelsen som kollektiv erindring. Historie og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. Gylling, 1998. s. 19

Metodiske og teoretiske overvejelser

Det er afhandlingens tese, at lejr- og især fangesamfundets strukturer har betydning for lejrens historiske samtid og efterliv. En teoretisk diskussion af udvalgte teoretisk orienterede synspunkter og begreber fra tidligere forskning indenfor særligt sociologi, historie og kulturvidenskab anvendes som værktøjer til at problematisere og perspektivere fangesamfundets forudsætninger ud fra de udsagn, der fremdrages af kilderne. Det teoretiske idé- og begrebsapparat skal altså hverken be- eller afkræftes. Den metodiske tilgang bliver dermed deduktiv, da forskellige teoriretninger diskuterer og problematiserer kz-lejren Husum-Schwesing som case ved at perspektivere disse teorier til det tilgængelige kildematerials empiriske data i en kvalitativ analyse.

De fleste kilder har proveniens i lejr- og fangesamfundet, primært som aktørernes senere udsagn og vidnesbyrd. Tesen er, at kildens udsagnskraft afhænger af aktørens sociale position i lejrens samtid. Lejren analyseres metodisk og teoretisk som samfundsform præget af interaktion mellem aktører og præget af kz-systemets rammebetingelser. Qua dette og kildernes beskaffenhed bliver den analytiske tilgang kvalitativ. Kildematerialet er meget fragmenteret og samtidige dokumenter, som kunne danne grundlag for statistiske analyser, er enten ukomplette eller mangler. Tal bygger ofte på skøn ud fra vurderinger af flere kilder og tidligere forskning.

Lejren og dens umiddelbare omgivelser; både geografisk, menneskeligt og i tid, betragtes i høj, men ikke statisk grad, som en forholdsvis isoleret samfundsform med en – særligt for fangernes vedkommende – begrænset kontakt til omverdenen. Afhandlingen inspireres derfor af sociologisk orienterede analyser, der opfatter koncentrationslejren som et lukket samfund, hvis organisering og spilleregler enten kan ses som en diametral modsætning til det omkringliggende samfund (Kogon, 1946)¹³ under etablering af egne, unikke magtstrukturer (Sofsky, 1993) eller gengiver dette samfunds normer i en perverteret og fordrejet form (Suderland, 2009). Fælles for disse er en aktørorienteret tilgang, hvor særligt Wolfgang Sofsky og Maja Suderland dog er uenige om aktørernes – særligt fangernes – muligheder for at påvirke dette mikrosamfund. KZ-lejrens fanger var ikke en homogen masse, men bestod af forskellige grupperinger afhængig af deportationsårsag, personlig baggrund og nationalitet.¹⁴ Dette viste sig også i SS' hierarkisering af fangerne. Raceideologi (fangens nationalitet eller etnicitet; om fangen var "arier", vesteuropæer,

¹³ I afhandlingen benyttes udgaven fra 1974 (se litteraturliste).

¹⁴ Disse grupper havde således også forskellige interesser, referencerammer, kulturelle baggrunde, osv. der havde betydning for deres overlevelsesstrategier i koncentrationslejren; jf. Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main 2009. ss. 159-160

sydeuropæer, østeuropæer (hvorved de slaviske folk også blev yderligere hierarkiseret) eller jøde) og deportationsårsag (om fangen var arresteret, fordi han eller hun var politisk, kriminel, asocial, homoseksuel, Jehovas vidne, Sinti, Roma eller jøde) var i teorien væsentlig for den enkeltes placering i kz-samfundet. Begge faktorer skal sammentænkes, da årsagen til arrestation og deportation oftest var under indflydelse af regimets ideologiske målsætninger.

Tesen er, at aktørernes sociale og kulturelle baggrund påvirkede kz-samfundets sociale strukturer, der var afsondret fra det øvrige samfund. Afhandlingen lægger sig dermed snarere op ad Maja Suderlands end op ad Wolfgang Sofskys konklusioner. Hierarkiet, der blev skabt i disse sociale strukturer, var med til at definere fangernes overlevelseschancer. Da de mest ressourcestærke oftest overlevede, var det også dem, der kunne sætte dagsordenen når den problematiske fortid skulle bearbejdes (på tysk: *Vergangenheitsbewältigung*) efter krigen i form af retsopgør og erindringskultur. I det følgende skal "koncentrationslejr-samfundet" afklares som begreb. Herefter diskuteres vægtningen af struktur/aktørforholdet i forhold til chancerne for overlevelse i denne samfundsform gennem inddragelse af forskellige teoretikere.

Koncentrationslejr-samfundet

*"[...] Aber unter der Oberfläche wächst die Häftlingsgesellschaft heran und entwickelt ein Eigenleben, ein Leben, dessen Rahmenbedingungen mit den natürlichen und administrativen Bedingungen des Lagers vorgegeben sind, dessen menschlicher und sozialer Gehalt jedoch im hohen Maße von dem sozialen, politischen und religiösen Hintergrund der Männer bestimmt wird, die dieses Leben leben."*¹⁵

Citatet fra sociologen Paul Martin Neuraths doktorafhandling (1943) beskriver afhandlingens analytiske tilgang til fangesamfundet. Begrebet "Häftlingsgesellschaft" ("fangesamfund") skal derfor diskuteres: Kan en institution (kz-lejren), hvor det normale samfunds normer i den grad tilsidesættes eller perverteres, betegnes som *samfund* eller hvordan kan de sociale strukturer og interaktionen, der her foregik mellem aktørerne, beskrives? Begrebet *koncentrationslejr-samfund* er en teoretisk konstruktion, der bygger på en antagelse af, at aktørerne indgår i et fællesskab, der klart afgrænses fra det omkringliggende samfund, som det deler få eller ingen berøringsflader med. Aktørerne tilpasser sig samfundets vilkår og normer for at overleve i fællesskabet. KZ-lejrene kan defineres som socialdarwinistisk samfundsform, hvilket dog ikke tematiseres i den anvendte teori. Suderland¹⁶ forholder sig primært til *Häftlingsgesellschaft*, med primært fokus på ofrene.

¹⁵ Paul Martin Neurath: *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald*. Frankfurt am Main, 2004. s. 30

¹⁶ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen*. Frankfurt am Main 2009. Se bl.a. ss. 25-30, 223 ff.

Hendes udgangspunkt er Neuraths begreb "KZ-Gesellschaft" eller "Gesellschaft des Lagers"¹⁷ ("koncentrationslejringsamfundet"). Begrebet favner bredere og gengiver aktørernes opfattelse af samtidens realitet, da de sociale strukturer ikke kun blev defineret af fanger, men i høj grad gennem SS i samspil med eksterne aktører (nationale, regionale og lokale politiske aktører, andre NS-organisationer, civile virksomheder, civilarbejdere og lokalbefolkningen omkring lejrene; berøringsflader med det omkringliggende samfund fandtes, men eksisterede ofte primært på et *indirekte* plan). KZ-samfundets centrale betingelse var nazisternes hierarkisering af fangerne. Begrebet "Häftlingsgesellschaft" skal i det følgende diskuteres ud fra Paul Martin Neuraths, Kurt Pätzolds og Maja Suderlands syn på dette og lignende begreber. Dernæst diskuteres Suderlands aktørorienterede opfattelse af fangernes muligheder for at agere samt for Wolfgang Sofskys strukturorienterede teori om *absolut magt*. Til slut diskuteres meningen i at bruge begge perspektiver til at problematisere de interaktionsmønstre, der definerede forholdene i udelejrene i kz-systemets sidste udviklingstrin. Anvendelsen af teoretiserende sociologiske perspektiver på en empirisk analyse medfører et centralt problem: I bestræbelserne på at danne et generaliserende billede af lejrenes interaktionsmønstre tenderer Suderlands og Sofskys analyser til at se bort fra ydre historiske omstændigheder (primært krigens gang). Årsagen skal sandsynligvis findes i deres sammenfaldende valg af analysemateriale, der primært bygger på egodokumenter fra tidligere fanger og hvor begge kun i begrænset grad forholder sig til historievindskabelige vurderinger af de ydre strukturer, der påvirkede lejrenes historiske udvikling. Sociologernes generaliserende billede af koncentrationslejren bliver hurtigt statisk, hvilket er problematisk ud fra kz-systemets yderst dynamiske udvikling. Lejrene blev konstant tilpasset krav, der løbende ændrede sig med politiske beslutninger og krigsudviklingen, hvilket betød skiftende forhold for fangerne. For at bygge bro mellem sociologiens modeller og en empirisk historiefaglig analyse, perspektiveres Suderlands og Sofskys sociologisk-teoretiske tilgange til historikeren Falk Pingels betragtninger af kz-fangernes mulighed for selvhævdelse og modstand,¹⁸ hvor der lægges særlig vægt på Pingels analyse af kz-systemets slutfase, som nærværende afhandlings tema kan tilordnes. De forudgående udviklingstrin gennemgås kursorisk i kapitlet om koncentrationslejrenes historie.

¹⁷ Paul Martin Neurath: *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald*. Frankfurt am Main, 2004. Se bl.a. s. 197 ff.

¹⁸ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978.

Går vi først tilbage til ovennævnte citat, beskriver Neurath et fællesskab indenfor givne rammer præget af individer, der handler ud fra normer og erfaringer, som er dannet gennem et liv før arrestationen. Fangerne betragtes ikke som en anonym "masse". At beskrive kz-lejren og dens aktører som et "samfund" gennem teoretisk orienterede synsvinkler, bliver hurtigt problematisk. Definitionerne af "fangesamfundet" eller "kz-lejrsamfundet" og deres sociale og strukturelle rammebetingelser, varierer selv i nogle af de mest toneangivende forskningsbidrag. Nogle af de vigtigste definitioner, synspunkter og pointer skal derfor præsenteres og diskuteres her for at tydeliggøre afhandlingens analytiske position.

Fællesskabets forudsætninger

De beslægtede begreber "KZ-Gesellschaft" (kz-/koncentrationslejrsamfund), „Lagergesellschaft“ (lejrsamfund), „Häftlingsgemeinschaft“ (fangefællesskab), „Häftlingszwangsgesellschaft“ (tvunget fangefællesskab) og "Häftlingsgesellschaft"¹⁹ (fangesamfund) udspringer af eftertidens erindrings- og forskningslitteratur og oprinder derfor ikke af lejrenes vokabular. Begreberne blev dog delvist anvendt i tidlige publikationer, bl.a. hos Eugen Kogon (Häftlingsgemeinschaft).²⁰ Litteraturen har primært anvendt begreberne til at foretage en klar afgrænsning mellem kz-lejrene og det øvrige samfund. Her nuanceres mellem "fangesamfundet", der ifølge historikeren Kurt Pätzold opstod som følge af vilkårlighed, vold og terror mod fangerne og "koncentrationslejrsamfundet", der både omfattede ofre og gerningsmænd. Pätzold er kritisk overfor samfundsbegrebet og argumenterer for et tvangsfællesskab. Han problematiserer begrebet "fangesamfund", der giver indtryk af fangernes mulighed for at påvirke fællesskabet frem for forestillingen om en tvungen koeksistens. Han understreger, at fangernes spillerum og mulighed for "selvforvaltning" ikke udsprang af eget initiativ, men fra starten var klart defineret af SS, hvor massen af fanger skulle beherskes med mindst muligt vagtpersonale: Selvforvaltningen betød i praksis, at en bred spredning af forskellige fangegrupper i de enkelte lejre sikrede en forholdsvis flad struktur i fangepopulationen kun domineret af få, meget privilegerede funktionsfanger, der var udpeget af SS.²¹ Heterogeniteten

¹⁹ Jf. ovenstående citat af Paul Martin Neurath, der er blandt de tidligste anvendelser af begrebet.

²⁰ Eugen Kogon: *Der SS-Staat. Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. München, 1974. s. 370 (første udgave 1946). Hvor begrebet „Häftlingsgemeinschaft“ måske umiddelbart lyder mindre stærkt end „Häftlingsgesellschaft“, understreger Kogon allerede i sin titel, at han opfatter kz-lejrene som en del af et parallelsamfund kontrolleret af SS. „SS-Staten“ defineres „staten i staten“, der med sine egne magtbeføjelser sikrede regimets mulighed for at kunne etablere og bibeholde sin magtposition frem til Nazitysklands totale sammenbrud.

²¹ Kurt Pätzold: "Häftlingsgesellschaft" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 110-112. Kz-lejrenes realiteter

skulle svække fangerne, så ingen grupper kunne danne opposition overfor SS. Suderland kritiserer Pätzold for denne "passivering" og mener, at de af SS definerede strukturer tillægges for megen betydning. Hun gør op med synet på fangerne som en handlingslammet masse og fremhæver deres spillerum og interaktionsmuligheder med udgangspunkt i den personlige baggrund.²² Suderland gør op med de dele af forskningen, der hævder, at fangerne mistede deres identitet i lejrene,²³ hvorved forskningen om kz-samfundet deles op i to poler, der tillægger henholdsvis strukturer eller aktører primær betydning for fangernes interaktions- og overlevelseshancer.

Kurt Pätzolds argumentation tager udgangspunkt i, at fangernes "selvforvaltning" udsprang af et "del og hersk"-princip fra SS' side.²⁴ "Selvforvaltning" sættes her i anførselstegn, da denne var udemokratisk og var SS' instrument til at skabe splid og intriger mellem fangerne ved at spille dem ud mod hinanden. For at få indflydelse i denne "selvforvaltning" skulle fangen bevise loyalitet overfor SS frem for at demonstrere solidaritet overfor sine medfanger. Hvor solidariteten alligevel opstod, gjaldt den oftest kun den gruppe man selv tilhørte; ofte med negative og til tider livsfarlige konsekvenser for andre fangegrupper. "Del og hersk"-princippet om privilegier til gengæld for magt foregik således ikke kun mellem SS og fanger, men også fangerne imellem, hvor de ressourcestærke favoriserede andre efter gruppetilhørsforhold, eller fordi man gennem ressourcer (adgang til materielle goder eller seksuelle ydelser) kunne gengælde favoriseringen. Fællesskabet byggede på det klassiske *patron-klient*-forhold, der forudsatte en tydelig hierarkisering af fangerne. Som kuriosum hørte mange "privilegier" til et normalt samfunds selvfølgheder (fx retten til egen seng, fornuftigt fodtøj, nærende kost). I kz-lejrene skulle de

bød dog på talrige undtagelser, særligt hvor homogene grupper af fanger i perioder blev spærret inde i samme del af en kz-lejr. Falk Pingel behandler fx de hierarkiske strukturer i den jødiske familielejr i Auschwitz, der klart videreførte etablerede traditionelt jødiske hierarkier, der var blevet tilpasset ghettolivet i Theresienstadt, men som de jødiske fanger herfra forsøgte at føre videre efter deportationen til Auschwitz, hvor denne gruppe modsat gerningsmændenes sædvane ikke straks blev slået ihjel i gaskamrene. Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. Ss. 214-218

²² Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingengesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 229.

²³ Et dansk eksempel er historikeren Jørgen H. Barfod, der selv var kz-fange. Barfod skriver, at fangerne mistede deres identitet i kz-samfundet. Det er ikke tydeligt, om Barfod mener ydre identitetsskabende kendetegn som frisur, tøj og navn, da han ikke forholder sig til fangernes sindstilstand. Refleksionen mangler også i Barfods hovedværk. Jørgen H. Barfod: "Konzentrationslejre, danskere i tyske" i: Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen og Aage Trommer (red.): *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*. Gylling, 2002. ss. 280-281

²⁴ Eugen Kogon fremhæver, hvorledes *del og hersk*-princippet var en central del af nazisternes terrorapparat. En polarisering af regimets modstandere gennem skabelse af frygt, fordomme, afhængighed (patron-klient forhold) og mytedannelse banede således vejen for den totalitære nationalsocialistiske stat; bl.a. med koncentrationslejrene som vigtigste redskab. I disse fungerede princippet fungerede i sin nok mest ekstreme form mens koncentrationslejrene tillige var omgæret med en frygtindgydende mystik i det omkringliggende samfund. Se bl.a. Eugen Kogon: *Der SS-Staat. Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. München, 1974. s. 7

”generobres” ved at den enkelte føjede sig systemets spilleregler; en ressourcekrævende proces, der reelt betød alles kamp mod alle for at overleve. I kz-lejrenes ekstremsamfund blev normaliteten således en utopi, hvor selv det simple livs småting blev betragtet som privilegier.²⁵

Fangerne var altså ikke en homogen gruppe i opposition til SS. Fangepopulationens sammensætning var her et vigtigt redskab for SS. Privilegiesystemet var kun en af flere faktorer til at skabe intern splid blandt fangerne. SS kategoriserede fangerne gennem gruppetilhørsforhold efter deportationsårsag (fx som politiske, kriminelle, asociale, homoseksuelle, jøder eller Jehovas Vidner - blandede definitioner, som fx homoseksuelle jøder kunne forekomme), der skabte klare skel og appellerede til fordomme blandt fangerne. Suderland påpeger, at fordommene havde rødder i samfundet udenfor, hvilket taler for en kontinuitet mellem fangernes opfattelse af samfundsstrukturen før og efter ankomsten i kz-lejren. KZ-samfundets orden var dog ikke kun ekstrem, men blev ofte også vendt på hovedet, når kriminelle eksempelvis ofte blev placeret i hierarkiets top. SS ønskede at udnytte de kriminelles tilbøjeligheder til at pleje deres egne interesser på bekostning af andre til sin fordel. Gruppens hensynsløshed og voldsanvendelse, var ikke kun et terrorelement, men forstærkede også den frygt og de fordomme, som næredes overfor de kriminelle af deres medfanger.²⁶ Udnyttelsen af disse fordomme, der bl.a. byggede på samtidens raceideologi, blev forstærket i takt med at jøder, Sinti, Roma og efter krigsudbruddet også slaver og vesteuropæere blev tilført lejrene. ”Selvforvaltningsprincippet” forfinedes nu gennem de mange ikke-tyske fanger, som SS fordelte bredt på de enkelte kz-lejre, for at skabe yderligere splid gennem sproglig og kulturel forvirring.²⁷ SS skabte bevidst gnidninger ved at tildele en gruppe fordele på bekostning af andre, lade afstumpede kriminelle undertrykke intellektuelle, eller udnytte mere eller mindre tilfældigt opståede gnidningsforhold. SS sparede derved personale ved at spille fangerne ud mod hinanden. Under krigen imødekom dette manglen på frontduelige mænd.²⁸ Vigtigst var, at strukturerne ikke altid var gennemskuelige for fangerne. Derfor kunne raceideologiske principper hurtigt tilsidesættes for at opretholde intrigespillet.

²⁵ Erving Goffman: *Anstalt og menneske – den totale institution socialt set*. Viborg, 2001. ss. 42-43

²⁶ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 228

²⁷ Sprogproblemerne blev løst ved at tyske/tyskkyndige fanger fik nøglefunktioner i fangehierarkiet og et lejrprog opstod; et simpelt tysk med internationalt, primært østeuropæisk islæt, kendetegnet af begreber, der ofte udsprang af lejrhverdagen; en særlig ”lejrslang”. Sprogbarriererne fremmede fordomme og besværliggjorde solidariteten. Da der tillige var en stor social spredning blandt fangerne, varierede uddannelsesniveaet meget. Særligt mellem vest- og østeuropæere var der store sprogbarrierer pga. begrænsede fællestrek mellem slaviske og vesteuropæiske sprog.

²⁸ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt, 2004. ss. 152-168

Den fra SS' side bevidst tilsigtede fragmentering af fangepopulationen kan anvendes som argument mod begrebet "Häftlingsgesellschaft". Kurt Pätzold understreger, at alle fanger blev revet ud af deres tidligere sociale forhold. Kun håndværksmæssige kvalifikationer kunne i enkelte tilfælde betyde fordele for den enkelte. Arbejdet havde ellers ikke samme sociale betydning i kz-lejrene, som den havde i samfundet udenfor. I kz-lejrene blev fangerne som *masse* opfattet som ressource. Fangernes nytteværdi blev udelukkende vurderet af SS (og håndlangerne; kapoerne),²⁹ hvorved der for alle opstod et ens afhængighedsforhold til deres bødler. Trods fangernes forskellige position alt efter arbejdskommando og funktion i koncentrationslejren, argumenterer Pätzold imod et klassesamfund og for indbyrdes rivaliserende grupperinger og er fortaler for en horisontal opdeling af fangesamfundet.³⁰ En vertikal/hierarkisk opdeling giver ifølge Pätzold kun mening, når man ser på den forholdsvis lille gruppe af funktionsfanger, som SS placerede i toppen af fangefællesskabet. Han fremhæver her patron/klient-forholdet frem for raceideologiske prioriteringer, da SS havde udpegede ressourcestærke fanger, der fik magtbeføjelser til at omsætte ordrer overfor deres medfanger. Belønningen i form af privilegier og funktionsfangernes ofte brutale fremfærd vakte afsky blandt deres medfanger.³¹ Funktionsfangerne befandt sig dermed i en gråzone mellem at være ofre og gerningsmænd, hvilket i høj grad var tilsigtet fra allerøverste niveau i SS. Heinrich Himmler udtalte således overfor værnemagtsgeneraler i 1944:

"[...]diese rund 40.000 deutschen Politischen und Berufsverbrecher – ich bitte Sie nicht zu lachen – sind mein ‚Unteroffizierskorps‘ für diese ganze Gesellschaft. Wir haben hier- das ist eine Einteilung, die Obergruppenführer Eicke durchführte [her refereres den tidligere omtalte Dachau-model, jch], der überhaupt diese Organisation dieses verdienstvollen Niederhalten des Untermenschen geschaffen hat – sogenannte Kapos eingesetzt. Also einer ist der verantwortliche Aufseher [...] über dreißig, vierzig, über hundert andere Häftlinge. In dem Moment wo er Kapo ist, schläft er nicht mehr bei denen. [...]Er muss also seine Männer antreiben. In dem Moment, wo wir mit ihm nicht zufrieden sind, ist der nicht mehr Kapo, schläft er wieder bei seinen Männern. Daß er dann von denen in der ersten Nacht totgeschlagen wird, das weiß er. [...]"³²

Pätzolds argumentation er i klar opposition til Wolfgang Sofsky, der argumenterer overbevisende for en klar hierarkisering af fangerne ud fra SS' raceideologiske principper. Dette gjaldt både i forhold til opdelingen af fangesamfundets forskellige etniciteter og nazisternes forestillinger om arvelige belastninger, der kunne skade "folkekroppen", som i kz-lejrene betød hierarkiseringen af

²⁹ Begrebet „kapo“ er af mange tidligere fanger ofte oversat som en forkortelse af "Kammeratschaftspolizei", men hidrører nok snarere af det italienske ord "Capo", dvs. forarbejder eller sjakbajs.

³⁰ Kurt Pätzold: "Häftlingsgesellschaft" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. S. 114.

³¹ Ibid. Ss. 117-118

³² Citeret fra Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. Ss. 164-165

kriminelle, "asociale" og homoseksuelle. Sidstnævnte blev placeret nederst i hierarkiet, mens de kriminelle ofte blev placeret øverst sammen med de politiske fanger i skarp konkurrence om magten over fangesamfundet. Wolfgang Sofsky argumenterer for et klassesamfund blandt fangerne, der ikke var statisk eller vertikalt, men for enkelte grupper også kunne udvikle sig i positiv retning. Gruppen af Jehovas Vidner, som var kommet i kz-lejrene, da deres religiøse overbevisning forbød dem at gå i krigstjeneste, udviklede sig til "mønsterfanger", som varetog særligt betroede funktioner i SS-officerernes private hjem eller hos Himmlers prestigeprojekt Wewelsburg. Af samme religiøse årsager flygtede de ikke fra kz-lejrene, da opholdet blev opfattet som en guddommelig prøve af deres tro.³³ Historikeren Falk Pingel betoner, at gruppeidentiteter funderet i en enten religiøse eller politiske verdensanskuelser kunne bidrage positivt til fangernes overlevelseschancer. Dels kunne man mentalt distancere sig fra kz-lejrenes gru og dels skabe denne verdensanskuelse en gruppeidentitet, der gav basis for solidaritet og håb.³⁴ Man kan argumentere, at danske modstandsfolk ikke primært identificerede sig ud fra gerningsmændenes ideologiske forestillinger om deres racetilhørsforhold, men derimod ud fra en fælles betragtning af, at nazisterne var fjenden, som de var sammen om at bekæmpe. Dette forklarer også modsætningerne mellem danske modstandsfolk og danske asociale i flere udelejre.

Der er altså tydelige modsætninger i de forskellige forskningspositioners historiesyn, der kan ses i lyset af tre generelle tendenser i holocaustforskningen. Kurt Pätzold, der selv var uddannet i DDR, tilhører den position, der bl.a. findes hos kommunistisk og marxistisk orienterede historikere. Også vesttyske forskere som Hermann Kaienburg, benytter et lignende ideologisk begrebsapparat i deres videnskabelige argumentation. Modsat denne står den empirisk orienterede vesttyske forskning, der beskæftiger sig med en analyse af de overordnede strukturer i kz-systemet og Holocaust. Repræsentanter er bl.a. Ulrich Herbert og Karin Orth. Sociologer som Wolfgang Sofsky og Maja Suderland minder snarere om en tredje, jødisk-orienteret position, der primært findes hos israelske og angelsaksiske historikere. I israelsk historieskrivning har navn og vidnesbyrd en central betydning, ikke mindst i lyset af Holocaust, hvor aktører frem for strukturer

³³ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt, 2004. ss. 137-142

³⁴ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. Ss. 171-178

bliver historieskrivningens omdrejningspunkt. Det er sandsynligt, at Suderland og Sofsky ikke mindst på det metodiske plan er inspireret heraf.³⁵

Både Pätzold og Sofsky er oplagte ved analyser af mindre kz-lejre. Udelejre blev oftest blevet oprettet til arbejdsopgaver ved rustningsindustri eller fæstningsbyggeri. Antallet af arbejdskommandoer var ofte færre end i stamlejrene, hvor en del fanger alene var beskæftiget med at udbygge og vedligeholde de store lejre, og hvor arbejdet indenfor lejren ofte blev opfattet som mere skånsomt end i de opslidende arbejdskommandoer udenfor i fx stenbrud, teglværk, tørvegravning, eller ved etablering af fæstningsanlæg eller produktionsfaciliteter i bunkers eller underjordiske fabrikslokaler. Arbejdet i mindre opslidende kommandoer var forbundet med prestige eller gode kontakter, så den mindre variation af arbejdsopgaver i udelejrene skulle ifølge denne argumentation medføre et mere horisontalt hierarki end i stamlejrene.

Fangesamfundets sociale forudsætninger hos Maja Suderland

Hvor Pätzold og Sofsky forklarer fangernes sociale ageren i lejrene ud fra de forudsætninger, der blev defineret af SS, går sociologen Maja Suderland et skridt videre. Hun tager udgangspunkt i fangernes baggrund og erfaringer før arrestationen. Titlen på hendes bog – *Ein Extremfall des Sozialen* – antyder hendes syn på kz-lejren som en (om end ekstrem) samfundsform. Hendes analyse er inspireret af en lang række teoretikere, primært sociologer (især Paul Martin Neurath, Pierre Bourdieu, Zygmunt Bauman, Erving Goffman og Michel Foucault). Her skal de vigtigste positioner præsenteres i en punktvis redegørelse for Suderlands teori og hendes inspirationskilder for at vise den bredde, der ligger til grund for hendes arbejde og som gør hende til en af de seneste års mest benyttede teoretikere indenfor beskrivelsen af kz-lejrenes fangesamfund.³⁶

Suderlands centrale tese er, at individernes erfaringer og forudsætninger fra livet før deportationen havde afgørende betydning for deres handlinger i fangesamfundet. Hun betragter hverken fangerne som masse eller ud fra nazisternes gruppeinddeling. De menneskeliggøres i stedet som individer og tillægges et, om end begrænset, handlerum. Ifølge Suderland var kz-

³⁵ Ifølge Therkel Stræde kan man ikke tale om en generel marxistisk/kommunistisk tendens i de tidligere østblokkendes historieskrivning. I Polen var den langt mere empirisk funderet, end den var det i fx DDR. Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. ss. 14-15

³⁶ Suderland har primært fundet resonans i det tyske sprogområde. En bearbejdet udgivelse af det her benyttede hovedværk *Ein Extremfall des Sozialen* under titlen *Inside Concentration Camps: Social Life of the Extremes* udkom i december 2013. Det er påfaldende, at der kun findes få, overvejende positive anmeldelser af hendes hovedværk, som jeg i mine kritikpunkter derfor ikke orienterer mig ad. Se bl.a.: Joseph Jurt: Anmeldelse af Maja Suderland: "Ein Extremfall des Sozialen: Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern." Frankfurt am Main, 2009. I: *Swiss Journal of Sociology*. Vol. 35, Hæfte. 3. Ss. 624-627

lejrene i høj grad nazisternes forsøg på at fjerne fangernes menneskelighed og udrydde deres tidligere værdier og normer ved at placere dem i en helt anden verden præget af terror og vilkårlighed. Denne var styret af adfærdsregler eller adfærdsregulerende strukturer. Suderland er her inspireret af Erving Goffmans tanker om totale institutioner.³⁷ Suderland konstaterer dog, at der selv i kz-lejrene fandtes et socialt liv, og at dette havde mange fælles træk med det "normale" samfunds normer. På grund af kz-lejrenes rammebetingelser var det dog begrænset i sin udfoldelse.³⁸ Her er Suderland i høj grad inspireret af Paul Martin Neurath, der allerede i 1943 formåede at tydeliggøre forskellene mellem det omliggende samfund og koncentrationslejren:

"Der Unterschied zwischen den beiden Gesellschaften, der Gesellschaft außerhalb und der Gesellschaft innerhalb des Lagers, scheint in diesem Punkt eher ein Unterschied der Verhaltensregeln zu sein als ein Unterschied der Grundlegenden Ideen."³⁹

Her fremgår tydeligt, at Neurath definerer en kz-lejr som en samfundsform, men samtidigt slår fast, at den afviger fra det omkringliggende samfund gennem særlige adfærdsregler og ikke gennem de grundlæggende idéer, der er til stede i et normalt samfund. Suderlands teoretiske perspektiv er udviklet ud fra disse "grundlæggende idéer" (eller *basic concepts*) omkring et samfund og de "særlige adfærdsregler", som skulle tilpasses forholdene i en kz-lejr for at kunne (re)konstruere en social orden, der ifølge Suderland blev stillet på hovedet ved fangernes indtræden i lejrenes "forkerte verden".⁴⁰ Hvilke idéer og normer er der tale om? Suderland definerer forestillingerne om samfundets grundlæggende idéer som 1) typiske karakteristika for enkelte medlemmer af et samfund eller for hele samfundsgrupper og deres indbyrdes relationer og 2) de forestillinger, der på trods af kz-lejrenes ekstreme tilstande var så vigtige for disse

³⁷ Erving Goffman: *Anstalt og menneske – den totale institution socialt set*. Viborg, 2001. Hvor Suderland gennemgående argumenterer ud fra teoretiske perspektiver, som i dette tilfælde eksempelvis Goffmans, kan det konstateres, at disse adfærdsregulerende strukturers rammebetingelser reelt styres af "Eicke-skolen"/"Dachau-modellen"s principper omkring disciplinering og vilkårlighed.

³⁸ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 25

³⁹ Paul Martin Neurath: *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald*. Frankfurt am Main, 2004. s. 381 I citatet refererer Neurath til fangernes æresbegreb i forhold til at forsvare deres sociale position i kz-samfundet. I forudgående eksempel fremgår tydeligt, at normerne her er skarpt fordrejet eller vendt om i forhold til det omkringliggende samfund. Hvor en almindelig borger i Neuraths optik slår igen for at forsvare æren, hvis vedkommende bliver slået, vil kz-fangen modtage prygl fra SS – helst uden at skribe af smerte – for at bevare æren hos sine medfanger. Argumentationen kan måske føres et skridt videre: Var det, ikke at skribe af smerte, samtidigt passiv modstand overfor gerningsmændene, hvorved den enkeltes æresbegreb tillige blev styrket?

⁴⁰ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. s. 25

personer, at de er blevet tematiseret i deres senere erindringer på forskellig måde.⁴¹ De "grundlæggende ideer" byggede på faktorer som den altdominerende forestilling om retten til værdighed, som tilkommer ethvert menneske som et individ, der er begavet med fornuft. Individets opfattelse af disse "grundlæggende idéer" afhænger af dets sociale position, der især defineres ud fra køn, klasse, etnicitet og kaste. Individet afgør herigennem, om en persons opførsel og sociale position stemmer overens. Gennem disse idéer om en samfundsforståelse prægtes individets opfattelse af sig selv og de andre aktører i samfundet. Suderland skelner mellem begreberne "klasse" og "kaste" som eksponenter for henholdsvis social positionering og social differentiering (selvopfattelse/gruppeidentitet modsat opfattelse af andre samfundsgrupper). Differentieringen spiller dog snarere en rolle for individets selvopfattelse og livsstil frem for økonomiske sociale skel.⁴² Ifølge Suderland er individets samfundsopfattelse i høj grad socialt inkorporeret og dets handlinger derfor styres på et ubevidst plan. Hun finder det derfor naturligt, at samfundsopfattelsen spiller en central rolle i de Holocaustoverlevendes erindringer, når det handler om at tematisere menneskets værdighed.⁴³ Suderland påpeger, at disse grundlæggende idéer – her kaldet samfundsmæssige særkender – har en identitetsstiftende nøgleposition hos Holocaustoverlevende, når disse i erindringer forholder sig til temaet værdighed. Særligt forestillingen om en social position og et entydigt tilhørsforhold i forhold til køn⁴⁴ opfattes hos ofrene som noget alment menneskeligt. Nazisternes forsøg på at fratage disse særkender af ideologiske grunde opfattes som umenneskeligt.⁴⁵ At bevare identitet og individualitet frem for at blive umenneskeliggjort spillede således en afgørende rolle for ofrenes overlevelseschancer. Min antagelse er, at dette har generel gyldighed for de andre fangegrupper, hvis lidelseshistorie ikke entydigt knytter sig til Holocaust. Det giver derfor mening at stille det omkringliggende samfunds grundlæggende idéer om et humant menneskesyn op som en modpol overfor de særlige strukturelle kendetegn, der prægede kz-samfundet. Her er det særligt vold, indespærring og overlevelsesstrategier, der har betydning for individets tilpasning lejrens "særlige adfærdsregler".

⁴¹ Ibid. s. 26

⁴² Ibid., ss. 104-106

⁴³ Ibid., ss. 87-89, 344-345

⁴⁴ En konkret eksemplificering fremgår ikke af sammenhængen. At fangerne på flere områder blev gjort "kønsløse" af SS i kz-lejrene er dog tydeligt gennem den særlige procedure, fangerne skulle gennemgå ved deres første møde med lejren og som er beskrevet senere.

⁴⁵ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. Ss. 88-89

Maja Suderland mener, at de temaer, som de overlevende *valgte* at beskrive i deres erindringer må bygge på disse *grundlæggende idéer* og derfor ikke er tilfældige, da de ellers ville have mistet deres betydning under lejrenes enorme pres. Hun understreger samtidigt, at der i forhold til disse idéer var tale om en social forvrængning, da fangeres opfattelse af konkrete faktoreres betydning var afhængig af deres hidtidige erfaringer. Det perspektiv, som individet indtog i forhold til lejroplevelsen, prægedes derfor af den position, som den enkelte havde haft i sit oprindelige samfunds sociale rum. Suderland argumenterer for, at kroppen fungerede som bærer af disse "grundlæggende idéer" gennem kognitiv og habituel indlejring og påvirkede individets tanker og følelser. De "grundlæggende idéer", der tog udgangspunkt i individets habitus, havde derfor afgørende betydning for personens interaktion i kz-lejren, da individet definerede sin opfattelse af værdier herigennem og tilrettelagde sine handlinger ud fra disse.⁴⁶ Da kz-lejrene imidlertid var en ekstrem verden, måtte fangerne *aktualisere* de grundlæggende (sociale og kulturelle) idéer, for at kunne agere i samfundsformen og skabe adfærdsregler, der højnede chancen for overlevelse. Suderland argumenterer for en – omend forvrænget – kontinuitet mellem det samfund fangerne forlod og det samfund, som dannedes i kz-lejrene (præget af de erfaringer, fangerne bragte med sig).⁴⁷ Hun fremhæver samtidigt dynamikken mellem aktørernes handlinger og samfundets rammebetingelser, der hele tiden påvirker hinanden og tilpasser sig ændringen i de sociale strukturer.⁴⁸ Suderlands primære teoretiske inspiration er Pierre Bourdieu og dennes habitus-begreb, men hendes begrebsapparat præges også af andre teoretikere som Michel Foucault (magt teori), Erving Goffman (social interaktion i totale institutioner) og Zygmunt Bauman (kulturteoretiske tilgange til Holocaust). Suderlands pointe er, at fangerne ikke kunne andet end at handle og interagere på trods af, at de var havnet i et miljø, der genspejlede det totalitære systems mest rendyrkede form. Med Bourdieu argumenterer hun for en social drift; en social *libido*, som end kz-lejrene ikke kunne undertrykke.⁴⁹ I Suderlands argumentation slog en passivering af gerningsmændenes ideologiske modstander; fangerne, fejl. Suderland har *ikke* øje for, denne interaktion netop var tilsigtet fra SS' side og både udmøntedes i individuelle og kollektive overlevelsesstrategier og samtidigt førte til intriger og magtkampe, der skulle hindre en

⁴⁶ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 159

⁴⁷ *Ibid.*, ss. 320-321

⁴⁸ *Ibid.*, s. 92

⁴⁹ Det lykkedes dog at undertrykke libidoen ved fanger, der nåede muselmands-stadiet. *Sml. Ibid.*, s. 144, 347

opposition mod SS. Denne position findes hos de fleste empirisk funderede forskningsbidrag og hos sociologen Wolfgang Sofsky, hvilket skal uddybes senere.

Suderlands anvendelse af Pierre Bourdieus habitusbegreb på koncentrationslejrsmfundet

I sin analyse af kz-samfundet benytter Suderland sig af en række teoretiske begreber for at kunne diskutere de ovennævnte "grundlæggende idéers" og "særlige adfærdsreglers" betydning for aktørernes interaktionsmønstre i kz-samfundet. Hendes tese er, kz-lejrens sociale rum prægedes af strukturer, der groft svarede til det omkringliggende samfund. Aktørerne var med til at udforme kz-lejrens "særlige adfærdsregler" gennem deres tanker og handlinger ved (med udgangspunkt i den individuelle habitus) at tilpasse de "grundlæggende idéer", som de havde medbragt fra det omkringliggende samfund. Bourdieu er Suderlands inspirationskilde, fordi hans habitusbegreb netop giver mulighed for at sammentænke dynamikken mellem individ og samfund. Her er det ikke nødvendigt at træffe valget mellem struktur- og aktørperspektivet, da samfundets strukturer udgør individets referenceramme og bestemmer individuelle handlinger, præferencer, anskuelser og opfattelser afhængigt af personens sociale position. Suderlands tilgang bliver dermed ikke ensidigt aktørorienteret, men hun argumenterer for, at aktørers handlinger præges af samspillet mellem individ og samfund, der forudsætter den individuelle habitus. Suderlands analyse baseres ikke udelukkende på Bourdieus habitusbegreb, da han aldrig har beskæftiget sig med kz-lejrens ekstreme rammebetingelser. En væsentlig faktor var her anvendelsen af vold og tortur, hvor Suderland inddrager Foucault. En anden faktor er indespærring under tvang, som behandles hos Erving Goffman. Et tredje aspekt er viljen til overlevelse, der kom til udtryk gennem forskellige former for kulturel praksis. Her støtter Maja Suderland sig til Zygmunt Bauman. Disse teoretiske koncepter supplerer og problematiserer habitusbegrebet i Suderlands analyse af kz-lejrene.⁵⁰

Habitus-begrebet optræder løbende og udvikler sig i Pierre Bourdieus forfatterskab, hvor det er et redskab ved antropologiske og sociologiske studier. En mere dybdegående redegørelse for udviklingen af habitus-begrebet i Bourdieus forfatterskab er ikke afhandlingens analysefelt. Her skeles til tidligere forskningsbidrag om emnet, for at forklare, hvad Bourdieu mener med *habitus*. Antropologen Lianne Wilken skriver herom:

⁵⁰ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. s. 83, 86-87, 92-93.

”Kernen i habitusbegrebet er en antagelse om, at menneskers virkelighedsforståelser og dermed også deres valg og handlinger et langt stykke hen ad vejen bliver genereret af internaliserede dispositioner for at føle, tænke og handle på bestemte måder. Disse dispositioner tilegnes (mestendels ubevidst) gennem et liv under bestemte sociale forhold.”⁵¹

Med habitusbegrebet distancerer Bourdieu sig fra den rationelle handlingsteori, hvor udskiftelige aktører uden fortid reagerer rationelt uden hensyntagen til individuelle karakteristika. Bourdieu kritiserer denne rationelle handlingsteori og mener, at der her er tale om et antropologisk projekt, der forsøger at forstå handlinger uden hensyntagen til de sociale og økonomiske omstændigheder, der påvirker aktørerne. I rationel handlingsteori gøres aktørerne ahistoriske, da de ikke beskrives ud fra den historiske kontekst, der danner rammen om deres handlinger.⁵² Havde Bourdieu beskæftiget sig med kz-lejrene, ville han nok have stillet spørgsmålstegn ved Sofskys forestillinger om den *absolutte magt*, der netop kan kritiseres for at være revet løs af den historiske kontekst. Hos Sofsky udgør kz-lejren en rammebetingelse for aktørerne, der nok er opstået af en historisk kontekst. Han generaliserer dog forholdene i kz-lejren for at konstruere sit magtbegreb og frigør lejrens sociale strukturer fra den historiske udvikling. Historikere har her kritiseret Sofsky for at gøre sine aktører til objekter, der er sat i verden for at bidrage til det teoretisk konstruerede magtbegreb gennem deres handlinger, hvilket uddybes senere.

Simplificeret styrer individets habitus de ”internaliserede dispositioner”, da disse træffes ud fra individets hidtidige oplevelse af sin sociale position i samfundet. Interaktionen med andre sker gennem bevidste valg og gennem de ”forprogrammerede” forudsætninger, som mennesket qua sin individuelle baggrund har i bagagen. Deportationen betød, at fangerne oplevede en markant anderledes samfundsform. Ifølge Suderland opfattede de den dog med udgangspunkt i deres individuelle habitus. Trods gerningsmændenes bevidste dehumanisering ved ankomsten, kunne denne ikke fratages fangerne og styrede derfor også fortsat deres dispositioner i lejrene. Hendes tese er, at interaktionen mellem lejrens aktører først og fremmest blev påvirket af den *kulturelle og sociale kapital*,⁵³ som både bevidst og ubevidst var dybt forankret i fangerne

⁵¹ Lisanne Wilken: *Bourdieu for begyndere*. Gylling, 2011. s. 44

⁵² Pierre Bourdieu og Loïc J. D. Wacquant: *Refleksiv sociologi – mål og midler*. København, 1996. ss. 108-109.

⁵³ Bourdieu opererer med tre former for kapital: Den økonomiske, den kulturelle og den sociale (jf. Pierre Bourdieu og Loïc J. D. Wacquant: *Refleksiv sociologi – mål og midler*. København, 1996. s. 104.) Bourdieus definition af kulturel kapital sammenfattes af Margaretha Järvinen som kapital, der er opnået gennem dannelse og uddannelse, mens den sociale kapital, er en ressource, som individet har gennem medlemskabet af en specifik gruppe. Margaretha Järvinen: ”Pierre Bourdieu” i: Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.): *Klassisk og moderne Samfundsteori*. København, 2005. s. 370. Bourdieu selv skriver om de tre former for kapital i

fra tiden før arrestationen og som gennem deres tanker og handlinger skabte (fange)samfundet.⁵⁴ For at sige det med Bourdieus egne ord, så er ”*menneskelig handlen (...) ikke en pludselig reaktion på udefra kommende stimuli. Selv den mindste reaktion hos ét menneske overfor et andet rummer i sig hele disse to personers historie og deres indbyrdes forhold.*”⁵⁵ Menneskers handlinger præges altså af deres erfaringer i lyset af de sociale omstændigheder, disse er blevet til i.

Qua kz-samfundets kompleksitet må det påpeges, at interaktionen mellem aktørerne i høj grad kendetegnedes af individuel forskellighed. Dels kunne individet betragte sig som i en form for opposition til kz-samfundet ud fra et behov for mental distancering (se redegørelsen for Goffmans tanker omkring individuelle frirum). Dels vil individet i lejren i højere grad definere sin identitet ud fra tilgængelige materielle værdier og derved indgå i en slags klassebaseret hierarki. Fangens tanker formes af en materiel verden ud fra umiddelbare behov. Interessant er, at de materielle goder, som identifikationsmønstret bygger på, kun i begrænset omfang er til stede i kz-lejren. Suderland mener derfor, at individets selvopfattelse snarere er værdibaseret end at bygge på adgangen til konkrete materielle goder og at der skabes et klassesamfund med forskellige sociale positioner, med udgangspunkt i aktørernes habitus, deres værdisæt og æresbegreber.⁵⁶ Standpunktet bør dog betragtes kritisk. En sådan anskuelse af habitusbegrebets betydning for den enkelte fanges sociale position lejren kan være frugtbar i en analyse af temaer i ressourcestærke fangers erindringer. Det er de ressourcestærke, der vil tematisere emner som gruppeidentitet, ære eller individuelle sociale og kulturelle forudsætninger, som af den pågældende person er blevet fremhævet som overlevelsesstrategi og derfor finder plads i erindringslitteraturen. Eksempler er flere variationer over temaer som ”vi holdt sammen som danskere” eller ”jeg overlevede på grund af min faglige baggrund som...”. Da en stor del af fangepopulationen dog ikke var i besiddelse af intellektuelle eller menneskelige ressourcer, der rustede dem til at berette om lejropholdet (eller som måske omkom som følge af en dårlig social placering i lejrhierarkiet), vil en fremhævelse af materiel symbolik og æresbegreber hurtigt blive tendentiøs og misvisende. Dette gør sig ikke mindst gældende i forhold til en forståelse af aktørens

bl.a. Pierre Bourdieu: „The Forms of Capital“ i: John G. Richardson: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, 1986. Ss. 241-258

⁵⁴ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 86

⁵⁵ Pierre Bourdieu og Loïc J. D. Wacquant: *Refleksiv sociologi – mål og midler*. København, 1996. s. 109

⁵⁶ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 141

overlevelsesstrategier, da analysen bygger på et empirisk materiale, der har lejrsamfundets tidligere elite som ophavsmand. Vendes argumentationen på hovedet for at undersøge, hvorfor overlevelsesstrategien i mange tilfælde slog fejl, kan man argumentere for, at materielle ressourcer *netop* havde en væsentlig betydning i kz-lejrene, da adgangen til disse i høj grad definerede fangesamfundets hierarkisering. Meget forenklet kan påstås, at fordelingen af værdierne snarere var afhængig af den enkeltes evne til at indgå i et patron/klient-forhold for at sikre sig adgangen til basale livsfornødenheder som mad, tøj og et arbejde, man ikke blev slidt op af. Habitus spillede snarere en rolle i forhold til den enkeltes formåen til gennem interaktion at manøvrere sig ind i sådanne positioner. Nazisternes raceideologiske hierarkisering af fangerne har samtidigt medført favoriseringer, hvor individernes habitus også kunne påvirke overlevelseschancer i negativ retning.

Kritik af Maja Suderlands anvendelse af Pierre Bourdieus habitus-begreb

Suderlands brug af Bourdieus overvejelser om den gensidige afhængighed mellem individ og samfund kendetegnes af flere problemer. To nævner hun selv: Bourdieu har ikke selv gennemført større undersøgelser med udgangspunkt i tematikken, ej heller har han beskæftiget sig med racisme og antisemitisme.⁵⁷ Man kan dog også kritisere Suderland for hendes brug af begrebet "grundlæggende idéer", der forudsætter en homogen samfundsopfattelse i fangepopulationen. Nok havde de fleste fanger måske samme *grundlæggende* opfattelse af et normalt samfunds normer, men de kom fra et utal af forskellige kulturer spredt over hele Europa, tilhørte forskellige klasser og havde følgelig også forskellige normer og forståelser af etik og moral, hvilket SS forstod at udnytte. Når Suderland diskuterer, hvorledes nazisterne formede det tyske samfund ("folkefællesskabet"; *Volksgemeinschaft*) ud fra en propagandistisk vel-iscenesat blanding af en romantisering af før-moderne tyske kulturelle værdier og en begejstring for tekniske landvindinger og antisemitisk og antislavisk "dem-og-os"-mentalitet, giver diskussionen ikke et retvisende billede af "normalsamfundet". Den ideologiske ensretning var langt fra så fremherskende i de besatte lande, som den var i det tyske rigsområde. Nazisternes prægning af det tyske samfund fra 1933 forklarer samtidigt, hvorfor flugtforsøg fra kz-lejrene oftest mislykkedes.⁵⁸ Fangesamfundets diversitet forklarer tillige, hvorfor de af SS tilsigtede kaotiske sociale tilstande fungerede i lejrene:

⁵⁷ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. Ss.82-84

⁵⁸ *Ibid.* ss. 94-102

Fanger med forskellig habitus havde forskellige præferencer, hvilket SS udnyttede. Hvor Suderland altså ser habitus som grundlaget for en individuel overlevelsesstrategi, kan fangernes forskellighed samtidigt ses som basis for det modsatte, da fangepopulationen polariseredes. Hun synes at have øje for dette paradoks, men forholder sig kun til det i meget begrænset omfang.⁵⁹

Suderlands brug af habitusbegrebet til at beskrive interaktioner mellem fanger ud fra deres sociale erfaringer fra før deportationen, er problematisk. Individets (om end begrænsede) muligheder for selvbestemmelse fremhæves. Erindringen om rødder og selvopfattelse havde betydning for håb og selvrespekt, men også succesrig interaktion i fangesamfundet og dermed bedre overlevelseschancer. Man kan her sige, at habitusbegrebet er strukturalistisk defineret. Nok kan habitus ifølge Bourdieu påvirkes af individuelle erfaringer gennem livet, men disse fortolkes ud fra et fastlagt foruddefineret skema, der bestemmes af den enkeltes sociale forudsætninger. Margaretha Järvinen kritiserer her Bourdieu: *"Med strukturalisme mener han [Bourdieu], at der i den sociale verden – ikke bare i symbolske systemer – eksisterer objektive strukturer, som er uafhængige af agenternes bevidsthed og vilje"*; hun finder det her uklart *"hvordan de 'objektive' sociale strukturer [er] blevet produceret (...)og hvordan vil disse strukturer nogensinde kunne ændres, hvis de befinder sig hinsides vor bevidsthed og vilje?"*⁶⁰ Spidser man kritikken til og fører den over på Maja Suderlands undersøgelsesfelt, ville habitus så ikke have den modsatte effekt? Ville fangernes prædefinerede sociale forudsætninger så ikke netop have en negativ konsekvens i forhold overlevelseschancerne? Ville deres handlinger så ikke bidrage til at opretholde de af SS tilsigtede magtstrukturer i kz-samfundet? Er det ikke konsekvensen af Suderlands argumentation for, at kz-lejrene blot var en forvrænget afart af det omkringliggende samfund, hvor fordømmene udefra blev spidset til gennem en kategorisering og hierarkisering af fanger efter raceideologiske forestillinger? Svaret må her givetvis stå til åben diskussion. Sammenholdes kritikken med andre forskeres analyse af Bourdieus metode, er han måske ikke så ensidigt strukturalistisk funderet, som Järvinen hævder. Dette ses bl.a. i Suderlands brug af Bourdieu i hendes tilgang til betydningen af fangernes habitus. Denne er *ikke* ensidigt strukturalistisk, da hendes empiriske materiale primært udgøres af fangernes individuelle erfaringer. Ifølge Lisanne Wilken, gør samme arbejdsmetode sig gældende for Bourdieu, hvilket tilbageviser Margaretha Järvinens kritik.

⁵⁹ Ibid. s. 163

⁶⁰ Margaretha Järvinen: "Pierre Bourdieu" i: Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.): *Klassisk og moderne Samfundsteori*. København, 2005. s. 368

Bourdieu skaber ifølge Wilken sin forståelse ved at sammensætte iagttagelsen af strukturelle forhold med de erfaringer, der gøres af de personer, han undersøger. Pointen er, at Bourdieu selv forholder sig kritisk til strukturalismen, da han mener, at individer træffer valg ud fra holdninger og meninger om den virkelighed, de lever i. Omvendt er Bourdieu modstander af en ensidig fortolkning af verden ud fra personers individuelle erfaringer alene, da mange valg træffes på baggrund af en indlejring af viden i kroppen, hvor denne indlejring ikke kan forklares reflektivt verbalt (altså en mere eller mindre kropsliggørelse af den sociale og kulturelle kapital). Den opfattelse af verden, som mennesker gengiver ud fra et reflektivt grundlag, er oftest præget af deres sociale position i et hierarkisk samfund.⁶¹ Wilken betegner Bourdieu som generativ eller konstruktivistisk strukturalist.⁶² Samfundet forstås ud fra interaktionen mellem samfundets prægning af individet og de individuelle holdninger og værdier, der er med til at præge samfundet. Hos Maja Suderland gør samme metode sig gældende med den forskel, at strukturen er koncentrationslejerne og de individuelle erfaringer sluttes af de overlevendes erindringer.

Afslutningsvis skal Suderlands brug af habitus-begrebet problematiseres ud fra, at Pierre Bourdieu ikke selv har beskæftiget sig med kz-lejrenes sociale strukturer. Begrebets anvendelse skal kort diskuteres i forhold til en række grupper i kz-samfundet. Habitus-begrebet kan anvendes ved grupper, der var raceideologisk forfulgte med påstand om medfødte egenskaber (dvs. sociale forudsætninger, der jf. nazisterne på forhånd var givet), specielt jøder og slaver, men også på Sinti, Roma og Jehovas Vidner. Sidstnævnte befinder sig i en gråzone, da der var tale om en religiøs/ideologisk og ikke racemæssig forfølgelse. Deres tro havde ofte udgangspunkt i familiens religiøse traditioner, men gruppen var forfulgt fordi de følte sig forpligtet overfor deres gud og derfor ikke ville sværge troskab til Adolf Hitler. Jehovas Vidner havde muligheden for at bryde med den sociale habitus ved at afsværge troen og melde sig til krigstjeneste; en mulighed, der for de fleste var imod deres overbevisning og som langt hovedparten derfor ikke benyttede sig af, da fangenskabets opfattedes som en guddommelig prøvelse. Muligheden for at forlade lejrene *eksisterede*, om end med fronttjeneste som alternativ. Dette gjorde den ikke for jøder og andre fangegrupper, der var født ind i en social omstændighed, der blev årsagen til deres arrestation. At anvende habitus-begrebet i forhold til de "politiske" fanger giver også kun i nogen grad mening. Dem, der blev forfulgt og arresteret på baggrund af

⁶¹ Lisanne Wilken: *Bourdieu for begyndere*. Gylling, 2011. s. 29

⁶² Ibid. Gylling, 2011. s. 44

deres politiske overbevisning eller deltagelse i modstandskampen, havde truffet et valg og var (dette gælder særligt frihedskæmperne) bevidste om en mulig konsekvens. Med Bourdieu kan man argumentere for, at modstanden eller den politiske overbevisning blev valgt ud fra et medfødt socialt og kulturelt kapital gennem familiens traditioner og individets placering i samfundet (Bourdieu selv argumenterer særligt i forhold til socialdemokratiske og kommunistiske samfundsstrukturer for en særlig politisk kapital som afart af den sociale kapital).⁶³

Frihedskæmperne (både i Danmark og andre europæiske lande) kom dog ikke fra samme sociale lag og var sammensat af mange forskellige dele af befolkningen, hvilket genspejles i forskellige politiske overbevisninger. Man kan forstå, at netop disse personer blev frihedskæmpere og senere kz-fanger, hvis man sammenholder levnedsløb og definitionen af habitus; men hvad så med den majoritet, der opvoksede under sammenlignelige omstændigheder i samme sociale klasser, med samme kulturelle påvirkning og samme muligheder for personlige valg, som ikke blev frihedskæmpere eller oppositionelle? Dette skal ikke besvares her, hvor jeg vil holde mig til en analyse af habitus-begrebets betydning for kz-fangernes overlevelsesstrategier. Man kan dog også stille spørgsmålstegn ved sammenhængen mellem habitus og deportation. Her var deportationen snarere følge af individuelt udslagsgivende omstændigheder og tilfældigheder i form af begivenheder, der nok hidrørte fra, men næppe styredes konsekvent af individets habitus.

Michel Foucault og betydningen af den kropslige pinsel

Inspireret af den franske filosof og psykolog Michel Foucault⁶⁴ tematiserer Suderland fangernes oplevelse af pinsel, tortur, vold og ikke mindst døden i kz-lejrene. Der er en stor forskel imellem statistiske dødsrater i forskellige typer af lejre og oplevelsen af døden som noget uundgåeligt fra et subjektivt tidspunkt. Det er vigtigt at fremhæve, at Suderland forholder sig til fangeberetninger frem for statistiske analyser, når hun skriver, at døden blev set som en altid nærværende trussel, hvad enten den skyldtes sygdomme, følger af tortur, det industrielle drab, m.v. Hun beskæftiger sig med en årsagsanalyse og ønsker at forstå den "ritualiserede grusomhed", hvor hun med

⁶³ Pierre Bourdieu og Loïc J. D. Wacquant: *Refleksiv sociologi – mål og midler*. København, 1996. s. 105

⁶⁴ Michel Foucault (1926-1984) er kendt for sine studier af henholdsvis seksualitet og fængselsvæsenet. Scott Appelrouth & Laura Desfor Edles: *Sociological Theory in the Contemporary Era. Text and Readings*. Thousand Oaks, 2007. ss. 388-389. Foucaults studier af fængselsvæsenet er relevante i forhold til Suderland og denne afhandling, da mange af Foucaults erkendelser kan overføres til kz-lejrene. Den tyske udgave af *Surveiller et punir* (1975) er her valgt som reference; Michel Foucault: *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*. Frankfurt am Main, 1994.

Foucault argumenterer for et før-moderne relik i det nazistiske herskabssystem.⁶⁵ Det moderne fængselsvæsen ville se fangen som et menneske, der skal behandles som sådant og opdrages eller forbedres for atter at kunne blive en værdifuld del af samfundet. Nazisterne opretholdt billedet af kz-lejre som moderne "opdragelsesanstalter" udadtil, hvor genopdragelsen af den ideologiske modstander blev udnyttet i propagandaen. Også en række mere tekniske moderne aspekter af den totale overvågning blev først for alvor omsat og sammenfattet i kz-lejrene. Da kun de færreste blev løsladt, endsiges anset som værende "omvendte" efter nazisternes forestillinger, bør kz-lejrene dog *ikke* betragtes som moderne strafanstalter. I en før-moderne betragtning ses fangen som en person, der gennem sin kriminalitet krænker magthaverens suverænitet. Krænkelsen; eller fornærmelsen, kan kun soves gennem straf. Den nazistiske fascination for det før-moderne spillede ifølge Suderland ind på magtanvendelsens karakter i kz-lejrene. Et ideologisk begrebsapparat, der er tydeligt inspireret af den før-moderne tids brug af begreber som had og hårdhed samt en raceideologisk opfattelse af hvad der er "rent" og gavner "folkekroppen", definerer strafudmålingen i stedet for samtidens lovhjemmel. Voldsanvendelse var ikke en følge af den juridiske ret, men derimod af simpel fysisk overlegenhed. SS blev herved repræsentant for den krænkede statsmagt, der gennem vold som et politisk ritual skulle genoprette magtbalancen mellem statsmagten og fangen, der i nazisternes vokabular benævnedes "den indre fjende".⁶⁶

Inspireret af Foucaults gennemgang af før-moderne eksempler af tortur, der skal vise, hvordan den forurettede hersker genetablerer magtbalancen overfor den beherskede, præsenterer Suderland en beretning om en episode fra en nazistisk straffeanstalt. Den her omtalte SS-mand, der eksekverer straffe for fangernes påståede sabotage, føler sig *personligt* forurettet af fangens handling (et brækket skovleskaft). Dette er et repræsentativt eksempel på den ideologisk baserede herskermentalitet, hvor SS-manden ophøjer sig selv til at være dømme over liv og død i lejren. I Suderlands eksempel er der tale om en SS-mand fra en lejr ved Kraków, men lignende beretninger findes om et utal af lejre, hvor Hans Griems gerninger i Husum ikke er undtagelsen.⁶⁷

⁶⁵ Suderland nævner andetsteds førerkulten og nazisternes historisk-ideologiske argumentation for en tysk kolonisering af Østeuropa som eksempler på nazismens før-moderne relikter. Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. s. 97

⁶⁶ Ibid., ss. 146-148, 150; jf. Michel Foucault: *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*. Frankfurt am Main, 1994. ss. 63-65

⁶⁷ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. Ss. 148-149

Straffens form er central for genetableringen af herskerens suverænitet. En korporlig offentlig afstraffelse skal ydmyge den såkaldte foruretter og demonstrere dennes fysiske afmagt gennem maltraktering af kroppen. At resten af samfundet (her medfangerne/kz-samfundet), som den forurettende udspringer af, tvinges til at være tilskuere, understreger herskerens magt- og voldsmonopol. Offentlige afstraffelser kendes fra det før-moderne samfund som gabestokke, offentlige piskninger eller henrettelser gennem hængning eller guillotiner. Ifølge Suderland reflekterer kz-lejrene kampen mellem det før-moderne og det moderne. På den ene side står den ideologiske forestilling om et ulige samfund (nazisterne som herremennesket, der hersker over de andre folkeslag, som det underlægger sig) med en fører i spidsen. På den anden side står fangerne, der ser sig som det oplyste samfunds individer og forsøger at forsvare værdigheden. Suderland understreger, at denne kamp reelt fandt sted med SS som stedfortrædere for *Føreren*, der skulle kæmpe mod regimets indre fjender.⁶⁸ Fangerne kæmpede med livet som indsats for deres eget alternative verdensbillede [der qua den forskellige habitus varierede], hvorved der dog har været tale om en asymmetrisk magtfordeling til SS' fordel. Fangernes ofte skjulte overlevelsestrategier var ifølge Suderland et forsøg på at modsætte sig gerningsmændenes totale magtmonopol. Disse overlevelsestrategier kan derfor ses som en form for modstand mod den "absolutte magt" (Sofsky) eller den "totale institution" (Goffman).⁶⁹

Erving Goffmans definition af koncentrationslejren som en "total institution"

*"Den totale institution kan defineres som et opholds- og arbejdssted, hvor et større antal ligestillede individer sammen fører en indelukket, formelt administreret tilværelse, afskåret fra samfundet udenfor i en længere periode."*⁷⁰

Den canadisk-amerikanske sociolog Erving Goffman⁷¹ er sammen med Paul Martin Neurath essentiel i forhold til at forstå koncentrationslejren som en særlig samfundsform. Hans tanker om den totale institution lader sig i store træk overføre til de nazistiske kz-lejre, som Goffman også anvender som et af sine eksempler på totale institutioner. Ovennævnte citat viser, at de totale

⁶⁸ Jf. Wolfgang Sofsky: „*Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager.*“ Leck, 2004. ss. 129-130

⁶⁹ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern.* Frankfurt am Main, 2009. Ss. 150-152

⁷⁰ Erving Goffman: *Anstalt og menneske – den totale institution socialt set.* Viborg, 2001. s. 9

⁷¹ Erving Goffman (f. 1922) var en canadisk-født sociolog, der i hovedparten af sit arbejdsliv virkede i USA, hvor han bl.a. var professor ved universiteterne i Berkeley og Philadelphia. Goffman er primært kendt for sine sociologiske undersøgelser af menneskelig adfærd og interaktion ud fra bl.a. antropologiske og socialpsykologiske perspektiver. *Asylums* (på dansk *Anstalt og menneske*) fra 1961, regnes som et af Goffmans hovedværker. Scott Appelrouth & Laura Desfor Edles: *Sociological Theory in the Contemporary Era. Text and Readings.* Thousand Oaks, 2007. ss. 177-179

institutioner (her kz-lejrene) udgør en lokalitet, hvor mennesker indgår i et administreret og afsondret fællesskab. Det specielle er netop institutionens afsondrethed overfor resten af samfundet, der i store træk umuliggør et socialt samspil med dette. Afgrænsningen manifesterer sig ofte gennem fysiske barrierer som beliggenhed, låste døre eller pigtrådshegn. Goffman opdeler de totale institutioner i fem grupper: 1) Sociale institutioner for hjælpeløse, harmløse personer (fx børnehjem og hjem for ældre- og handicappede). 2) Institutioner for personer, der på grund af lidelser (smitsomme sygdomme, sindslidelser) er til fare for samfundet. Særligt anstalter for sindslidende udgør en stor del af Goffmans empiriske analysegrundlag. 3) Institutioner mod samfundsskadelige personer uden hensyntagen til deres velfærd (fængsler, krigsfangelejre, kz-lejre, mv.) 4) Institutioner for personer i tjenesteforhold eller uddannelsesmæssig disciplinering (kaserner, kostskoler, arbejdslejre eller særskilte boliger for tjenestepersonale). 5) afsondrede institutioner med frivillig tilgang (bl.a. klostre eller andre religiøse, tillukkede fællesskaber). Goffman understreger, at ikke alle institutioner deler samme karaktertræk, men ofte har mange fælles karakteristika. De nedbryder alle nogle af de barrierer, der gælder i det omkringliggende samfund. Normalt arbejder, sover og udøver mennesket eksempelvis fritidsaktiviteter på forskellige steder og med forskellige personer/persongrupper, uden at dette nødvendigvis er styret ud fra en helhedsplan. I den totale institution indgår personen i det samme fællesskab, sover, arbejder og udfører sociale (fritids-)aktiviteter samme sted og er under administration af samme overordnede myndighed, der ud fra konkrete regler kontrollerer, hvordan individets hverdag forløber. Den totale institution umuliggør dermed privat- såvel som familieliv.⁷²

Individets skridt fra omverdenen ind i den totale institution spiller en vigtig rolle hos Goffman: Individene (i sindssygeanstalterne "klienterne", i kz-lejrene "fangerne") træder ind i institutioner med eksisterende "adfærds- og holdningsmønstre" fra det hidtil levede liv (jf. habitus hos Bourdieu). Ved det første møde med institutionen må individets selvopfattelse dog ændres radikalt. Selvopfattelsen, præget af de trygge rammer udenfor institutionen, nedbrydes gennem

⁷² Erving Goffman: *Anstalt og menneske – den totale institution socialt set*. Viborg, 2001. Ss. 11-13. Hertil skal knyttes to kommentarer: Familielivet i kz-lejrene var begrænset, undtagelser forekom dog, bl.a. i den såkaldte familielejr i Auschwitz. Tillige dannede særligt kvindelige kz-fanger familielignende strukturer, hvor ældre kvinder beskyttede de yngre i matriakalske familiemønstre (se bl.a. Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. s. 308). Hvor Goffman placerer kz- og arbejdslejre i to forskellige kategorier, kan man ved såkaldte *Arbeitsziehungslager* (AEL) spørge, om ikke også disse skulle placeres i gruppe 3. Nok var perspektiverne for løsladelse bedre i AEL, end de var for kz-fangerne, men betingelserne i begge lejrtypen mindede særligt under krigen i høj grad om hinanden, hvilket Dennis Larsen bl.a. har beskrevet. (Se tillige: Dennis Larsen: *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*. Gylling, 2010. s. 109 ff.)

systematiseret krænkelse, ydmygelse og nedværdigelse. Personens tidligere (identitetsskabende) roller fratages. Besøg udefra forbydes oftest. Personen indgår i nye interaktionsmønstre og får en anden identitet. For kz-lejrene kan man tale om, at fangerne bliver "koncentrationærer", dvs. fanger, der gennem et længere ophold har tilpasset sig livet i lejrene. Goffman understreger, at den ritualiserede optagelse i institutionen også skal rykke ved individets opfattelse af moral.⁷³ "Optagelsesceremonien" påbegynder tilpasningen til institutionens *særlige adfærdsregler*, som en person gennemgår i de første uger af opholdet (som beskrevet af Suderland foroven).

Suderland anvender Goffman til at forstå kz-lejren som et afsondret samfund og til at analysere de sociale strukturer, der påvirker "klientens" institutionalisering. Hun fremhæver, at Goffman beskriver den totale organisation som en institution, hvor samfundet eksperimenterer med en grundlæggende forandring af individets karaktertræk. Suderland er interesseret i, hvilke karaktertræk det ikke lykkes institutionen at forandre, dvs. hvor eksperimentet mislykkes og hvor individet tilpasser sig og i nogen grad ligefrem påvirker institutionen. Goffman beskriver her bl.a. handlinger hos "klienterne", der tjener at opretholde en form for selvhævdelse i organisationen. Her skelnes mellem handlinger for at forandre eller afskaffe institutionen og handlinger for at forbedre vilkårene for "klienterne"/"klienten" selv. I forhold til kz-lejrene er der tale om forskellige grader af modstand. Suderland understreger, at handlingernes succes forudsætter social interaktion og netværksdannelse for at etablere en form for kollektiv opposition, om ikke andet i form af et fælles værdigrundlag (i kz-lejrene fx som fangefællesskab, der bygger på et fælles ideologisk eller oppositionelt syn mod nazismen). Suderland påpeger, at menneskets tilpasning til den totale organisation ofte også handler om at skabe et individuelt frirum, hvor ens handlinger bygger på de erfaringer, der er tilvejebragt i personens liv før denne blev en del af organisationen. Goffman beskriver her fire grundlæggende former for opførsel: 1) Klienten forsøger at trække sig ind i sig selv og lukker alt ude, dvs. der foretages en *akut depersonificering* når personen indtræder i organisationen: Personen forsøger at "leve i sin egen verden". 2) Personen går i opposition og nægter at samarbejde med personalet. I kz-lejrene ville en sådan tilgang omgående medføre straf og deraf følgende tilpasning eller i sidste ende personens død. 3) Individet gennemgår en "kolonisering", opfatter nu institutionen som den "rigtige" verden og prøver at få det bedste ud af den, bl.a. ved at skabe sig nye privilegier og udnytte de ressourcer, der er til rådighed. I kz-lejrene

⁷³ Erving Goffman: *Anstalt og menneske – den totale institution socialt set*. Viborg, 2001. s. 19

ses strategien primært hos funktionsfanger, der er indgået i et afhængighedsforhold til SS for at sikre sig disse privilegier. Konsekvensen er hierarkisering, da kun få fanger kan drage nytte af disse privilegier på bekostning af andre. 4) Personen lader sig "omvende" og tilegner sig organisationens værdier. I kz-lejrene fandt omvendelsen sted i grader. Kapoerne tilegnede sig til en vis grad SS' adfærd og værdier. De almindelige fanger tilegnede sig lejrenes særlige sprog og opførte sig i hvert fald på overfladen, som det blev forventet af dem. Mangel på socialisering havde oftest strenge straffe som konsekvens.⁷⁴ Hvor førstnævnte strategi ofte ikke fører andet med sig end et psykisk og i sidste ende også fysisk nedbrud hos den enkelte, giver de tre andre mulighed for forskellige former for social interaktion med henblik på forskellige former for modstand eller forbedring af "klienternes" forhold i institutionen. Ifølge Suderland kan interaktioner blot være samtaler med andre eller individuelle tankeøvelser, der for en stund genskaber det omkringliggende samfunds gældende normer for social interaktion, så den enkelte får en fornemmelse af, at have gjort noget for at bryde med den totale institution. Man kan her dog næppe tale om modstand i Suderlands meget brede definition, men snarere om at bevare håbet ved at minde sig selv og hinanden om den sociale og kulturelle kapital, der udgør erfaringsverdenen fra livet før. I sin analyse fokuserer Suderland derfor netop på denne form for interaktionsmønstre, hvor betydningen af fangernes habitus kan aflæses i forhold til fangernes overlevelsesstrategier i kz-lejren.⁷⁵

Svagheden i Suderlands brug af Erving Goffmans totale institution hidrører fra hans primære analysefelt; sindssygeanstalten, hvor andre institutionsformer som fx fængsler, militære institutioner, klostre og kz-lejre primært perspektiverer de eksempler, Goffman udleder af denne form for institution. I *Anstalt og Menneske* skinner dette forhold tydeligt igennem, da Goffman kommer frem til konklusioner, som passer på psykiatriske anstalter, men som ofte ikke kan overføres direkte til kz-lejrenes mere ekstreme betingelser. De fire former for tilpasning er perspektiveret til forholdene i kz-lejrene foroven: Hvor forskellige handlinger måske vil fremkalde hovedrysten eller irritation hos personalet i en anstalt for psykisk handicappede, ville de i kz-lejren oftest medføre fysisk afstraffelse, måske endda med døden til følge på grund af denne institutions grundlæggende anderledes og ideologisk funderede menneskesyn. Sammenlignet med andre typer af totale institutioner er det nærliggende at placere kz-lejrene i en kategori for sig selv.

⁷⁴ Erving Goffman: *Anstalt og menneske – den totale institution socialt set*. Viborg, 2001. ss. 51-52

⁷⁵ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. ss. 152-155

Wolfgang Sofsky kalder kz-lejrene for bevidste "doble totale organisationer", hvor den omtalte rituelle institutionalisering både omfattede vagtpersonalet og fangerne. Gennem den militæriske og ideologiske skoling var personalet vant til selv at blive disciplineret og ydmyget. Dette var tilsigtet efter "Dachau-modellen", da de heraf følgende frustrationer skulle gå ud over fangerne, der jo var blevet fremstillet af regimet som den "indre fjende" og var et naturligt hadeobjekt for deres bevogtere. Ifølge Sofsky er det denne spidsfindigt udtænkte og tilsigtede mekanisme, der adskiller koncentrationslejrene fra andre totale institutioner.⁷⁶

Zygmunt Bauman og kulturbegrebets betydning for overlevelse i koncentrationslejrene

De ovennævnte handlingskategorier kan ses som en overlevelsestrategi i kz-lejren ved at distancere sig fra organisationen. Betydningen af at minde sig selv og hinanden om sociale og kulturelle normer fra livet udenfor lejrene er et gennemgående tema hos Maja Suderland. Hendes vigtigste inspirationskilde er her den polsk-britiske sociolog Zygmunt Bauman,⁷⁷ der som led i sine omfattende studier af Holocaust har behandlet kulturbegrebets betydning i forhold til kz-lejrene i sin bog *Mortality, Immortality and Other Life Strategies* fra 1992.⁷⁸

Ifølge Suderland er det centralt for Baumans teoretiske position, at kultur selv i kz-lejrenes ekstremesituationer definerer individernes identitetsfølelse. Mennesket adskiller sig her fra dyrene ved at være bevidst og reflektivt tænkende. Mennesket har dog svært ved at kapere døden, da det ikke kan rationelt forholde sig til, hvad døden indebærer. Det husker heller ikke sin fødsel og har nemmest ved at forholde sig til de erfaringer, der knytter sig til livet. Døden er en erfaring,

⁷⁶ Wolfgang Sofsky: „Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager.“ Leck, 2004. s. 134. Det kan diskuteres om samme mekanismer gælder i lignende militære organisationer, hvor rekrutter ydmyges som en del af deres træning og gentager dette, når de selv uddanner det næste hold rekrutter. Det særlige ved kz-lejren er snarere voldsudøvelsens yderligere eskalation overfor fangerne ud fra gerningsmændenes ideologiske verdensanskuelse. Behandlingen af SS-rekrutterne vil trods alle ydmygelser næppe kunne sammenlignes med den senere behandling af fangerne. Lejrenes særstatus som en dobbelt total organisation bør snarere begrundes med den unikke sammenblanding af militær organisation og strafanstalt præget af et fortrinsvist før-moderne menneskesyn (jf. Foucault).

⁷⁷ Zygmunt Bauman (f. 1925 i Polen) gjorde under Anden Verdenskrig tjeneste i den polske eksilhær i Sovjetunionen og undgik kz-lejrene trods sin jødiske baggrund. Efter krigen uddannede han sig til sociolog og underviste i en årrække i ved universitetet i Warszawa, hvorfra han trods sin partitro linje i 1968 måtte drage i eksil; først til Israel og senere til Storbritannien, på grund af antisemitisk forfølgelse. Siden 1990 er Bauman professor emeritus. Han er især kendt for sine sociologiske analyser af Holocaust (bl.a. i *Modernity and the Holocaust* (1989) og *Mortality, Immortality and Other Life Strategies* (1992)) og har bl.a. det synspunkt, at Holocaust er et produkt af moderniteten. Et prominent eksempel er Auschwitz, der sammenlignes med en moderne fabrik, hvor råmaterialet er mennesker og slutproduktet er døden. Dødsfabrikken fungerer kun på baggrund af effektiv tysk logistik (herunder udnyttelse af bl.a. jernbanenettet som distributør) og bureaukrati (SS bestræbelser om at effektivisere "produktionsforløbet", dvs. jødeudryddelsen). Michael Hviid Jacobsen: *Zygmunt Bauman – den postmoderne dialektik*. København, 2004. ss. 16-19 og Michael Hviid Jacobsen: "Zygmunt Bauman" i: Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.): *Klassisk og moderne Samfundsteori*. København, 2005. s. 451. Kommandanten beskrives her som fabrikkens direktør, der er interesseret i et så højt dagligt "output" som muligt, se bl.a.: Rudolf Höss: *Kommandant i Auschwitz*. Gylling, 2004, særligt ss. 187-204

⁷⁸ Zygmunt Bauman: *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Oxford, 1992.

der ikke kan forstås, da den forudsætter individets ikke-eksistens. Døden findes der ikke en rationel løsning på. Den er derfor menneskets ultimative rædsel.⁷⁹ Den traumatiske bevidsthed om en snarlig død særligt omnipræsent i kz-lejrene, hvilket danner rammen omkring Baumans kulturforståelse. Han mener, at der næppe ville findes kultur, hvis ikke menneskene var bevidste om deres dødelighed. Kulturen giver livet indhold og skaber en distance til det uundgåelige.⁸⁰ Individets bevidsthed om sin kulturelle identitet bliver til en overlevelsestrategi på linje med behovet for at organisere tøj og mad til sig selv. Dette kan ifølge Suderland tydeligt udledes af de overlevendes erindringer, hvor disse forskellige former for kulturelle aktiviteter sidestilles med de mere basale menneskelige behov. Her går Suderland et skridt videre med kulturbegrebet end Erving Goffman, der primært opfatter disse individuelle eller kollektive interaktionsmønstre som et frirum. Hos Bauman bliver den kulturelle kapital individets redskab til at forholde sig til døden, så dette kan forme strategier til at forsøge at udsætte denne. Døden er en uundgåelig realitet; kultur er produktet af (og forudsætningen for) individets kamp mod sin egen dødelighed. Kulturel aktivitet afleder tanker om døden for en stund og er som en særlig menneskelig egenskab, der tjener det formål at finde en mening med livet og gøre dette værd at leve. Den danske sociolog Michael Hviid Jacobsen har pointeret, at Bauman gennem sine betragtninger af menneskets forhold til døden under Holocaust markerer overgangen fra modernitet til postmodernitet; *"[h]vor man i moderniteten generelt forsøgt at dekonstruere døden, fx gennem medicinsk indgriben, forsøger man i postmoderniteten snarere at dekonstruere udødeligheden ved at fokusere på at leve i nuet."*⁸¹ Den kulturelle aktivitet i *nuet* repræsenterer dødens modpol. Hvor døden er endelig, er kulturen evig og giver derfor håb om en form for immortalitet. Suderland argumenterer for, at kulturen indtager en vigtig rolle i de overlevendes beretninger, fordi den skaber en mening med den ellers meningsløse omgang med menneskeliv. Ved at give sig selv og de medmennesker, der blev ofre for nazisternes masse mord en kulturel identitet og værdi, søger de overlevende ifølge Suderland for, at de nazistiske gerningsmænd gennem deres drab ikke får det sidste ord.⁸²

⁷⁹ Bauman forholder sig her udelukkende til en rationel argumentation og inddrager ikke spirituelle eller religiøse tilgange til døden, der baserer på tro. Han refererer således bl.a. til René Descartes rationelle argumentation: "Jeg tænker, derfor er jeg" eller Sigmund Freuds psykologiske argumentation, der fastslår, at mennesket, fordi det ikke kan forholde sig til døden, underbevidst agerer som om det var udødeligt. Zygmunt Bauman: *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Oxford, 1992. ss. 12-17

⁸⁰ Zygmunt Bauman: *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Oxford, 1992. ss. 31-33

⁸¹ Michael Hviid Jacobsen: "Zygmunt Bauman" i: Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.): *Klassisk og moderne Samfundsteori*. København, 2005. s. 453

⁸² Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. ss. 155-158

Suderlands gengivelse af Zygmunt Baumans kulturforståelse ligger i tråd med hendes analyse af fangeberetninger, hvori der refereres til kulturelle emners betydning for fangernes hverdag. Bauman ligger også i forlængelse af Bourdieus tanker om kulturel kapital og Goffmans idé om kulturel aktivitet som et frirum i den totale organisation. Historikeren vil dog spørge til, om kultur som overlevelsesstrategi skal tillægges så megen betydning, som hos Suderland. Forskeren kan kun forholde sig til de overlevendes beretninger for at finde svar på spørgsmålet om kultur som overlevelsesstrategi. Her opstår risikoen for et misvisende billede, da man ikke kan finde svar på, om forskellige former for kulturel kapital, identitet og aktivitet fik tillagt samme betydning hos dem, der ikke overlevede. Særligt i forhold til de kz-lejre, som også var udryddelseslejre, har kultur reelt næppe haft betydning for dem, der ikke overlevede den første selektion. Tillige kan man argumentere for, at personer fra samme eller lignende kulturkreds ikke havde de samme forudsætninger for overlevelse, med mindre deres arrestationsårsag var sammenfaldende. Dette spørgsmål skal senere diskuteres med udgangspunkt i danske modstandsfolk og hollandske gidsler fra byen Putten, der udgjorde en betydelig fangegruppe i Husum-Schwesing og Ladelund.

Nogle empiriske perspektiveringer af Maja Suderlands koncentrationslejrsmfund

Med udgangspunkt habitusbegrebet understreger Maja Suderland gentagne gange, hvorledes individets sociale position i fangesamfundet også kan forklares ud fra de gruppetilhørsforhold, der spillede en central rolle i kz-lejrene. Aktørens opførsel og opfattelse af sine omgivelser præges som nævnt ubevidst af dennes habitus, der er sammensat af de anskuelser, forkærligheder og tilbøjeligheder, som mennesket har tilegnet sig ud fra sin sociale position i samfundet. Personer med lignende sociale forudsætninger og synspunkter kan ifølge Suderland lettere identificere sig med hinandens præferencer og holdninger og finder en gensidig social identitet.⁸³ KZ-lejren danner som en total institution de rammebetingelser, der skaber behov for kulturelle fællesskaber, hvor naturlige venner og fjender skal identificeres for at overleve. De hos Suderland omtalte grundlæggende adfærdsregler tilpasses derfor koncentrationslejren.

Denne analytiske tilgang forklarer, hvorfor fangepopulationen var fragmenteret og orienterede sig ad de sociale "klasser", som SS skabte gennem fangernes kategorisering. KZ-lejrens "klasser" svarede dog ikke til det normale classesamfund, men orienterede sig ad nazisternes raceideologi og var i øvrigt hierarkiseret efter, hvordan et terrorsystem blandt fangerne bedst

⁸³ Ibid., s. 92.

kunne opretholdes (ofte med kriminelle i nøglepositioner). Det sociale gruppetilhørsforhold relaterer ikke kun til individets samfundsposition før arrestationen, men forstås også ud fra kulturelle værdier, hvor dannelsesmæssig baggrund, etnicitet eller nationalitet spiller ind. Det er påfaldende, at grupper både kunne identificere sig med hinanden på baggrund af nationalitet og etnicitet, men også ud fra arrestationsårsag. De danske frihedskæmpere havde et nationalt tilhørsforhold men knyttede også kontakter til bl.a. franske modstandsfolk. Fra Sachsenhausen kendes bånd mellem fangegrupper på basis af etnicitet, hvor danskere og nordmænd som skandinaver hurtigt fandt sammen.⁸⁴ At national og social identitet ikke altid nødvendigvis var sammenfaldende, ses hos de danske modstandsfolk og såkaldt "asociale" i Barkhausen-udelejren. Gruppen af danske asociale var med 5:4 marginalt større end modstandsfolkene. De var dog ankommet senere. Modstandsfolkene havde lettere ved at knytte bånd til andre politiske fanger end til deres "asociale" landsmænd. Modstandsfolkene anså dem ikke som "værdige" kz-fanger på baggrund af deres deportationsårsag.⁸⁵ En sådan analyse kan ikke gennemføres for Husum, da forholdet mellem danske "politiske" og danske "asociale" fanger her var ca. 8:1 og kildematerialet ikke muliggør sådanne slutninger. Forholdet mellem grupperne kan ikke udledes af kilderne. Modstandsfolkenes syn på de hollandske gidsler fra Putten, vil dog senere blive behandlet, da gruppernes forskellighed giver mulighed for at diskutere kulturel og social identitet i kz-lejren.

Eksemplet tydeliggør, at arrestationsårsagen kan så spild mellem fanger af samme nationalitet. Suderland fremhæver, at gnidninger også kunne forekomme blandt fanger af samme kategori. Socialister og kommunister (de "ægte røde"), der var blevet arresteret på grund af deres politiske overbevisning, anså sig selv for at være mere værdige end dem, der var "politiske" fanger af andre årsager (de "upolitiske").⁸⁶ Det antages, at Suderland primært refererer til de tyske "politiske" fanger før modstandsfolk fra de besatte lande deporteredes til kz-lejrene. Da der i krigens sidste halvdel herskede en helt anden situation, hvor tyske "politiske" fanger udgjorde en elite af personer, der fra fremkommet af en selektionsproces, hvor kun de stærkeste havde overlevet i kz-systemet. Disse var nu blevet en "prominent" elite af funktionsfanger, der sjældent

⁸⁴ Astrid Danielsen: *De danske fanger i Sachsenhausen*. Upubliceret speciale. Odense, 2009. ss. 59-67. Maja Suderland kalder disse identifikationsmønstre for "Vergemeinschaftung" – se Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 265-266

⁸⁵ Jens-Christian Hansen: "Hic Mortui Vivunt – skæbner i Neuengammes udekommando Porta Westfalica-Barkhausen. Upubliceret speciale, Syddansk Universitet Odense, 2008. Ss.49-54

⁸⁶ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 264-265

havde noget til fælles med modstandsfolk og på anden måde politisk forfulgte fra de besatte lande. Eksemplet er dog central for at forstå den polarisering, der herskede i fangepopulationen.

Trods Suderlands gennemgående argumentation for en overlevelsesstrategi, der bygger på indbyrdes interaktion ud fra individuelle sociale og kulturelle erfaringer fra før deportationen, konkluderer hun, at kz-lejrene bestod af to parallelsamfund, eller med Suderlands egne ord - to forskellige virkeligheder - afhængigt af synsvinklen. Det ene var det heterogene fangesamfund, der muliggjorde individuelle handlinger for at opretholde håbet om overlevelse. Det andet var den grå masse af fanger, der på overfladen var blevet til en homogen samling ens udseende viljeløse numre, der til enhver tid føjede sig SS.⁸⁷ De overlevendes beretninger argumenterer for den første model, som Suderland hælder mest til. Den anden model argumenterer for, at gerningsmændene sejrede med deres projekt. Lejrenes dødsrater er et centralt argument for denne. Intrigerne mellem de forskellige individer og grupperinger af fanger er et andet. Ville idéen om kz-systemet som instrument til at knække regimets fjender med udgangspunkt i den såkaldte Dachau-model have sejret, hvis ikke krigsudviklingen havde sat en stopper for systemets videre udvikling? Koncentrationslejrssystemet med dets etablerede magtstrukturer fortsatte med at fungere indtil Nazitysklands totale sammenbrud. For at klarlægge disse magtstrukturer og herigennem at problematisere Maja Suderlands teoretiske forestillinger om "Häftlingsgesellschaft", skal blikket i det følgende rettes mod sociologen Wolfgang Sofskys argumentation for den "absolutte magt", der ifølge Sofsky beherskede de nazistiske kz-lejre.

Ud fra fangernes opdeling i forskellige kategorier argumenterer Sofsky for, at SS ikke ønskede en homogen fangepopulation. Den politiske og raceideologiske klassifikation af fangerne (gennem vinkelsystemet og forskelsbehandling med udgangspunkt i etnicitet) var ikke et produkt af social ulighed, men var sat i verden af gerningsmændene for at skabe denne. "Klassesamfundet" i kz-lejren afspejlede ikke de naturlige sociale strukturer, men var et billede af de magtforhold, der var defineret af SS.⁸⁸ Sofsky går et skidt videre end at give SS kredit for etableringen af disse strukturer og argumenterer for, at magtforholdene i kz-lejrene udviklede sig dynamisk til en *absolut magt*. Hans tese er, at den absolutte magt nok var initieret af gerningsmændene, men ikke var under deres kontrol. Dette skal her diskuteres grundigere, da det er problematisk i forhold til

⁸⁷ Ibid., ss. 334-337

⁸⁸ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main, 2004. S. 143.

at beskrive de sociale strukturer i kz-systemets slutfase, der i høj grad blev påvirket af den historiske udvikling og ikke kan ses som noget statisk, hvilket Sofsky gennemgående tenderer til.

Koncentrationslejren som rammebetingelse for sociale strukturer hos Wolfgang Sofsky

Hvor Maja Suderland repræsenterer en aktørorienteret sociologisk tilgang til kz-universet, er Wolfgang Sofsky⁸⁹ hendes strukturorienterede modpol. Han undersøger det magtbegreb, der knyttede sig til kz-lejrene og går dermed et skridt videre end eksempelvis Goffman, der betragter kz-lejren som en total institution. Hvor Goffman tilkender fangerne individuelle frirum, som det ikke lykkes institutionen at bryde, forudsætter Sofsky, at alle aktørens handlinger er bestemt af et særligt magtbegreb, der danner rammen for al interaktion. Hvor et individuelt frirum findes, eksisterer det på de givne magtstrukturers betingelser. Sofskys magtbegreb har udviklet sig ud fra en egen dynamik, der hverken var planlagt eller forudsigelig efter kz-lejrenes oprettelse.⁹⁰ Modsat andre forklarer Sofsky ikke ensidigt kz-lejrens magtstrukturer ud fra en overordnet ideologi eller en mere specifik adfærdsregulerende "Dachau-model". Han generaliserer og tager udgangspunkt i lejrenes stort set ens organisation og udbygger argumentationen gennem empirisk analyse af hverdagens situationer. Han distancerer sig dermed fra at undersøge makrosociale eller politiske strukturer, eller omvendt en ren kriminologisk og psykologisk tilgang.⁹¹ Her er der klare metodiske paralleller mellem Sofsky og Suderland, selvom de når til forskellige resultater.

Sofsky undersøger kz-lejren som et enestående magtsystem ud fra den tese, at der her er dannet en særlig social magtform, der er væsentligt forskellig fra andre herredømmer og magtsystemer. Hans metode er sociologisk og han er ikke interesseret i at undersøge folkemordets socialhistorie. Sofsky definerer kz-lejrenes magtsystem som den *absolutte magt*, som ikke må forveksles med magt, der bygger på sanktioner, disciplinering eller lydighedsforhold. Der er derimod tale om en magtform, der udvikler sin egen dynamik med udgangspunkt i terror, organisation og excessiv magt til at dræbe indenfor en ramme, der består af lejrens fysiske struktur og en udvikling over tid. For at kunne forstå magtens funktion, opstiller Sofsky et regelsæt bestående af tre punkter, da han mener, at hverken en analyse af lejrenes forandring over tid (makroanalytisk) eller en analyse af gerningsmænds og ofres psykologi (mikroanalytisk) egner sig

⁸⁹ Wolfgang Sofsky (f. 1952), har læst sociologi, filosofi og politologi. Han har undervist i sociologi ved universiteterne i Erfurt og Göttingen. Sofsky har primært beskæftiget sig med emner omkring krig og vold.

⁹⁰ Wolfgang Sofsky: „Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager.“ Leck, 2004. s. 18

⁹¹ Ibid ss. 18-19

til at give et retvisende billede af kz-lejrens særlige form for magt. Også heraf understreges den sociologisk-strukturorienterede tilgang:⁹² 1) *Den sociale virkelighed i kz-lejrene lå fjernt fra SS-toppens planlagte og proklamerede mål.* Ideologi kolliderede med virkelighedens praksis, ud fra forskellige, ofte divergerende interesser. KZ-lejren opfattes ikke som et topstyret og ensrettet, men udgjorde en egen dynamisk samfundsstruktur, hvor forskellige aktører (både interne (vagtpersonale og fanger) og eksterne (myndigheder og firmaer)) havde spillerum til bedst muligt at sætte deres egne mål igennem.⁹³ Herigennem blev afhængighedsforhold, bestikkelse og særlige relationer ofte skabt. En analyse af kz-lejren og dens magtstrukturer må ifølge Sofsky følgelig bygge på en iagttagelse af de individuelle perspektiver, magtforholdet i lejren kunne ses ud fra. Magtstrukturerne i lejren må således både betragtes med udgangspunkt i den, der har magten, såvel som fra den, der er underlagt den. Interessant er, at Sofsky vælger et aktørorienteret perspektiv på trods af, at hans teoretiske ståsted qua hans magtteori er klart strukturorienteret. Sofskys syn på kz-lejren som samfundsmode adskiller sig klart fra Pätzolds, hvor fangesamfundets struktur defineres af de retningslinjer og intentioner, der er fastlagt og intenderet af SS (se ovenstående). 2) *Sofsky ser kz-lejren som et parallelsamfund.* Den skal ses som et lukket univers skønt den interagerer med det omkringliggende samfund, herunder myndigheder og private firmaer. Samfundets regler gælder ikke for den indsatte (her adskiller Sofsky sig fra Suderland, der kun taler om en tilpasning af fangernes egne normer til lejrenes særlige spilleregler). SS er både dømmende og udøvende myndighed i et samfund, som fangerne ikke skal kunne slippe ud af igen og hvor flugt og løsladelse er undtagelsen, der bekræfter reglen. KZ-lejren defineres som terrorens enklave i samfundet. Argumenter imod dette er historiske fakta, der strider imod Sofskys påstand (jf. kapitlet om kz-lejrenes historie). Særligt i den første fase blev der lagt vægt på ideologisk genopdragelse af systemets politiske fjender, så disse ifølge propagandaen kunne løslades som gode nazister. Princippet om "genopdragelse" fungerede så længe fangerne var rigstyskere. Det kunne af ideologiske årsager ikke gælde for jøder og slaver. Af ikke-tyske fangeberetninger fremgår, at den ideologiske skoling ikke var et tema i kz-systemets slutfase.⁹⁴ Krigssituationen spiller her sandsynligvis ind, da frontudviklingen medførte terrorens trinvis (men kun delvis) sammenbrud (hvilket bl.a. medførte at jøder blev indsat som tvangsarbejdere på rigsområdet,

⁹² Ibid ss. 22-23

⁹³ Sofsky selv anvender det tyske begreb *Nutznießler* om denne gruppe. Jf. Ibid., ss. 200-201.

⁹⁴ Benedicte Madsen og Søren Willert: *Overlevelse i organisationen*. Århus, 1995. s. 47.

evakueringen af danske og norske fanger og til sidst lejrenes befrielse). Det skal dog påpeges, at terrorsystemet trods ydre påvirkning tilpassede sig. Ofrene blev nu i stedet ofte arbejdet ihjel, sendt på døds-march eller skudt inden de allierede nåede frem. 3) *Det absolutte magtbegreb bliver først for alvor virksomt i situationer præget af handling og lidelse.* Som Suderland analyserer Sofsky hverdagssituationer. Modsat Suderland er Sofsky ikke interesseret i at belyse fangernes handlefrihed, men analyserer deres handlinger for at afdække kz-lejrens magtstrukturer. Magten udfolder sig ifølge Sofsky for alvor i betydning af liv eller død. Den begrænser aktørernes handlefrihed, bestemmer over deres muligheder for overlevelse og bryder deres modstand. Sofskys metode tager udgangspunkt i situationsanalyse frem for almen magtsociologi.⁹⁵

Situationsanalysen indgår i Sofskys metode; i antropologisk teori kaldet *thick description*. Der skal ikke skabes et generaliseret billede af kz-systemet gennem en opremsning af begivenheder, men derimod skabes mulighed for at danne sig et helhedsbillede ved at analysere betydningen af begivenheder. Ved at anskue kz-lejren fra forskellige vinkler, forsøger Sofsky at nærme sig forståelsen af de faktorer, der skaber den dynamik, der har betydning for lejrens eksistens og dermed for de magtstrukturer, der eksisterede i den. Faktorer forstås her både som personer, persongrupper og sociale institutioner; myndigheder, firmaer, ideologi, historisk udvikling, m.v. Målet er at komme nærmere en (sociologisk) forståelse af et *hvorfor* i stedet for en (historisk) faktuel gengivelse af et *hvordan*. Sofskys metode kendetegnes her ved at være induktiv, da han ved at tage udgangspunkt i individuelle skildringer drager slutninger i forhold til at skabe et generaliseret billede af kz-systemet. Sofskys empiriske grundlag i form af fangeberetninger, samtidige dokumenter såvel som efterforsknings- og procesakter, er høj grad sammenlignelig med grundlaget for både Maja Suderlands og nærværende analyse. Ifølge Sofsky tillader kilderne, på trods af at der gennemgående er tale om individuelle erfaringer fra forskellige lejre, at opstille overordnede betragtninger om kz-systemet i almindelighed. Sociologen må her kritiseres for ikke at tage udgangspunkt i sit genstandsfelts historiske udvikling, der for kz-lejrenes vedkommende betød væsentlige ændringer i fangernes forhold over tid. Nærværende afhandling adskiller sig fra Sofskys metode ved netop at behandle en specifik lejrhistorie. Teorien benyttes deduktivt til at beskrive forholdene i særtilfældet Husum-Schwesing. Det gennemgribende terrorsystem skabte

⁹⁵ Wolfgang Sofsky: „Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager.“ Leck, 2004. ss. 23-24

ifølge Sofsky dog "typiske" situationer i lejrene, som går igen i fangeerindringerne.⁹⁶ Man kan tale om en "kz-lejrhverdag", langt fra en normal opfattelse af et hverdagsbegreb (med parallel til Suderlands beskrivelse af kz-lejren som ekstremfund). Denne hverdag blev præget af daglige ekstremer som sult, tortur og død og rummede samtidigt muligheder for handlinger, der satte modsætningerne i lejrenes terrorunivers i en endnu skarpere kontrast - bemærk her Sofskys strukturbaserede negative synsvinkel i modsætning til Suderlands aktørbaserede positive tilgang.

Ifølge Sofsky bygger absolut magt på en institutionaliseret organisation, som magten refererer til og legitimerer sig ved. Organisationen præges af bureaukrati, standardisering, kommandoveje, klart opdelt funktionsområder osv. KZ-lejrens opbygning og inddeling afspejles af dens bureaukratiske organisation. Gennem fangernes klassifikation defineres både privilegier og diskrimination af individer i en for systemet ellers oftest anonym masse. Et hierarki opbygges ved at tildele den enkelte et symbol på dennes status i samfundet (i dette tilfælde en trekantet lap i forskellige farver). Magten uddeles til en kunstigt skabt elite, der i et normalt samfund oftest ville have kendetegnet dets bund, hvilket skaber en stærkere polarisering og uhomogenitet.⁹⁷ Inddelingen i delvist kunstigt skabte kategorier (jf. udnyttelsen af samfundsskabte fordomme mod specifikke etniske og sociale grupper) udrydder individualiteten. Individet bureaukratiseres og bliver til et nummer. Fysiske særegenheder som frisurer, tøjvalg eller smykker erstattes brutalt med ens fangedragter og maskinklippet hår. Efter nogen tids sult er kropsbygningen ens. Privatsfæren mistes og retten til blufærdighed fratages. Sofsky ser fanger med delvis handlefrihed som instrumenter til opretholdelse af den absolutte magt. Tildelingen af privilegier som en egen seng, måske endda et aflukke bliver symboler på udøvelse af magt. Kun dem, der bidrog til terror, nød disse privilegier, hvilket skabte splid i fangesamfundet og bidrog til magtens dynamiske udvikling.⁹⁸ Stærke modsætninger i fangepopulationen skabte en utryk og ukontrollabel sfære. Et udpræget fangehierarki medførte besparelse af bevogtningsmandskab, så terrorsystemet nærmest kunne hvile i sig selv ved kun at tilføje et minimum af magtanvendelse udefra.⁹⁹ Kritisk set fokuserer Sofsky for meget på sit magtbegrebs dynamiske udvikling frem for at se kz-lejrenes terrorsystem ud fra gerningsmændenes rationelle og ressourceorienterede kalkule.

⁹⁶ Ibid, ss. 24-25

⁹⁷ Ibid, ss. 138-139, 145-151

⁹⁸ Ibid., s. 82

⁹⁹ Ibid., ss. 152-154

Ifølge Sofsky eksisterer absolut magt ikke mindst pga. voldsudøvelse. Systemet lovgiver, dømmes og udøver selv magten ved at definere reglerne for det samfund, det har skabt. Det åbner for en bred fortolkning af reglerne [både straffeforordninger og uskrevne regler] og vilkårlig magtanvendelse. Magtudøvelsen antager mange forskellige former for at undertrykke og til sidst udrydde modstanderen. Drabet sker både som en langsom proces i form af sult, vilkårlig vold, eller en kort proces; fx nakkeskud eller gasning. En anden form er tvangsarbejde, hvor begrebet arbejde får nogle helt ekstreme betydninger. Arbejdet gavner ej længere den arbejdende (hvilket ironiserer mottoet "Arbeit macht Frei"), men derimod systemet. Arbejdet passiviserer den arbejdende ved at være hårdt, farligt, trættende og præget af lange arbejdsdage. Det udtærer, udrydder og umuliggør dermed mulighed for oprør. Arbejdet som udryddelsesform opfylder den absolutte magts egentlige mål; den totale sejr over systemets fjender. Den absolutte magt skaber dermed et paradoks: Den tager ikke hensyn til praktiske behov som opretholdelse af arbejdskraft, der kan producere krigsvigtige produkter, som kan komme til anvendelse mod de fjender, som systemet endnu ikke har kunnet opløse indenfor sin egen totale magtsfære; kz-lejren. Den tager ej heller hensyn til ideologiske mål, som genopdragelse af systemets fjender eller brug af deres fysiske ressourcer til realisering af politiske mål som byggeprojekter eller rustningsproduktion. Man kan hævde, at Sofsky her er selvmodsigende. Han tager udgangspunkt i, at tvangsarbejdets formål ikke er realisering af politiske eller ideologiske mål, men derimod simpel voldsudøvelse og udryddelse af fanger som konsekvens af den absolutte magts egendynamik gennem *Vernichtung durch Arbeit* (se den senere diskussion af begrebet).¹⁰⁰

Dette nødvendiggør endnu en kritik af Sofskys magtdefinition. Den oprindelige definition af absolut magt mister sin validitet når Sofsky påstår, at årsagen til, at tvangsarbejdet afveg fra SS-ledelsens mål skal findes i, at det lokale SS-personale ikke ville omstille sig til en ressourceorienteret tankegang og at der samtidig var mangel på bevogtningspersonale. Schwesing er repræsentativ for kz-systemets slutfase, da den indre bevogtning kun blev opretholdt af en håndfuld SS-mænd, hvorimod den ydre bevogtning ved arbejdspladserne blev varetaget af marinesoldater. Manglen på vagter medførte, at opretholdelsen af terroren med en fysisk og psykisk undertrykkelse af fangerne var mere belejlig end en bedre behandling af fangerne, hvor

¹⁰⁰ Tvangsarbejdet i kz-lejren gik et skridt videre end dets funktion i fængselsvæsenet. Hvor det her skulle udmatte og passivisere (men samtidigt at forbedre den indsatte) blev det i kz-lejrene ekstremiseret til også at slå denne ihjel. Jf. Michel Foucault: *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*. Baden-Baden, 1994. ss. 307-313

disse ville kunne have ydet mere. SS uddelegerede store dele af voldsudøvelsen til funktionsfanger og nøjedes med selv i ny og næ at statuere eksempler og opretholde et psykologisk trusselsbillede. Spørgsmålet er altså, om Sofskys argumentation for den absolutte magt for magtens egen skyld holder i forhold til kz-systemets slutfase, eller om der er tale om bevarelse af magtstrukturerne som følge af en simpel rationalisering ud fra en kalkulerende af bevogtningspersonalets styrke.¹⁰¹

Wolfgang Sofskys definition af absolut magt forekommer ofte abstrakt og hævet over de historiske omstændigheder. Absolut magt eksisterer i Sofskys definition kun med en forøgelse af sig selv som mål. Udryddelse er den yderste potens af sejren over modstanderen. Modstand og oprør kan ikke tolereres; end ikke forsøget på at skabe et martyrium ved i form af selvmord at unddrage sig den absolutte magt.¹⁰² Sofsky fremhæver eksempler fra Auschwitz, hvor mislykkede selvmordsforsøg ikke medførte en simpel eksekution som straf, men at vedkommende blev sultet ihjel under kummerlige forhold. Systemet demonstrerer således sin absolutte magt gennem drabsmonopolet (argumentet mod Sofskys strukturorienterede syn på magtudøvelsen er spørgsmålet om det ikke var et system af sadistiske aktørers magtdemonstration overfor deres ofre gennem denne perverterede drabsform). Den absolutte magt opnås først, når der ej længere findes undtagelser fra dette totalitære magtprincip. I princippet skal alle modstandere udryddes, for at dette går i opfyldelse, da udryddelsen er den absolutte magts yderste potens.¹⁰³ Hermed opstår et dilemma, da der teoretisk hele tiden vil opstå nye grupper af modstandere og dermed i yderste konsekvens ikke vil være flere at udrydde/udøve magt over. Magten vil så ophæve sig selv. Historien gør dog tesen irrelevant, da et sådant magtstadium var langt fra at gå i opfyldelse.

Det historiske dilemma er den centrale anke mod Sofskys teoretiske idé. Interessant er, at han definerer *magten* som værende *absolut* og teoretisk gyldig for hele kz-systemet med alle dets forskellige faser, lejrtyper, fangekategorier, forskelle over tid, mv. Men kan man skabe en generel magtteori, der dækker hele kz-systemet fra 1933 til 1945? Med så mange forskellige lejrtyper vil der altid findes undtagelser. Begrebet *absolut magt* bør derfor diskuteres i forhold til praksis i de forskelligartede lejre, da det hidtil især har været anvendt ved kortlægningen af kz-

¹⁰¹ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Leck, 2004. ss. 193 ff., 196. Problemstillingen diskuteres af Falk Pingel, der konkluderer, at fangerne fik tildelt flere kompetencer via den såkaldte „selvforvaltning“ i takt med, at kz-systemet pga. krigsudviklingen manglede bevogtningsstyrker. Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. S. 159-166

¹⁰² *Ibid.*, s. 73

¹⁰³ *Ibid.*, s. 321

lejrenes generelle kendetegn i primært strukturorienterede undersøgelser.¹⁰⁴ Sofskys idéer om magtrelationer i kz-lejrene er derfor heller ikke en teoretisk tilgang, som afhandlingen vil bevise eller modbevise. Det er et analytisk værktøj, der med antagelsen om universelle magtstrukturer som et slags "kit" i kz-samfundet repræsenterer modpolen til Suderlands forestillinger om aktørernes sociale habitus som grundlag for interaktionsmønstrene i kz-samfundet. Mine kritiske kommentarer til Sofsky suppleres i det følgende med andre historikers kritik for at perspektivere, hvorfor jeg ikke mener, at Sofskys magtdefinitioner er universelt gyldige for hele kz-systemet og særligt i forhold til dets slutfase kun kan bruges som analytisk inspiration.

Den israelsk-amerikanske historiker Omer Bartov kritiserer Sofskys historieløshed i sin sociologiske stræben efter generalisering og mener, at Sofsky med sin metodiske tilgang – kz-lejren som mikrokosmos - overser de centrale undtagelser, der stiller spørgsmålstegn ved det absolutte magtbegreb. Ifølge Bartov udgjorde jøderne en gruppe, som ikke kunne sidestilles med polakker, russere eller andre politiske modstandere, da disse oftest kun var voksne mænd, mens jøderne blev forfulgt som hele familier. Bartov overse dog her "sigøjnerne"; Sinti og Roma. Skulle jøderne ifølge Bartov kunne sidestilles med andre grupper, ville deres udryddelse være en naturlig konsekvens af kz-systemets udvikling, hvilket i hans optik ikke var tilfældet, da udryddelseslejrene afveg fra Sofskys typiske kz-lejr, måske med Birkenau og Majdanek som undtagelser. Bartov mener, at Sofsky har svært ved at forklare denne særstatus. Han understreger ydermere, at mens de fleste jøder skulle udryddes omgående, kunne man ved de østeuropæiske folkeslag gå på kompromis med ideologien og udnytte disse som slaver, hvilket Bartov mener, at Sofsky ikke har tilstrækkeligt øje for. En modkritik er, at slutfasens anvendelse af jøder i rustningsindustrien ikke indgår i Bartovs argumentation. Var nazisternes politik på dette område ikke hele tiden at udnytte de østeuropæiske folkeslag som slaver, indtil tvangsarbejdet på sigt ville have slået de fleste ihjel? Bartov irriteres over, at Sofsky overtager nazisternes kategorisering af fangerne uden reference til individernes baggrunde, hvilket medfører et unuanceret billede af fangepopulationen. Endvidere er han uforstående overfor placeringen af ofrene i en "evig samtid" uden mulighed for udvej. Dette kunne gælde for fanger fra fx Buchenwald eller Dachau i de første faser af kz-lejrenes udvikling, men har pga. krigens udvikling ikke været gældende i kz-systemets sidste fase. Bartov anfører, at Sofskys *ideallejr* er modelleret over stamlejrene Dachau, Sachsenhausen, Mauthausen

¹⁰⁴ Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 1999. samt Karin Orth: *Die Konzentrationslager-SS*. München, 2004.

og Buchenwald, der adskilte sig meget fra lejrene i Østeuropa, hvis primære opgave var at udrydde jøderne. Jeg vil tilføje, at der er tale om lejre i rigsområdet på et tidspunkt, der senest svarer til krigens begyndelse (et lejrunivers, som det fx beskrives af Eugen Kogon og Paul Martin Neurath). Opstillingen af en sådan kz-lejrmodel ville imødekemme Bartovs kritik mht. udryddelseslejrenes særstatus (disse opstår senere) og samtidig imødegå modsætningen mellem Sofskys definition af absolut magt og kz-lejrenes sidste fase, særligt hvad angår de mindre udelejre. Bartov kritiserer Sofsky for at påstå, at den nazistiske kz-lejr er unik i sin form, uden at Sofsky forklarer, hvordan denne formedes af nazismens historiske, ideologiske og politiske baggrund.¹⁰⁵ Dette har betydning for analysen af især danske fangers vilkår i lejren under antagelse af, at disse nød særstatus af ideologiske årsager. En ideologisk favorisering af en særlig gruppe (altså en favorisering, som ikke sker med egen vinding for øje, fx bestikkelse eller et positivt vidneudsagn ved en eventuel senere retssag) er med til at bryde med forestillingen om absolut magt, der jo ifølge definitionen skal være uafhængig af ydre påvirkning fra fx ideologi. Et andet åbent spørgsmål er, om udryddelsen af jøderne skal ses som et eksempel på absolut magt i sin yderste konsekvens eller som udtryk for ideologisk målsætning, der så vil bryde med definitionen af Sofskys magtbegreb, hvilket er en afgørende indvending mod hans teori. Bartovs kritik af Sofsky er så berettiget, da man kan spørge om i hvor vidt jøders særstatus og udryddelseslejrenes overvejende forskellighed fra Sofskys typiske kz-lejr reelt sætter definitionen af det absolutte magtbegreb ud af kraft. Mit svar er *nej*, da jeg mener, at *Endlösung* snarere skal ses som yderste konsekvens af absolut magt; fjendens totale udryddelse. Spørgsmålet om forceringen af udryddelse af netop denne kategori af det nazistiske systems modstandere frem for andre er dog snarere af ideologisk natur, hvilket atter skaber et paradoks, da Sofsky i sin definition af absolut magt påstår, at denne eksisterer uafhængigt af ydre påvirkninger som ideologi. Antages samtidigt, at den totale udryddelse af fjenden er den absolutte magts totale udfoldelse, betyder dette så, at den absolutte magt ikke udfoldede sig i en kz-lejr, hvor en total udryddelse af fjenden ikke fandt sted? Den absolutte magt skal derfor snarere søges på de steder, hvor den nazistiske voldsudøvelse var total; i form af østfrontens *Vernichtungskrieg* og massakrerne på jøderne i særligt de besatte sovjetområder, hhv. Aktion Reinhard-lejrene.

¹⁰⁵ Omer Bartov: "The Penultimate Horror." I: *The New Republic*. Vol. 217. Washington, 1997. ss. 48-53.

De tyske historikere Karin Orth og Michael Wildt¹⁰⁶ kritiserer Wolfgang Sofsky for sin metode. Der er ikke tale om et case-study af kz-lejre, men snarere en analyse af det konstruerede begreb *absolut magt*. Centralt for Orth og Wildt er det empiriske grundlag, som Sofsky lægger til grund for sit magtbegreb. Orth og Wildt kritiserer Sofskys primære brug af publicerede beretninger og understreger, at kilderne ikke nødvendigvis afspejler den historiske realitet, men snarere er subjektive rekonstruktioner, da den menneskelige erindring formes individuelt og ofte påvirkes af senere begivenheder og tolkninger, der især får afgørende betydning, hvis erindringen optegnes længe efter begivenhederne – denne type af kilder fremhæver Sofsky selv som værende særligt givende.¹⁰⁷ Jeg forholder mig til problematikken i kildepræsentationen. Orth og Wildt understreger, at det pga. de kildekritiske mangler ikke lykkes Sofsky at skabe et realistisk billede af sin model for en kz-lejr. Billedet formes af, at den/de erindrende gengiver oplevelser på baggrund af refleksion overfor andre skildringer og videnskabelig tematisering af det oplevede. Kilderne mister deres individuelle udgangspunkt i forhold til den oprindelige begivenhed over tid. Sofskys modellejr beskrives ifølge Orth og Wildt som en stereotyp af de oplevelser, som mandlige fanger havde i en stamlejr i 1943 (her følger jeg Bartovs kritik, der daterer modellejren tidligere). Sofsky kritiseres altså for ikke at tage udgangspunkt i *hvordan det var*, men *hvordan det erindredes*. Kritikpunktet er relevant, da mit kildegrundlag i høj grad ligner Sofskys og tages til efterretning i min kildekritiske metode. Jeg er her enig med Orth og Wildt i det problematiske i at skabe et generaliseret billede af kz-systemet ud fra en erindringsorienteret tilgang. Jeg mener derimod, at tilgangen har sin berettigelse i konkrete case-studier. Sofsky kritiseres slutteligt for at beskrive kz-lejren som et ahistorisk sted, hvilket den ikke var. Orth og Wildt er uenig i, at den absolutte magt kunne gøre sig uafhængig af de gerningsmænd, der gennem deres handlinger slog millioner af

¹⁰⁶ Michael Wildt er professor dr. phil i historie ved Hamburger Institut für Sozialforschung med hovedvægt på voldens historie og teori og har overvejende beskæftiget sig med nationalsocialisme. Kilde: Hamburger Institut für Sozialforschung: „Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter: Michael Wildt, Prof. Dr. Phil.“ Hamburg, 2008. URL: <http://www.his-online.de/cms.asp?ModeMA=3&IDN=216&ID=71&Plugin=12&H='175'&T=0> Citeret den 15. 3. 2008.

Karin Orth er Dr. Phil i historie og tilknyttet universitetet i Freiburg. Hun har tidligere arbejdet hos Gedenkstätte Neuengamme, Forschungsstelle für Zeitgeschichte i Hamborg og Hamburger Institut für Sozialforschung og har publiceret flere bøger og artikler om emnet koncentrationslejre. Kilde: Universität Freiburg: „Forscherguppe zur Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1920-1970 Dr. Karin Orth/Freiburg“. Freiburg URL: <http://www.histsem.uni-freiburg.de/DFG-Geschichte/Orth.htm> Citeret 15. 3. 2008

¹⁰⁷ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Leck, 2004. s. 25.

mennesker ihjel. Årsagen til udryddelseslejrene ses af Orth og Wildt som produkt af konkrete personers beslutninger og handlinger og ikke som en ultimativ kulmination af absolut magt.¹⁰⁸

I lyset af Bartovs, Orths og Wildts kritik kan konkluderes, at der kun i begrænset omfang kan være tale om et *absolut* magtbegreb, da magtudøvelsen i kz-lejrene ikke nåede det stadium, som ifølge Sofskys definition udgør den absolutte magt. Dette ville i yderste konsekvens kræve et nazistisk verdensherredømme, hvor al fysisk og mental opposition ville være udryddet. Selvom Sofskys magtbegreb er en teoretisk konstruktion, indeholder det nogle velbegrundede kernepunkter, såsom dets fokus på magtens egendynamik, som kan bidrage til forståelsen af de magtrelationer og afhængighedsforhold, der herskede mellem aktørgrupper og det ofte grumsede skel mellem ofre og gerningsmænd. Sofskys idéer er derfor et relevant værktøj for analysen. Om den specifikke case lever op Sofskys stereotype billede af en kz-lejr er mindre afgørende. Hans teori om en magtens egendynamik er derimod en inspirationskilde i forhold til analysen af struktur/aktørforhold, da den, hvis den ellers eksisterer, unddrager aktørerne indflydelse på de historiske begivenheder. Et analytisk værktøj er derfor spørgsmålet om der eksisterede et magtbegreb, der havde sin egen dynamik, hvorfor de enkelte aktørers handlinger var mindre relevante i forhold til begivenhederne i kz-lejren eller om de enkelte aktørers faktiske handlinger, betød, at det kan udelukkes, at der eksisterede et magtbegreb, der havde sin egen dynamik?

Suderland og Sofsky som analytiske værktøjer

Sociologerne Wolfgang Sofsky og Maja Suderland egner sig først og fremmest til at forstå og problematisere forholdene mellem strukturer og aktører i kz-lejrene. Gennem sociologernes meget forskellige perspektiver kan diskuteres, hvad der lå til grund for de enkelte aktørers dispositioner og interaktioner indenfor kz-samfundet. Hvor Suderland argumenterer for et kz-samfund, der defineredes og påvirkedes af aktørerne ud fra habitus-konceptet, er Sofsky fortalende for abstrakte, selvforstærkende magtstrukturer, der udgjorde de urokkelige rammebetingelser for aktørenes handlinger indenfor kz-lejrenes sociale strukturer. Her hældes til Suderlands approach, særligt på grund af en meget kritisk tilgang til Sofskys omgang med de historiske omstændigheder i kz-systemets slutfase. Sofskys idéer om kz-samfundet skal dog ikke totalt forkastes, da man herigennem kan diskutere, hvorfor habitus som baggrund for individuelle overlevelsesstrategier

¹⁰⁸ Karin Orth og Michael Wildt: „Die Ordnung der Lager. Über offene Fragen und frühe Antworten in der Forschung zu Konzentrationslagern“ I: *WerkstattGeschichte* 12, 1995. Hamburg, 1995. ss. 51-56.

ikke fungerede for alle fanger. Man kan argumentere for, at magtstrukturene dannede en naturlig begrænsning for aktørernes handling, hvorved Sofskys teoretiske idéer er med til at forklare, hvorfor personer med lignende habitus på baggrund af kz-lejrenes ekstreme omstændigheder i princippet burde have de samme chancer for at overleve disse, som for ikke at gøre dette.

Perspektivering til sammenlignelig historievitenskabelig forskning: Falk Pingel

Når et centralt kritikpunkt overfor Suderland og Sofsky er deres sociologisk-analytisk begrundede bestræbelser om en generalisering af forholdene i kz-lejrene, der river dem ud af deres historiske kontekst, er det oplagt at perspektivere til et sammenligneligt historievitenskabeligt værk. Her er valgt Falk Pingels afhandling *Häftlinge unter SS-Herrschaft* fra 1978,¹⁰⁹ der diskuterer fangernes muligheder for modstand og selvhævdelse overfor gerningsmændenes udryddelsesdoktrin. Han giver en empirisk analyse af fangernes handlerum kontra kz-lejrens etablerede magtstrukturer. Da sociologien har en del forklaringsproblemer i forhold til kz-systemets slutfase, skal Pingels analyse af fangernes handlemuligheder i denne periode diskuteres i forhold til Suderlands og Sofskys tidligere omtalte værker. Herved perspektiveres aspekter af de sociologiske positioner til en mere nøgtern empirisk historievitenskabelig analyse.

Pingel deler sin analyse op i tre perioder. 1) Perioden, hvor kz-systemet opbygges og nazisternes politiske modstandere knuses (1933-1936), 2) perioden, hvor kz-lejrenes funktion omstilles med henblik på krigsførelse (1936-1941) og 3) perioden, hvor kz-lejrene omstilles totalt til rustningsproduktion og jødeudryddelse som følge af krigsudviklingen. Her skal primært fokuseres på sidstnævnte periode, der er mest relevant for nærværende genstandsfelt. Herigennem bliver det klart, at Suderlands og Sofskys teoretiske tilgange fra 1990'erne og 2000-årene i høj grad sættes i perspektiv, når de sammenlignes med Pingels empiriske studie fra slutningen af 1970erne. To faktorer gør sig særligt gældende: Sammenlignet med Pingels analyse af slutfasen kan Sofskys argumentation for absolut magt totalt demonteres, da fangernes handlerum ifølge Pingel her i væsentlig grad blev påvirket af de historiske omstændigheder. For det andet anvender Pingel i 1978 et begrebsapparat, der minder meget om Suderlands i analysen af habitus betydning for fangernes handlinger. Pingel påberåber sig ingen eksplicit form for teoretisk inspiration af filosoffer som fx Bourdieu i sin eksplicit empirisk udformede afhandling (en opstilling af en

¹⁰⁹ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978.

teoretisk tolkningsramme er totalt fraværende). Da Suderland ikke konkret giver udtryk for at ville lægge sig op ad Pingels analyse, er sammenfaldet interessant. Det er dog næppe sandsynligt, at Suderland ikke kender til dette standardværk på trods af, at hun ikke henviser til det selv.¹¹⁰

Sammenlignes Pingel med Suderlands forestillinger om den individuelle sociale og kulturelle kapitals betydning for den enkelte fanges ageren og dennes overlevelseschancer, kommer Pingel frem til samme resultat som Suderland. For ham er fangernes politiske orientering (eller ideologiske betydning som regimets fjender hos SS gennem kategorisering i fangegrupper) central, da han fremhæver, at denne havde betydning for deres ageren og for, hvordan de blev behandlet af SS. Dette gjorde sig særligt gældende i kz-systemets første to perioder (i Pingels definition), hvorved de sociale og materielle forudsætninger for de forskellige (ideologisk opdelte) fangekategorier gradvist udlignedes i kz-systemets tredje og sidste periode. Årsagerne skal ses i lyset af omstillingen til rustningsproduktion og den store tilgang af tusinder af ikke-tyske fanger, der blev brugt som slavearbejdere og ramte fangekategorierne bredt, hvorved betydningen af gerningsmændenes hierarkisering blev mindre. Pingel ser jøderne som undtagelse, der grundet den ændrede krigssituation var underlagt en udryddelsesdoktrin og de "gamle", primært tyske fanger; de såkaldte "koncentrationærer", der havde tilpasset sig kz-lejrene, gennemgået en naturlig selektionsproces, overlevet og dermed udgjorde en naturlig elite i fangesamfundet.¹¹¹

Hvad angår synet på individets tilpasning til kz-lejrens ekstreme forhold, er der også klare paralleller mellem Suderland og Pingel. Hvor Suderland mere generelt skriver, at fangerne i kz-lejren skal tilpasse sig de her gældende særlige adfærdsregler, konkretiserer Pingel, hvorledes fangerne allerede ved ankomsten i lejren var nødt til at tilpasse sig på særligt to områder for at overleve: For det første måtte individet fralægge sig (ofte basale) krav eller behov, som kunne vække anstød hos SS eller funktionsfangerne, og som kunne medføre korporlig afstraffelse, eller som minimum vakte negativ opmærksomhed. For det andet måtte fangen i denne verden finde nye behov og tilpasse sin adfærd i forhold til at kunne imødekomme disse.¹¹² Særlig diskussionen af fangens tilpasning til de ændrede spilleregler i kz-lejrene udgør en fællesnævner hos Pingel og Suderland. Som Suderland har han øje for, at fangernes individuelle baggrund havde betydning for deres ageren i kz-lejrene. Han er dog meget mere konkret i sin argumentation og giver klart udtryk

¹¹⁰ I Suderlands bog *Ein Extremfall des Sozialen* er Pingel således intetsteds nævnt.

¹¹¹ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. Ss. 151-153

¹¹² *Ibid.*, s. 156

for, at tilpasningen primært drejede sig om individets overlevelse, så de i individet inkorporerede behov for en human behandling hurtigt afløstes af den primitive kamp for overlevelse. Her kan man samtidigt argumentere for, at Pingel metodisk viser tydelige paralleller til Sofsky, der gennem sin situationsanalyse netop viser, hvilken betydning fangernes interaktion havde for liv og død.¹¹³

Falk Pingel går et skridt videre og beskriver, hvordan lejrens særlige adfærdsregler konkret skulle forstås. Det gjaldt at flytte personlige grænser. Vigtigst af alt var forholdet til den altid nærværende død, som hele tiden viste sig ved døende medfanger, lugten af krematorier og synet eller lugten af lig. For at overleve måtte fangen tage afstand fra døden eller helt ignorere den, hvilket betød, at man distancerede sig fra de grupper i kz-lejren, for hvem døden både var sandsynlig og uundgåelig. Her nævner Pingel eksplicit muselmændene, som fangerne kaldte de medfanger, der var særligt hårdt ramt af sult, hvilket prægede deres kropsbygning og havde indflydelse på kroppens funktioner. Ud fra fangeberetninger kan der argumenteres for, at dette også gjaldt andre grupper i lejren, der socialt ikke formåede at tilpasse sig de gældende normer. Jeg vil vende tilbage til dette i den senere analyse af fangesamfundet i Husum-Schwesing. Pingel understreger, hvor vigtigt det var at tilpasse sin adfærd til kz-lejrens korrupte samfundsmode for at overleve. Det gjaldt først og fremmest om at få tilfredsstillet basale behov som mad og tøj. Man kunne enten bytte sig tilrette eller faldbyde de værdier, som man måske havde skjult ved indrulleringsproceduren, fx. guld, ædelstene eller kontanter, som det var lykkedes at skjule i kropsåbninger. For at kunne omsætte disse, krævedes dog gode kontakter, da aftagermarkedet primært bestod af SS eller civilarbejdere, der kunne indløse værdierne i verden udenfor kz-lejrene. Når der i det ovenstående løbende har været tale om en interaktion mellem fangerne i kz-samfundet, så bestod denne interaktion først og fremmest af handlinger, der skulle imødekomme disse basale behov for at overleve indenfor kz-lejrens korrupte samfundssystem. Evnen til at agere og avancere her var dermed den bedste overlevelsestrategi, da man som fange herigennem kunne stige i kz-samfundets hierarki og opnå en bedre position, der kunne fritage en for kropsligt belastende og dermed livsfarligt arbejde.¹¹⁴ Kulturelle aktiviteter, som de i rig grad er skildret hos Suderland, der gør meget mere ud af at beskrive fangernes behov for selvhævdelse og identitet, kom her i anden række. Når Pingel beskriver kulturelle aktiviteter, er der udelukkende tale om

¹¹³ Se ovenstående, samt Wolfgang Sofsky: „*Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager.*“ Leck, 2004. ss. 23-24

¹¹⁴ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager.* Hamburg, 1978. Ss. 157-158

aktiviteter, der enten kom til udtryk gennem et privilegium, der var givet af SS til loyale fanger, kulturelle foranstaltninger, der var ønsket af gerningsmændene til disses egen underholdning, eller kulturelle aktiviteter, der var arrangeret af socialt højt positionerede grupper, der på baggrund af deres elitære særstatus var i stand til at gennemføre dem uden gerningsmændenes vidende eller som minimum med deres stiltiende accept.¹¹⁵ Falk Pingels skildring af de korrupte koncentrationslejrsmiljøer er med til at perspektivere Suderlands teoretiske tanker om habitus betydning for fangernes overlevelse. Her bliver det tydeligt, at det kun var de stærkeste og mest ressourcestærke, der reelt havde en chance. Det bør her nævnes, at habitus ikke nødvendigvis skal forstås som noget positivt. Pingel fremhæver således, hvorledes særligt kriminelle profiterede fra deres erfaringer fra livet udenfor koncentrationslejren når det på usolidarisk vis gjaldt om at sikre sig magt og centrale positioner i det korrupte kz-samfund. Habitus havde her ikke kun betydning for overlevelse, men i høj grad også for død. Falk Pingel argumenterer for, at gerningsmændenes kategorisering (og dermed samtidige hierarkisering) af fangerne mistede betydning som følge af, at de i stigende grad blev anvendt som tvangsarbejdere i rustningsproduktionen. Her var det snarere de individuelle kompetencer, der bestemte, om fangen kunne tilpasse sig systemets behov og blive en vigtig arbejdskraft. Således fik også de fanger en chance, der ud fra ideologiske motiver ellers på forhånd var dødsdømte.¹¹⁶ Historien om Oskar Schindlers emaljefabrik er et godt eksempel, som er kendt for et bredere publikum gennem populærkulturen. Senere skal begrebet "Vernichtung durch Arbeit" diskuteres; bl.a. gennem en perspektivering til et eksempel fra en anden af Neuengammes udelejre, hvor jødiske kvinder reddede livet, fordi de netop havde tillært sig færdigheder, som var uundværlige i rustningsproduktionen.

Hvor temaet *modstand* hos Wolfgang Sofsky først og fremmest bliver skildret som noget meningsløst, der stort set altid mislykkes med fangens totale ydmygelse til følge, og hos Maja Suderland først og fremmest behandles som en passiv mental tilstand, der udgør individets personlige opposition til kz-lejren, præsenterer Falk Pingel primært fangernes aktive modstand. Han skelner mellem individuel og organiseret modstand. Individuelle modstandshandlinger var sjældne og beskrives af Pingel som enkeltstående tilfælde, der ikke kunne gentages. Fangen blev oftest straffet hårdt – ofte med døden – for sådanne handlinger og risikerede samtidigt at udsætte

¹¹⁵ Ibid., ss. 166-168

¹¹⁶ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. Ss. 168-170

sine medfanger for kollektiv straf. Dette forklarer, hvorfor modstandshandlinger endda var sjældne, når fangen allerede så den uundgåelige død i øjnene. Pingel understreger, at situationer som fx den tidligere omtalte "optagelsesceremoni" var oplagte udløsere for individuel modstand, som i nogen grad endda blev tolereret af de ældre funktionsfanger, men som ikke tålte gentagelse. Denne første ydmygelse blev således den første smertefulde erfaring, som fangen måtte tåle og tilpasse sin adfærd til for at overleve lejrens særlige normer (også her spores paralleller mellem Pingel og Suderland, der taler om at fangerne skulle tilpasse sig særlige adfærdsmønstre). Ydmygelsen og provokationen af de nye fanger ved denne optagelsesceremoni havde som formål at afprøve dem og gøre dem til kz-fanger. Dem, der ikke passivt lod ydmygelserne gå ud over sig, havde næppe nogen lang fremtid. En anden form for individuel modstand kendes ifølge Pingel fra de mere etablerede kz-fanger, der måske enten ej længere kunne tåle, hvorledes medfanger blev uretfærdigt behandlet eller slået af funktionsfanger, selv blev udsat for chikane, der var forenelig med, hvad man ville acceptere og derfor med livet som indsats risikerede at melde dette til den ansvarlige SS-mand. I mange tilfælde medførte en sådan aktion straf, der i sidste ende betød døden.¹¹⁷ Undtagelser fandtes der dog naturligvis også i kz-lejrene, hvilket der skal redegøres for ud fra en episode fra fangernes arbejde med at grave tankspærringer senere.

Den organiserede modstand fandtes ofte hos grupper, der allerede var veletablerede i kz-lejren. For en mindre lejr som Husum-Schwesing er denne form for modstand måske mindre interessant, da fangerne her kun i begrænset omfang kunne nå at organisere sig på måder, der kunne danne basis for egentlige modstandshandlinger. Lejren eksisterede i for kort tid, til at dette reelt kunne lade sig gøre. Organiseret modstand kendes således primært fra de store stamlejre, det eksisterede over en længere årrække. Her var det oftest grupper af politiske fanger med oprindelse i de socialistiske partiorganisationer, der havde held med at organisere sig i internationale komitéer og gennemføre aktioner, der kan tolkes som reel modstandsaktivitet og som reddede et ukendt antal menneskeliv. Mest kendt er Buchenwald og historien om fangernes selvbefrielse, der netop baserer på en høj grad af organisation blandt de politiske fanger, som det endog lykkedes at bevæbne sig. Andre typiske, men mindre storladne modstandsaktioner kunne være, at man gennem denne gennemorganisering havde held med at bytte fangenumre mellem afdøde fanger og for gruppen vigtige kammerater, hvis liv det gjaldt at redde. Dette skete ved at

¹¹⁷ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. Ss. 188-190

placere loyale fanger i nøgelfunktioner. At sådanne identitetsombytninger også fandt sted mellem levende fanger, der skulle sendes på transport til udryddelseslejrene, bør her nævnes som negative eksempler på modstandsaktiviteter på bekostning af andre medfanger.¹¹⁸

Særligt i forhold til sin skildring af fangernes mulighed for modstandsaktivitet tager Falk Pingel i langt højere grad stilling til de ydre historiske påvirkninger i form af krigsudviklingen, end sociologerne gør det i deres analyser. Pingel understreger, hvorledes fangeorganisationerne formåede at udnytte de efterretninger om frontudviklingen, som de enten modtog via bl.a. civilarbejdere eller gennem illegal aflytning af radio. Også i forhold til egentlige sabotageaktioner mod rustningsindustrien havde dette stor betydning, da fangerne havde en aktiv interesse i at forsinke eller direkte at skade denne. At en sådan sabotage medførte dødsstraf, hvis den blev opdaget, stod lysende klart for de fleste.¹¹⁹ Mindre risikofyldt var det at arbejde langsommere, når ingen fangevogtere så på og herigennem både at spare på kræfter og samtidigt at begrænse den tyske krigsmaskines effektivitet.¹²⁰ På trods af, at denne form for modstand nok primært må regnes som værende passiv, kan man herigennem problematisere Wolfgang Sofskys statiske beskrivelse af koncentrationslejrens magtstrukturer. På trods af, at magthaverne ønskede at nedbryde fangerne gennem et umenneskeligt arbejdstempo, fandtes der en passiv modstand hos fangerne, der modarbejdede magtstrukturen. Selvom Wolfgang Sofsky gennem sin teori har øje for, at det ikke er produktionens output, men opretholdelsen af magt, der er tvangsarbejdets formål, overser han åbenbart den passive modstand gennem langsommere arbejde.¹²¹ Det er denne modstand, der bryder med Sofskys magtdefinition, da fangerne her havde mulighed for at påvirke deres egen skæbne, om det så kun betød en dags yderligere overlevelse.

¹¹⁸ Ibid., ss. 198-200

¹¹⁹ En sådan aktiv sabotageaktion med danske fanger er beskrevet i mit speciale. Dette kunne lade sig gøre, fordi der var tale om etableringen af en elektronikfabrik. I forhold til jordarbejder, som de fandt sted ved fx udelejren Husum-Schwesing, var modstand dog kun svært realiserbar, hvorfor der ej heller findes beretninger herom. Se tillige: Jens-Christian Hansen: *Hic Mortui Vivunt. Danske skæbner i Neuengammes udekommando Porta Westfalica – Barkhausen*. Upubliceret speciale. Odense, 2008. ss. 67-68

¹²⁰ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. Ss. 205-206

¹²¹ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Leck, 2004. Ss. 193-199

Forskningsoversigt

Både tematisk og metodisk belyses de nazistiske koncentrationslejres historie gennem en bred vifte af forskningsbidrag. Der findes om historiske, primært empirisk funderede oversigtsværker, teoretisk orienterede psykologiske og sociologiske analyser, detailstudier af lejre, lejrkomplekser eller specifikke problemstillinger som eksempelvis kønsroller, tvangsarbejde samt gerningsmænd og -kvinder. *Holocaust* udgør en væsentlig del af forskningens fokus, ofte for at finde svaret på, *hvordan det kunne ske*, at kunne forstå dette folkedrab for at kunne forklare senere lignende forbrydelser. Men hvilken tidligere forskning er relevant for at forstå koncentrationslejren Husum-Schwesing? I det følgende er det forsøgt at foretage en gradvis indsnævring, der starter med brede værker om de nazistiske koncentrationslejres historie, som har bidraget med inspiration til denne afhandling. Herefter indsnævres fokus til de senere års forskning om stamlejren Neuengamme dens udekommandoer, her særligt Husum-Schwesing og Ladelund.¹²² Herigennem skal tydeliggøres, hvorledes afhandlingen positionerer sig i forhold til disse publikationer.

Internationale forskningsbidrag om koncentrationslejrene

De første forskningsbidrag om kz-lejrenes sociale og organisatoriske strukturer blev allerede til under eller umiddelbart efter Anden Verdenskrig. Allerede i 1943 skrev sociologen Paul Martin Neurath sin afhandling om koncentrationslejren som samfundsform i amerikansk eksil, der blev indgivet som disputats ved *Columbia University* i 1951. Han tog udgangspunkt i sine egne erfaringer fra Dachau og Buchenwald i årene 1938-1939, hvor særligt hans betragtninger om kz-lejrens sociale relationer blev en væsentlig inspirationskilde for senere analyser.¹²³ Disse er behandlet i teoriafsnittet. Neuraths værk blev først udgivet i 2004, hvilket forklarer, hvorfor det i mange år har stået i skyggen af Eugen Kogons sammenlignelige bog *SS-Staten*, der udkom i 1946 og er trykt i store oplag. Kogons udgangspunkt er samme periode og sted, der også beskrives gennem egne erfaringer. Han ophøjer kz-systemet til en stat i staten for at forklare deres centrale funktion som rygrad i det nazistiske terrorapparat.¹²⁴ Her bør lignende sociologisk og psykologisk

¹²² Angivelser af udgivelses-/trykkesteder i denne afhandling afspejler ikke nødvendigvis førsteudgaverne. Hvor de har betydning, angives de som parentes i teksten.

¹²³ Paul Martin Neurath: *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald*. Frankfurt am Main, 2004.

¹²⁴ Eugen Kogon: *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*. München, 1974.

orienterede analyser fra tidligere kz-fanger som bl.a. Bruno Bettelheim (1943)¹²⁵ og Viktor Frankl (1946) tillige fremhæves.¹²⁶

Historievidenskabens interesse for kz-lejrene blev for alvor vakt efter de mange retssager omkring forbrydelserne, der blev begået under Holocaust og/eller i kz-systemet. Retsopgøret kan groft opdeles i tre grupper: 1) Retssager afholdt af de allierede på tysk område, 2) retssager afholdt af myndighederne i de tidligere besatte lande og 3) retssager afholdt af de tyske myndigheder efter de to tyske staters grundlæggelse i 1949 og senere genforening i 1990. Det er særligt tredje gruppe, der har sat sig spor i forskningen. Studier af selve det retslige efterspil har dog først vakt forskningens interesse i de seneste år. Dette uddybes i kapitlet om efterforskning og retsopgør. Det nok mest kendte tidlige engelsksprogede værk om forbrydelserne i blandt andet kz-lejrene er Russell of Liverpools *I hagekorsets svøbe* (1954).¹²⁷ I Tyskland fattedes interessen for nazistiske forbrydelser for alvor efter *Ulmer Einsatzgruppen-Prozess* i 1958, der rettede sig mod gerningsmænd, som havde myrdet jødiske børn, kvinder og mænd i Baltikum. Skønt retssagen ikke konkret refererede til forbrydelser begået i kz-lejrene, havde den oprettelsen af *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von nationalsozialistischen Verbrechen* i Ludwigsburg til følge. Institutionen blev Forbundsrepublikkens centrale efterforskningsenhed, hvilket udløste en lang række forundersøgelser og retssager mod nazistiske gerningsmænd og bidrog til en omfattende videnskabelig forskning. Oversigtsværket *Anatomie des SS-Staates* (1965) udgør et pionerstudie på området, hvor særligt Martin Broszats kapitler om kz-lejrene skal fremhæves.¹²⁸

Falk Pingels (1978) disputats om fangesamfundet og dets interaktionsmuligheder udgør pionerarbejdet indenfor de aktørorienterede analyser.¹²⁹ Bogen var med til at starte en mangeårig forskningsdebat om styrkeforholdet mellem strukturer og aktører i kz-systemet og en stigende interesse for forholdet mellem ofre og gerningsmænd som argument for kz-lejren som samfundsmodel. Hvor Pingel i høj grad tilskriver fangerne et spillerum indenfor kz-lejrens strukturer, konstruerer sociologen Wolfgang Sofsky begrebet "absolut magt", der reducerer

¹²⁵ Bruno Bettelheim: „Individual and Mass Behaviour in Extreme Situations” i *Journal of Abnormal and Social Psychology*. Nr. 38. 1943. Ss. 417-452. På tysk publiceret i Bruno Bettelheim: *Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft*. Hamburg, 2006.

¹²⁶ Viktor Emil Frankl: *...trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager*. München, 2006.

¹²⁷ Edward Russell of Liverpool: *Hagekorsets svøbe. En kort beretning om nazismens krigsforbrydelser*. København, 1961.

¹²⁸ Martin Broszat: „Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945” i: Hans Buchheim, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen & Helmut Krausnik: *Anatomie des SS-Staates*. Bind II. Freiburg, 1965. ss. 11-160.

¹²⁹ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978.

fangerne til handlingslammede brikker i det nazistiske terrorapparat. Dette sker på baggrund af en teoretisk konstrueret idealkoncentrationslejr baseret på stamlejrene i de første krigsåre, hvilket ud fra historiefaglige betragtninger er blevet udsat for kritik. Både Pingel, Sofsky og senest Maja Suderland (2009)¹³⁰ benytter sig af egodokumenter fra tidligere kz-fanger som kilder, men kommer frem til meget forskellige resultater. Modsat Sofsky kommer Pingel og Suderland frem til, at fangernes interaktion i kz-lejrene havde stor betydning for deres overlevelseschancer, ikke mindst set i lyset af den historiske udvikling. Hvor Pingels perspektiv er stringent empirisk, anlægger Suderland en meget mere teoretisk tilgang, da hun som tidligere omtalt stiller spørgsmålet om social praksis og identitet i kz-lejren. Hvor Kogon og Sofsky fremstiller kz-lejren som afsondret parallelsamfund eller som "stat i staten", interesserer Suderland sig for de værdier, som den enkelte tager med til kz-lejren fra det "normale" samfund og som har betydning for identitetsdannelse, selvhævdelse og i sidste ende overlevelseschancerne i kz-lejren. Fælles for Pingel, Sofsky og Suderland er deres analyse af begrebet "Häftlingsgesellschaft" på trods af de forskellige konklusioner, som tidligere er blevet præsenteret i teorikapitlet.

Den stigende interesse for kz-lejrene efter især murens fald og de deraf følgende muligheder for arkivstudier, har medført en lang række detailstudier af lejre, lejrkomplekser, aktører og tematikker. Samtidigt blev der skabt et behov for nye samlede fremstillinger af det nazistiske terrorapparat, hvor Gudrun Schwarz' (1990) overblik over alle former for nazistiske tvangslejre skal fremhæves.¹³¹ De senere års mest betydningsfulde sammenfatning af kz-lejrenes historie er Karin Orths *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager* (1999).¹³² Orth viser den stigende radikaliserings i kz-systemets udvikling over tid gennem en faseinddeling, der fremhæver, at lejrene udviklede sig dynamisk og tilpassede sig de politiske og krigsbetingede realiteter mellem 1933-1945. En faseinddeling er set tidligere (bl.a. hos Falk Pingel)¹³³, men udgør intetsteds en så klar del af argumentationen som hos Karin Orth. Hun står også bag artikelsamlingen *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager* (1998) sammen med Ulrich Herbert og Christoph Dieckmann, der består af en række mindre detailstudier fra forskellige forfattere og som har samlet essensen af senhalvfemsernes erkendelse indenfor området, da

¹³⁰ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009.

¹³¹ Gudrun Schwarz: *Die nationalsozialistischen Lager*. Frankfurt am Main, 1996.

¹³² Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 1999.

¹³³ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. Ss. 14-15.

mange af disse artikler har flere af bidragsydernes tidligere publikationer som udgangspunkt. I perioden 2005-2009 udgav de tyske historikere Barbara Distel og Wolfgang Benz værket *Der Ort des Terrors*, der består af i alt ni bind.¹³⁴ Bortset fra første bind, der fungerer som introduktion til publikationsserien og problematiserer forskellige, primært strukturelle aspekter af kz-systemets historie, har det samlede værk primært leksikalsk karakter, da forskningsstanden til de enkelte stamlejr og deres udekommandoer opsummeres i klart opdelte kapitler. Bind 5 omhandler således blandt andet Neuengamme og dens udekommandoer, herunder også Husum-Schwesing.

Koncentrationslejrkomplekset Neuengamme

Forskningen omkring koncentrationslejrkomplekset Neuengamme har altid lidt under mindst to handicap: SS' destruktion af administrative dokumenter inden briternes ankomst og lejrens efterfølgende anvendelse til interneringslejr og fængsel, hvilket forsinkede etableringen af både mindested (Gedenkstätte) og forskningsinstitution. Skønt der findes en lang række tidlige beretninger fra tidligere fanger, blev egentlige forskningspublikationer først udgivet sent.

En forskningsindsats krævede derfor en omfattende rekonstruktion af de historiske omstændigheder gennem kildeindsamling, der i de første år blev foretaget af tidligere fanger, blandt andre Hans Schwarz og Fritz Bringmann. Bringmann udgav i 1981 en mindre publikation om Neuengamme med udgangspunkt i disse kilder og sine egne erindringer. Skønt der ikke er tale om akademisk forskning, bør bogen nævnes som den første egentlige specialpublikation om lejren.¹³⁵

Året efter udgav Werner Johe en mindre publikation om Neuengamme, hvor han også fokuserede på kz-lejren Fuhlsbüttel, der var nazisternes vigtigste tidlige kz-lejr i Nordtyskland og kan opfattes som Neuengammes forgængerinstitution.¹³⁶ Første større videnskabeligt funderede værk stod erhvervshistorikeren Hermann Kaienburg for i 1990. Neuengamme blev her brugt som case for at give svar på, hvilke konsekvenser anvendelsen som slavearbejdere indenfor SS' erhvervsimperium fik for fangernes overlevelseschancer. Kaienburg diskuterer her også modsætningsforholdet mellem koncentrationslejrens funktion som udryddelsesanstalt for politiske modstandere på den ene side og den økonomiske udnyttelse af kz-fanger som slavearbejdere på den anden, hvilket antydes i titlen "Vernichtung durch Arbeit". Kaienburg

¹³⁴ Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. 9 Bind. München, 2005-2009.

¹³⁵ Fritz Bringmann: *KZ Neuengamme. Berichte, Erinnerungen, Dokumente*. Neumünster, 1993. (Førsteudgave 1981)

¹³⁶ Werner Johe: *Neuengamme – zur Geschichte der Konzentrationslager in Hamburg*. Hamburg, 1982.

behandler primært stamlejren og fravælger bevidst et dybere studie af udelejerne.¹³⁷ Kaienburg udgav senere et større studie om SS' erhvervsimperium med udgangspunkt i sin disputats.¹³⁸

En central del af *KZ-Gedenkstätte Neuengammes* forskningsindsats i 1990'erne kredsede om det såkaldte *Oral History-projekt*, der bl.a. omfattede en storstilet indsamling af interviews med overlevende. Disse er transkriberet og har været anvendt som baggrund for bogen *Überlebensgeschichten* af Ulrike Jureit og Karin Orth (1994).¹³⁹ Samlingen er siden blevet udvidet løbende og skal nævnes her, da den også har leveret kildemateriale til nærværende afhandling.

Efter årtusindeskiftet har der været en tendens til, at forskningen har interesseret sig for Neuengamme-kompleksets slutfase med særligt fokus på etableringen af udelejerne i især 1944 og den trinvis afvikling i foråret 1945. Dette ses bl.a. gennem artikelsamlingen *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung* under redaktion af historikeren Carmen Lange og *KZ-Gedenkstätte Neuengammes* mangeårige leder Detlef Garbe, som tematiserer stamlejren og udelejrenes trinvis rømning, herunder evakueringen af de skandinaviske fanger med "De Hvide Busser" og evakueringen af kz-fanger til skibe i Neustädter Bucht i krigens sidste uger.¹⁴⁰ Detlef Garbe udgav sammen med en række andre forfattere en bred fremstilling af Neuengamme-kompleksets historie som en del af publikationsrækken *Der Ort des Terrors*.¹⁴¹ Blandt kapitlerne om udelejerne er historikeren Marc Buggeln den mest flittige forfatter. Han udgav efterfølgende sin disputats *Arbeit & Gewalt* om Neuengammes udelejrssystem. Der er her tale om en overordnet fremstilling, der betragter udelejrssystemet som helhed med de økonomiske aspekter af fangernes tvangsarbejde som omdrejningspunkt for analysen. Emnet tages også op i artikelsamlingen *Das KZ Neuengamme und seine Außenlager*, der udkom på baggrund af en konference, der blev afholdt i 2009.¹⁴² Siden da er artikelsamlingen *Skandinavien im Zweiten Weltkrieg und die Rettungsaktion Weiße Busse* udkommet i 2012, hvori der også findes en række artikler om lejrkomplekset.¹⁴³

¹³⁷ Hermann Kaienburg: „Vernichtung durch Arbeit“ – *Der Fall Neuengamme*. Bonn, 1991. s. 20. Publikationen bygger på et ph.d.-projekt, der blev indleveret i 1989 og som udkom første gang i 1990.

¹³⁸ Hermann Kaienburg: *Die Wirtschaft der SS*. Berlin, 2003.

¹³⁹ Ulrike Jureit og Karin Orth: *Überlebensgeschichten*. Gespräche mit Überlebenden des KZ-Neuengamme. Hamburg, 1994.

¹⁴⁰ Detlef Garbe og Carmen Lange (udg.): *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung. Die Auflösung des KZ Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945*. Bremen, 2005.

¹⁴¹ Detlef Garbe, m.fl.: "Neuengamme Stammlager" og "Außenlager" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. ss. 315-591.

¹⁴² Oliver von Wrochem (red.): „Das KZ Neuengamme und seine Außenlager. Geschichte, Nachgeschichte, Erinnerung, Bildung.“ *Reihe Neuengammer Kolloquien*. Bd. 1. Berlin, 2010.

¹⁴³ Oliver von Wrochem (red.): *Skandinavien in der Zeit des Nationalsozialismus und die Rettungsaktion Weiße Busse*. Berlin, 2012.

Den danske historiker Peter Langwithz Smith står bag et af de nyeste forskningsbidrag (2012).¹⁴⁴ Bogen kan groft opdeles i to dele, hvor første del beskriver lejrkompleksets tilblivelse og forholdene i lejren og hvor anden del primært behandler Neuengamme ud fra en dansk vinkel. Fokus er her på de danske fangers vilkår, hvor særligt udelejerne og befrielsen gennem "De Hvide Busser" spiller en central rolle. Særligt er her afsnittene om Husum-Schwesing og Ladelund, der fungerer som repræsentative eksempler i forhold til fangernes situation i udelejerne. Langwithz Smith støtter sig primært til publicerede beretninger og tidligere forskning og benytter delvist upublicerede kilder fra retsopgøret, der findes i Neuengammes arkiv. Kapitlet om Husum og Ladelund repræsenterer et solidt forskningsbidrag om de to udelejre, der er det første på dansk, når man ser bort fra omtale af lejrene hos henholdsvis Jørgen Barfod¹⁴⁵ og Rasmus Jørgensen.¹⁴⁶

Forskningen indenfor lejrtypen "Außenlager"

Antallet af Außenlager lader sig ikke fastslå med vished. Da de fleste af de 24 stamlejre havde tilknyttet filiallejre, udgør denne lejrtype hovedparten af de nazistiske koncentrationslejre. Lejrtypen har derfor gentagne gange været tema i forskelligartede publikationer. Forskningen omfatter både detailstudier om enkelte lejre og analyser af hele lejrkomplekser. Der er tale om større historievitenskabelige monografier, artikler i større publikationer samt mindre udgivelser, der bl.a. har ophav i lokale initiativer. Endvidere har lejrtypen været genstandsfelt for flere specialer. Der skal derfor her kun gives en række væsentlige og repræsentative eksempler.

Marc Buggelns omtalte bog er sammen med Robert Steegmanns sammenlignelige studie af koncentrationslejren Natzweiler-Struthof og dens filiallejre (2005)¹⁴⁷ nogle de sidst publicerede forskningsbidrag om *Außenlager*. Som tidlige toneangivende værker kan nævnes Bertrand Perz og Florian Friends bidrag om kz-fangernes tvangsarbejde i industrien i kz-lejrene Melk, Wiener Neustadt og Ebensee (1988-1991), der alle hørte under stamlejren Mauthausen ved Linz.¹⁴⁸ Udgivelserne var startskuddet til flere østrigske publikationer om Mauthausens filiallejre,

¹⁴⁴ Peter Langwithz Smith: *Neuengamme koncentrationslejren 1938-1945*. København, 2012.

¹⁴⁵ Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. ss. 171-178

¹⁴⁶ Rasmus Jørgensen: *Deporteret. Beretningen om de danske kz-fanger*, København, 2005. Ss. 137-139

¹⁴⁷ Robert Steegmann: *Struthof. Le KL-Natzweiler et ses kommandos. Une nébuleuse concentrationnaire des deux côtés du Rhin 1941 – 1945*. Strasbourg, 2005.

¹⁴⁸ Florian Freund og Bertrand Perz: „Das KZ in der Serbenhalle. Zur Kriegsindustrie in Wiener Neustadt“ *Industrie, Zwangsarbeit und Konzentrationslager in Österreich*. Bd. 1. Wien, 1988; Florian Freund: "Arbeitslager Zement. Das Konzentrationslager Ebensee und die Raketenrüstung." *Industrie, Zwangsarbeit und Konzentrationslager in Österreich*. Bd. 2. Wien, 1989; Bertrand Perz:

bl.a. gennem publikationsrækken *Mauthausen-Studien*. Siden er flere regionalt orienterede bidrag kommet til, hvoraf en artikelsamling om koncentrationslejrene i Rhinlandet og i Westfalen udgivet af Jan Erik Schulte (2005) bør nævnes som et væsentligt bidrag.¹⁴⁹

Med udgangspunkt i Neuengamme-komplekset skal en række detailstudier om enkelte udelejre omtales til sammenligning med nærværende casestudie. Et gennemgående tema er fangernes tvangsarbejde i rustningsproduktion eller krigsrelevant byggeri, der var den primære årsag til udelejrenes oprettelse. Historikeren Elke Suhrs korte men detaljerede publikation om udelejren Aurich-Engerhave (1984), der også leverede kz-fanger til "Friesenwall"-projektet, er her relevant. Hun skitserer lejrens hverdag ud fra ofrenes perspektiv og definerer samtidigt Engerhafes placering blandt de udelejre, der var tilknyttet befæstningsbyggeriet langs Tyske Bugt.¹⁵⁰ Et andet tidligere bidrag er Rainer Fröbes artikel om fangernes tvangsarbejde i udelejrene ved Porta Westfalica (1986).¹⁵¹ Fröbes interesse rettes dog mod en anden form for tvangsarbejde ved etableringen af underjordiske produktionssteder i forbindelse med decentraliseringen af den tyske rustningsproduktion og olieindustri fra 1943/1944. En alternativ fremstilling leverer Marc Buggeln i sin publikation om ubådsbunkeren "Valentin" ved Bremen. Den centrale problemstilling er også her fangernes tvangsarbejde, men med udgangspunkt i arbejdets formål sammenfatter Buggeln forskellige typer af tvangsarbejdslejre i sin analyse, der omfatter en *Arbeitserziehungslager*, flere kz-lejre og en krigsfangelejr for russiske krigsfanger. Publikationen sluttet af med et mindre, perspektiverende afsnit om retsopgør og erindringspolitik, uden at gå i dybden med emnerne.¹⁵²

De her omtalte forskningsbidrag er kun enkelte, men repræsentative eksempler på en meget mangfoldig forskning i udelejre og udelejrkomplekser. En udførlig bibliografi findes i *Der Ort des Terrors*, hvor artiklerne omkring de enkelte lejre afsluttes med en kort litteraturoversigt. Fælles for de fleste publikationer er, at de primært beskæftiger sig med den periode, hvor lejrene var i funktion. De juridiske konsekvenser inddrages kun i begrænset grad og memorialkulturen behandles gennemgående stedmoderligt i forskningen om enkelte udelejre hvilket nærværende

„Projekt Quarz. Daimler-Steyr-Puch und das Konzentrationslager Melk.“ *Industrie, Zwangsarbeit und Konzentrationslager in Österreich*. Bd. 3. Wien, 1991.

¹⁴⁹ Jan Erik Schulte (red.): *Konzentrationslager im Rheinland und in Westfalen 1933-1945*. 2005.

¹⁵⁰ Elke Suhr: *Das Konzentrationslager im Pfarrgarten. Ein Panzergraben-Kommando für den Friesenwall. Aurich/Engerhave 1944* Oldenburg, 1984.

¹⁵¹ Rainer Fröbe: "„Vernichtung durch Arbeit“? kz-Häftlinge in Rüstungsbetrieben an der Porta Westfalica in den letzten Monaten des Zweiten Weltkriegs" I: Joachim Meynert og Arno Klönne: *Verdrängte Geschichte. Verfolgung und Vernichtung in Ostwestfalen 1933-1945*. Bielefeld 1986. ss. 221-297

¹⁵² Marc Buggeln: *Bunker "Valentin". Marinerüstung, Zwangsarbeit und Erinnerung*. Bremen, 2010.

bidrag ønsker at råde bod på. Forskningen indenfor memorialkultur og ”*Gedenkstätten-geschichte*” eksisterer i høj grad, men drives sjældent ud fra en klar tese om sammenhængen mellem kulturen og aktørernes erindring om begivenheder i lejrens samtid som analytisk udgangspunkt. En undtagelse, der ikke beskæftiger sig med Neuengamme-komplekset, men grundet sine tydelige paralleller til denne afhandling skal nævnes, er Marco Brenneisens magisterkonferens om kz-lejren Mannheim-Sandhofen, der dog analytisk adskiller sig fra nærværende projekt ved i større grad at rette fokus på forholdet mellem civilbefolkningen og kz-lejren.¹⁵³

Tidligere forskning om udelejrene Husum-Schwesing og Ladelund

Den tidligere forskning om udelejrene Husum-Schwesing og Ladelund skal her behandles samlet, da lejrene under Anden Verdenskrig organisatorisk udgjorde et støttepunkt under ledelse af SS-Obersturmführer Hans Griem. Ladelund-lejren blev oprettet nogle uger efter Schwesing og belagt med ca. 1000 fanger herfra. Flere forskningsbidrag behandler derfor begge lejres historie parallelt. Forskning, der ensidigt har behandlet Ladelund, bidrager grundet sammenfaldet af aktører samtidigt direkte eller indirekte også med erkendelse, hvorfor denne også gennemgås her.

En historiefaglig belysning af udelejren Husum-Schwesings historie blev for alvor drevet frem af arbejdsgruppen til udforskning af de nordfriesiske koncentrationslejres historie (*Arbeitsgruppe zur Erforschung der Nordfriesischen Konzentrationslager*), der begyndte at udforske Schwesing i begyndelsen af 1980'erne. Lejren blev for alvor en del af den lokale bevidsthed efter et møde mellem befolkningen og overlevende i 1983. I den forbindelse blev der udgivet en mindre publikation, der bestod af en artikel af Klaus Bästlein og en beretning af den danske tidligere fange og lejlæge Paul Thygesen.¹⁵⁴ Publikationen var første spadestik til forskningen på området, der er kulmineret med en artikel af to andre medlemmer af arbejdsgruppen; historikerne Friedrich Pingel og Thomas Steensen fra *Nordfriisk Instituut* i Bredtstedt,¹⁵⁵ der opsummerer den lokale forskning og erkendelse omkring de to udelejre. Artiklen er udkommet i et temanummer om tvangsarbejde i Nordfrisland i en regionalhistorisk publikationsrække udgivet af *Institut für Zeit- und Regionalgeschichte* i Slesvig. Artiklen opsummerer kort baggrunden for lejrenes oprettelse,

¹⁵³ Marco Brenneisen: *Das Konzentrationslager Mannheim-Sandhofen im Spiegel der Öffentlichkeit. Die Rezeptionsgeschichte eines KZ-Außenlagers*. Marburg, 2011.

¹⁵⁴ Klaus Bästlein, m.fl.: *Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme*. Bredtstedt, 1983. Bästlein har udgivet flere kortere bidrag om emnet, stort set med indholdsmæssig overensstemmelse; bl.a. Klaus Bästlein: ”Eine dreimonatige Hölle und ein Massenmord ohne Sinn” i: *Nordfrisland*. Nr. 65, 1983. ss. 5-13.

¹⁵⁵ Friedrich Pingel & Thomas Steensen: ”Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund” i: Robert Bohn, m.fl. (udg.): *IZRG-Schriftenreihe. Zwangsarbeitende im Kreis Nordfrisland 1939-1945*. Bd. 12. Bielefeld, 2004. ss. 271-293.

præsenterer de væsentlige forhold for fangerne samt de mest centrale begivenheder og afrundes med en kort opsummering af retsopgør og hidtidig memorialkultur, der dog ikke underlægges en dyberegående undersøgelse. En kortere artikel af Detlef Garbe, der fremhæver Ladelund og Husum-Schwesings betydning i Neuengamme-komplekset, kan sammenlignes med Pingel og Steensens publikation. Garbes artikel fokuserer dog først og fremmest på de militære årsager for lejrenes oprettelse og rundes af med nogle bemærkninger om lejrenes nuværende betydning som erindringssteder, hvor den de vigtigste milepæle samt lokale forskelle kort ridses op.¹⁵⁶ De nævnte artikler har ved deres ret nøgterne og opsummerende fremstillinger inspireret til videreførende forskning; særligt i forhold til lejrens efterliv. Artiklerne tydeliggør tillige, at en uddybende teoretisk funderet analyse af lejrenes samtid (her primært Husum) ud fra et aktørorienteret historiesyn har sin berettigelse, da denne vinkel endnu ikke har været genstand for forskningen.

Olde Lorenzens udgivelse fra 1994 skal her anerkendes, selvom der ikke er tale om videnskabelig forskning. Bogen er resultat af den tyske forbundspræsidents årlige konkurrence indenfor tysk historie for skoleelever, som forfatteren som 17årig fik en tredje plads for i 1993. Bogen er en lokalhistorisk, aktørorienteret fremstilling af kz-lejrens historie, der samtidigt stiller spørgsmålstejn ved lokalbefolkningens rolle. I bogens anden del diskuteres baggrunden for etableringen af mindestedet og de første ti års udvikling sammenfattes kritisk. Særligt denne del kan trods forfatterens unge alder og forudsætninger betegnes som grundforskning.¹⁵⁷ Lorenzens bemærkninger til de første ti års lokale "Gedenkstätten-geschichte" har givet inspiration til kritisk at forfølge denne udvikling frem til nutiden i afhandlingens sidste del.

Ladelund

Som nævnt beskrives udelejerne Husum-Schwesing og Ladelund ofte sammen i forskningen. Ladelund alene har dog gentagne gange været genstand for mindre publikationer, oftest i form af artikler i lokal- og regionalhistoriske tidsskrifter, der kort skal omtales, da udelejrenes historie er flettet tæt sammen. At forskningen har beskæftiget sig med Ladelund alene, hænger sammen med den lokale "Vergangenheitsbewältigung", der begyndte langt tidligere end i Husum. Landsbyens sognepræst, Johannes Meyer, ændrede trods sin nazistiske baggrund holdning efter at have haft

¹⁵⁶ Detlef Garbe: "Die nordfriesischen Außenkommandos des KZ Neuengamme" i: *Grenzfriedenshefte*. 55. Årg., Nr. 3. Flensburg, 2008.

¹⁵⁷ Olde Lorenzen: „*Macht ohne Moral*“ *Vom KZ Husum-Schwesing zum Mahnmal für die Opfer*. Heide, 1994. Titlen henviser til den danske tidligere Husum-fange Benjamin Mørch, der under sin tale i Husumhus den 30. januar 1983 udtalte om Husumlejren, at der her var tale om magt uden moral. Talen blev senere trykt som kronik i lokalpressen. Benjamin Mørch: "Husum – das war Macht ohne Moral" i: *Husumer Nachrichten*. 5. februar 1983.

en kz-lejr i sognet og gjorde efter krigen en aktiv indsats for forsoning. Meyer udgav allerede i 1947 de uddrag af sognekrøniken, der omtalte kz-lejren på dansk. Udgivelsen havde forord af sognepræst Kai Lænkholm, der selv havde været fange i Neuengamme og Dachau. At Meyer allerede kort efter krigen følte et ansvar for at berette om kz-lejren, der havde ligget få kilometer fra hans sognekirke og gik i dialog med ofrene og deres pårørende, er en af forklaringerne bag, hvorfor der var forskel i kendskabet til de to nordfrisiske kz-lejre. Historien om Ladelund var derfor fra starten meget bedre dokumenteret end Schwesing. På grund af kirkens forsoningstiltag overfor ofrene, der er blevet fortsat kontinuerligt efter Meyers pensionering, har der også været en tilbagevendende pressedækning, der gennem årene har udbredt kendskabet til kz-lejren.

Forskningsindsatsen har gennem årene været præget af regionalhistorikeren Jörn-Peter Leppien, der har udgivet flere artikler om udelejren Ladelund. Særligt skal hans kildekritiske analyse af Meyers sognekronik (1983)¹⁵⁸ samt udstillingskataloget til dokumentationscentret i Ladelund (1990) nævnes,¹⁵⁹ hvis didaktiske og politiske betydning Leppien senere har reflekteret over (2006).¹⁶⁰ Desuden findes flere lokalhistoriske bidrag af bl.a. Ulrich Jeß (1986)¹⁶¹ og Karin Penno-Burmeister (2006),¹⁶² der mellem 1995 og 2012 var leder af *KZ-Gedenkstätte Ladelund*. Fælles for dem er, at de historiske begivenheder i lejren er rykket i baggrunden til fordel for fortællingen om forsoningen mellem lokalbefolkningen og særligt den nederlandske offergruppe.

Dansk forskning om koncentrationslejrene

En dansksproget afhandling bør positioneres i forhold til tidligere danske forskning om kz-lejre, der dog må siges at være overskuelig. De senere år har frembragt en del specialer, artikler og detailstudier, der har belyst forskellige aspekter af kz-systemet, oftest ud fra en dansk vinkel. At omtale alle bidrager ikke til ny erkendelse; her henvises i stedet til en specialbibliografi.¹⁶³ I stedet skal enkelte toneangivende værker med betydning for afhandlingen her fremhæves.

¹⁵⁸ Jörn-Peter Leppien: "Das waren keine Menschen mehr..." i: *Grenzfriedenshefte*. Nr.3. Flensburg, 1983.

¹⁵⁹ Jörn-Peter Leppien (udg.): *Konzentrationslager Ladelund 1944. Wissenschaftliche Dauerausstellung in der KZ-Gedenkstätte Ladelund*. Ukendt trykkested, 1990.

¹⁶⁰ Jörn-Peter Leppien: "Erinnern für Gegenwart und Zukunft. Die historische Dokumentation in der KZ-Gedenk- und Begegnungsstätte Ladelund" i: *Grenzfriedenshefte*. Årg. 53. Nr. 4. Flensburg, 2006. ss. 277-294.

¹⁶¹ Ulrich Jeß: "Das Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme in Ladelund und vierzig Jahre gegenwärtiger Geschichte in den Dörfern Putten und Ladelund" i: *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest*. 34. Årgang. Schleswig, 1986. ss. 56-74.

¹⁶² Karin Penno-Burmeister: "Hier haben Menschen einen Namen... Die KZ-Gedenk- und Begegnungsstätte Ladelund" i: *Nordfriesland*. Nr. 156. Bredstedt, 2006. ss. 17-22.

¹⁶³ Henrik Sommerlund, Mogens Kragsig Jensen og Therkel Stræde: "De nazistiske koncentrations- og udryddelseslejre. En bibliografi over dansksproget litteratur 1933-2008" i: Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. Ss. 301-358.

Jørgen H. Barfod,¹⁶⁴ historiker og selv tidligere kz-fange, udgav den første samlede fremstilling af danske fangers skæbne i 1969.¹⁶⁵ Bag udgivelsen lå en mangeårig kildeindsamling, der begyndte med udsendelsen af spørgeskemaer til tidligere kz-fanger i slutningen af 1940erne og udviklede sig til en større dokumentsamling i Frihedsmuseets arkiv. Publikationen, der stadig er toneangivende, blev genudgivet i 1995, men blev ikke revideret i forhold til international forskning om de lejre og persongrupper, der omfattes af Barfods analyse. En markant svaghed er tillige, at forfatterens baggrund som tidligere modstandsmand og kz-fange tydeligt genspejler sig i dennes historiesyn. Historien om de danske modstandsfolk dominerer, så de øvrige fangegrupper får en mindre fremstående plads i fortællingen. Særligt de såkaldt "asociale" danske kz-fanger negligeres, hvilket dog synes at være en generel tendens i tidligere modstandsfolks publikationer.

Den brede fremstilling af danskere i nazistiske kz-lejre, der spiller op til international forskning på området, mangler således komplet. Der har været flere forsøg, bl.a. fra Rasmus Jørgensen (2005)¹⁶⁶ og Hans Sode-Madsen (2005),¹⁶⁷ der dog begge kun i begrænset grad reflekterer over den internationale forskning og ikke inddrager kilder fra udenlandske arkiver. Særligt Jørgensens bog er af populærvideenskabelig karakter med tydelige kildekritiske mangler.

Det seneste væsentlige dansksprogede forskningsbidrag er artikelsamlingen *De nazistiske koncentrationslejre* (2009) udgivet af Therkel Stræde.¹⁶⁸ Den opsummerer nyere forskningsresultater fra udvalgte specialer og indeholder tillige bidrag fra en række seniorforskere. Samtidigt er den omfattende bibliografi, der indeholder titlerne på samtlige dansksprogede udgivelser, en nøgle til forskningsfeltet. Denne afhandling lægger sig i forlængelse af antologien, der repræsenterer en ny dansk forskningstradition, hvor forskningsresultaterne gennemgående holdes op imod tidligere internationale teoretiske og empiriske erkendelser – en tilgang, der ellers i høj grad savnes i tidligere dansk forskning om koncentrationslejrene.

¹⁶⁴ Jørgen H. Barfod (1918-2015) var under Ander Verdenskrig medlem af sabotageorganisationen *Holger Danske*. Han blev arresteret i december 1944 og ført til Neuengamme, hvor han blev sat til tvangsarbejde i udelejrene Bullenhusen Damm og Dessauer Ufer. Efter befrielsen var Barfod medstifter af "Sammenslutningen af danske fanger fra Frihedskampen 1940-1945", som han i en periode også var formand for. Barfod var Frihedsmuseets leder mellem 1971 og 1987 og har flere bøger om besættelsestiden. Kilde: Ove Leth-Sørensen (udg.): "Barfod, Jørgen Henrik Pagh". I: Kraks Blå Bog 2006/7. Viborg, 2006. s. 75

¹⁶⁵ Jørgen Henrik Pagh Barfod: *Helvede har mange navne. En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940-1945*. København, 1969.

¹⁶⁶ Rasmus Jørgensen: *Deporteret. Beretningen om de danske kz-fanger*. København, 2005.

¹⁶⁷ Hans Sode-Madsen: *Reddet fra Hitlers Helvede. Danmark og De Hvide Busser 1941-45*. København, 2005.

¹⁶⁸ Therkel Stræde: *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009.

Perspektivering af afhandlingen i forhold til den eksisterende forskning

Afhandlingens primære hensigt er at bidrage til ny erkendelse om lejrtypen *Außenlager*. Modsat den eksisterende forskning samtænkes de forskellige faser i kz-lejrens samtid og efterliv, der belyses ud fra et primært sociologisk orienteret perspektiv. Husum-Schwesing bliver derved til en case, der gør det muligt at beskæftige sig med både kz-lejrens samtid, juridiske konsekvenser og erindringskultur. Tidligere forskning har først og fremmest stræbt efter at placere udelejerne i en større historisk kontekst, hvor aktørerne er blevet reduceret til tidsvidner. Med udgangspunkt i begrebet "Häftlingsgesellschaft" går afhandlingen tættere på aktørerne og de kilder der knytter sig til dem. At anvende Maja Suderland som teoretisk inspirationskilde, repræsenterer i en dansk sammenhæng en analytisk nytænkning. Afhandlingens tese er, at aktørernes interaktion i kz-samfundet har stor betydning for, de sociale strukturer og centrale begivenheders udvikling i lejrens samtid og hvordan disse påvirkede fangernes overlevelsestrategier. Særligt ved høje dødsrater er det interessant at undersøge, hvorfor overlevelsestrategierne ikke fungerede og hvordan lejrens sociale strukturer påvirkede lejrens *konsekvenser*; først og fremmest i form af retsopgør og etableringen af et minde- og erindringssted (Gedenkstätte); både i skikkelse af det fysiske sted på det tidligere lejrområde, men også som begreb, der er genstand for kollektiv erindring hos ofre, pårørende, gerningsmænd og udenforstående uden egentlig tilknytning til lejrens samtid. Analysen orienterer sig ad en række sammenfaldende erindringssteder (her ikke forstået som Gedenkstätte, men som begivenheder eller fysiske strukturer), der går igen i aktørernes erindring. Disse erindringssteder går igen i afhandlingens forskellige hovedafsnit og demonstrerer kontinuiteten mellem kz-lejrens samtid, retsopgør og mindekultur. Tesen er, at de mest ressourcestærke personer i kz-samfundet også spillede en afgørende rolle i efterkrigstiden.

Ovenstående oversigts hensigt er at placere ph.d.-projektet i en forskningsmæssig referenceramme ved at foretage en indsnævring fra den bredere forskning om kz-lejrene til den tidligere forskning om afhandlingens specifikke genstandsfelt. Forskningsbidrag, der falder udenfor denne indsnævring, men som er relevante i forhold til specifikke delproblemstillinger, præsenteres derfor løbende i afhandlingen særligt i forhold til kapitlerne og retsopgøret og den lokale erindringskultur og -politik.

Kildepræsentation

Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme

Da de sidste fanger havde forladt Neuengamme den 30. april 1945, havde SS sørget for, at lejren var blevet gjort ren og de fleste spor efter næsten syv års voldsregime var slettet. Den vigtigste kilde til lejrens utallige forbrydelser, kommandanturets arkiv, var blevet brændt. I Neuengamme kom briterne ikke til at møde samme elendighed, som i Bergen-Belsen. I stedet fandt de en ren og ordentlig lejr. SS' strategi havde den ønskede effekt. Kun få gerningsmænd kunne retsforfølges og forbrydelsernes omfang har siden kun kunnet dokumenteres fragmentarisk. At SS så at sige igen gjorde lejren indflytningsklar betød samtidigt, at den efterfølgende først blev benyttet som britisk interneringslejr for nazister og siden som tysk statsfængsel, der først lukkede i 2006. Det første mindested indviedes først på det tidligere lejrområde i 1965 og et egentligt dokumentationscenter med indsamling af arkivalier og følgende forskning blev først etableret i 1981.

Arkivet bærer præg af dets sene etablering. Det består af samlinger med ophav i tidligere fangers og arkivets egen aktive indsamling samt af kopierede arkivalia fra andre arkiver. En del samlinger har ophav i fangeforeninger eller nøglepersoner i disse.¹⁶⁹ Endvidere findes også et omfattende video-, audio- og billedarkiv. Den primært aktørorienterede indsamlingspolitik har fokuseret på kz-kompleksets eksistensperiode; dets aktører; det efterfølgende retsopgør¹⁷⁰ og memorialkulturen, bl.a. fangeforeningernes arbejde og etableringen af minde- og erindringssteder i den tidligere stamlejr og udekommandoerne.¹⁷¹ En stor del af arkivbestanden er resultat af en aktiv indsamling af beretninger og interviews med tidligere kz-fanger,¹⁷² samt retsakter, da retsopgøret i de senere år har spillet en vigtig rolle i institutionens forskningsindsats.

¹⁶⁹ Særligt skal nævnes den tidligere generalsekretær for *Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes* (VVN) samt *Amicale Internationale de Neuengamme* i perioden 1958-1970 Hans Schwarz (1904-1970), og hans efterfølgeri perioden 1970-1995 Fritz Bringmann (1918-2011), der havde været fanger i Neuengamme og efter krigen gjorde en stor indsats for at indsamle dokumenter og beretninger om koncentrationslejrkomplekset Neuengamme for derigennem at rekonstruere dettes historie efter at de fleste originale forvaltningsakter var blevet tilintetgjort af SS. Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme: Hans Schwarz Archiv; Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme: Sammlung Fritz Bringmann.

¹⁷⁰ Der er her først og fremmest tale om kopier fra The National Archives, Kew, samt Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg/Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen samt i mindre grad lokale lands- og statsarkiver, som de respektive anklagemyndigheder har haft afleveringspligt til.

¹⁷¹ Vedr. sidstnævnte har fokus særligt været på de minde- og erindringssteder, der er tilknyttet udelejre, som havde tilknytning til "Friesenwall"-projektet. Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme: Ng Nachgeschichte: AL Gedenkstätte Engerhave: Ng 9.3.10.22; Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme: Ng Nachgeschichte: AL Gedenkstätte Husum-Schwesing: Ng 9.3.10.55; Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme: Ng Nachgeschichte: AL Gedenkstätte Ladelund: Ng 9.3.10.58

¹⁷² Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme: Häftlingsberichte

Der skal knyttes nogle metodiske kommentarer til det konsulterede arkivmateriale, særligt brugen af kopier fra andre arkiver. I afhandlingen tilstræbes det så vidt muligt at anføre kildehenvisninger til de oprindelige arkiver i det omfang, disse har kunnet besøges og kilderne her kunne beses under de angivne signaturer. Det kan konstateres, at Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme ofte kun råder over en fragmentarisk overlevering. Ved mindre kildesamlinger har jeg dog skønnet, at ressourcekrævende arkivbesøg for at se originale dokumenter ikke bidrager til ny erkendelse i væsentlig grad. Hvor kopier fra andre arkiver anvendes, er disse markeret i fodnoten efter formatet "Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, Kopi fra Staatsarchiv Bremen [Arkivsignatur, titel]". Større kildegrupper er blevet gennemset i original (bl.a. i The National Archives, Kew; Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg; Bundesarchiv, Außenstelle Berlin-Lichterfelde; Staatsarchiv Hamburg og Frihedsmuseet, København).

Bundesarchiv, Außenstelle Berlin-Lichterfelde

Efter Anden Verdenskrigs afslutning indrettedes *Berlin Document Center* (BDC) i en tidligere SS-kaserne i Berlin-Lichterfelde, der mellem 1933 og 1945 husede *SS-Leibstandarte Adolf Hitler*. Kasernen blev nu benyttet af de amerikanske besættelsesstyrker og benævnt *Andrews Barracks*. BDC samlede arkivalier fra naziregimet, bl.a. til brug ved Nürnbergprocesserne, heriblandt størstedelen af NSDAP's medlemskartotek, ca. 60 procent af SS personalekartotek samt et utal af dokumenter fra *SS-Rasse- und Siedlungshauptamt*. Arkivet overgik i 1995 til *Bundesarchiv* og blev siden blevet udvidet med arkivalier med ophav i DDR-regimet. Arkivet er dermed den centrale kilde til oplysninger om SS-vagtpersonalet i kz-lejrene. Der er dog ikke tale om komplette samlinger, hvorfor der ikke kan findes referencer til alle gerningsmænd, hvilket også gælder nærværende projekt. Mange arkivalier er gået tabt gennem bombardementer, bevidst destruktion fra regimets side eller af andre årsager. De biografiske oplysninger i dokumenterne fra før 1945 giver primært et billede af gerningsmændenes personlige baggrund og karriere. Samtidigt kan de verificere eller stille spørgsmålstejn ved udsagn, der er givet under retsopgørene, hvor særligt gerningsmændenes egne udtalelser kan problematiseres. Gennem en kritisk sammenligning af begge kildegrupper er det ofte muligt at tegne ret klare gerningsmandsprofiler.

BDC-arkivet er gennemgået med henblik på at finde oplysninger på vagtpersonale fra Husum-Schwesing og Ladelund. Det har kun været muligt at finde dokumenter vedrørende Hans

Griem og Kurt Niels Mikkelsen med ophav i SS' personalekartotek. Arkivbesøget har derimod bidraget med ny erkendelse indenfor andre områder. Ved en gennemgang af dokumenter vedrørende *Organisation Todt* med særlig henblik på byggeprojekter langs Tyske Bugt i efteråret 1944, er det bl.a. lykkedes at finde dokumentation for lokale civile vognmænds rolle i forbindelse med vare- og materialeleverance til kz-lejren Husum-Schwesing, der tyder på en direkte kontakt til fangerne. Kilderne problematiserer civilbefolkningens viden om lejren og kan inddrages i en diskussion af forholdet mellem kz-fanger og lokalbefolkningen.¹⁷³

Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg

Det tyske forbundsarkivs afdeling i Ludwigsburg blev oprettet i 2000 og opbevarer dokumenter med ophav i *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen* (herefter benævnt *Zentrale Stelle*). *Zentrale Stelle* blev grundlagt i 1958 for at koordinere anklagemyndigheders efterforskning af nazistiske voldsforbrydelser i de enkelte delstater. Forbundsarkivet sikrer dokumenterne for eftertiden og gør dem tilgængelig for forskere i tæt samarbejde med *Zentrale Stelle*, der i takt med den naturlige reduktion i antallet af mulige gerningsmænd forventes at lukke i de kommende år. Arkivet opbevarer et større kildemateriale med ophav i forundersøgelserne mod Hans Griem, primært korrespondance mellem *Zentrale Stelle* og anklagemyndigheden i Hamburg,¹⁷⁴ samt andre anklagemyndigheder, der blev inddraget for at afdække andre aspekter. Materialet¹⁷⁵ indeholder også vidneudsagn, der er kopier fra Staatsanwaltschaft Hamburg.¹⁷⁶ Fragmenter af disse findes også i Neuengammes arkiv.¹⁷⁷ Vidneudsagnene er blevet til gennem en juridisk efterforskning med henblik på domsfældelse efter gældende love. Konsekvensen er fokus på forhold, som en eventuel gerningsmand på efterforskningstidspunktet stadig kan blive stillet ansvar for og som ikke er forældede. Materialet indeholder endvidere kopier af britiske efterforskningsakter,¹⁷⁸ hvor der kan konstateres en del

¹⁷³ Bundesarchiv, Außenstelle Berlin Lichterfelde. BArch R 50 I /529. Regninger fra lokale vognmænd til *Organisation Todt* fra september og oktober 1944.

¹⁷⁴ Disse er ført under journalnummer 147 Js 24/68 af Staatsanwaltschaft Hamburg,

¹⁷⁵ Arkivsignaturer BArch B 162 /27987, BArch B162/28001, BArch B 162 /27988, BArch B 162 /27989, BArch B 162 /27990, BArch B 162 /27991, BArch B 162 /27992 samt 27490.

¹⁷⁶ Se desangående præsentation af kilder fra Staatsarchiv Hamburg.

¹⁷⁷ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme; Staatsarchiv Hamburg; Staatsanwaltschaft Hamburg; 14 Js 2065/51, 147 Js 24/68, 147 Js 39/66, 2100 UJs 2/81

¹⁷⁸ JAG 145 og JAG 224

”gengangere” på forskellige arkiver. Den originale kildereference er angivet i fodnoterne, med mindre originalen ikke har kunnet forefindes eller kilden indgår i en anden historisk sammenhæng.

Foruden forundersøgelserne vedrørende lejrene Husum-Schwesing, Ladelund og Dalum (mod Hans Griem) inddrages i mindre grad kilder vedrørende de sammenlignelige lejre Aurich-Engerhufe og Meppen-Versen, hvor fangerne også gravede tankspærringer. Akterne vedrørende disse lejre omfatter dog kun to læg.¹⁷⁹ Der findes ingen akter vedrørende ”Friesenwall”-udekommandoen Hamburg-Wedel i Bundesarchiv. Det antages, at der ikke har fundet juridiske undersøgelser sted i forhold til denne lejr. Som led i dokumentationen af Hans Griems er akterne vedrørende udekommandoen Hannover-Stöcken konsulteret.¹⁸⁰ Disse vedrører dog primært en retssag mod andre medlemmer af bevogtningsstyrken, der blev dømt for medvirken til mord på tre fanger under døds marchen fra Hannover til Bergen-Belsen i april 1945.

Kronologisk afsluttes Bundesarchivs kilder vedrørende afhandlingens genstandsfelt med forespørgsler fra *United Nations War Crimes Commission (UNWCC)* og *Central Registry of War Criminals and Security Suspects (CROWCASS)* til *Zentrale Stelle* vedrørende kapoerne Wilhelm Demmer¹⁸¹ og Wilhelm Schneider.¹⁸² Disse bidrager ikke med ny erkendelse og blev sandsynligvis stillet for at lukke uafklarede sager. De tyske myndigheder konstaterede i 1992, at sagerne ansås for at være afsluttede. Dokumenterne viser, at der var international juridisk interesse for lejrene frem til 1990erne, skønt det egentlige retslige efterspil sluttede med Griems død i 1971.

Staatsarchiv Hamburg

Da efterforskningen af forbrydelserne i udelejrene Husum-Schwesing, Ladelund og Meppen-Dalum blev genoptaget i 1963, stod anklagemyndigheden i Hamburg for forundersøgelserne. Efter indsigt i korrespondancen mellem *Zentrale Stelle* og *Staatsanwaltschaft Hamburg* i Ludwigsburg, der bl.a. indeholder uddrag af efterforskningsakterne, formodedes en mere detaljeret overlevering af kilderne på *Staatsarchiv Hamburg*, da anklagemyndigheden var afleveringspligtigt til dette arkiv. Forventningerne blev dog ikke indfriet, da sagsmapperne viste sig at være mindre omfattende end korrespondanceakterne i Ludwigsburg. Ud fra anklagerens håndskrevne notater fremgår, at de originale dokumenter fra forundersøgelserne vedrørende Hans Griem fra perioden 1963 til 1971

¹⁷⁹ BArch B 162 /28000 (Aurich-Engerhufe) og BArch B162/27490 (Husum, Dalum og Versen, dog primært sidstnævnte).

¹⁸⁰ BArch B 162 /14303 BArch B162/15334

¹⁸¹ BArch B 162 /42022

¹⁸² BArch B 162 /42271

på et tidspunkt må være bortkommet, sandsynligvis stjålet af en navngiven journalist.¹⁸³ De relevante kilder i *Staatsarchiv Hamburg* består derfor af en kopi af korrespondanceakterne fra Bundesarchiv.¹⁸⁴ Da dokumenterne fra *Bundesarchiv* derfor er den mest komplette reelt tidligst overleverede kildegruppe, er det disse anvendt i afhandlingen. Blandt ikke bortkomne originale dokumenter fra forundersøgelserne findes oplysninger om sagsomkostninger, herunder bilag med rejseafregninger, der i forhold til afhandlingen ikke bidrager til ny erkendelse.¹⁸⁵

Frihedsmuseets arkiv

I Museet for Danmarks Frihedskamps arkiv i København findes blandt andet en stor samling dokumenter vedrørende tidligere kz-fanger samt mindre kildesamlinger om enkelte kz-lejre. Der er tale om mere eller mindre detaljeret besvarede spørgeskemaer,¹⁸⁶ beretninger om lejropholdet, bl.a. på baggrund af efterfølgende afhøringer af det danske politi, avisartikler, nekrologer samt i begrænset omfang også samtidig korrespondance. Arkivet blevet gennemgået systematisk med henblik på at finde informationer om navngivne tidligere fanger samt om for afhandlingen relevante lejre. Dette har medført flere metodiske valg: Kildematerialet er meget omfattende, jeg har derfor koncentreret mig om transporten fra Frøslev til Neuengamme den 15. september 1944, da hovedparten af de danske Husum-fanger blev deporteret med denne. Ikke alle fanger fra transporten blev deporteret til Husum, ud fra materialet kan der dog gøres nogle komparative iagttagelser om forholdene for danske kz-fanger i forskellige lejre, der blev deporteret samtidigt. Et andet sammenligningsgrundlag er de lejre, der blev tilknyttet "Friesenwall"-projektet; Ladelund, Husum-Schwesing, Hamburg-Wedel, Aurich-Engerhafe, Meppen-Dalum og Meppen-Versen. I Frihedsmuseet findes kilder med ophav i danske kz-fanger fra Husum-Schwesing, Meppen-Dalum og Meppen-Versen. I Ladelund og Hamburg-Wedel havde der ikke befundet sig danske fanger. Den ene dansker, der blev deporteret til Aurich-Engerhafe, døde under opholdet. Udbyttet af kilderne varierede meget. Spørgeskemaerne er kun i enkelte tilfælde besvaret fyldestgørende og det ret uhomogene supplerende materiale er af stor variation i omfang og indhold. Da kun en mindre

¹⁸³ Staatsarchiv Hamburg 213-12 Staatsanwaltschaft Landgericht – NSG-Verfahren – 7-002 Not-Handakte, upagineret, ss. 1-3

¹⁸⁴ Staatsarchiv Hamburg 213-12 Staatsanwaltschaft Landgericht – NSG-Verfahren - 7-001 Ersatzakte

¹⁸⁵ Staatsarchiv Hamburg 213-12 Staatsanwaltschaft Landgericht – NSG-Verfahren – 7-003

¹⁸⁶ Spørgeskemaerne blev oprindeligt sendt ud til tidligere kz-fanger i perioden 1946-1948 ad to omgange på baggrund af et initiativ fra Foreningen af tidligere politiske fanger og Institutet for Historie og samfundsøkonomi ved Københavns Universitet med Jørgen Barfod som leder af projektet. Formålet var at skabe basis for en hvidbog om de danske koncentrationslejrfanger, der senere resulterede i Jørgen Barfods publikation *Helvede har mange navne* (1969). Frihedsmuseets arkiv, 30C.

gruppe fanger ønskede at besvare spørgeskemaerne, egner de sig ikke til en egentlig kvalitativ analyse. De indeholder dog oplysninger om lejrhverdagen, arbejdsforhold, vagterne, kapoerne, medfangerne, osv., og kan derfor anvendes til at opstille kvalitative udsagn om kz-fangernes forhold i lejren. At Barfod valgte at bruge spørgeskemaer som grundlag for sin analyse har den konsekvens, at materialet kendetegnes af en række metodiske svagheder. Spørgeskemaerne styrer således i høj grad respondenternes svarmuligheder og lægger op til kortfattede svar. De supplerende korte beretninger bygger oftest på spørgeskemaets struktur, hvilket ofte medfører kortfattede og indforståede besvarelser.¹⁸⁷ Mange følte sig ikke foranlediget til selv at give deres bud på afgørende oplevelser i lejren. Disse metodiske svagheder kan forklares med, at Jørgen Barfod selv var tidligere kz-fange og derfor udformede undersøgelsen ud fra sine egne erfaringer.

Historisk Samling fra Besættelsestiden

Historisk Samling fra Besættelsestiden i Esbjerg blev til i 1986 på initiativ af tidligere seminarirektor og modstandsmand Palle Schmidt, der allerede under Anden Verdenskrig havde indsamlet materiale om besættelsen. Samlingen har siden 1993 haft en faguddannet historiker som leder og omfatter mange forskellige arkivalier med tilknytning til besættelsestiden, herunder også flere personlige arkiver med tilknytning til personer, der var aktive i modstandskampen.

Historisk Samling fra Besættelsestiden konsulteredes med henblik på adgang til Knud Nordentofts arkiv. Knud Nordentoft var født i 1896 og havde fra 1926 været læge i Varde. Under besættelsen blev han medlem af en lokal sabotagegruppe og blev i begyndelsen af 1944 arresteret på grund af modstandsaktivitet. Nordentoft sad i flere danske fængsler og arresthuse inden han blev overført til Frøslevlejren og herfra deporteret til Neuengamme og Husum-Schwesing, hvor han døde i november 1944.¹⁸⁸ Under fangenskab fik Nordentoft mulighed for at skrive til sin familie. Korrespondancen giver et unikt indblik i hverdagen i tysk fangenskab, der varierede alt efter, om man var indespærret i fængsel, internerings- eller koncentrationslejr. Vejen fra arrestation til deportation kendetegnedes af frygt og usikkerhed, men også af hverdagens trivialiteter, herunder også ønsket om at få livet for pårørende og patienter til at gå videre så normalt som muligt på trods af arrestationen. Dele af materialet er tidligere publiceret af Knud Nordentofts datter, Birthe

¹⁸⁷ Hvorledes spørgeskemaerne er udformet kan ses i Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. København, 1969. ss. 347-353.

¹⁸⁸ Ib Damgaard Petersen, m.fl. (red.): *Faldne i Danmarks Frihedskamp 1940-45*. Gylling, 1990. ss. 333-334.

Nordentoft Feilberg.¹⁸⁹ I nærværende projekt anvendes kilderne til at forstå begivenhederne forud for deportationen og til at diskutere muligheden for korrespondance med de pårørende i Danmark under deportationen for at undersøge, hvad de pårørende vidste om fangernes skæbne og i hvor vidt man i Danmark havde kendskab til, *hvor* præcist de befandt sig.

Ud over Knud Nordentofts arkiv er der foretaget et omfattende gennemsyn af tidsskrifterne *Pigtraad/Gestapofangen*. Tidsskrifterne er valgt ud fra en forståelse af, at disse repræsenterer de mest toneangivende organer for tidligere koncentrationslejrfanger.¹⁹⁰ Formålet har dels været at finde beretninger fra tidligere fanger, artikler om Schwesing-lejren og dens gerningsmænd og dels også for at finde spor efter individuel og kollektiv erindring (mindekultur) i forhold til opholdet i Schwesing. Interessant er også tidligere danske fangers påvirkning af den lokale mindekultur i Husum-Schwesing og Ladelund, som der her findes tydelige spor af. Særligt interessant er her danskernes interesse for Ladelund, skønt der aldrig har befundet sig danske kz-fanger i denne lejr. Dette leder frem til spørgsmålet, om dette skyldes lejrens fysiske nærhed til Danmark eller om Ladelund inden oprettelsen af *KZ-Gedenkstätte Husum-Schwesing* var som et "surrogat"-mindested for de danskere, der selv havde oplevet Husum-lejren eller havde mistet kammerater eller pårørende der. En besvarelse ligger dog udenfor afhandlingens analysefelt.

Frøslevlejrens arkiv

Et andet eksempel på en kildegruppe med tilknytning til en tidligere Husum-fange er Hans Schack Bruuns privatarkiv i Frøslevlejren. Arkivet indeholder en lang række avisudklip, som Bruun samlede efter befrielsen, men er særligt interessant på grund af den korrespondance, der er mellem Bruuns familie og de danske myndigheder mens Bruun var deporteret til Tyskland. Kildegruppen er således sammen med Knud Nordentofts arkiv med til at kaste nyt lys over spørgsmålet om, hvad de pårørende vidste om de danske kz-fangers skæbne under deportationen.¹⁹¹

¹⁸⁹ Birthe Nordentoft Feilberg: *Kære far*. Odense, 1995.

¹⁹⁰ Hertil skal knyttes den bemærkning, at der fandtes andre lignende tidsskrifter, hvor danskeres ophold i de nazistiske koncentrationslejre tillige blev behandlet. Her skal særligt nævnes *FV-Bladet*, der blev udgivet af *Frihedskampens Veteraner*, en organisation af tidligere modstandsfolk, der ophørte med at eksistere i 2008.

¹⁹¹ Frøslevlejrens Arkiv, Hans Schack Bruuns privatarkiv.

Landsarkivet¹⁹² for Sønderjylland

Da flere danske kz-fanger blev arresteret på grund af deres aktiviteter i modstandsbevægelsens region III i Syd- og Sønderjylland, var det oplagt at søge efter veteranforeningers arkiver for at finde beretninger om fangenskab og lignende relevant materiale. En sådan kildegruppe findes på *Landsarkivet for Sønderjylland* under betegnelsen *Aabenraakredsens arkiv*.¹⁹³ Titlen henviser til den terrænsportsforening, som modstandsbevægelsen på Aabenraaegnen udsprang af. Arkivet indeholder dokumenter og optegnelser vedrørende efterkrigstidens foreningsarbejde, samt dokumenter med tilknytning til enkelte medlemmer, herunder beretninger om deportationen samt personlig korrespondance i form af breve mellem kz-fangen og dennes familie såvel som mellem familien og myndighederne fra besættelsestiden. Samlingen belyser aspekter af fangernes vilkår under deportationen (herunder spørgsmålet om fødevarepakker og korrespondance med de pårørende) og den kollektive og individuelle erindring om besættelse og deportation i mere eller mindre organiserede veteranforeninger, herunder særligt *Aabenraakredsen af 15. august 1940* og *Neuengammeklubben*, en sammenslutning af sønderjyske tidligere Neuengammefanger, der ikke må forveksles med *Neuengammeforeningen*, der blev stiftet i 1960'erne. Der har endvidere været søgt om tilladelse til at benytte Hans Mørups privatarkiv, der formodes at indeholde optegnelser om Mørups oplevelser i Husum, der er benyttet som baggrundsmateriale for hans senere erindringsbog.¹⁹⁴ Familien har dog ikke ønsket at give tilladelsen.

Landsarkiverne for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, København og for Fyn, Odense

Præsentationen af kilder fra henholdsvis Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm samt Landsarkivet for Fyn skal her behandles samlet, da der er tale om samme kildeproveniens, retsopgørssagen mod den danske SS-mand Kurt Niels Mikkelsen, der vil blive belyst i et senere kapitel. Materialet er konsulteret på baggrund af Dennis Larsens bog om de danske SS-vagter i kz-lejrene, hvor netop kapitlet om Mikkelsen vakte undren, da Larsen primært bygger sin skildring af SS-manden og lejren på en afskrift af Københavns Byrets dombog og i øvrigt ellers støtter sig på vidneudsagn, der er givet i forbindelse med de andre internationale retsopgørssager vedrørende

¹⁹² Landsarkiverne er konsulteret før navneskiftet til Rigsarkivet pr. 1. oktober 2014.

¹⁹³ Landsarkivet for Sønderjylland. Foreningsarkiver. Aabenraakredsen af 15. 8. 1940.

¹⁹⁴ Hans Mørup: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa, 2000.

Schwesing-lejren. De britiske retssager omfatter, som Larsen rigtigt nok anfører, ikke Mikkelsen.¹⁹⁵ Larsen beskriver primært forholdene i Schwesing-lejren på baggrund af retssagerne mod Josef Klingler og Willi Demmer, hvor særligt Paul Thygesens vidneudsagn spiller en central rolle. Disse er dog uden reference til Mikkelsen og beskriver kun konteksten for Mikkelsens virke. Hans egne (u)gerninger beskrives af Larsen gennem ovennævnte udskrift af dombogen, der dog umiddelbart er et ret tyndt kildegrundlag ud fra behovet for også at inddrage sagen uvedkommende kilder. Dennis Larsen begrunder da også denne problematik:

"Det lykkedes i forbindelse med undersøgelserne til denne bog aldrig at finde de til dombogen hørende sagsakter eller finde beviser for, at Mikkelsen eller anklagemyndigheden eventuelt ankede dommen til Landsretten. Det sidste dokument i sagen stammer fra oktober 1975, hvor det ses, at en politimyndighed interesserede sig for sagen eller Mikkelsens person."¹⁹⁶

Ovennævnte citat refererer til kriminalpolitiet i Nyborgs forespørgsel til Københavns byrets strafferegister den 23. oktober 1975, hvor man udbad sig at få tilsendt Mikkelsens straffeattest med dertil hørende akter. Disse mangler derfor på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm,¹⁹⁷ hvorfor Larsen ikke kom videre med sin research. Det er dog lykkedes at opspore de omtalte dokumenter med stor hjælp af Landsarkivet for Fyn, der har givet tilladelse til at se de ellers klausulerede dokumenter i sagen fra 1975, der vedrørte retsopgørssagen fra 1946-1947.¹⁹⁸ Sagsmappen indeholder en afskrift af den omtalte dombog og indeholder tillige vidneforklaringer, personlig korrespondance fra Mikkelsen til sin advokat samt dokumentation for den ankesag og i sidste emne amnesti, der nedsatte Mikkelsens fængselsstraf betydeligt. Sagens vidner er anonymiseret i det omfang, de ikke er kendte fra andre sammenhænge eller egne publikationer.

Kilderne har dels givet ny erkendelse om forholdene Schwesing-lejren og dels givet et indtryk af det danske retsvæsens omgang med en af lejrens gerningsmænd ved retsopgøret efter besættelsen. Interessant var især, om der havde været et samspil mellem danske og britiske efterforskningsmyndigheder og om vidner, gik igen i både den danske sag og de britiske

¹⁹⁵ Dennis Larsen: *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*. Gylding, 2010. s. 158

¹⁹⁶ *Ibid.*, s. 160

¹⁹⁷ Rigsarkivet. Københavns Byret: Retsopgørssag 22-593/1946 (Kurt Niels Mikkelsen). Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm er i slutningen af 2011 lagt sammen med Rigsarkivet. Forespørgselen om arkivadgang er stillet før sammenlægningen, men materialet er først blevet gjort tilgængelig senere, hvilket forklarer arkivsignaturen.

¹⁹⁸ Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilkædet straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi. Adgangstilladelsen er kun givet til retsopgørssagen, så Mikkelsens senere forhold er ikke en del af analysen. Dels er disse ikke relevante for behandlingen, og dels kan der ikke opnås adgang hertil ifølge gældende dansk arkivlovgivning.

krigsforbryderprocesser. Slutteligt giver materialet et bud på, hvorfor Mikkelsens person ikke spiller en rolle i efterforskningerne udenfor Danmarks grænser.

Kreisarchiv Nordfriesland, Husum

Brugen af lejren efter kz-lejrens opløsning i julen 1944 er kun undersøgt i begrænset grad. Frem til 1959 var den flygtningelejr og efterfølgende delvist privat beboelse. Flygtningelejrens historie skal her ikke analyseres nærmere, da den ikke har umiddelbar relation til kz-lejren. Anvendelsen som flygtningelejr er dog alligevel relevant, da den er med til at forklare fraværet af lokal mindekultur og -politik frem til begyndelsen af 1980'erne og har betydning for stedets nuværende topografiske fremtoning. I *Kreisarchiv Nordfriesland*, der bl.a. indsamler dokumenter fra kredsen¹⁹⁹

Nordfriesland, forefindes bl.a. forvaltningsakter vedrørende de flygtningelejre, der befandt sig omkring Husum. Særligt flygtningelejren Engelsburg har haft interesse for afhandlingen, da denne anses for at være identisk med de bygninger, der tidligere husede kz-lejren.²⁰⁰

Den nordfrisiske kulturforvaltnings afleveringer arkivet vedrørende etableringen af en mindelund på det tidligere lejrområde har været til primær interesse for afhandlingen. Der er tale om kulturforvaltningens dossiers vedrørende *KZ-Gedenkstätte*,²⁰¹ generel korrespondance,²⁰² brevveksling med eksterne samarbejdspartnere,²⁰³ formidling,²⁰⁴ samt beslutningsprocesserne omkring det tidligere lejrområdes transformation til mindepark,²⁰⁵ der er interessante i forhold til en teoribaseret diskussion af arealets udformning. At der i kildematerialet, der har ophav i en politisk styret administrativ enhed, også kan spores store holdningsmæssige divergenser i debatten omkring etableringen og udviklingen af et mindested, forklarer den langstrakte lokal- og kulturpolitiske udvikling og nuancerer, hvorledes udviklingen af et lokalt mindested skal placeres i

¹⁹⁹ En kort oversigt over de centrale politiske forvaltningsenheder forefindes i kapitlet om den lokale erindringskulturs historie. Kreis Nordfriesland er en mindre politisk forvaltningsenhed under delstatsniveau (Land Schleswig-Holstein) men over kommunalt niveau (Gemeinden), sammenlignelig med de nu nedlagte danske amter.

²⁰⁰ Kreisarchiv Nordfriesland, Vertriebenen Wohnlager in Husum, Abt. B2, Nr. 72. Kreisverwaltung Husum, Lager Schwesing u. Engelsburg. 403/50/07

²⁰¹ Kreisarchiv Nordfriesland, Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland, 70-2-151, Gedenkstätte Husum-Schwesing, 1988-1998; 1997-2002; ab 2002, Amicale

²⁰² Kreisarchiv Nordfriesland, Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland, 70-2-151, Gedenkstätte Husum-Schwesing, Schriftenverkehr I & II.

²⁰³ Kreisarchiv Nordfriesland, Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland, 70-2-151, Gedenkstätte Husum-Schwesing, Zusammenarbeit; Bundeswehr, Neuengamme, Prof.Ferdinand Tönnies Schule

²⁰⁴ Kreisarchiv Nordfriesland, Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland, 70-2-151, Gedenkstätte Husum-Schwesing, Öffentlichkeitsarbeit; Besucherzahlen.

²⁰⁵ Kreisarchiv Nordfriesland, Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland, 70-2-151, Gedenkstätte Husum-Schwesing; Grundsätzliches, Verrichtung, Gestaltung; Lagerstraße, Stelenfeld; Wegeföhrung.

den komparative regionale "Gedenkstätten-geschichte". Herved fremhæves forskellene mellem mindekulturen efter henholdsvis Husum-Schwesing og Ladelund, der dog også ses i forhold til sammenlignelige andre udekommandoer som fx Engerhufe, Versen og Dalum, hvis man begrænser sig til de lejre, der var tilknyttet befæstningsprojekterne. En større komparativ diskussion af den lokale udvikling indenfor mindekulturen, der inkluderer alle Neuengammes udelejre eller endog breder sig ud over et større område vil dog sprænge afhandlingens rammer og fjerne fokus fra analysens egentlige genstandsfelt. Erindringsstedets ny-konception er endnu ikke afsluttet og nye afleveringer til arkivet forventes løbende. Der er derfor foretaget en tidsmæssig afgrænsning af analysen med en perspektivering til de seneste års aktuelle begivenheder.

The National Archives, Kew

På *National Archives* i Kew indsamledes primært kilder vedrørende den britiske besættelsesmagts to retssager mod krigsforbryderne fra Husum-Schwesing og andre kz-lejre. Den første blev ført mod SS-mændene Josef Klingler og Emanuel Eichler samt kapoen Wilhelm Schneider med domsafsigelse den 21. marts 1947. Den var en af flere Neuengamme-krigsforbryderprocesser og fik betegnelsen "Neuengamme Case IV". Retssagen behandlede forbrydelser, der var begået i Husum-Schwesing, Ladelund og Meppen-Dalum.²⁰⁶ Den anden krigsforbryderproces blev ført mod kapoen Willi Demmer og betegnedes "Husum Aussenkommando-Case" eller "Husum II Case",²⁰⁷ med domsafsigelse den 30. august 1948.²⁰⁸ At lejrenes *Stützpunktleiter* Hans Griem ikke blev retsforfulgt skyldtes, at han flygtede fra interneringen inden retssagerne begyndte. De forskellige læg vedrørende de to krigsforbrydersager indeholder en del identiske kopier, da bl.a. vidneudsagn er blevet forelagt i skriftlig form som bevisførelse ved begge retssager. De blev i øvrigt igen brugt ved de senere vesttyske forundersøgelser mod Hans Griem i 1960'erne. Dokumenterne er en central kilde til at forstå arbejdsgangen bag den britiske besættelsesmagts retsopgør og kaster lys på briternes efterforskningspraksis og valg af vidner. De afslører samtidigt fatale fejltagelser ved håndteringen af de sigtede, hvilket diskuteres senere. Dokumenterne vedrørende Schwesing kan opdeles i to kildegrupper; War Crimes Papers (WO 309) og War Crimes Trials (WO 235), hvor

²⁰⁶ The National Archives, WO 235/302-304, WO 309/790, WO 309/1146, originaldokumenter vedrørende Neuengamme Case no. IV.

²⁰⁷ "Neuengamme Case no. IV" antages her at repræsentere den første Husum-proces, idet der fra britisk side ikke blev ført flere retssager mod lejrens gerningsmænd end de omtalte to.

²⁰⁸ The National Archives, WO 235/783, dokumenter vedrørende domsafsigelsen mod Willi Demmer, upaginerede.

sidstnævnte, som den engelske titel antyder, primært indeholder materiale fra selve retssagerne, hvorimod førstnævnte først og fremmest består af efterforskningsakter og korrespondance.

På National Archives findes endvidere to britiske efterretningsrapporter om mulighederne for en eventuel invasion langs Tyske Bugt fra efteråret 1944. De omhandler henholdsvis strækningen mellem den tysk-hollandske grænse og Husum²⁰⁹ og strækningen mellem Husum og den dansk-tyske grænse.²¹⁰ Dokumenterne er interessante i forbindelse med den senere diskussion af "Friesenwall"-projektets egentlige strategiske betydning.

Rigsarkivet, København

Erstatningsrådets arkiv, der for store deles vedkommende er sammenfaldende for arkivet efter *Centralkontoret for Særlige Anliggender*, blev gennemgået på Rigsarkivet med henblik på at finde dokumenter vedrørende tidligere kz-fanger. Begge myndigheder varetog under og umiddelbart efter besættelsen funktioner i forhold til kz-fanger og deres pårørende. Antagelsen var, at der kunne findes oplysninger om forholdene i fx Schwesing i forbindelse med ansøgninger om erstatning for deportationen eller lignende. Dette har efter en grundig gennemgang vist sig ikke at være tilfældet i det materiale, Rigsarkivet har givet adgangstilladelse til. En stor del af de sager, der fremgår af Erstatningsrådets journal²¹¹ kunne ikke forefindes. Det antages, at de enten ikke er afleveret til Rigsarkivet eller er aflagt under en anden arkivskaber, der ikke fremgår af arkivalierne eller Rigsarkivets søgeredskaber. Da det kan være korrespondance mellem Erstatningsrådet og fangeforeninger,²¹² informationer om psykiske konsekvenser hos kz-fanger²¹³ samt materiale vedrørende såkaldt "asociale" fanger,²¹⁴ er det beklageligt, at dokumenterne ikke forefindes, da de muligvis kunne bidrage med ny erkendelse. Generelt kendetegnes arkivalierne af sparsomme personoplysninger i form af kartotekskort med basale personoplysninger og lignende.²¹⁵ Idet Erstatningsrådet modtog indstillinger fra og samarbejdede med Frihedsfonden, søgtes der tillige om adgang til *Frihedsfondens arkiv*. En sådan adgangstilladelse har Rigsarkivet dog ikke givet.

²⁰⁹ The National Archives, WO 252/237: "The German North Sea Coast from Husum to the German-Dutch Frontier with the Port of Tönning".

²¹⁰ The National Archives, WO 252/283: "The Coast of Schleswig from the Danish-German Frontier to Husum, with Sylt and the other off-lying Islands".

²¹¹ Rigsarkivet, Erstatningsrådet, Journal, A-sager, Kasse 1.

²¹² Rigsarkivet, Erstatningsrådet, Journal, henvisning til journalsag A16 Korrespondance med fangeforeningen o. lg.

²¹³ Rigsarkivet, Erstatningsrådet, Journal, henvisning til journalsag A20 Vurdering af psykiske invaliditeter hos personer, der har været anbragt i tyske koncentrationslejre.

²¹⁴ Rigsarkivet, Erstatningsrådet, Journal, henvisning til journalsag A36 "Asociale"

²¹⁵ Rigsarkivet, Erstatningsrådet, Navneregister Deporterede

I Erstatningsrådets arkiv findes dog kilder til en interessant historie, der vedrører hjemførelsen af afdøde danske fanger fra Husum umiddelbart efter befrielsen. Lægen Sven Arvid Birkeland har tidligere skrevet om danske kz-fangers repatriering.²¹⁶ Birkeland beskæftiger sig bl.a. med de danske ekspeditioner, der blev gennemført for at lokalisere, identificere og hjemføre ligene af de danskere, der omkom i de nazistiske kz-lejre og fængsler og blev begravet i Tyskland. Historien er spændende, men ekspeditionen til Husum, der var den første og som blev til under dramatiske omstændigheder, omtales kun sparsomt på baggrund af den tidligere lejrlæge Poul Thygesens beretning.²¹⁷ Thygesen fungerede som lægefaglig konsulent på ekspeditionen. Hvor Birkeland fokuserer på, hvad ekspeditionen forefandt i Husum, vil afhandlingen i stedet beskæftige sig med dens forudsætninger, herunder det politiske spil på embedsmandsniveau og samspillet mellem myndigheder og pårørende i bestræbelserne om at få hjemført ligene. Historien om ekspeditionen til Husum i sommeren 1945, der blev startet på privat initiativ, fortæller om private og offentlige aktørers ikke altid lige velkoordinerede bestræbelser om at repatriere ligene af danske statsborgere. Samtidig er den med til at belyse en kontinuerlig proces, der understreger, at kz-lejrenes historie ikke sluttede ved en lukning eller befrielse, men at den også følger aktørerne i efterkrigstiden. I dette tilfælde genser den tidligere lejrlæge sin kz-lejr allerede et halvt år efter at have forladt lejren og kun få uger efter sin egen befrielse, hvilket bl.a. fik betydning for Paul Thygesens meget tidlige erindringsbog.²¹⁸

United States Holocaust Memorial Museum: International Tracing Service

Som et led i ph.d.-forløbets kursusaktivitet, har det i sensommeren 2009 været muligt at besøge United States Holocaust Memorial Museum i Washington, D. C. Formålet var et researchorienteret kursus i ITS-databasen. International Tracing Service (ITS) er en institution, der er underlagt Internationalt Røde Kors, og som fysisk befinder sig i Bad Arolsen i Tyskland. Arkivet indeholder dokumenter vedrørende 17,5 millioner ofre for nazismen, hvilket svarer til 25,6 hyldekilometer. Mange af disse dokumenter er samlet sammen gennem de allieredes beslaglæggelser i lokale politi- og Gestapo-afdelinger, men også i flere kz-lejrkommandanturer for at sikre dokumenterne som bevis i forbindelse med de senere krigsforbrydertribunaler, bl.a. i Nürnberg. Særligt de lejre,

²¹⁶ Sven Arvid Birkeland: *I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. verdenskrig*. Gylding, 2009.

²¹⁷ *Ibid.*, ss. 106-107

²¹⁸ Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1945. Her nævnes bl.a. gensynet med den tidligere koncentrationslejr (her anvendes udgaven fra 1964: Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964 ss. 133-134). Thygesens erfaringer fra deportationen er siden gengivet i flere andre publikationer.

der blev befriet af amerikanske tropper, er særligt veldokumenterede, hvorved overleveringen af originale sagsakter fra lejre i de andre besættelseszoner i mindre grad er komplet. Særligt den sovjetiske besættelseszone kendetegnes af et stærkt fragmenteret kildemateriale. Buchenwald, der befriedes af amerikanerne, men senere kom til at ligge i den sovjetiske besættelseszone, er derfor meget veldokumenteret. Som tidligere nævnt brændte SS størstedelen af Neuengammes forvaltningsakter. Overleveringen af dokumenter vedrørende fanger fra Neuengamme i ITS-arkivet er derfor yderst mangelfuld. Dokumenter med proveniens i lejrens forvaltningsarkiv eksisterer kun såfremt en fange enten er overflyttet til et andet koncentrationslejrkompleks, tidligere har befundet sig i andre lejre eller interneringsformer, eller hvis dokumenterne har været deponeret udenfor SS' disposition. Endvidere findes der dokumenter fra efterkrigstiden, der er anlagt på baggrund af forespørgsler vedrørende navngivne personer, der kan have været kz-fanger.

På anden måde indsamlede kilder

Foruden det ovennævnte kildemateriale har der været foretaget omfattende research i forhold til publiceret materiale, der foruden de i forskningsoversigten omtalte artikler og monografier tillige omfatter presseomtale og arkivmateriale vedrørende de senere års beslutningsprocesser omkring etableringen af et minde- og erindringssted som er tilgængelig via internettet.²¹⁹ Den publicerede erindringslitteratur fra tidligere koncentrationslejr-fanger udgør tillige en væsentlig kildegruppe, som der her skal knyttes nogle metodiske og kildekritiske kommentarer til.

Fordelen at anvende erindringslitteratur empirisk er, at kz-lejren opleves "nedefra", altså med udgangspunkt i fangernes oplevelser, hvorfor kildematerialet er centralt for at forstå "koncentrationslejr-samfundet". Herved gengives nødvendigvis et andet billede end det, der fremstår i primært strukturorienterede analyser. Teorikapitlet tydeliggjorde, hvorledes sociologier ofte benytter et erindringsbaseret kildemateriale til at opstille et abstrakt og generaliserende billede. Med historikerens øje for kz-lejrenes kompleksitet er dette dog problematisk, hvorfor det også er mere oplagt at undersøge en specifik case gennem en kvalitativ undersøgelse. En stor ulempe ved denne type kildemateriale er dog, at den subjektive erindring efter nogen tid ofte fremstår forenklet i forhold til den oplevede virkelighed. Mit udgangspunkt er, at erindringen er subjektiv, men at en komparation og sammenfatning af forskellige erindringsbilleder oftest giver

²¹⁹ Der er her især tale om referater og protokoller fra Kreis Nordfrieslands kulturforvaltning, der er fundet via søgning på www.nordfriesland.de/politik/

den bedst dækkende beskrivelse af den (oplevede) virkelighed. Den enkeltes erindring ophøjes ikke til den egentlige sandhed, men diskuteres i forhold til andres erindringer og aktuel forskning. Forståelsen af lejrens samtid og dens betydning for eftertiden ønskes opnået ved at komme så tæt på den autentiske (emotionelle) oplevelse af begivenheden som muligt, hvilket kun kan ske via den aktørorienterede synsvinkel. På den måde tilstræbes at bygge bro mellem den faktiske begivenhed og dennes historiske gengivelse uden at lade sig friste af de stereotypiseringer, der kendetegner den generaliserende forskning og er blevet en del af nutidens billede af lejrene.²²⁰

Overordnet antages, at erindringslitteratur, der er formuleret tæt på begivenheden, har høj troværdighedsgrad, da aktøren i skrivende stund havde begivenheden i frisk erindring, og ikke i for høj grad var blevet påvirket af andres tolkninger. Efterkrigstidens omfattende debat om Danmarks besættelse og Anden Verdenskrig gør sene beretninger til problematiske kilder, da det *personligt oplevede* overlejres af samfundsmæssige bearbejdnings. De talrige publikationer, tv- og radioudsendelser har uden tvivl påvirket de tidligere fangers erindringer. Deltagelse i forskellige fora, herunder mere eller mindre institutionaliserede fangeforeninger, har givetvis også påvirket erindringen. Individets oplevelse mister ofte sit individuelle præg og indordner sig i en kollektiv erindring, der er skabt gennem gruppens bearbejdning af de traumatiserende oplevelser. Dette input fra omverdenen supplerer individets opfattelse af det oplevede. Den individuelle oplevelse af kz-lejren indgår dermed i en kontekst, hvilket ikke nødvendigvis er negativt på grund af den høje grad af refleksion. Problematisk bliver det, når beretningen overvejende kendetegnes af, at huller i hukommelsen fyldes ud med referencer til opslagsværker og andres erindringer. Her er der risiko for, at erindringen bliver stereotyp og senere indtryk tilføjes på bekostning af oprindelig autenticitet.²²¹ Hvornår og om denne udvikling sker, er forskellig, da den samfundsmæssige påvirkning varierer individuelt. En aktiv debattør påvirkes sandsynligvis hurtigere end en person, der ikke har villet forholde sig til sine oplevelser. En kilde fra 1945 kan således være lige så "upåvirket" som en senere kilde.

En undersøgelse af fangeforeningernes kollektive erindring om Schwesing-lejren er udeladt, da denne ud fra foreningernes struktur og kildematerialets sammensætning ikke giver mening. Erindringsfællesskabet knytter sig da også oftest til stamlejren. En samlet analyse af mindekulturen efter Neuengamme-koncentrationslejrkomplekset ville fjerne sig for langt fra

²²⁰ Jf. Primo Levi: *De druknede og de frelste*. København, 1992. ss. 127-128.

²²¹ *Ibid.*, s. 17

afhandlingens genstandsfelt. Kilder med ophav i fangeforeningerne, deres organer og aktører er dog inddraget i det omfang det giver mening at opklare lejrens (kulturpolitiske) historie som erindringssted i efterkrigstiden. En egentlig komparativ analyse af erindringskulturen om koncentrationslejren Husum-Schwesing i ofrenes hjemlande er kun fragmentarisk mulig og fjerner sig for langt fra afhandlingens centrale problemstillinger. Den er derfor bevidst fravalgt. Hertil skal lægges, at mange overlevende fanger kun så Husum-Schwesing som en mellemstation i deres deportation, da de fleste frem til befrielsen blev overført til andre lejre, som i nogle tilfælde endda betød hårdere forhold for fangerne.

De nazistiske koncentrationslejre 1933-1945

Schwesing-lejren repræsenterer det sidste trin i kz-systemets 12 årige evolution. Den er et eksempel på de talrige *Außenlager*, der især etableredes i forbindelse med rustningsindustrien og forskellige anlægsarbejder i de sidste to krigsår. Dagliglivet i udelejrene skal ses ud fra den radikaliserende, som kz-systemet gennemgik i perioden 1933-1945. I slutfasen påvirkede krigsudviklingen, gerningsmændenes stigende desperation og manglen på selv de mest basale forsyninger lejrenes udvikling, hvilket betød fatale konsekvenser for ofrenes overlevelseschancer.

Baggrunden for radikaliseringen skal forstås ud fra kz-systemets udvikling fra nazisternes magtovertagelse i 1933 til "Det tredje Riges" sammenbrud i 1945. Ved at benytte begrebet "slutfase" overtages den tidligere forsknings antagelse om, at kz-systemets historie kan faseinddeles. I det følgende overtages i store træk historikeren Karin Orths faseinddeling, da denne er mere nuanceret end i den tidligere forskning. Falk Pingel begrænsede sig til en meget grov periodisering af kz-lejrenes udvikling i tre faser: 1) 1933-1936, som særlejre for nazisternes politiske modstandere; 2) 1936-1941, som lejre for nye grupper af forfulgte med en begyndende rustningsproduktion og 3) 1941-1945, som ramme for rustningsproduktion og folkedrab. Karin Orth nuancerer periodiseringen til de tidlige lejre (1933-1934), centraliseringsfasen (1934-1935), kz-systemets egentlige opståen (1936-1939), de første krigsår frem til årsskiftet 1941/1942 som en overgangsperiode (andre nationaliteter prægede lejrene, fangernes tvangsarbejde i industrien påbegyndes på eksperimentelt plan), perioden fra vinteren 1941/1942²²² til 1944, der præges af

²²² Overgangen mellem faserne er ofte flydende. KZ-systemet udviklede sig dynamisk, præget af beslutningsprocesser og historiske begivenheder, der førte til en ændring i lejrenes funktion. Karin Orth nævner årsskiftet 1941/1942 som markør for en ny fase.

folkemord og tvangsarbejde samt slutfasen fra foråret 1944 til sammenbruddet i maj 1945 præget af krigsforløbet og lejrenes løbende rømning på grund af frontudviklingen.²²³ Der kan stilles spørgsmålstegn ved den sidste faseinddeling, da kz-systemets formål og funktion ikke ændrede sig væsentligt fra 1941/1942 og frem til sammenbruddet. Systemet fungerede frem til kapitulationen, omend i indskrænket form. Den løbende "evakuering" af fanger fra frontnære lejre, men også transporten til andre lejre, hvor deres arbejdskraft var påkrævet, kendetegner det sidste krigsår. De særlige vilkår for fangerne i udelejrene skal forstås ud fra disse udviklingstrin, hvorfor faseinddelingen i det følgende skal problematiseres.

Koncentrationslejr begrebets oprindelse

Koncentrationslejren som begreb er ikke nazisternes opfindelse men har rødder umiddelbart før forrige århundredeskifte. En komparation mellem tyske kz-lejre og andre historiske eksempler på statslig terror er dog problematisk, da dette kan medføre en bagatellisering af andre konflikter og offergrupper. Herved opstår risikoen for at blive beskyldt for en neorevisionisme, der placerer lejrenes rædsel ind i en lang række af andre grusomheder, da en generalisering ofte vil tendere til at negligere de begivenheder, der udspillede sig i kz-lejrene.²²⁴ Som kontekst skal de historiske linjer frem til nazisternes anvendelse af begrebet dog kort ridses op i det følgende.

Begrebet introduceredes første gang i 1896 på Cuba ved nedkæmpelsen af et oprør mod den spanske kolonialmagt, hvor man for første gang talte om "campos de concentración". Omkring 400.000 bønder blev interneret i disse lejre. Ved en guerillakrig på Filippinerne i år 1900 indrettede amerikanerne, der kort forinden havde overtaget øerne fra spanierne, tillige koncentrationslejre "for at beskytte civilbefolkningen", hvilket leder tankerne hen på det tyske begreb *Schutzhaft*. For alvor kendt blev begrebet *koncentrationslejr* under Boer-krigen i Sydafrika 1899-1902, hvor briterne indrettede lejre for farmerfamilier. Indtil forholdene blev forbedret i

Årsager er stagnation på Østfronten og Wannseekonferencen i januar 1942, der fastlagde logistikken bag Holocaust, da tidligere planer om at arbejde jøderne ihjel ved koloniseringen af de erobrede sovjetområder ikke kunne realiseres. Angrebet på Sovjetunionen den 22. juni 1941 kan betragtes som fasens tidligst mulige begyndelsesdato, da de sovjetiske krigsfanger nødvendiggjorde oprettelsen af kz-lejre som Birkenau, der senere blev dødsfabrikker under Holocaust.

²²³ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft*. Hamburg, 1978. Ss. 14-15. Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. s. 21

²²⁴ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager* Leck, 2004. s. 20.

1902, døde omkring 20.000 af de 120.000-160.000 internerede pga. sult, sygdomme og klimatiske forhold i den sydafrikanske vinter i midten og anden halvdel af 1901.²²⁵

Associeres koncentrationslejr-begrebet med tvangsarbejde, ledes tankerne hen på det sovjetiske Gulag-system, der med sit politiske tilsnit og systematiske udnyttelse af fangerne som arbejdskraft viser paralleller til de nazistiske kz-lejre. Tvangsarbejdets art, lejrenes primitive beskaffenhed, forplejningen og det ekstreme klima medførte også her tusindvis af dødsfald. Årsagerne til fangernes død er ifølge Gerhard Armanski den centrale forskel mellem kz-system og Gulag. Nazisternes kz-lejre var i Armanskis optik instrumentet for et kapitalistisk, ekspansivt og imperialistisk diktatur, hvor funktionen først og fremmest var at nedbryde og udrydde systemets modstandere. Gulag-systemet skulle derimod udbytte de politiske modstanderes arbejdskraft i et stalinistisk udviklingsdiktatur. Hvor ydmygelse og død var tilsigtet hos nazisterne, fandt tortur og masseudryddelse ifølge Armanski ikke sted systematisk i Gulag-lejrene. Døden var en konsekvens af mangler og ekstreme forhold i lejrene og blev billiget eller taget til efterretning af systemet.²²⁶ Gulag-systemet og kz-lejrene er således mest sammenlignelige i kz-systemets slutfase, hvor de nazistiske ledere i stigende grad kalkulerede med fangernes arbejdskraft i rustningsproduktionen. SS-vagternes dilemma var, at det menneskeforagtende syn på fangerne, som gennem ti år var blevet en del "virksomhedskulturen", var uforenelig med en effektiv udnyttelse til slavearbejde. Denne virksomhedskultur udviklede sig dynamisk over tid med en stigende radikaliserings og instrumentaliserings af voldsudøvelse som vigtigste rammebetingelser for kz-systemets eksistens.

Udryddelse gennem arbejde?

Historikeren Ulrich Herbert er en central aktør i diskussionen om modsigelsesforholdet i doktrinet om udryddelse og kz-systemets omstilling til en arbejdskraftressource. Ifølge Herbert var der tale om udryddelse *eller* arbejde; der var en splittelse mellem ideologiske og økonomiske interesser. Herbert argumenterer for den racistisk begrundede udryddelsespolitik primat, der stod over økonomiske interesser. Modellen forklarer også, hvorfor nogle fanger pga. faglige kvalifikationer ved specialiserede arbejdsopgaver blev behandlet bedre i private virksomheder end dem, der ved

²²⁵ Andrzej J. Kaminski: *Konzentrationslager 1896 bis heute. Geschichte, Funktion, Typologie*. München, 1990. Ss. 34-38.

²²⁶ Gerhard Armanski: *Maschinen des Terrors. Das Lager (KZ und GULAG) in der Moderne*. Münster, 1993. s. 189.

simpelt hårdt fysisk arbejde blot kunne erstattes.²²⁷ Historikeren Falk Pingel argumenterede i 1978 også for modsætningsforholdet mellem udryddelse og arbejde, hvor en af hovedpointerne var, at årsagen til modsætningsforholdet skal ses i SS-mændenes skoling, der prægedes af Eicke-æraens (Dachau-modellens) principper om fangerne som regimets ideologiske modstandere (den indre fjende) og disses underkastning gennem terror, kadaverdisciplin og perverterede forestillinger om orden. Nok blev fangernes behandling på visse områder tilpasset de nye produktionsorienterede formål, særligt i forhold til private samarbejdspartnere; inden for SS-kontrollerede arbejder (fx Friesenwall), havde det politiske doktrin om underkastning og udryddelse stadig førsteprioritet.²²⁸

Forskningslitteraturens anden toneangivende position tager udgangspunkt i konsensus mellem SS' ideologiske og erhvervslivets økonomiske interesser, hvor et eventuelt modsætningsforhold blev løst gennem "udryddelse gennem arbejde" altså på tysk "Vernichtung durch Arbeit". Positionen findes bl.a. hos Hermann Kaienburg i monografien om Neuengamme. Kaienburg medgiver, at kz-lejrene ikke primært havde et økonomisk formål, men at de derimod skulle udskille samfundsgrupper, der var uønskede af regimet for dermed at udøve et pres på den øvrige befolkning.²²⁹ Særligt i forhold til kz-systemets udvikling fra 1942, nuancerer Kaienburg udryddelsesbegrebet og påpeger, at kz-lejrenes funktion *også* udviklede sig til at skulle fjerne den voksende opposition og modstand i de besatte lande.²³⁰ "Vernichtung" refererede altså ikke udelukkende til Holocaust, men omfattede alle politiske og ideologiske fjender i kz-lejrene. Den ideologiske og økonomiske konsensus begrundes Kaienburg med, at SS selv havde økonomiske interesser, der kunne forenes med doktrinet om at udrydde ideologiske fjender. Ifølge Kaienburg var både SS og industrien enige om, at fangerne stod til rådighed for de hårdeste og hensynsløse arbejdsopgaver. Industriens fordel lå i fraværet af arbejdsretlige forpligtelser, hvor arbejderne til enhver tid kunne erstattes. Kaienburg argumenterer for, at man blot udbyggede det afprøvede koncept omkring tvangsarbejde, hvor terror og økonomisk udbytte var tæt forbundet.²³¹

²²⁷ Ulrich Herbert: "Arbeit und Vernichtung. Ökonomisches Interesse und Primat der „Weltanschauung“ im Nationalsozialismus" i: Ulrich Herbert (red.): *Europa und der Reichseinsatz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*. Essen, 1991. ss. 384-426

²²⁸ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. Ss. 127-128

²²⁹ Hermann Kaienburg: *Vernichtung durch Arbeit. Der Fall Neuengamme*. Bonn, 1991. s. 15

²³⁰ Ibid. s. 227. Fokus er hos Kaienburg således ikke kun på jødiske fanger, idet disse kun udgjorde en meget lille del af fangepopulationen i Neuengamme. Større kontingenter af jødiske fanger blev især tilført i slutningen af lejrens eksistensperiode, hvor tidligere Auschwitzfanger fandt arbejde i flere af lejrens udekommendoer.

²³¹ Dvs. at anvendelsen af kz-fanger som tvangsarbejdere nu blot i stigende grad blev udvidet fra statskontrollerede eller SS-ejede virksomheder som fx. DESt, Deutsche Ausrüstungswerke (DAW), Daimler-Steyr-Puch eller Hermann-Göring-Werke til også at

Begge generaliseringer er ud fra kz-systemets kompleksitet problematiske. For kz-fanger i arbejdsituationer, der ikke krævede specifikke forudsætninger og længere oplæring, giver begrebet "Vernichtung durch Arbeit" måske mening. Ved fx finmekanisk rustningsproduktion, må der dog i høj grad være tale om et økonomisk primat, hvilket også viser sig i, at firmaerne i højere grad gik op i "deres" fangers ve og vel og bl.a. sørgede for bedre forplejning. Dette skyldes oftest ikke hensyn til fangerne, men en økonomisk nødvendighed for at sikre produktionen gennem bevarelse af kvalificeret arbejdskraft. Dette ses allerede i 1942, hvor Siemens anvendte kvindelige kz-fanger i Ravensbrück. Her opstod hurtigt et behov for en særskilt lejr ved siden af hovedlejren for at sikre produktionen. Udelejrkomplekset Porta Westfalica eksemplificerer et både ideologisk og økonomisk primat. Her eksisterede i 1944-1945 et støttepunkt (Stützpunkt) med tre af Neuengammes udelejre. Mandlige fanger i udelejren Barkhausen byggede en underjordisk fabrik uden faglige forkundskaber, efter princippet om "Vernichtung durch Arbeit". I kvindelejren Hausberge i nærheden overlevede de jødiske fanger, der tidligere bl.a. også havde overlevet kz-lejrene Herzogenbusch og Auschwitz, fordi de havde særlige kompetencer indenfor montage af radiokomponenter til jagerfly. Kompetencerne kom dog aldrig til anvendelse, da fabrikken, der med livet som indsats blev bygget af mandlige fanger, ej stod færdig i foråret 1945.²³²

Eksemplet Husum-Schwesing gør diskussionen af SS' Kooperation med det private erhvervsliv mindre relevant, da fangernes arbejde var knyttet til statsligt byggeri. Tvangsarbejdet ved "Friesenwall" opfattes dog som en konsekvens af denne udvikling. Der kan argumenteres for, at der ved gravningen af tankspærringerne var tale om "krigsvigtig produktion". SS' Kooperation med statslige institutioner og det manglende behov for oplæring eller faglige forudsætninger under arbejdet ses som forværende faktorer i forhold til fangernes overlevelseschancer. Betragtes SS' behandling af fangerne i lyset af gerningsmændenes ideologiske skoling (jf. Pingel), kan man ved eksemplet Husum-Schwesing argumentere for "Vernichtung durch Arbeit". Skønt lejren *ikke* kan defineres som udryddelseslejr, giver det ud fra denne argumentation mening, at fangerne opfattede lejren som en sådan.²³³ Empiriske data vedrørende Schwesing-lejren støtter

omfatte uafhængige privatejede virksomheder, hvorved der med et moderne udtryk opstod et *joint-venture* mellem disse og SS. Hermann Kaienburg: *Vernichtung durch Arbeit. Der Fall Neuengamme*. Bonn, 1991. ss. 454-457

²³² Reinhold Blanke-Bohne: *Die unterirdische Verlagerung von Rüstungsbetrieben und die Aussenlager des KZ Neuengamme in Porta Westfalica bei Minden*, Diplomarbeit, Universität Bremen, 1984. s. 173 samt Jens-Christian Hansen: "Hic Mortui Vivunt – skæbner i Neuengammes udekommando Porta Westfalica-Barkhausen. Upubliceret speciale, Syddansk Universitet Odense, 2008. Ss. 10-11

²³³ Bl.a. benævnes Husum-Schwesing som værende en "tilintetgørelseslejr", se Hansen, Viggo Frihedsmuseet 30C - 10.252

Pingels argumentation for, at SS-personalets skoling og karriere havde afgørende betydning for behandlingen af fangerne. Flere af Schwesing-lejrens SS-mænd havde gjort karriere i kz-systemet inden man for alvor benyttede fanger som slavearbejdere i stor målestok. De opfattede fangerne som en ideologisk trussel frem for en ressource, der kunne udnyttes til rigets fordel. Bødlerne var dermed kørt fast i deres rutiner og omstillede sig ikke til de nye behov. At WVHA ikke tilførte lejrene de nødvendige ressourcer i form af forplejning og medicinske forsyninger, forstærkede den negative udvikling, hvilket Husum-Schwesing er et godt eksempel på.²³⁴

De første nationalsocialistiske koncentrationslejre – de tidlige lejre

Trods flere års politisk ustabilitet var Tyskland stadig et demokrati, da Adolf Hitler kom til magten den 30. januar 1933. I begyndelsen af 1933 var der dermed stadig en opposition af kommunister og socialdemokrater. Hitler ville knække oppositionen med al magt. Et middel var oprettelsen af små lokale kz-lejre overalt i "Det Tredje Rige". Kommunisterne fik ansvaret for rigsdagsbranden i februar 1933. Med den såkaldte "Reichstagsbrandverordnung" gav rigspræsident von Hindenburg nazisterne et vigtigt redskab til at sætte demokratiet ud af kraft.²³⁵ Forordningen indskrænkede bl.a. ytrings- og forsamlingsfriheden. I praksis blev venstrefløjen fra nu af fredløs og blev jagtet af de nazistiske partimilitser SA og SS. Jagten resulterede i, at omkring 45.000 blev arresteret, tortureret og indespærret i primitive kz-lejre. Ved siden af omkring 30 særlige afdelinger i eksisterende fængsler, ca. 60 specifikke Gestapo-, SS- eller SA-fængsler oprettedes et ukendt antal lejre i nedlagte fabrikker, kældre under nazisters stamværtshuse eller i andre ledige lokaler.²³⁶ Her skulle oppositionen knækkes både fysisk og psykisk. Torturen i disse lejre var yderst brutal – dødsfald hørte dog til sjældenheder pga. genopdragelsesformålet. Historikeren Karin Orth er kritisk overfor at definere disse delvis uorganiserede fangehuller som egentlige kz-lejre og taler

²³⁴ Se bl.a. Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft*. Hamburg, 1978. Ss. 127-128

²³⁵ Forud for den såkaldte "Verordnung zum Schutz von Volk und Staat" af 28. februar 1933, der var den officielle betegnelse for rigsdagsbrandsforordningen, var der allerede den 4. februar 1933 blevet indført en "Verordnung zum Schutz des deutschen Volkes", der gav magthaverne mulighed for at opløse og forbyde forsamlinger, forbyde specifikke flyveblade og kortfristet at tilfangetage borgere i et begrænset tidsrum. Denne forordning havde ophav i en strejke blandt de ansatte i Berlins offentlige transportsystem i november 1932, og var således allerede blevet udarbejdet før nazisterne kom til magten. Disse forstod dog at udnytte denne forordning til deres fordel. "Rigsdagsbrandforordningen" rettede sig derimod mere specifikt mod den politiske venstrefløj og satte samtidigt en række gældende love ud af kraft, der sikrede borgernes rettigheder under dække af at skulle genskabe den "offentlige sikkerhed". Se også Michael P. Hensle: "Die Verrechtlichung des Unrechts. Der legislative Rahmen der nationalsozialistischen Verfolgung" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 76-78

²³⁶ Johannes Tuchel: „Organisationsgeschichte der „frühen“ Konzentrationslager“ i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. s. 44

derfor om de "tidlige" lejre.²³⁷ Her kan man dog stille spørgsmålstegn ved, om der egentligt var tale om "lejre", når mange af disse forfølgelsesanstalter bar præg af et provisorium, der dog i forhold til brutalitet allerede fra starten viste vejen for det senere kz-systems udvikling.²³⁸

Brutaliteten havde den ønskede effekt og nazisternes dagsorden lykkedes. De talrige voldseskapader var dog meget synlige for den tyske befolkning. At arresterede pludseligt "forsvandt", medførte ofte klager fra borgere hos de etablerede justitsmyndigheder. Nazisternes herredømme var stadig ved at etablere og konsolidere sig og var afhængig af folkestemningen. Massearrestationer og voldseskapader, der for den almene borger kunne synes mere eller mindre vilkårlige, harmonerede ikke med det billede af orden og struktur, som nazisterne ville skabe efter Weimar-republikkens politiske ustabilitet. Partitoppen havde svært ved at kontrollere de talrige primitive, decentralt ledede kz-lejre. De fleste blev derfor opløst i løbet af et år.²³⁹ Kontrollen med terroren var essentiel for regeringens fremtid, hvilket medførte udrensninger i den nazistiske bevægelse. "De lange knives nat" i sommeren 1934 redefinerede magtstrukturene, hvor SS fjernede bevægelsens interne oppositionelle elementer, særligt hos den rivaliserende organisation SA. Mange modstandere indenfor bevægelsen blev indsat i kz-lejre, som SS fik fuld kontrol over.²⁴⁰

Koncentrationslejrene organiseres og centraliseres

De tidlige kz-lejre blev prototyper på det, der ventede. I foråret 1933 overtog SS ledelsen af kz-lejren Dachau ved München. På dette tidspunkt havde nazisterne dog kun begrænset indflydelse på retsvæsenet. Dette måtte ændres for at Himmler kunne opfylde sit erklærede mål om at gøre SS til den dominerende magtfaktor i Tyskland. Himmler sikrede sig gradvist kontrollen med den udøvende magt; politiet, blandt andet ved politiet i Prøjsen blev underlagt Himmler i april 1934.²⁴¹ Omtrent samtidigt fik nazisterne også et andet magtmiddel – den såkaldte beskyttelsesarrest, eller på tysk "Schutzhaft", der muliggjorde arrestationen af uønskede personer uden rettergang.²⁴²

²³⁷ Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. ss. 23-26

²³⁸ Jf. Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main, 2004. s. 42

²³⁹ Eugen Kogon: *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*. München, 1974, ss. 38-39

²⁴⁰ Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002.s. 31

²⁴¹ Johannes Tuchel: „Organisationsgeschichte der „frühen“ Konzentrationslager“ i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Die Organisation des Terrors. Bind 1. München, 2005. ss. 52-54

²⁴² At "Schutzhaft" var et politisk magtinstrument tydeliggøres af, at Gestapo i første omgang havde monopol på at tage personer i beskyttelsesarrest. Denne måtte kun "afsones" i kz-lejrene. Jf. Ulrich Herbert: "Von der Gegnerbekämpfung zur "rassischen Generalprävention" "Schutzhaft" und Konzentrationslager in der Konzeption der Gestapo-Führung 1933-1939" i: Ulrich Herbert, Karin Orth og Christoph Dieckmann (udg.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Bind 1. Frankfurt am Main, 2002. ss. 60-61

Pga. magtdelingen mellem de etablerede juridiske strukturer og de nye nazistiske magthavere udviklede et mord på en fange i Dachau sig til en skandale, da myndighederne begyndte at efterforske sagen. Heinrich Himmler, fra foråret 1933 også politipræsident i München, ønskede ikke at bringe sin nye lokale magtbasis i fare og skiftede derfor resolut Dachaus kommandant Hilmar Wäckerle ud med Theodor Eicke i juni 1933.²⁴³ Eicke gjorde Dachau til en mønsterkoncentrationslejr. Opskriften var en særlig "Dachau-model", der organiserede lejren ud fra Eickes forestillinger om struktur, orden, disciplin og et spidsfindigt terrorsystem. KZ-lejrens hverdag og organisation blev samtidigt lagt fast. Vigtigst var dog en ny organisationsstruktur, der delte SS-personalet op i henholdsvis vagtmandskab og kommandantur (dvs. administration), der igen blev opdelt i forskellige afdelinger efter funktion.²⁴⁴ Et centralt aspekt var skoling af SS-vagterne, der udsatte mændene for psykiske og fysiske strabadser, der skulle hærde dem til kampen mod "den indre fjende" og samtidigt forberede dem til senere krigsførelse. (Senere blev der opstillet kampenheder af kz-lejrenes vagtbataljoner til brug i Polen og ved Østfronten, som var særdeles effektive ved jødeforfølgelse og partisanbekæmpelse). Uddannelsen bestod af hård militær træning, ydmygelse, disciplinering og politisk skoling. De deraf afledte frustrationer skulle gå ud over fangerne.²⁴⁵ "Dachau-modellen" indeholdt også en straffeforordning overfor fangerne. Den var reelt en farce, legitimerede vagternes voldseskapader og betød vilkårlige og uberegnelige straffe frem for ordnede forhold for fangerne. Den østrigsk-amerikanske sociolog Paul Martin Neurath fremhæver vilkårligheden som en af kz-lejrenes vigtigste terrorinstrumenter:

*"In einem Konzentrationslager werden Regeln und Strafen nicht nur aufgestellt, um Ordnung und Disziplin aufrechtzuerhalten, sondern auch um die Menschen drinnen wie draußen zu terrorisieren. Da es eine der Hauptaufgaben des Konzentrationslagers ist, den Häftling als Mensch zu brechen, werden ihm zwei der obersten Vorrechte eines Menschen entzogen: das Recht, zu erwarten, das in der Art und Weise, wie er behandelt wird, eine gewisse Vernunft waltet, und das Recht, sein eigenes Schicksal durch vernünftiges Verhalten zu beeinflussen. Stattdessen ist er einer vollkommen willkürlichen Behandlung ausgesetzt."*²⁴⁶

²⁴³ Theodor Eicke (1892-1943) havde været medlem af NSDAP og SA fra 1928 og indtrådte i 1929 i SS. Eicke havde før 1933 været med til at opbygge SS i Pfalz, var blevet fængslet på grund af fremstilling af bomber, men løsladt pga. påstået sygdom. Den 26. Juni 1933 blev Eicke kommandant i Dachau. Eicke blev afløst som IKL den 15. november 1939 men havde stadig indflydelse på den daglige ledelse på trods af sit nye kommando over SS-Totenkopfdivision ved østfronten. Eicke døde ved en rekognoceringsflyvning ved Demjansk den 26. Januar 1943. Ernst Klee: „Eicke, Theodor“ i: Ernst Klee: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*. Frankfurt am Main 2003. s. 130

²⁴⁴ Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002.ss. 27-31

²⁴⁵ Eugen Kogon: *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*. Frankfurt am Main, 1974. Ss. 35-36

²⁴⁶ Paul Martin Neurath: *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald*. Frankfurt am Main, 2004. s. 133

Fangerne blev ydmyget systematisk og frataget al individualitet og værdighed. Vagternes brutalitet var omdrejningspunktet i regimets magtdemonstration overfor sine modstandere. Maja Suderland argumenterer med udgangspunkt i Michel Foucaults analyse af fængselsvæsenets oprindelse for, at nazisternes fascination for det før-moderne spillede ind på, hvordan magtanvendelsen kom til udtryk i lejrene: Brutalitet og tortur var ikke en demonstration af ret [i juridisk forstand, JCH], men af fysisk overlegenhed. Afstraffelsen blev til et politisk ritual, hvor SS spillede den forurettede part (fangerne beskyldes for sabotage, mv.). Rituallet skulle genoprette statens/det nazistiske Tysklands totale suverænitet (SS erstatter suverænen i form af en regent, der beskrives af Foucault). Nazismens inspiration af den før-moderne tid og den deraf afledte ideologiske forståelse af begreber som had, hårdhed og raceideologisk opfattelse af hvad der er "rent" og hvad der gavner "folkekroppen", definerede altså strafudmålingen i stedet for samtidens lovhjemmel.²⁴⁷

I maj 1934 blev Eicke gjort til inspektør for alle koncentrationslejre for at skabe en ny organisation, nedlægge de mindre lejre og oprette et effektivt lejrsystem. Eickes udnævnelse og systematiseringen af kz-systemet indledte den anden fase i de nazistiske kz-lejres historie, hvis ellers de tidlige lejre og fangehuller defineres som egentlige koncentrationslejre. Udnævnelsen blev stadfæstet ved oprettelsen af Inspektoratet for koncentrationslejrene (IKL) i december 1934. At oprettelsen af IKL trak ud, kan ses som en udløber af magtkampen mellem SA og SS i sommeren 1934, hvor Eicke spillede en central rolle ved "De lange knives nat" i forbindelse med mordet på SA-lederen Ernst Röhm. SS vandt den interne kamp og sikrede sig kontrollen med kz-lejrene.²⁴⁸ Historikeren Günter Morsch påpeger, at Himmler gennem Eickes udbredelse af Dachau-modellen samtidigt ville samle kontrollen over lejrene hos SS, da der havde været kompetencestridigheder

²⁴⁷ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. Ss. 149-150; jf. Michel Foucault: *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*. Frankfurt am Main, 1994. ss. 63-65

²⁴⁸ At udnævnelsen var en løbende proces, kan bl.a. ses ud fra, at Eicke allerede i maj 1934 betegnede sig selv som indehaver af stillingen (jf. Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002.s. 31), en officiel udnævnelse til *Inspekteur der Konzentrationslager und Führer der SS-Wachverbände* fandt dog ifølge Ernst Klee først sted den 4. juli 1934 – dvs. tre dage efter mordet på Ernst Röhm. Oprettelsen af IKL som en afdeling under Geheimes Staatspolizeiamt (Gestapa) i december 1934 tolkes af Ulrich Herbert som Himmlers ønske om at styrke kz-lejrenes position som magtinstrument i forhold til det etablerede retsvæsen, der i årene efter nazisternes magtovertagelse lå i en løbende kompetencestrid med Gestapo (dvs. det politiske politi) og derfor så Gestapa som en "særlig myndighed". Retsvæsenet krævede at få omgjort den forskydning i den dømmende og udøvende magt, som var opstået i kølvandet af nazisternes magtovertagelse og oprettelsen af koncentrationslejrene. Dette skete bl.a. i kølvandet af en stigende offentlig kritik af vagtmandskabets behandling af fangerne i koncentrationslejrene. Himmler derimod ønskede at styrke SS' magtposition og imødegå denne kritik ved at Eicke afskærmede de tilbageværende koncentrationslejre for offentligheden. Først med ratificeringen af den tredje Gestapo-lov i februar 1936 blev kompetencestriden for alvor afgjort til SS' fordel. Jf. Ulrich Herbert: "Von der Gegnerbekämpfung zur "rassischen Generalprävention" "Schutzhaft" und Konzentrationslager in der Konzeption der Gestapo-Führung 1933-1939" i: Ulrich Herbert, Karin Orth og Christoph Dieckmann (udg.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Bind 1. Frankfurt am Main, 2002. ss. 63-66

før ensretningen.²⁴⁹ KZ-lejrene overgik dermed fra at være midlertidige repressionsinstrumenter til at være blivende institutioner, hvori regimet præventivt kunne anbringe sine modstandere.²⁵⁰

Nedlæggelsen af størstedelen af de tidligere kz-lejre og indførelsen af ”Dachau-modellen” i de tilbageværende lejre skabte reelt *koncentrationslejrsystemet*. Pga. mange løsladelser faldt det samlede antal af fanger til omkring 3000 ved årsskiftet 1934/1935. Umiddelbart syntes nazisternes magtapparat nu konsolideret og kz-lejrenes rolle principielt udspillet. Etableringen af et systematiseret og centraliseret terrorsystem kan dog tillige opfattes som en topstyret måde at socialisere kz-lejrene og realisere dem som systemets permanente magtinstrument ved at gøre op med opstartsfasens provisorium og decentraliserede organisationsform på baggrund af ofte rivaliserende jurisdiktioner.²⁵¹ KZ-lejrene skulle da også hurtigt få tildelt nye opgaver, hvilket havde en stigende fangepopulation som konsekvens.

Koncentrationslejrsystemet som instrument for nazisternes ”verdensanskuelse”

Fra 1935/1936 skulle kz-lejrene ikke kun anvendes til at forfølge politiske modstandere. De skulle også benyttes til at skabe et samfund formet efter nazisternes ”verdensanskuelse”. I 1935 var den vigtigste politiske modstander – arbejderbevægelsen – knust. Gestapo fik nu til at opgave at forfølge de grupper, der ikke levede op til forestillingerne om en ”sund folkekrop”. Disse grupper var først og fremmest kriminelle, ”asociale” og handicappede. Det kan diskuteres, om det er reorganiseringen af kz-systemet eller nazisternes nye fokus for forfølgelse, der har mest betydning for faseinddelingen. At pege på en konkret begivenhed, der markerer overgangen, er vanskeligt. Anden fase skal derfor snarere ses som en proces præget af Himmlers bestræbelser om at sikre SS kontrollen over den udøvende magt, hvilket med beskyttelsesarresten (Schutzhaft) i kz-lejrene i stigende grad overflødiggjorde den dømmende magt. Der kan argumenteres for, at forfølgelserne af de ovennævnte grupper ikke først og fremmest var begrundet ud fra overvejelser om ro og orden (hvilket forfølgelsen af venstrefløjen jo havde været ved bl.a. rigsdagsbranden), men derimod nazisternes forestilling om folkets overindividuelle helhedsprincip, hvor det, der skadede ”folkekroppen”, skulle bekæmpes. Neurath sammenligner de personer, der blev spærret inde i kz-

²⁴⁹ Günter Morsch: „Organisation und Verwaltungsstruktur der Konzentrationslager“ i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 58-59

²⁵⁰ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main, 2004. S. 43.

²⁵¹ Jf. Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main, 2004. s. 45 samt Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. ss. 26-32

lejrene, med et stykke råddent kød, der blev skåret ud af en levende krop.²⁵² Folkets interesser blev opfattet som uafhængige af tid og individuelle interesser. Man forfulgte bestemte grupper ud fra en *forventning* om, at disse skadede samfundet ("Volksschädlinge") uden at enkelte individer nødvendigvis havde gjort sig strafbare. Nazisternes mål var at udrydde de elementer, der kunne skade folket fremadrettet, bl.a. som følge af arvelighed eller tilbøjeligheder. Kriminalitet ansås for at være en "*drift*". At være "asocial" opfattedes som arveligt. Angiveri og mistanke resulterede i mange anholdelser. I forskningen tales derfor om en "generalprævention", der kendetegnede denne periode i kz-lejrenes historie.²⁵³ Kurt Pätzold opfatter renselsen af den tyske "folkekrop" som et krigsforberedende skridt, da nazisterne her kunne forme og disciplinere folket.²⁵⁴

Politiet blev redskabet til at omsætte de ideologiske mål gennem præventive anholdelser. Det forudsatte dog dets nazificering. Himmler overtog trinvist kontrollen med politiet. Han overtog i 1934 *Gestapo* fra Hermann Göring (der var prøjsisk indenrigsminister), blev i 1936 "Chef der deutschen Polizei" og fik dermed kontrollen over hele det tyske politiapparat.²⁵⁵

Det nye fokus betød, at kz-systemet måtte udbygges til at huse tusinder, der skulle tages i beskyttelsesarrest. Fra 1936 opstod en række store lejre, der løbende kunne udvides. Mønsterlejr blev Sachsenhausen, kun 50 km fra Berlin, som Himmler kaldte "*das vollkommene neue, jederzeit erweiterungsfähige, moderne und neuzeitliche Konzentrationslager*".²⁵⁶ Lejrens opbygning efter panoptikon-princippet slog aldrig igennem (Frøslevlejren er en undtagelse, men er ikke en kz-lejr), men symboliserer det nazistiske systems arkitektoniske magtdemonstration og viste, at kz-lejrene ikke længere var et provisorium men et blivende magtinstrument.²⁵⁷

²⁵² Paul Martin Neurath: *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald*. Frankfurt am Main, 2004. s. 199

²⁵³ Jf. Ulrich Herbert: "Von der Gegnerbekämpfung zur "rassischen Generalprävention" "Schutzhaft" und Konzentrationslager in der Konzeption der Gestapo-Führung 1933-1939" i: Ulrich Herbert, Karin Orth og Christoph Dieckmann (udg.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Bind 1. Frankfurt am Main, 2002. ss. 68-77; Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. ss. 33-35

²⁵⁴ Kurt Pätzold: "Häftlingsgesellschaft" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 113-114

²⁵⁵ Interessant er, at Himmler som chef for politiet formelt var underlagt indenrigsministeriet og dermed i princippet også de juridiske strukturer, der blev ført videre fra Weimar-republikken. Dobbelttituleringen som "Reichsführer-SS und Chef der deutschen Polizei" fortolkede Himmler dog således, at han reelt kun var underlagt Hitler og misbrugte sin stilling til at nazificere politiet og løsrive dette fra indenrigsministeriets kontrol. Jf. Peter Longerich: *Heinrich Himmler. Europas bøddel*. Viborg, 2009. s. 194

²⁵⁶ Sachsenhausens form tog udgangspunkt i panoptikon-princippet, hvor hele lejren skulle kunne overses og beherskes (med et maskingevær) fra et centralt punkt (Turm A). Günter Morsch taler her om en "*Geometrie des totalen Terrors*". Günter Morsch: „Oranienburg – Sachsenhausen, Sachsenhausen - Oranienburg“ i: Ulrich Herbert, Karin Orth og Christoph Dieckmann (udg.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Bind 1. Frankfurt am Main, 2002. ss. 68-77; Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. s. 116

²⁵⁷ At dette var tilfældet fremgik også af den infrastruktur, der oprettes i tilknytning til Sachsenhausen og andre store koncentrationslejre som fx Buchenwald, Ravensbrück og Neuengamme før og efter krigsudbruddet. Der oprettedes således hele

Ved kulturbyen Weimar opstod i 1937 kz-lejren Buchenwald på en bjergskråning, der tidligere havde været et rekreativt område. Et egetræ, som var opkaldt efter digteren Johann Wolfgang von Goethe, der i sin samtid havde besøgt området, stod midt i lejren og blev et symbol på nazisternes kulturforståelse.²⁵⁸ Idéen om den flittige arier fyldte i 1938 Buchenwald og andre lejre med tusinder af ofre for en kampagne mod "arbejdssky elementer", den såkaldte "Aktion 'Arbeitsscheu Reich'", der rettede sig mod "asociale".²⁵⁹ Arrestationen var raceideologisk begrundet, da det at være "asocial" blev opfattet som noget genetisk og var et forstadie til kriminalitet.²⁶⁰ Hvor mange af arrestanterne, der reelt var "skyldige", lader sig kun gisne om.

Udadtil skulle kz-lejrene ligne opdragelsesanstalter, der gjorde fangerne til gode og arbejdsomme tyskere. Tvangsarbejde var fra starten et centralt element. Fra starten blev ofte meningsløst arbejde brugt som straf. Fra slutningen af 1930erne oprettede SS kz-lejre ved stenbrud og teglværker med fanger som arbejdskraft.²⁶¹ Her bør særligt nævnes Mauthausen ved

bydele, hvor SS-personalet kunne bo – for manges vedkommende omfattede dette også familien, hvilket ud fra den nazistiske ideologi ønske om storfamilier bl.a. også indbefattede oprettelsen af børnehaver, mv. Hvor der ofte blev bygget nydelige villaer til SS-personalet, der ofte boede under nærmest idylliske forhold, måtte fangerne nøjes med træbaracker og kun funktionsbygninger blev opført i mursten i lejrene. En undtagelse er her Neuengamme, hvor to stenhuse blev opført til erstatning for fangebaracker af træ i 1943/1944. På trods af krigsudviklingen opfattede SS således stadig koncentrationslejrene som en central bestanddel af "Tusindårsriget." På baggrund af disse omfattende infrastrukturelle nybyggerier taler sociologen Stefanie Endlich om en "Stadt im Kleinen", der dog adskiller sig fra en almindelig by gennem selve koncentrationslejrens arkitektoniske koncept som værende et reglementeret rum, hvor terror, kontrol og voldsudøvelse indgår i den funktionelle udformning af lejren. Stefanie Endlich: "Die Äussere Gestalt des Terrors. Zu Städtebau und Architektur der Konzentrationslager" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 210-211. I forhold til Sachsenhausens arkitektur taler historikeren Karin Orth tillige om en "uentrinnbare Gewaltordnung", der skulle tydeliggøres overfor koncentrationslejrens fanger. Jf. ; Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. s. 36. Efter krigsudbruddet spillede nazisternes kolonisationspolitik tillige ind i forhold til placering og udformning af nye koncentrationslejre. Et tydeligt eksempel er her Auschwitz, hvor lejrens funktion gradvist ændrede sig fra at være arbejdskraftsressource for tyskernes nye "kulturelle knudepunkt" til først en krigsfangelejr for sovjetiske soldater for til sidst at blive udryddelseslejr for jøder. Se desangående Robert Jan van Pelt: "A Site in Search for a Mission" i: Yisrael Gutman og Michael Berenbaum: *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington, 1998. Ss. 93-156. Vedr. Neuengammes arkitektoniske udvikling se tillige Andreas Ehresmann: "'KZ-Architektur' – Zur Baugeschichte des KZ Neuengamme und dem Umgang mit den Überresten" i: Oliver von Wrochem (udg.): *Das KZ Neuengamme und seine Außenlager. Geschichte, Nachgeschichte, Erinnerung, Bildung*. Berlin, 2010. Ss. 268-281, særligt 270-280

²⁵⁸ Ifølge den tidligere østrigske Buchenwald-fange og sociolog Paul Martin Neurath var træet det eneste træ, som ikke blev fældet i lejren, da SS værnedede om træets kulturhistorie. jf. Paul Martin Neurath: *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald*. Frankfurt am Main, 2004. s. 182

²⁵⁹ Pätzold definerer gruppen bredere end de her nævnte "arbejdssky elementer". Ifølge Pätzold blev småkriminelle, misbrugere, hjemløse, prostituerede, alfonser, tiggere og andre grupper allerede tidligere tilført koncentrationslejrene som såkaldt "asociale". Kurt Pätzold: "Häftlingsgesellschaft" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. s. 113

²⁶⁰ Stefanie Schüler-Springorum: "Masseneinweisungen in Konzentrationslager; Aktion „Arbeitsscheu Reich“, Novemberprogramm, Aktion „Gewitter“ i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 156-159

²⁶¹ Disse blev drevet af det SS-ejede firma *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* (forkortet DEST), der var blevet oprettet i april 1938 for at skaffe arbejdskraft og materialer til prestigebyggeprojekter samt at gøre SS finansielt uafhængigt af staten gennem oprettelse af egne selskaber. Firmaet gav dog ikke overskud, da krigsudbruddet satte mange byggeprojekter i bero og fordi fangerne ikke blev behandlet godt nok til at kunne yde noget. At produktionen fra årsskiftet 1942/1943 delvist blev omstillet til rustningsproduktion var derfor kærkomment. Hermann Kaienburg: *Die Wirtschaft der SS*. Berlin, 2003. ss. 603 ff.

Linz, der blev oprettet efter Østrigs "Anschluss" og Flossenbürg i Oberpfalz, der lå nær grænsen til Tjekkiet, som begge blev oprettet ved stenbrud i 1938. Samme år oprettedes Neuengamme, der i de to første år var en udelejr af Sachsenhausen, i tilknytning til et nedlagt teglværk, der straks genoptog produktionen. Fangerne opførte selv kz-lejrene. Tvangsarbejdets formål var ikke kun at udmatte fangerne, men også at udvinde råvarer til nazisternes enorme byggeprojekter.²⁶²

Annektering og angrebskrig – nye fangegrupper præger koncentrationslejrene

Lejrenes geografiske placering var bevidst; her ville nazisterne indespærre de tusinder af politiske modstandere, som indlemmelsen af de før krigsudbruddet annekterede områder medførte.²⁶³ Krigsudbruddet i september 1939 medførte igen en ekspansion af kz-systemet og markerede starten på den tredje fase. I Polen fandt nazisterne geografisk egnede lokaliteter for at kunne indespærre deres modstandere. Den nok mest kendte kz-lejr, Auschwitz, oprettedes i en nedlagt kaserne nær et vigtigt jernbaneknudepunkt. I Stutthof ved Gdansk oprettede lokale nazister en kz-lejr i 1939, der dog ikke var underlagt IKL fra starten.²⁶⁴ Her internerede tyskerne omkring 150 danske kommunister i efteråret 1943. Lejrens eksistens var derfor alment kendt i Danmark under besættelsen, da pårørende til de deporterede fra transporten den 15. september 1944 først troede, at deres kære var kommet til Stutthof, hvilket medførte en forvirring i forbindelse med postforsendelser.²⁶⁵ Efter krigsudbruddet oprettedes tillige kz-lejrene Groß-Rosen i Schlesien (1940, stamlejr fra 1941), og Natzweiler (1941) i Alsace. Den store jødiske befolkningsgruppe i Polen smittede hurtigt af på kz-lejrene, hvor antallet af jødiske fanger steg markant.

Da tyskerne i 1940 besatte store dele af det europæiske kontinent, dominerede fanger fra de besatte lande snart kz-lejrene. Mange var politiske fanger, herunder modstandsfolk, hvor polakker og tjekker, men også spanienskæmpere, der var blevet arresteret efter besættelsen

²⁶² Mange af de store kz-lejre med stenbrud eller teglværk blev placeret nær de såkaldte "Führerstädte", hvor der skulle opføres egnstypisk pragtbyggeri i nazistisk klassicisme. Disse var Sachsenhausen (teglværk) ved Berlin, Neuengamme (teglværk) ved Hamburg, Mauthausen (stenbrud) ved Linz, og Flossenbürg (stenbrud) ved Nürnberg. Dachau ved München, der også var "Führerstadt", er undtagelse, der kan begrundes med, at lejren hørte til blandt de tidligste lejre, der var oprettet i en nedlagt fabrik og derfor gennemgik en anden udvikling end de førstnævnte.

²⁶³ Karin Orth daterer fasens begyndelse til oprettelsen af Flossenbürg og Mauthausen, da hun ser lejrenes placering som et krigsforberedende skridt. Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. s.68

²⁶⁴ Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. ss.69-80

²⁶⁵ Se bl.a. Knud Nordentofts arkiv, Historisk Samling fra Besættelsestiden, Esbjerg. Af korrespondancen mellem Nordentofts kone og andre pårørende til deporterede fra transporten fra Frøslevlejren den 15. september 1944, fremgår, at man først antog, at modstandsfolkene – som de danske kommunister knap et år tidligere – var blevet sendt til Stutthof. Dette bekræftes også af breve til de danske Husum-fanger Villy Poulsen og Holger (Askman) Jensen, der var sendt til Stutthof i oktober 1944 og herfra returneret til afsender. Poulsen, Villy Børge. Frihedsmuseet, 30C – 10.853; Nordjyllands Kystmuseum A622 – Holger Arne Askman.

af Frankrig, i begyndelsen var de største nationale grupper. Efter angrebet på Sovjetunionen blev de sovjetiske krigsfanger den største fangegruppe.²⁶⁶ De ofte "kriminelle" eller "politiske" tyske fanger kom i mindretal, men blev pga. raceideologi og sproglig pragmatisme placeret i toppen af fangehierarkiet. De mange deporterede fra andre lande medførte hurtigt en overbelægning. Dødeligheden steg derfor hurtigt som følge af sult, epidemier og stigende vold.²⁶⁷

"Ruslandfelttog" og Holocaust

Angrebet på Sovjetunionen kan regnes som begyndelsen af næste fase, der var præget af systemiseret drab på sovjetiske krigsfanger og jøder fra store dele af det tyskbesatte Europa, samt en stigende organisering af fangernes potentiale som arbejdskraft i rustningsindustrien og ved byggeprojekter. Manglen på arbejdskraft opstod, da de arbejdsduelige tyske mænd i stigende grad skulle udføre krigstjeneste. Pingel udpeger det mislykkede Ruslandfelttog som hovedårsag til denne udvikling, da "Det Tredje Rige" måtte mobilisere betydeligt flere ressourcer for at slå Sovjetunionen, som ikke kunne besejres gennem lynkrisstrategien.²⁶⁸

De sovjetiske krigsfanger blev ikke behandlet efter gældende konventioner, men endte i kz-lejrene pga. nazisternes raceideologi, der definerede slaverne som undermennesker. Her gik de fleste til grunde pga. manglende ernæring, epidemier og kulde. De hundredetusinder af krigsfanger blev en logistisk udfordring for kz-systemet. Man udvidede derfor eksisterende lejre og oprettede nye, som for eksempel Auschwitz-Birkenau (1941) og Majdanek (1941).²⁶⁹

Nazisternes anden raceideologiske hovedfjende var jøderne. De blev blandt andet gjort ansvarlige for nederlaget i Første Verdenskrig og opfattedes som samfundets snyltere. Deres forfølgelse og indespærring i kz-lejrene havde fundet sted fra magtovertagelsen i 1933 og nåede et foreløbigt højdepunkt ved den såkaldte "Krystalnat" i november 1938. Drab forekom, men var ikke systematiserede før et stykke ind i krigen, hvor den antisemitiske retorik spidsede til. Nazisternes ambitioner om at rense Tyskland for jøder – evt. gennem deportation til så fjerne egne som Madagaskar, forekom ud fra krigens realiteter i stigende grad mere utopiske. De millioner jødiske mænd, kvinder, børn og ældre i de besatte områder var en torn i nazisternes øje. Selv under

²⁶⁶ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft*. Hamburg, 1978. Ss. 14-15. Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. s. 96-102

²⁶⁷ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main, 2004. s. 137 ff.

²⁶⁸ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft*. Hamburg, 1978. S. 159

²⁶⁹ Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. Ss. 100-102

kummerlige forhold i ghettoer skulle de jo stadig spise, hvilket blev udnyttet i den antisemitiske propaganda i takt med krigsårenes stigende ressourceknaphed.²⁷⁰

Den ”endelige løsning” af ”jødespørgsmålet” ved systematisk folkedrab begyndte senest med massenedskydninger af jøder ved angrebet på Sovjetunionen den 22. juni 1941. I Sovjetunionen slog lynkrigsstrategien fejl. Erobringen af Moskva mislykkedes. Vinteren og de lange forsyningslinjer forlængede krigen på ubestemt tid. I Polen og de besatte dele af Sovjetunionen havde nazisterne nu kontrollen over størstedelen af de europæiske jøder. Nazisterne ville ikke kun udrydde jøderne i de besatte østområder, men i alle besatte (og ubesatte!) europæiske lande. Dette krævede en højere grad af logistik, der blev fastlagt ved Wannseekonferencen den 20. januar 1942.²⁷¹ Folkedrabet skete gennem massenedskydninger, gasning²⁷² i mobile gaskamre, eller stationære gaskamre i primært udryddelseslejrene Treblinka, Bełżec, Kulmhof (Chelmno) og Sobibor og kz-lejrene Majdanek og Auschwitz II Birkenau, hvor sidstnævnte var arbejds- og krigsfangelejr, der blev udvidet til systematisk udryddelse.²⁷³ Alene i Auschwitz omkom ca. 1 million jøder. I alt myrdede nazisterne omkring 6 millioner mennesker under Holocaust.

Jødeudryddelsen var ideologisk set også et ressourcepørgsmål. Den skulle frigøre ressourcer til krigsførelsen. Det var fødevarerressourcer til det tyske folk og værnemagten fra munde, der ej længere skulle mættes. Selektionen af arbejdsduelige jøder tilførte samtidig arbejdskraft, der ikke skulle tages hensyn til. Ikke-arbejdsduelige havde ingen eksistensberettigelse og skulle dø. Hvor fx gasning var en direkte „udryddelse” var selektionen af arbejdsduelige reelt ”udryddelse gennem arbejde” over tid, da forplejningen var utilstrækkelig og arbejdsbetingelserne ofte livsfarlige. SS kalkulerede med, at der hele tiden kunne tilføres nye ressourcer, hvilket senere også gjorde sig gældende i udelejr som Schwesing. Her skal det understreges, at nazisterne i stor målestok også lod andre fangegrupper arbejde sig ihjel.²⁷⁴

²⁷⁰ Michael Wildt: *Geschichte des Nationalsozialismus*. Göttingen, 2008. Ss. 164-168

²⁷¹ Ibid. Ss. 173-175

²⁷² De første erfaringer med drab på mennesker med gas blev gjort gennem det såkaldte ”Eutanasioprogram”, eller ”Aktion T4” (efter programmets centralkontor i Tiergartenstraße 4 i Berlin), hvor primært handicappede rigstyskere blev slået ihjel i 1939-1941. Flere af de centrale aktører fik senere vigtige poster i forbindelse dødslejrene i Polen under den såkaldte ”Aktion Reinhard”. Forskellige former for gasning kom til anvendelse under Holocaust. Den nok mest kendte var Zyklon B, en cyanidgas, men også gennem kulilte (på gasflasker) eller kultveilte (udstødningsgas fra lastvogns- eller kampvognsmotorer).

²⁷³ Tomasz Kranz: „Das KL Lublin - zwischen Planung und Realisierung“ I: Ulrich Herbert, m.fl. (red.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. Frankfurt am Main, 2002. s. 366.

²⁷⁴ Her opstod der dog ind i mellem interesseforskelle mellem de privatejede virksomheder og SS, da fangerne bl.a. ved finmekanisk arbejde skulle oplæres. Mange virksomheder ville derfor beholde den nu faglærte arbejdskraft og sørgede selv for ekstra forplejning og til dels også bedre beboelse for fangerne. Se bl.a. Jan Erik Schulte: *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS*. Paderborn, 2001. ss. 358-359

Koncentrationslejr-fanger som slavearbejdere

Nazityskland omstillede sig 1942 fra en lynkrigsstrategi til en opslidende stillingskrig. Der måtte løbende frigøres ressourcer til krigsførelsen, hvor SS og private rustningsforetagender bl.a. samarbejdede om at skaffe arbejdskraft i form af kz-fanger. Eksempler er IG-Farben og Daimler-Steyr-Puch. Hos IG-Farben begyndte fanger at bygge en fabrik til fremstilling af kunstigt gummi til bl.a. dæk i begyndelsen af 1941; den såkaldte Buna-fabrik i Monowitz (Monowice). Daimler-Steyr-Puch anvendte kz-fanger fra Mauthausen i produktionen allerede fra foråret 1941.²⁷⁵ Også Volkswagenwerk fik stillet kz-fanger til rådighed i begyndelsen af 1941. Hermann Kaienburg påpeger dog, at initiativet ofte lå hos staten eller NSDAP, da oprettelsen af fx Buna-fabrikken udsprang af en fireårsplan og de andre virksomheder helt eller delvist var statsejede. Blandt private initiativer bør nævnes Heinkel-flyfabrikkernes og Siemens-koncernens brug af fanger fra hhv. Sachsenhausen og Ravensbrück, der oprettede fabriks-udelejre i 1942. Dette skete også i Monowitz fra oktober 1942, da transporten af fanger fra stamlejren var uholdbar i længden.²⁷⁶

Udnyttelsen af kz-fangerne som arbejdskraftressource stoppede ikke Holocaust. Knapheden på arbejdskraft skabte dog et dilemma i forhold til spørgsmålet om jødernes udryddelse eller udnyttelse. Trods tidligere bestræbelser om at gøre Tyskland "judenrein", blev jødiske kz-fanger nu igen anvendt på selve rigsområdet. De var dog ikke alene, da stort set alle fangegrupper blev udnyttet som slavearbejdere. Udviklingen fik stor betydning for kz-lejrenes forvaltning og organisation, bl.a. gennem omstruktureringer i SS-forvaltningsapparatet ved oprettelsen af det såkaldte "SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt" (SS-WVHA), hvor IKL blev underlagt dette som "Amtsgruppe D" i februar 1942. Omstruktureringen var følge af den mislykkede lynkrigsstrategi²⁷⁷ og lå i øjenfaldende forlængelse af "Wannseekonferencen", der

²⁷⁵ Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. Ss. 142-148

²⁷⁶ Hermann Kaienburg: *Die Wirtschaft der SS*. Berlin, 2003. ss. 434-436

²⁷⁷ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. Ss. 118-119. Pingel understreger, at både udryddelse af politiske og ideologiske modstandere samt udnyttelse af disse som slavearbejdere allerede fandt sted inden krigslykken vendte for tyskerne. Omstruktureringerne af koncentrationslejrsystemet markerede blot en kraftigere opprioritering, der i nazisternes optik blev nødvendiggjort af det faktum, at Sovjetunionen ikke hurtigt kunne erobres, kommunisterne stadig udgjorde en fare (man var bange for at den sovjetiske propaganda ville smitte af på oppositionelle grupper i de tyskbesatte dele af Europa) og jøderne som følge af fronternes stagnation og udeblivelsen af den tyske kolonisering af de erobrede dele af Sovjetunionen ikke kunne deporteres videre østpå for her at gå til grunde ved at blive arbejdet ihjel i forbindelse med store infrastrukturelle anlægsarbejder.

tilførte kz-lejrene tusindvis af jødiske fanger, der ikke alle straks blev myrdet. Den nye struktur markerede dermed et klart skifte fra "straf" og "opdragelse" til økonomisk udnyttelse.²⁷⁸

Decentralisering af rustningsproduktionen

Omfanget af fangernes tvangsarbejde steg i takt med krigsudviklingen. De tyske nederlag fra 1943 markerede et vendepunkt. Det udformede sig trinvist, bl.a. gennem generalfeltmarskal Paulus' kapitulation ved Stalingrad i januar og den allierede invasion i Syditalien i sommeren 1943. De allieredes bombardementer af Tyskland tog samtidigt til. Rustningsindustrien blev i stigende grad ramt fra efteråret 1943²⁷⁹ og i forbindelse med den såkaldte "Big Week" i februar 1944, der i løbet af seks dage forårsagede omfattende skader på omkring 75 procent af den tyske flyindustri.²⁸⁰

Rustningsproduktionens genetablering skulle foregå ud fra et decentralt princip med spredte produktionsenheder, der mindskede virkningen af allierede bombeangreb. Tysk industri indgik her aftaler med SS om leje af kz-fanger som slavearbejdere ved de nye produktionssteder. Med den stigende modstand og den fortsatte deportation af jøder fra de besatte lande var lejrene en nærmest uudtømmelig kilde til slavearbejde. Pga. decentraliseringen voksede antallet af udelejr eksplodivt. Ofte opstod lejrene som "joint-venture" mellem SS og virksomhederne, der betalte for oprettelsen og betalte for leje af slavearbejde og bevogtningspersonale hos SS.²⁸¹ Karin Orth taler om "Konzentrationslager der Verlagerungsprojekte"; de "omlagte produktionssteders kz-lejre", ofte underjordiske bombesikrede fabrikker i bjerge. Mittelbau-Dora i Harzen, der blev oprettet som udelejr under Buchenwald i august 1943 og i oktober 1944 fik status som stamlejr, er det nok vigtigste eksempel på lejrtypen.²⁸² Her producerede fangerne V1 og V2-missilerne efter produktionen var blevet flyttet hertil fra Peenemünde ved Østersøen efter britiske luftangreb på

²⁷⁸ Det skal dog gøres klart, at der i de fleste stamlejre i forvejen blev produceret krigsvigtige produkter i mindre målestok som følge af denne "opdragelsesforanstaltning". Rainer Fröbe: „Der Arbeitseinsatz von KZ-Häftlingen und die Perspektive der Industrie 1943-1945“ i: Ulrich Herbert (red.): *Europa und der „Reichseinsatz“ Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*. Essen, 1991. s. 352. Regner man selve opbygningen af lejrene og fabrikation af produkter til internt brug med, går tvangsarbejdet således helt tilbage til dets begyndelse, da det allerede var en del af den såkaldte Dachau-model. Jf. Hermann Kaienburg: *Die Wirtschaft der SS*. Berlin, 2003. s. 114

²⁷⁹ Rainer Fröbe: „Der Arbeitseinsatz von KZ-Häftlingen und die Perspektive der Industrie 1943-1945“ i: Ulrich Herbert (red.): *Europa und der „Reichseinsatz“ Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*. Essen, 1991. s. 354

²⁸⁰ Michael Thad Allen: *The Business of Genocide. The SS, Slave Labour and the Concentration Camps*. London, 2002. s. 232

²⁸¹ Falk Pingel bruger her begrebet „Patenschaft“, der dog på dansk ikke får samme betydning. Jeg har derfor bevidst valgt at benytte denne engelske term. Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft*. Hamburg, 1978. Ss. 123-124

²⁸² Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. Ss. 243-255

produktionsanlæggene natten til den 18. august 1943.²⁸³ De fleste større industrivirksomheder beskæftigede kz-fanger i de tre sidste krigsår.²⁸⁴ Flyindustrien var her ikke den eneste aftager af arbejdskraft i forbindelse med storstillede bygge- og anlægsprojekter. KZ-fanger arbejdede også ved byggeri af bunkers (til rustnings- eller forsvarsformål) eller ved regulære fæstningsanlæg. Tvangsarbejdet blev oftest udført med livet som indsats. Tusinder døde som følge af farlige arbejdsforhold, manglende sikkerhedsforanstaltninger og underernæring i forhold til det hårde arbejde. Op imod 700.000 fanger befandt sig i de sidste måneder i kz-systemets ca. 1000 lejre.²⁸⁵

Koncentrationslejrsystemets endeligt

Udnyttelsen af kz-fanger forlængede måske krigen, men ændrede ikke resultatet. Senest med de allieredes landgang i Normandiet i sommeren 1944 åd fronterne sig i stigende grad ind på tyskerne. Allerede i juli 1944 nåede Den Røde Hær Majdanek. I slutningen af januar 1945 befriede den Auschwitz. Nazisterne ville dog hverken overgive hverken sig selv eller fangerne. I takt med, at kz-lejrene blev rømmet, blev fangerne sendt på transport til de nærmeste lejre. Det udbombede jernbanenet kunne ikke befordre tusinder af fanger til andre lejre. Mange måtte derfor gå. De mest udpinte kunne ikke følge med og blev skudt og efterladt i vejgrøften. Dødsmarscherne i krigens sidste måneder krævede endnu engang tusinder af ofre. Den israelske historiker Daniel Blatman kritiserer flere studier af enkelte kz-lejre for at stoppe der, hvor fangerne marcherede ud af hovedporten og påpeger, at dødsmarscherne ikke kun kan ses som sidste kapitel i kz-systemets historie, men at de er flettet sammen med folkedrabet [på jøderne, JCH]. Blatman fremhæver, at årsagen bag dødsmarscherne og drabene undervejs 1944-1945 ændrede sig fra et økonomisk motiv (at sikre arbejdskraft/skilte sig af med uarbejdsdygtige) over et ideologisk motiv (gennemføre "den endelige løsning"/drab af politiske eller racistiske grunde) til at få et mindre gennemskueligt motiv, hvor initiativet til dødsmarscherne og drab undervejs lå hos den enkelte beslutningstager uden hensyntagen til offergruppernes baggrund.²⁸⁶ Ifølge Blatman decentraliseredes folkedrabet, så beslutningen forskød sig fra Berlin/Oranienburg ud til SS-personalet i lejrene. Han konkluderer,

²⁸³ Jens-Christian Wagner: „Dora“ i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 3. *Sachsenhausen, Buchenwald*. München, 2006. s. 412

²⁸⁴ Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. ss. 243-246.

²⁸⁵ Gudrun Schwarz nævner 22 stamlejre og 1202 udelejre. Andre undersøgelser nævner 24 stamlejre, da der er usikkerhed om lejrens status. Ikke alle udelejre eksisterede samtidigt pga. produktionsbehov og frontudvikling, så nogle lejre blev afviklet mens andre samtidigt åbnede. Gudrun Schwarz: *Die nationalsozialistischen Lager*. Frankfurt am Main, 1996. S. 173

²⁸⁶ Rømningen af udelejren Hannover-Stöcken er her et empirisk eksempel. Retssagen mod SS-mændene Wilhelm Genth og Paul Maas drejede sig netop om graden af eget initiativ i forbindelse med drab på fanger ved transporterne. BArch B162/15334

at drabet til sidst var blottet for politiske eller økonomiske motiver, men at fangerne blev opfattet som eksistentiel trussel i lyset af "Det tredje Riges" undergang.²⁸⁷ Blatmans tolkning tenderer til at blive for filosofisk, men i lyset af voldsudøvelsens løbende radikaliseringsperiode undrer vagtneres handlingsmønstre i en sådan ekstrem situation ikke og skal ses ud fra en løbende forråelse. Dødsmarscherne repræsenterer altså snarere højdepunktet for denne radikaliserings frem for en egentlig afvikling af kz-systemet.

Dødsmarscher blev kun en realitet for få Schwesing-fanger. Lejren blev opløst, mens Neuengamme-lejrkomplekset stadig var fuldt operativt. Fangernes skæbne blev derfor ofte afgjort af, hvilke lejre de efterfølgende blev fordelt på. Flertallet af de danske fanger blev koncentreret i Neuengamme i foråret 1945 og evakueret af "De hvide busser" få dage inden SS rømmede stamlejren. Andre nationaliteters skæbne lader sig ikke afklare i detaljer. Nogle blev befriet på evakueringstransporter i krigens sidste uger. Andre blev forlagt til skibe i Neustädter-bugten fra den 20. april 1945. Årsagerne hertil er til dato ikke blevet afklaret. Skibene blev, måske fordi de blev antaget for at være troppetransportskibe, angrebet af Royal Air Force den 3. maj 1945. Af de ca. 10.000 fanger, der var blevet transporteret til Lübeck fra Neuengamme døde ca. 7500 fanger på skibene ved angrebet. Flertallet af ofrene blev aldrig identificeret.²⁸⁸

Dødsmarscherne viser, at kz-systemet reelt ikke blev afviklet, men fortsat fungerede indtil Nazitysklands totale sammenbrud. SS sendte både fangerne på march for ikke at lade dem falde i fjendens hænder og samtidigt for at sikre deres arbejdskraft i andre kz-lejre i håbet om at kunne stabilisere fronterne og producere sig til at kunne vende krigslykken. Troen på den "endelige sejr" var intakt indtil der ikke var flere mål for dødsmarscherne. Selv da de vest-allierede og de sovjetiske styrker mødes i midten af Tyskland, blev kz-fanger i midten af april 1945 stadig drevet i nord- og sydlig retning for at kunne udnytte deres arbejdskraft i en "Festung Nord" eller

²⁸⁷ Daniel Blatman: "The death marches and the final phase of Nazi genocide" i: Jane Caplan og Nikolaus Wachsmann (red.): *Concentration Camps in Nazi Germany. The New Histories*. London, 2010. Ss. 167-185

²⁸⁸ Wilhelm Lange angiver flere årsager til Neuengamme-fangerne blev forlagt til skibene *Cap Arkona, Thielbek og Athen*. Hovedårsagen var en ordre fra Heinrich Himmler om at ingen kz-fanger måtte falde i fjendens hænder, hvilket for stamlejrens vedkommende blev taget meget alvorligt af SS. Tillige ønskede Gauleiter Karl Kaufmann ikke, at briterne skulle forefinde kz-fanger i Hamburgs gader, når byen overgav sig uden kamp. At fangerne ombord på skibene skulle fragtes til Sverige, opfattes i artiklen som et rygte, der ikke kan verificeres ud fra kilderne. I krigens sidste uger bragte Himmler dog flere gange grupper af kz-fanger i spil som forhandlingsgrundlag overfor de allierede, hvilket evakueringen af de skandinaviske fanger gennem Røde Kors også kan ses i lyset af. At skibene blev bombarderet hang ifølge Lange sammen med problemer i forhold til kommunikation af efterretninger, der ikke blev ledt videre til de ansvarlige personer. Området omkring Lübeck og Neustadt var kendt som evakueringsområder for større tyske troppekontingenter og skibene med kz-fanger var ikke markeret, så de kunne adskilles fra militære flådefartøjer i området. Wilhelm Lange: "Neueste Erkenntnisse zur Bombardierung der KZ-Schiffe in der Neustädter Bucht am 3. Mai 1945: Vorgeschichte, Verlauf und Verantwortlichkeiten" i: Detlef Garbe og Carmen Lange (udg.): *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung. Die Auflösung des KZ Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945*. Bremen, 2005. ss. 217-229

”Alpenfestung”, hvor den nazistiske ledelse havde utopiske forestillinger om at kunne forskanse sig. Frontudviklingen, Hitlers selvmord den 30. april 1945 og slutteligt den tyske kapitulation stoppede utopien. Efter befrielsen døde tusinder af kz-fanger af følgerne af kz-lejropholdet.²⁸⁹

Efteråret 1944

Baggrunden for lejrens oprettelse

” 1.) Ich befehle zur Verstärkung der Abwehr in der deutschen Bucht a) Den Ausbau der gesamten Küste von der dänischen bis zur holländischen Grenze sowie der bisher noch nicht ausgebauten Nord- und Ostfriesischen Inseln. [...] b) Die Erkundung und Vorbereitung aller Maßnahmen für kurzfristigen Ausbau einer zweiten Stellung, die von der dänischen Grenze in einem Abstand von etwa 10 km von der Küste verläuft, einer Riegelstellung etwa im Verlauf der deutsch-dänischen Grenze, sowie weiterer Riegelstellungen in Schleswig-Holstein nördlich des Kaiser-Wilhelm-Kanals. [...] 8.) Durchführung der gesamten Materialbeschaffung. (Anforderung und Zuweisung, Antransport) wird durch „besondere Anordnungen“ geregelt. [...]

Der Führer Adolf Hitler, Nr. 77 3051/44 gK Chefs.²⁹⁰

Tilbage i efteråret 1944 havde hverken ”Alpenfestung” eller ”Festung Nord” nazisternes prioritet. Man frygtede derimod en allieret invasion i Danmark eller ved den tyske vestkyst. Hitlers ordre om at opføre befæstningsanlæg langs Tyske Bugt og på tværs af Schleswig-Holstein skal ses i lyset af dette trusselsbillede og forklarer oprettelsen af Schwesing-lejren.

Ordren skal ses i lyset af frygten for en ny invasionsfront efter den skærpede strategiske situation som følge af, at Tyskland nu kæmpede på både en øst-, syd- og vestfront. Marinens overkommando ytrede sine bekymringer om endnu en allieret landsætning langs den tyske kystlinje (dvs. i nordvest) og betonedede nødvendigheden af en militær befæstning. Hitlers ordre blev givet på trods af, at værnemagtens overkommando tidligere havde ment, at en invasion her var usandsynlig. Historikeren Herbert Schwarzwälder begrundede beslutningen med, at den militære efterretningstjeneste Abwehr var brudt sammen i Frankrig efter invasionen i sommeren 1944 og at dele af den tyske modstandsbevægelse skulle have foreslået amerikanerne at få kontrol over havnene i Bremen og Hamburg gennem amfibiske landsætninger. Schwarzwälder antyder, at de allierede ikke tog planerne i betragtning, men han havde ikke adgang til relevante

²⁸⁹ Karin Orth antyder her, at skibene med Neuengammes koncentrationslejrfanger *kunne* have haft Norge som mål, da der i krigens sidste måneder havde været forberedelser til at oprette en ny koncentrationslejr ved Terningmoen i Norge. Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 2002. ss. 328-336

²⁹⁰ Adolf Hitlers ordre til at påbegynde arbejdet med befæstningsanlæg langs Tyske Bugt af 28. 8. 1944. KZ-Gedenkstätte Neuengamme, Archiv. Kopier af Bundesarchiv, Militärarchiv Freiburg, RM 7 979, ss. 85-91. Om der ved begreberne ”Materialbeschaffung” og ””besondere Anordnungen”” er tale om byggemateriale eller arbejdskraft i form af kz-fanger må stå åbent, men ville være i fuld overensstemmelse med nazisternes vokabular.

britiske eller amerikanske arkiver i begyndelsen af 1970'erne.²⁹¹ En britisk efterretningsrapport fra National Archives dokumenter, at man frarådede en invasion pga. Vadehavets bløde havbund.²⁹² Hitlers ordre fastlagde også ansvarsfordelingen ved anlægsarbejderne. Marinens overkommando tog sig af de militærstrategiske beslutninger omkring befæstningerne. Byggetekniske aspekter hørte under Organisation Todt (OT), der konfererede herom med Hamburgs Gauleiter Karl Kaufmann, der tillige var såkaldt Reichsverteidigungskommissar i Wehrkreis X, et område, der i dag svarer til Schleswig-Holstein, det nordlige Niedersachsen samt hansestæderne Hamburg og Bremen. Kaufmann skulle skaffe arbejdskraften,²⁹³ hvilket ifølge Schwarzwälder var svært. Både unge og ældre udenfor den aldersgruppe, der normalt blev indkaldt til krigstjeneste, blev forpligtet til at deltage i anlægsarbejderne. Både Hitlerjugend og Bund Deutscher Mädel blev involveret. Den civile arbejdskraft var dog utilstrækkelig, så anvendelsen af kz-fanger var nærliggende.²⁹⁴

Anlægsarbejdet skulle omfatte en befæstning langs hele den tyske nordsøkyst samt øerne i Tyske Bugt. Endvidere skulle der anlægges endnu en befæstning 10 kilometer inde i landet samt en række stillingsanlæg på tværs af Schleswig-Holstein. Der var primært tale om pansergrave og befæstede stillinger på strategisk vigtige steder. De nordfrisiske øer, fastlandskysten overfor Sylt og ved Eiderstedt, de østfrisiske øer og ved mundingerne af floderne Elbe, Jade, Weser og Ems blev prioriteret. Schwarzwälder stiller spørgsmålstegn ved graden af realisering pga. stigende materialemangel, særligt beton til bunkers. Betonen blev derfor anvendt til at befæste mindre maskingeværstillinger.²⁹⁵ Fangearbejdskraften skulle huses i nyoprettede udelejre under Neuengamme. Disse var fra nord mod vest Ladelund, Husum-Schwesing, Wedel ved Hamburg, Aurich-Engerhufe samt Meppen-Versen og Meppen-Dalum. De to sidstnævnte blev oprettet inde i landet nær grænsen Nederlandene da man frygtede, at de allierede her ville trænge ind i Tyskland. Ved Meppen gravede bl.a. danske fanger tankspærringer.²⁹⁶

²⁹¹ Herbert Schwarzwälder: *Bremen und Nordwestdeutschland am Kriegsende 1945*. Bd. 1. Bremen, 1972. s. 35

²⁹² The National Archives, WO 252/237: "The German North Sea Coast from Husum to the German-Dutch Frontier with the Port of Tönning"; The National Archives, WO 252/283: "The Coast of Schleswig from the Danish-German Frontier to Husum, with Sylt and the other off-lying Islands"; Herbert Schwarzwälder: *Bremen und Nordwestdeutschland am Kriegsende 1945*. Bd.1. Bremen, 1972. S. 44.

²⁹³ Marc Buggeln: "Husum-Schwesing" i: Wolfgang Benz & Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 5. *Auschwitz, Hinzert, Neuengamme*. München, 2007. ss. 457-458

²⁹⁴ Herbert Schwarzwälder: *Bremen und Nordwestdeutschland am Kriegsende 1945*. Bd. 1. Bremen, 1972. S. 40-44

²⁹⁵ *Ibid.* s. 37

²⁹⁶ Meppen-Dalum vil kort blive omtalt i et senere kapitel. Blandt danske fangeberetninger fra Meppen-Dalum kan bl.a. nævnes Jens-Martin Sørensen: *I tysk kz-lejr. Tekst og tegninger fra Versen – Neuengamme*. Frøslev, 2000.

OT oprettede en række lokalkontorer (Bauleitungen), der skulle have opsyn med de enkelte byggeafsnit i "Friesenwall"-projektet. I Schleswig-Holstein var der seks (hvh. Niebüll, Husum, Tönning, Heide, Meldorf og Brunsbüttel).²⁹⁷ Endvidere oprettede Schleswig-Holsteins Gau-ledelse et lokalkontor i Husum for at overvåge de forskellige partiorganisationers arbejde ved "Friesenwall".²⁹⁸ Kontorets funktion var sandsynligvis koordinerende med ansvar for at melde projektets fremskridt tilbage til den lokale Gauleiter Hinrich Lohse i Kiel, der refererede til Karl Kaufmann. Antallet af involverede parter viser "Friesenwall"-projektets størrelse og betydning. Fangernes tvangsarbejde repræsenterer her kun en del af projektets realisering. En detaljeret beskrivelse af dets organisationsstrukturer ligger dog udenfor afhandlingens fokusområde.

Schwesing-lejrens barakker blev allerede opført i 1938, hvor *Luftwaffe-Baubataillon 18./IX.* sandsynligvis stod for anlæggelsen af den nærliggende flyveplads.²⁹⁹ Kildematerialet hertil er begrænset. Nogle fremstillinger antager, at Reichsarbeitsdienst (RAD) udførte anlægsarbejdet.³⁰⁰ Olde Lorenzen argumenter derimod for, at OT byggede lejren og flyvepladsen ud fra samtaler med lokale tidsvidner. Ifølge Lorenzen befandt der sig samtidigt en såkaldt RAD-lejr i selve landsbyen Schwesing. Efter værnemagtens besættelse af Frankrig skal anlægsarbejdet være blevet stoppet og den halvfærdige flyveplads blev udstyret med flyattrapper, hvilket verificeres af en tidligere fanges beretning.³⁰¹ Ud fra den skiftende kvalitet i de forskellige forskningsbidrags argumentation og anlægsarbejdets art kan antages, at Luftwaffe stod for anlægsarbejderne og benyttede lejren til beboelse. Om RAD har spillet en rolle ved anlægsarbejderne er ikke usandsynligt, men der kan rejses tvivl om deres benyttelse af den senere

²⁹⁷ Organisationsdiagram for OT, Oberbauleitung Nordfriesland med tilhørende lokalkontorer. Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde, BArch R50I/37. Af diagrammet fremgår, at OT-kontoret i Husum havde til huse på "Fliegerhorst"; det antages, at der her er tale om den på dette tidspunkt aktive flyveplads Schauendahl. Jürgen Dietrich: "1939: 'Husum wieder Soldatenstadt'" Ukendt udgivelsessted og år. Gesellschaft für Husumer Stadtgeschichte e. V. URL: <http://www.husumer-stadtgeschichte.de/Husum-wieder-Solda-Umbruch.qxp.pdf> Citeret den 8. november 2012

²⁹⁸ Marc Buggeln: "Husum-Schwesing" i: Wolfgang Benz & Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 5. *Auschwitz, Hinzert, Neuengamme*. München, 2007. s. 458

²⁹⁹ Jf. Fiete Pingel & Thomas Steensen: „Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund.“ I: Uwe Danker, m.fl. (red): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. IZRG-Schriftenreihe Band 12. Bielefeld, 2004. S. 272. Her henvises til Jürgen Dietrich: *Geschichte der Husumer Flugplätze. Schauendahl – Schwesing*. Husum, 1984. Ss. 11-15. Publikationens oplysninger bygger på to interviews foretaget ca. 45 år efter hændelsen, og skal derfor betragtes med kritiske øjne. I onlinepublikationen "1939: 'Husum wieder Soldatenstadt'" nævner Dietrich, at udbygningen af de to flyvepladser Schauendahl og Schwesing stod under opsyn af Luftwaffenbauamt i Schleswig, hvilket støtter tesen om, at det var Luftwaffe, der benyttede lejren på dette tidspunkt. Artiklen underbygges dog ikke gennem kildehenvisninger.

³⁰⁰ Klaus Bästlein: *Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme. Materialien zu einem dunklen Kapitel Nordfriesischer Geschichte*. Bredstedt, 1983. S. 34; Peter Langwithz Smith: *Neuengamme Konzentrationslejren 1939-1945*. København, 2012. s. 371. Smith forholder sig Olde Lorenzens påstand i en fodnote, men henviser i øvrigt til Bästlein.

³⁰¹ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1246, Sokól, Zdzislaw, s. 3.

kz-lejrs barakker. Ifølge Lorenzen blev lejren mellem 1940 og 1944 lejlighedsvis brugt til samlelejre for marinesoldater, der efter orlov returnerede til besættelsesstyrkerne i Danmark og Norge.³⁰²

I september 1944 blev der i mindre grad bygget nyt og barakkerne blev indhegnet inden fangerne flyttede ind. Om der var tale om nye fangebarakker eller barakker til SS lader sig ikke udlede, men fakturaer fra lokale vognmænd viser, at disse bl.a. leverede barakdele³⁰³ mellem den 23. og den 26. september 1944. Fakturaerne påviser, at lokale firmaer var involveret og tjente penge på "Friesenwall"-projektet og kz-lejren Husum-Schwesing. Om lokale vognmænd også fragtede fanger fra lejren ud til arbejdsstederne, kan ikke entydigt udledes af kilderne. Af en faktura fremgår, at man den 15. oktober kørte "mandskab" fra "E-Lager" til Hockensbüll og senere kørte samme mandskab tilbage til "Schwesing". Det formodes, at "E-Lager" refererer til Engelsburg, dvs. KZ-lejren Husum-Schwesing, og at "Schwesing" refererer til samme. "Mandskab" kunne dog også være vagter, men dette er kun et gæt. I samme arkivserie findes regninger fra vognmænd til OT, der eksplicit beviser, at de kørte med fanger for en anden lejr i Kaltenkirchen.³⁰⁴ Nok opstod kz-lejren ikke på lokalt initiativ, men den blev indrettet i de tomme barakker med lokal hjælp. Scenen var dermed sat til, at kz-fanger fra hele Europa kunne flytte ind umiddelbart efter.

Danskere i Neuengammes udelejre – en perspektivering

Når afhandlingens analysedel tager udgangspunkt i de danske fanger i Schwesing-lejren, er en perspektivering til denne fangegruppes skæbne i Neuengamme-komplekset som helhed oplagt. Fangenskab i Husum-Schwesing kan ikke ses isoleret, da kz-systemets udvikling i de sidste krigsår netop nødvendiggjorde, at fangerne blev flyttet rundt mellem forskellige lejre for opnå en optimal udnyttelse af arbejdskraften. Dette gjorde sig også gældende for andre nationaliteter, hvorfor de danske fanger samtidigt kan opfattes som et repræsentativt eksempel.

³⁰² Olde Lorenzen bygger denne del af sin fremstilling på en mundtlig samtale med Schwesings daværende borgmester Gerd Meeder. Skønt Meeders kritik overfor et erindringssted er der ingen umiddelbar grund til at betvivle hans udsagn omkring lejrens forhistorie. Verificering af anvendelsen til beboelse for OT og marinesoldater kræver større kildestudier i Bundesarchiv, Militärarchiv Freiburg. Dette er fravalgt pga. afhandlingens problemstilling. På baggrund af den klare uenighed og ringe argumentation, er en sådan undersøgelse af de militære anlægsarbejder dog oplagt. Olde Lorenzen: *"Macht ohne Moral" – Vom KZ Husum-Schwesing zum Mahnmahl für die Opfer*. Heide, 1994. Ss. 27-28

³⁰³ Barakkerne i koncentrationslejrene var oftest af en militær standardtype, der som byggesæt hurtigt kunne opstilles.

³⁰⁴ Regninger fra forskellige lokale vognmænd til Organisation Todt vedrørende leverancer til lejren i Husum-Schwesing, dateret i perioden 23.-26. september 1944. Her er der primært tale om træ, barakker og materiale (uspecificeret). Det antages, at der ud over færdige komponenter til barakkerne også blev leveret værktøj, træ til vagttårne og diverse materiale til indhegning af lejren. Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde, BArch R 50 I /529

De fleste danskere, der blev deporteret til Neuengamme mellem den 15. september 1944 og den 12. januar 1945, blev hurtigt overført til en af de 87 udelejre³⁰⁵ for at blive misbrugt til livsfarligt tvangsarbejde. I alt blev ca. 1700 danskere deporteret til Neuengamme, hvor mange, der blev overført til udelejre, er ukendt. Forskningsbidrag, erindringslitteratur og interviews med de overlevende viser, hvilke 22 udelejre danskerne blev deporteret til: Alt Garge, Aurich-Engerhafe, Bremen-Blumenthal, Bremen-Schützenhof, Bullenuser Damm (Hamburg-Rothenburgsort), Dessauer Ufer (Hamburg-Veddel), Düssin, Hamburg-Finkenwerder, Hamburg-Fuhlsbüttel, Hannover-Ahlem, Hannover-Misburg, Hannover Stöcken, Husum-Schwesing, Meppen-Dalum, Meppen-Versen, Osnabrück (SS-Baubrigade), Porta Westfalica-Barkhausen, Porta Westfalica-Lerbeck, Schandelah, Soest (SS-Baubrigade), Spaldingstraße (Hamburg-Hammerbrook) og Wittenberge.³⁰⁶ I alt altså ca. ¼ af Neuengammes udelejre. Desuden blev de indsat i forskellige arbejdskommandoer, der blev indrettet i eller omkring stamlejren. Som nævnt, var tvangsarbejdet etableret som en central del i kz-fangernes hverdag, da gruppedeportationerne af danskere begyndte. Danskerne oplevede de to sidste faser præget af eksplosiv ekspansion og forlægninger af fanger pga. krigsudviklingen. I de følgende skal der derfor gives et overordnet indtryk af de strukturelle og historiske omstændigheder bag de danske kz-fangers funktion i udelejrene.

Årsagerne til "Det tredje Riges" behov for arbejdskraft er skildret ovenfor. De tyske nederlag fra 1943 medførte dog samtidigt en stigende modstand i de besatte lande, herunder Danmark, hvor urolighederne i sommeren 1943 kulminerede med *augustoprøret*, der medførte regeringens afgang, det såkaldte departementschefstyre og begyndende gruppedeportationer af danskere, i første omgang til Sachsenhausen, Stutthof og Theresienstadt. Den danske stat ville dog for alt i verden undgå disse deportationer og indledte forhandlinger med tyskerne omkring opførelsen af en interneringslejr på dansk grund nær den tyske grænse som erstatning for Hørserødlejren. Resultatet blev indvielsen af Frøslevlejren i august 1944.

Parallelt med forhandlingerne oprettedes de såkaldte "Jäger-" og "Geilenberg"-programmer fra marts 1944. Initiativerne skulle styrke den tyske rustningsproduktion. "Jäger"-programmet skulle genopbygge den tyske flyindustri efter en lang serie af effektive allierede

³⁰⁵ Marc Buggeln: *Arbeit und Gewalt. Das Außenlagersystem des KZ Neuengamme*. Göttingen, 2009. s. 12.

³⁰⁶ Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. ss. 147-271 samt Mogens Kragsig Jensen, Henrik Sommerund og Therkel Stræde: "De nazistiske koncentrations- og udryddelseslejre. En bibliografi over dansksproget litteratur 1933-2008". I: Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. ss. 333-346

bombardementer. "Jäger"-programmet³⁰⁷ koordinerede decentraliseringen og forlægningen af produktionen til bl.a. underjordiske og bombesikrede produktionssteder, hvortil flere udelejlige under bl.a. Neuengamme oprettedes. Forberedelserne af produktionsstederne kostede hundreder af fangers liv, bl.a. gennem udvidelse af nedlagte minegange uden sikkerhedsforanstaltninger og med sparsomt håndværktøj. Arbejdsulykker med svære læsioner eller døden til følge hørte her til hverdagen. Mindre skrammer endte grundet de stærkt mangelfulde sanitære forhold også ofte med døden pga. betændelsestilstande og et svækket immunforsvar.³⁰⁸ I dansk sammenhæng bør udelejlige Barkhausen og Lerbeck særligt fremhæves, hvor fangerne forberedte underjordiske minegange til at huse de hollandske Phillips-fabrikker, der fremstillede elektronik til fly.

Geilenberg-programmet stod for genopbygningen af olieindustrien og var opkaldt efter dets leder *Generalkommissar für die Sofortmaßnahmen beim Reichsminister für Rüstung und Kriegsproduktion mit Führervollmacht: Reparaturen und Untertageverlagerungen* Edmund Geilenberg.³⁰⁹ En decentral produktion af syntetisk brændstof (der var ikke naturlige forekomster af olie af betydning på rigsområdet) og underjordisk produktion hørte bl.a. under programmet. Fra efteråret 1944 skulle danske fanger arbejde i olieudvindingen og etableringen af brændstoflagre i flere af Neuengammes udelejlige i Hannover, Porta Westfalica og Schandelah. Rustningsindustrien benyttede også danskere som slavearbejdere i bl.a. ubådsværfter. Til disse hørte flere udelejlige, hvor Bremen-Blumenthal, Bremen-Schützenhof og Hamburg-Finkenwerder husede danske fanger.

Det var ikke rustningsindustrien, men et statsligt byggeføretagende, der prægede fangernes arbejdsforhold i Husum. Sammenlignet med de nævnte lejre gjorde lignende mekanismer sig gældende. I forbindelse med etableringen af "Friesenwall" og "Rhein-Ems"-stillingen, hvor danskere bl.a. gravede tankspærringer i Husum-Schwesing, Aurich-Engerhufe og Meppen-lejlige, blev arbejdet også udført i lyset af underernæring, primitive redskaber, manglende sikkerhedsforanstaltninger, dårlig hygiejne og ikke mindst voldsudøvelse.

³⁰⁷ Jäger henviser til jagerfly. Nazisternes utopiske plan var, at forcere produktionen af jagerfly for i sidste øjeblik at genvinde luftherredømmet, bl.a. med jetjageren Messerschmitt Me262. Flaskehalsproblemerne med forsyningen gjorde dog produktionstillene ubetydelige. Michael Thad Allen: *The Business of Genocide. The SS, Slave Labour and the Concentration Camps*. London, 2002. ss 232-239 samt Reinhold Blanke-Bohne: *"Die unterirdische Verlagerung von Rüstungsbetrieben und die Aussenlager des KZ Neuengamme in Porta Westfalica bei Minden"*, Diplomarbeit, Universität Bremen, 1984. ss. 21-24

³⁰⁸ Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det?* Bd. II. Haslev, 2001. s. 183; sml. Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. ss. 72-73. Den vanskelige eller helt fraværende sårheling var her også en følge af sulttilstanden hos fangerne.

³⁰⁹ Ernst Klee: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. Frankfurt 2003. Se „Geilenberg, Edmund“, ss. 175-176 samt Reinhold Blanke-Bohne: *"Die unterirdische Verlagerung von Rüstungsbetrieben und die Aussenlager des KZ Neuengamme in Porta Westfalica bei Minden"*, Diplomarbeit, Universität Bremen, 1984. ss. 24-28

Ud over de omtalte bygge- og rustningsprojekter udkommanderedes fangerne også til oprydningsarbejde efter allierede bombeangreb, bunkersbyggeri eller forefaldende opgaver inde i lejrene. Alt efter sundhedstilstanden eller fangens indflydelse indenfor lejrsmfundet kunne denne opnå mindre fysisk krævende arbejde, eksempelvis i lejr køkkenet, reviret eller i værksteder, hvor fangerne udførte stillesiddende, indendørs arbejde. De danske grænsegendarmer, der som uniformeret korps fik en særstilling i fangehierarkiet, blev transporteret til Alt Garge ved Lüneburg, hvor de var med til at bygge et kraftværk.³¹⁰ Tvangsarbejdets art varierede altså fra lejr til lejr og samme fange kunne derfor blive sat til forskellige former for arbejde, når denne blev forlagt mellem forskellige lejre, hvilket var almindeligt i det sidste krigså.

Deportationerne fra Danmark til Neuengamme

Transporter fra Danmark til koncentrationslejren Neuengamme

<i>Transport</i>	<i>Fra</i>	<i>Antal</i>	<i>Sammensat af</i>
14.9.1944	København	13	Politifanger ^{311*}
15.9.1944	Frøslev	195	Politiske (modstandsfolk) **
25.9.1944	Frøslev	289	Politifolk (288)(til Buchenwald) ***, Politiske (1) *
27.9.1944	København	166	„Vaneforbrydere“ ****
5.10.1944	Frøslev	198	Politiske (57) Grænsegendarmer (141) ***
8.10.1944	København	103	Asociale(?)*
20.10.1944	Frøslev	196	Politiske ***
17.11.1944	København	47	Politiske (?)*
29.11.1944	Frøslev	118	Politiske ***
15.12.1944	København	83	Politiske*
21.12.1944	Frøslev	112	Politiske ***
12.1.1945	Frøslev	226	„Asociale“ (102), Politiske (124) ***
14.1.1945	København	162	Politiske*
18.1.1945	Kiel	2	Politiske (?)*
19.1.1945	Frøslev	1	Politisk (?)*
30.1.1945	Frøslev	1	Politisk (?)
6.2.1945	Frøslev (?)	1	Politisk (?) ³¹²
13.3.1945	Frøslev (?)	8	Politiske (?)*
20.3.1945	Frøslev	1(4) ³¹³	Politisk (?)*
??.1945	Ukendt	1	Politisk(?)*
4.4.1945	Frøslev(?)	4	Politiske (?) ³¹⁴

*Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. ss. 363-396.

**Morten Ruge: *Efteraarstransporterne 1944 Frøslev-Neuengamme*. Upubliceret, 1997.

*** Henrik Skov Kristensen & Matthias Schartl: *Harrislee Bahnhof – eine“ Station auf dem Weg in die Hölle“*. Flensburg, 1996. S.19

**** Adrian Tresoglavic: "Danske "asociale" og "vaneforbrydere" i tyske koncentrationslejre: Nazistisk kriminalitetsbekæmpelse i Danmark efter 19. september 1944" i: Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre*. Odense, 2009. s. 147.

³¹⁰ Lars Bjørnboe: *Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940-1945*. København, 1970. ss.117-121.

³¹¹ Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. s. 158.

³¹² *Ibid.*, s.250

³¹³ *Ibid.*

³¹⁴ *Ibid.*

De danske Neuengamme-fangers historie begynder med deportationerne. De udgjorde langt fra nogen homogen gruppe men adskilte sig fra hinanden gennem årsagen for deportationen. Da der kun findes få kilder til deportationerne fra Danmark til Neuengamme, kan antallet af deporterede ikke fastslås præcist. Ovenstående tabel er sammensat af resultater fra Jørgen H. Barfods, Henrik Skov Kristensens og Adrian Tresoglavics forskning. Der er forskelle mellem tallene: Hvis de 288 til Buchenwald deporterede politifolk ikke medregnes, udgør summen 1643 danske fanger, hvilket omtrent stemmer overens med Ane Camilla Ruges resultat (1642).³¹⁵ Der er stor forskel på antallet af såkaldte "asociale" og "vaneforbrydere" hos Jørgen H. Barfod (371) og Adrian Tresoglavic (421). Her er det nyeste forskningsresultat valgt. Hertil skal knyttes den kommentar, at ikke alle deportationsdage er anført hos Tresoglavic. Lægges disse deportationer til ovennævnte tal, stiger antallet til 1693 fanger, hvilket stadig er et skøn, da Barfods tal delvist bygger på rekonstruerede og fragmentariske deportationslister og udsagn fra tidligere fanger. Det kan konkluderes, at ca. 1700 danskere blev deporteret til Neuengamme, hvis man ser bort fra de politifolk, der indenfor få dage blev sendt videre til Buchenwald samt de danskere, der fra andre kz-lejrkomplekser blev koncentreret i Neuengammes skandinaviske afdeling i foråret 1945.³¹⁶

Mange deporterede danskere blev forlagt til udelejre indenfor få dage efter deres ankomst. En præcis opstilling af antallet af danskere i udelejrene er ikke mulig. Der kan dog laves en grov opstilling af, hvilke udelejre deportationstransporterne fra den 14. september 1944 til den 14. januar 1945 blev fordelt på. Der findes en del gengangere i nedenstående tabel på grund af udskiftning af fanger mellem udelejrene og stamlejren. Årsagerne var bl.a. sygdom, den pågældende udelejrers afvikling eller behovet for arbejdskraft andetsteds. Dette er også årsagen til de talrige eksempler på danskere, der under deportationen ikke kun var i en, men i flere af Neuengammes udelejre.

³¹⁵ Ane Camilla Ruge: *De danske fanger i Neuengamme*. Upubliceret speciale. Københavns Universitet, 2009. S. 25.

³¹⁶ Dette er senest undersøgt hos Henrik Sommerlund: "Den skandinaviske lejr i Neuengamme 1945" i Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. ss. 215-233. Artiklen bygger på dennes speciale; Henrik Sommerlund: *Den skandinaviske lejr*. Upubliceret speciale ved Historiestudiet, Syddansk Universitet. Odense, 2007.

Fordeling af danske fanger på forskellige udelejre³¹⁷

<u>Udelejr:</u>	<u>Arbejds art</u>	<u>Fangepopulation (danskere)</u>
Alt Garge	Byggeri af et kraftværk	610(90)
Aurich-Engerhafe	Tankspærringer (Friesenwall)	2000(ukendt, mindst 2)
Bremen-Blumenthal	Rustningsindustri (værft)	1000(26)
Bremen-Schützenhof	Rustningsindustri (værft)	1000(8 ³¹⁸)
Bullenhuser Damm	Oprydningssarbejde, forarbejdning af murbrokker	1000(ca. 300) ³¹⁹
Dessauer Ufer	Oprydningssarbejde	2000(0)/1500(250) ³²⁰
Düssin	Landbrug	80(1 ³²¹)
Hamburg-Finkenwerder	Rustningsindustri (værft)	600(45)
Hamburg-Fuhlsbüttel	Oprydningssarbejde, tankspærringer	1500(ukendt)
Hannover-Ahlem	Minedrift	1200(5)
Hannover-Misburg	Byggeri af et olieraffineri	1200(27)
Hannover Stöcken	Batteriproduktion til ubåde	1500(72)
Husum-Schwesing	Tankspærringer (Friesenwall)	2500(97)
Meppen-Dalum	Tankspærringer (Rhein-Ems-stilling)	1000(100)
Meppen-Versen	Tankspærringer (Rhein-Ems-stilling)	2700(132)
Osnabrück (SS-Baubrigade)	Oprydningssarbejde	250(35)
Porta Westfalica-Barkhausen	Forberedelse af underjordisk produktion	1500(225)
Porta Westfalica-Lerbeck	Reparation af flymotorer	500(50)
Schandelah	Indvinding af olieskifter	800(72)
Soest (SS-Baubrigade)	Reparation af jernbane	504(36)
Spaldingstraße	Oprydningssarbejde	2500(ukendt)
Wittenberge	Byggeri af en kemifabrik	500(5)

Fangeforlæggningerne kan kun dokumenteres fragmentarisk, da kommandanturets lister og ordrer blev destrueret. Det præcise antal af fanger i udelejren Spaldingstraße kan fx ikke fastslås præcist, da de blev forlagt hertil fra andre udelejre i uregelmæssige tidsintervaller. De kom bl.a. fra udelejrene Dessauer Ufer, Meppen-Versen og Bullenhuser Damm, men blev også forlagt til

³¹⁷ Tallene er fra Wolfgang Benz & Barbara Distel: *Der Ort des Terrors*. Bind 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. Ss. 347-555. De danske tal er skøn efter bidrag af Jørgen H. Barfod, Morten Ruge samt Lars Bjørnboe: *Ingen kender dagen. Grænsesøgendarmen under krig og besættelse 1940-1945*. København, 1970. Gengangere kan forekomme, fx kan en fange fra Schwesing figurere i Meppen-Dalum og en fange fra Dessauer Ufer kan figurere Bullenhuser Damm.

³¹⁸ Overført fra Bremen-Blumenthal, se Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995., s. 221.

³¹⁹ Alle danske fanger fra udelejren Dessauer Ufer blev overført til udelejren Bullenhuser Damm. Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. s. 238.

³²⁰ De danske fanger blev indsat ved udelejrens anden belægning i begyndelsen af 1945.

³²¹ En fange overførtes fra Düssin, denne fange blev senere forlagt til udelejrene Dessauer Ufer og Spaldingstraße. Se Wolfgang Benz und Barbara Distel: *Der Ort des Terrors*. Bind 5. München, 2007. S. 389 og 398 samt Jørgen Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. s. 195.

stamlejren eller andre udelejre,³²² uden at der kan udledes et mønster. Andre eksempler er udelejrene Hannover-Ahlem og Husum-Schwesing. Da SS oprettede udelejren Hannover-Ahlem, blev nogle af de danskere forlagt hertil fra Hannover-Stöcken få kilometer derfra. Afstand har dog næppe spillet nogen væsentlig rolle. Da Husum-Schwesing blev lukket i december 1944, fordelte SS fangerne på flere andre lejre. Flere fanger, herunder også 12 danskere, overførtes til Meppen-Dalum ved den hollandske grænse. Tre danskere kom til Wittenberge i Brandenburg og tre andre blev sendt til en udelejr i ved Wansleben i Harzen, der var underlagt Buchenwald.³²³ Overførsler til andre kz-komplekser kunne altså forekomme, men var, bortset fra evakueringerne gennem "De Hvide Busser" i foråret 1945, relativt sjældne for danskerne.

Forskellige grupper af danskere i Neuengammes udelejre

Både arrestations- og deportationsårsagen og det sociale eller politiske tilhørsforhold spillede en rolle for ofrenes oplevelse af fangenskab. De danske fanger var derfor ikke en homogen gruppe. I Neuengamme-komplekset var der tre danske fangegrupper: Modstandsfolk (ca. 1131), såkaldte "asociale" og "vaneforbrydere" (421) og en relativt lille gruppe grænsegendarmer (141).³²⁴ Som omtalt var Neuengamme også transitlejr for danske politifolk, der hurtigt blev ført til Buchenwald, hvor de blev sat til tvangsarbejde i udelejrene og senere i værnemagtens krigsfangelejre.

Ud fra tallene undrer det næppe, at beretningerne om udelejrene præges af modstandsfolk med undtagelse af Alt Garge og Schandelah, hvor grænsegendarmerne dominerede.³²⁵ Selvom de såkaldte "asociale" og "vaneforbrydere" udgjorde ca. en fjerdedel af alle danske fanger i Neuengamme-komplekset, har gruppen næsten ikke efterladt sig beretninger om sine oplevelser. Dette kan først og fremmest forklares ud fra social baggrund og den bevidste udgrænsning af gruppen gennem de tidligere "politiske" fanger (dvs. de tidligere modstandsfolk) i efterkrigstidens mindekultur. De "politiske" fanger overtog således mange af de fordomme, som SS ønskede at suggerere overfor fangerne gennem en klassifikation af fangepopulationen.

Modstandsfolkene opfattede næsten gennemgående de "asociale" som "dårlige kammerater", hvorved manglende national solidaritet og sammenhold var den største anke.

³²² Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. ss. 192-195.

³²³ Et eksempel er Niels Aage Skov. Niels Aage Skov: *Brev til mine efterkommere*. Odense, 2000. ss. 281-320

³²⁴ Vedrørende sidstnævnte se særligt Lars Bjørnboe: *Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940-1945*. København, 1970. Ss. 63-138.

³²⁵ En oversigt findes hos Mogens Kragssig Jensen, Henrik Sommerlund og Therkel Stræde: "De nazistiske koncentrations- og udryddelseslejre. En bibliografi over dansksproget litteratur 1933-2008" i Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. ss. 337-345

Gennemgående skinner fordommene fra tiden før deportationen om de "asociale" som social gruppe klart igennem. På individplan blev der dog også rokket ved fordommene.³²⁶ Der fandtes dermed også "politiske" fanger, der udtalte sig positivt om de "asociale",³²⁷ men altid i forhold til konkrete individer. Ifølge en tidligere fange blev foragt og had mellem modstandsfolkene og de såkaldt "asociale" og "vaneforbryderne" aktivt udnyttet af SS, hvorved grupperne distancerede sig yderligere fra hinanden gennem bevidst diskriminering af sidstnævnte fra SS side.³²⁸

De "asociale" havde ikke gjort sig "fortjent" til deres skæbne gennem modstand. De følte på den anden side heller ingen skyld, der kunne begrunde deres deportation. Mange blev deporteret præventivt efter opløsningen af det danske politi og revet ud af deres hverdag. Ifølge den tidligere "politiske" fange og læge Jørgen Kieler var de, modsat modstandsfolkene, ikke bevidst om nogen risiko forud for deportationen og derfor ikke mentalt forberedt på kz-opholdet. Her var de "asociale" udsat for en endnu større psykisk stresspåvirkning, der påvirkede deres overlevelseschancer på afgørende vis.³²⁹ Den danske organisationspsykolog og tidligere fange Gunnar Hjelholt har en anden opfattelse. Han er af den overbevisning, at de "asociale" egnede sig bedre til livet i kz-lejrene, da de også før deportationen levede under hårdere sociale forhold.³³⁰

At blive kz-fange – en "socialiseringsproces"

"Til Vardes Befolkning

I løbet af dagen igaar har tyskerne begaaet et nyt ondsindet Overgreb: 200 af de 1000 fanger i Frøslelejren er sidste nat overført til Tyskland. Det er 200 af Danmarks bedste Sønner og Døtre, det er Folk, der uforfærdet har gjort Dagens Gerning for Fædrelandets Frihed, som nu sendes bort til Hitlers og Himmlers Rige. Dette Overgreb kan ikke lades ubesvaret! Svaret kan kun blive eet: Folkestrejke over Danmark. Vi proklamerer derfor Generalstrejke for Varde By og Omegn fra d. 16. d.M. fra Arbejdstids Begyndelse. Strejken vil blive afblæst af Frihedsraadet. Lad os da med samme Ro og Værdighed som tidligere vise vor Modstandsvilje og Foragt mod vore Bøddler Lad os undgaa Sammenstimling og saa vidt muligt Færdsel paa Gader og Pladser. Vi ved, at Frihedens Time er nær, men endnu er den ikke kommet. Derfor er det af afgørende Betydning, at det ikke kommer til nogen Udskejelser, hvor provokerende Tyskerne end optræder, eller om det denne gang bliver haardere

³²⁶ Jf. Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 316

³²⁷ Bl.a. Knud Wiese: *Fange i Tyskland*. København, 1945. ss. 109 ff.

³²⁸ *Ibid.*, s. 97 ff.

³²⁹ Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det?* Bind II. Haslev, 2001. ss. 181 ff.

³³⁰ Benedikte Madsen og Søren Willert: *Overlevelse i organisationen*. Aarhus, 1995. s.43

*end nogensinde at holde ud. I dette Øjeblik er den passive Modstand det værste Slag for Fjenden, - og vor Time kommer inden længe.
Send vore Landsmænd hjem fra Tyskland!
Danmarks Frihedsraad – Varde Afdelingen”.*³³¹

Klokken er 4 om morgenen denne fredag, den 15. september 1944, da fangerne i Frøslevlejren vækkes med fløjten og råb. De får besked på til at stille op i barakkens midtergang af deres barakformand. 195 navne råbes op.³³² Håbet om ikke at skulle henrettes opstår omgående, da SS beordrer fangerne til at stille op ”mit Gepäck” – altså med bagage.³³³ Bestemmelsesstedet er ukendt. Inden afgang får de lov til at pakke deres få ejendele og får tobak med på vejen af kammeraterne.³³⁴ Fangerne får ti minutter til at pakke og bliver herefter ført til SS-kantinen af tyskerne. De må ikke tale sammen, men enkelte har i hast fået skrevet breve til deres kære i barakkerne. Stemningen er trykket. Frygten for deportation er stor³³⁵ og bliver forstærket af kommandanten, SS-Sturmbannführer Philipp Hillgärtners muntre bemærkning om, at de skal til en arbejdslejr ved Hamburg, hvor de sandsynligvis vil få løn for arbejdet og udgangstilladelse om aftenen. At der var tale om deportation til en tysk kz-lejr aner de fleste uden reelt at være klar over, hvad dette indebærer.³³⁶

Frøslevlejren

Ovenstående skildring skal ses i lyset af Frøslevlejrens særlige status som dansk interneringslejr. Lederen af Frøslevlejrens Museum, Henrik Skov Kristensen, har kaldt Frøslevlejren for ”verdens mærkeligste koncentrationslejr”.³³⁷ Det skal her understreges, at Frøslevlejren ikke var en kz-lejr i organisatorisk forstand, da den ikke hørte under *Amtsgruppe D* i SS-WVHA, men var underlagt det

³³¹ Udateret flyveblad, antageligt fra dagene umiddelbart efter den 15. september 1944. Kopi i Knud Nordentofts arkiv, Historisk Samling fra Besættelsestiden.

³³² Hans S. Bruun: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. Odense, 1976. s. 31. Der er her stor tvivl om det konkrete antal deporterede ved første transport i litteraturen. Hans S. Bruun nævner 196 personer, et tal, der også er at finde hos Henrik Skov Kristensen og Matthias Scharl (1996, s. 54), Jørgen Barfod (1995, s. 159) nævner 195 personer (192 mænd og 3 kvinder) og Jørgen Kieler (2001, s. 150) nævner 199 personer (196 mænd og 3 kvinder). I afhandlingen bruges Jørgen Barfods tal, da baggrunden for dette ud fra et kildekritisk synspunkt er mest gennemskueligt. Barfod bygger således på rekonstruerede transportlister, der er blevet til på baggrund af en omfattende forskningsindsats. Dette tal er i øvrigt i overensstemmelse med Morten Ruges meget detaljerede, med desværre upublicerede rapport om *Efteraarstransporterne 1944*, der også indeholder en optælling af de deporterede og en refleksion over de tal, der tidligere har været nævnt i erindringslitteraturen. (Morten Ruge: *Efteraarstransporterne 1944 Frøslev-Neuengamme*. Upubliceret, 1997. ss. 19-20).

³³³ Vincent Lind: *Mumieskuffen*. Vojens, 1993. s. 102. Vincent Lind, senere biskop i Odense, var med den første transport til Neuengamme fra Frøslevlejren. Herfra kom han til udelejren Porta Westfalica-Barkhausen ved Minden og oplevede derfor ikke at være i udelejren Husum-Schwesing.

³³⁴ Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. s. 29.

³³⁵ Hans Mørup: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa, 2000. ss. 369-371.

³³⁶ Benjamin Mørch: *Mærket for livet. Erindringer fra fangelejr, fængsler og kz-lejre*. København, 1991. ss. 55-56

³³⁷ Henrik Skov Kristensen & Matthias Scharl: *Harreslev Banegård – en ”station på vej til helvede.”* Flensburg, 1996. S. 46

tyske sikkerhedspoliti i Danmark med vagter fra det tyske *Ordnungspolizei*, hvorfor dens officielle betegnelse var "Polizeigefangenenlager Frøslev".³³⁸ Efter de første deportationer til Ravensbrück, Sachsenhausen, Stutthof og Theresienstadt i efteråret 1943 ville de danske myndigheder undgå, at tyskerne arresterede flere danskere og sendte dem ud af landet. De danske myndigheder fik bl.a. efterretninger om de deporterede danskere gennem brevene til pårørende. Generelt gjaldt en streng brevcensur i lejrene, så Sachsenhausenfangerne fx måtte skrive to månedlige breve på tysk på 15 linjers længde på en fortrykt blanket, der ikke måtte indeholde negativ omtale af forholdene.³³⁹ Gennem breve fra de danske kommunister i Stutthof, der grundet særlige omstændigheder kun var underlagt lempelig censur, havde man i Socialministeriet og Udenrigsministeriet fået et godt indblik i forholdene i kz-lejren. Derfor kunne forsendelser af fødevarer- og tøjpakker til de danske deporterede optimeres.³⁴⁰ Socialtjenesten sendte også pakker med tøj til Theresienstadt fra december 1943 og pakker med fødevarer fra februar 1944. Pga. jødernes stilling i det nazistiske racehierarki måtte dette længe foregå uden specifik aftale med de tyske myndigheder, der først kom i stand i juli 1944.³⁴¹ De danske efterretninger om de deporterede jøder nåede et højdepunkt ved et besøg af Internationalt Røde Kors i Theresienstadt den 23. juni 1944, hvor også Sundhedsstyrelsen, Udenrigsministeriet og Dansk Røde Kors var repræsenteret.³⁴² Ghettoen var til lejligheden blevet forskønnet voldsomt og tusindvis af jøder var blevet deporteret til dødslejrene for at Theresienstadt ikke virkede overfyldt. De danske jøder måtte under trusler om dødsstraf agere glade statister i nazisternes illusion om et jødisk ghettoparadis, der endda blev foreviget som propagandafilm. Filmen viste Theresienstadt som et børnevenligt sted – reelt blev de jødiske børn, der ses i filmen og som ikke var danske, deporteret og slået ihjel kort efter optagelserne.³⁴³

Fra dansk side ønskede man at undgå flere deportationer og påbegyndte derfor forhandlinger med besættelsesmagten umiddelbart efter de massedeportationer i oktober 1943. Målet var både at undgå deportationerne, men også at hente de allerede deporterede hjem til Danmark. Repræsentanten for den danske stat, Udenrigsministeriets direktør Niels Svenningsen,

³³⁸ Henrik Skov Kristensen: "Frøslevlejren" i: Hans Kirchhoff, m.fl. (red.): *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*. København, 2002. ss. 177-178

³³⁹ Astrid Danielsen: *De danske fanger i Sachsenhausen*. Upubliceret speciale. Odense, 2009. s. 38

³⁴⁰ Hans Sode-Madsen: *Reddet fra Hitlers helvede. Danmark og De Hvide Busser 1941-45*. København, 2005. ss. 38-39

³⁴¹ Sofie Lene Bak: *Ikke noget at tale om. Danske jødernes krigsoplevelser 1943-1945*. København, 2010. ss. 94-95

³⁴² Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane: "Myter og misforståelser om deportationerne til Theresienstadt." i: *Rambam*. Nr. 17, 2008. s. 62.

³⁴³ Erwin Leiser: *"Deutschland erwache!" Propaganda im Film des Dritten Reiches*. Reinbek bei Hamburg, 1968. Ss.82-83

foreslog oprettelsen af en koncentrationslejr på dansk jord overfor den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Dr. Werner Best. Her kunne tyskerne internere de arresterede danske statsborgere. Forhandlingerne trak ud og der er delte meninger om, hvornår man nåede til enighed. Henrik Skov Kristensen (1996) taler allerede om årsskiftet 1943/1944,³⁴⁴ hvorimod Claus Bundgaard Christensen, m.fl. (2005) anfører marts 1944.³⁴⁵ Sidstnævnte støttes af Jørgen Mågård's bog om Frøslevlejren (1974), der argumenterer for, at forhandlingerne om etableringen lejren for alvor kom i gang i begyndelsen af marts efter en tysk trussel om yderligere deporteringer af danskere såfremt man fra dansk side ikke kunne skaffe plads nok i Vestre Fængsel. Mågård inddrager bl.a. omtale af forhandlingerne i de illegale blade *Nordisk Front* og *Frit Danmark* fra slutningen af marts, hvor forskellige holdninger til de danske myndigheders forhandlinger med tyskerne kom til udtryk. Forhandlingsresultatet blev en interneringslejr i Frøslev Plantage nær den dansk-tyske grænse, da Best betingede sig, at fangerne skulle kunne evakueres herfra til Tyskland i tilfælde af en eventuel allieret invasion i Danmark. Byggeriet og driften skulle finansieres af danske midler. Det tyske bevogtningspersonale kom fra Horserødlejren, der indtil Frøslevlejrens ibrugtagning var tysk fangelejr. Frøslevlejrens kommandant Hillgärtner ønskede ifølge Mågård strengere forhold for fangerne i Frøslev end dem, der havde hersket i Horserød. Det lykkedes dog Udenrigsministeriet at gennemtrumfe, at det danske fængselsvæsen, som i Horserød, skulle stå for fangernes forplejning, hvilket ikke kun medførte, at disse var yderst velnærede, men også at efterretninger om forholdene i lejren blev givet videre til både de danske myndigheder og modstandsbevægelsen. Størstedelen af Frøslev-fangerne havde allerede et længerevarende fangenskab i Horserødlejren, Vestre Fængsel og/eller andre arresthuse bag sig. Frøslevlejren blev taget i brug den 13. august 1944 efter at 741 fanger blev overført hertil fra Horserød.³⁴⁶

Fangetransporter fra bl.a. Vestre Fængsel fulgte umiddelbart efter. Særligt for dem, der havde været indsat i fængsler i månedsvis, var Frøslevlejren en forbedring. Hvor opholdet i cellen ofte var præget af ensomhed, kedsomhed og frygt for atter at blive afhørt og udsat for tortur, kunne Frøslevlejren nærmest sammenlignes med feriekoloni med udbredt socialt liv i barakkerne og god og rigelig forplejning. Hvor det i kz-lejrene lykkedes tyskerne at spille fangerne ud mod hinanden og dermed opretholde et selvforstærkende terrorsystem præget af interne

³⁴⁴ Henrik Skov Kristensen & Matthias Scharl: *Harreslev Banegård – en "station på vej til helvede."* Flensburg, 1996. S. 45

³⁴⁵ Claus Bundgaard Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen: *Danmark Besat. Krig og hverdag 1940-1945.* København, 2009. s. 662 (Første udgave 2005)

³⁴⁶ Jørgen Mågård (red.): *Fanger i Frøslevlejren 1944-45.* Haderslev, 1974. ss. 9-14.

intriger, herskede der stor harmoni i Frøslevlejren. I kz-lejrene var sult en af hovedårsagerne bag intrigerne for at sikre sig madrationer. Sult fandtes ikke i Frøslev. Her var fangepopulationen længe homogen og bestod fortrinsvist af danske modstandsfolk og personer, der var arresteret af andre politisk motiverede årsager. Såkaldt "kriminelle" og "asociale" fanger kom først til senere og fik pga. de "politiske" fangers flertal ingen reel indflydelse på hverdagen. I kz-lejrene var der allerede fra midten af 1930erne fangegrupper med forskellige arrestationsårsager, hvor de "politiske" og "kriminelle" kæmpede om magten i lejrenes fangesamfund. Fra krigsudbruddet fik de mange forskellige nationale og etniske grupper yderligere betydning for fangesamfundets polarisering, da fangerne nu også blev hierarkiseret efter race og søgte at fordele de få goder efter nationale særinteresser, bl.a. i forhold til arbejdskommandoer, hvor arbejdets sværhedsgrad varierede meget. I Frøslevlejren organiserede fangerne sig formelt efter et lignende princip med lejrledelse, barakformænd, sjakbejser, mv., men ønskede samtidigt at skabe de bedste betingelser under forudsætning af et så gnidningsfrit forhold til tyskerne som muligt. Fangernes lejrledelse stræbte derfor efter en høj grad af selvforvaltning under dække af en omfattende organisation, der bl.a. betød opstillingen af en lang række arbejdskommandoer.³⁴⁷ Man organiserede arbejdet efter at undgå overanstrengelse, bl.a. ved oprettelsen af "Gitterfussabstreicherreinigungskommando", der udelukkende rengjorde dørristene foran barakkerne.³⁴⁸

Efter den dansk-tyske aftale om Frøslevlejrens oprettelse i marts til ibrugtagelsen i august fandt der kun få mindre deportationer sted til Tyskland. Forhandlingerne synes allerede at have virket fra slutningen af januar, hvor den sidste store transport afgik til Sachsenhausen.³⁴⁹ I lyset af de gunstige forhold i Frøslevlejren i de forgangne 3-4 uger og et reelt deportationsstop på næsten otte måneder, havde begivenhederne om morgenen den 15. september 1944 derfor en desto mere chokerende virkning på fangerne.³⁵⁰ Et tysk løftebrud om deportationsstoppet havde ganske vist været frygtet, men var nu blevet alvor. Også de tilbageværende var ej længere fredet fra at blive deporteret til Tyskland og måtte fra nu af frygte at blive råbt op til transport.

³⁴⁷ Henrik Skov Kristensen & Matthias Scharl: *Harreslev Banegård – en "station på vej til helvede."* Flensburg, 1996. Ss. 48-50

³⁴⁸ P. M. Digmann: "Lejrledelse og lejrliv" i: Jørgen Mågård (red): *Fanger i Frøslevlejren 1944-45.* Haderslev, 1974. s.29.

³⁴⁹ Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne.* Gylling, 1995. s. 47

³⁵⁰ Der havde allerede været en gruppedeportation af 13 danskere til Neuengamme kort forinden, der dog næppe var kendt i Frøslevlejren, da transporten den 9. september afgik direkte fra Vestre Fængsel til Landgerichtsgefängnis i Flensburg, hvorfra fangerne blev ført videre til Neuengamme den 14. september. Se bl.a. Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne.* Gylling, 1995. s. 158. Om transporten beretter Kai Lænkholm i dennes artikel; Kai Lænkholm: "Præst som koncentrationslejr fange" i: Johannes Fosmark (red.): *Danske i Tyske Koncentrationslejre.* København, 1945. ss. 143-144

På transport

Senere på morgenen fragtedes fangerne fra Frøslevlejren til den lille jernbanestation Harrislee syd for den dansk-tyske grænse. Den korte tur på ca. 6,5 kilometer foregik på lastbiler for at undgå, at knap 200 marcherende fanger skulle vække uønsket opsigt hos civilbefolkningen. På Harrislee banegård, der reelt kun var et trinbræt, holdt et godstog med kreaturvogne og ventede på de danske fanger. Der gik et par timer inden afgang, hvor de danske fanger måtte vente stående langs jernbanen.³⁵¹ Ca. 50 personer kom i hver af togets fire vogne. Rejsen var ukomfortabel. Der var ikke plads til at ligge ned.³⁵² Der var kun en spand til toiletbesøg i hver vogn og fangerne fik kun en enkelt gang undervejs lov til at forlade toget for at forrette deres nødtørft langs banelegemet under streng bevogtning. Dette gjaldt også de tre kvinder i transporten.³⁵³ Vognene blev hurtigt snavsede, da spandene flød over og afføringen blev blandet med den sparsomme halm, der dækkede vognbunden. Varmen fra 50 mennesker afgav kondensvand, der drev ned af væggene. Ubehag og frygt demoraliserede fangerne inden deres første møde med de nazistiske kz-lejre.³⁵⁴

Toget kørte med mange stop langsomt ned gennem Schleswig-Holstein. Eneste forplejning var madpakkerne fra Frøslevlejren. Hamburg blev nået ved mørkets frembrud, hvor toget kørte ind på en godsbanegård og blev koblet sammen med andre vogne. I ukomfortable siddepositioner overnattede fangerne i kreaturvognene mens byen blev ramt af et luftangreb om natten. Frygten var stor under luftangrebet. Toget var særligt udsat, da jernbaner og godstog med forsyninger var foretrukne mål for de allierede bombetogter. Stumper af luftværnsgranater ramte vognenes tage, men ingen fanger kom noget til. Næste morgen kørte toget til Bergedorf, en af Hamburgs sydøstlige forstæder. Her rangeredes vognene om formiddagen over på en sidebane, der førte ud i Vierlande, marskområdet mellem Elbens mange forgreninger. Samme eftermiddag nåede toget efter ca. ti kilometer endestationen: Neuengammes egen lejrbanegård.³⁵⁵

Under transporten var danskerne heldigt stillede i forhold til andre nationaliteter. De var velnærede, havde madpakker og var "kun" ca. et døgn undervejs. Rejsen var forholdsvis kort sammenlignet med den franske fange Jean Le Bris beretning om en fangetransport på tre døgn fra

³⁵¹ Benjamin Mørch: *Mærket for livet. Erindringer fra fangelejre, fængsler og kz-lejre*. København, 1991. ss. 57-58

³⁵² Vincent Lind: *Mumieskuffen*. Vojens, 1993. s. 103-104

³⁵³ Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det? Personlige erindringer fra besættelsestiden i historisk belysning*. Bind 2. Haslev, 2001.

³⁵⁴ Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. ss. 31-32

³⁵⁵ Interview med Hans-Christian Rasmussen den 28. september 1991 i Christiansfeld. KZ-Gedenkstätte Neuengamme, Archiv, Oral History Project. 1583. ss. 51-54. Interviewet er foretaget af Ulrike Jensen, KZ-Gedenkstätte Neuengamme og transskriberet.

transitlejren Royallieu ved Compiègne i Nordfrankrig til Neuengamme, hvor forplejningen under det tre uger lange ophold i transitlejren havde været mangelfuld.³⁵⁶

Optagelse i kz-samfundet

Trods et forudgående fangenskab i hjemlandet oplevede modstandsfolkene det første møde med kz-lejrene som en indtræden i en anden verden. For alle nationaliteter gjaldt ofte, at en mental forberedelse på denne skæbne havde fundet sted efter arrestationen. Graden af forberedelse og mentalt overskud varierede dog efter arrestationsårsag og individuelle sociale forudsætninger. I det følgende danner teorikapitlets sociologisk funderede forestillinger om kz-lejren som vrangbillede af det omkringliggende samfund eller som et afsondret parallelsamfund baggrund for belysningen af fangernes egne oplevelser af at træde ind i kz-lejrene som *total* institution:

Da danskerne steg ud af kreaturvognene denne lørdag eftermiddag, mødtes de af råb og tyske kommandoer: "Los-Los hinaussteigen! Aber schnell! Los! Los!"³⁵⁷ Tempoet i Neuengamme var et ganske andet end i Frøslevlejren. SS skyndte på fangerne ved brug af pisk og bidske schæferhunde og tvang dem til hurtigt at stille op i en marchkolonne langs toget. At SS-mændene var bevæbnet med maskinpistoler understreger situationens alvor og mindskede fangernes lyst til flugt.³⁵⁸ Uhyggen bredte sig for alvor ved synet af de kommende medfanger, der tydeligvis havde tilbragt nogen tid i lejren. De mødtes af tavshed og sløve blikke. Danskerne så fanger i lurvet, civilt tøj, bemalet med gule kors³⁵⁹ og træskostøvler, der arbejdede med at sortere en stak fodtøj på baneterrænet. Danskerne marcherede fra den lille banegård til *Schutzhaftlager*, hvor beboelsesbarakkerne var. De gik gennem hovedporten og ind på den store appelplads. Til venstre var grønne træbarakker, der indrammedes af to store murstensbygninger i to etager. Den første af disse fik de overlevende mulighed for at stifte nærmere bekendtskab med godt et halv år senere. Bygningerne var delt op i såkaldte "blokke", der beboedes af fangerne. Hver barak var indhegnet med pigtråd. Ved enden af appelpladsen var lejrkøkkenet, der også var anbragt i en

³⁵⁶ Interview med Jean Le Bris den 29. april 1993 i Talent. KZ-Gedenkstätte Neuengamme, Archiv, Oral History Project. 1544. s. 92. Interviewet er transskriberet og foretaget af Jens Michelsen og Karin Hopp, KZ-Gedenkstätte Neuengamme.

³⁵⁷ Vincent Lind: *Mumieskuffen*. Vojens, 1993. s. 104

³⁵⁸ Hans Mørup: *På fløjen*. Aabenraa, 2000. ss.373-374

³⁵⁹ I slutningen af krigen herskede der mangel på fangetøj i kz-lejrene, så fangerne fik udleveret civilt tøj, oftest tøj fra bl.a. udryddelseslejrene i Polen. KZ-fangerne fik udleveret det ringeste tøj. Det bedste blev givet til udbombede tyske familier. Udleveringen til fangerne foregik vilkårligt hvad angik størrelser og om man fik udleveret herre- eller dametøj. Formålet med de gule kors var at sikre, at en kz-fange kunne identificeres på flugt, når denne ikke var iklædt almindeligt fangetøj. Korsene var samtidigt skydeskiver for SS. Et skud efter korset på låret var lammende, et skud på korset på bryst eller ryg var dræbende.

træbarak. Barakkerne til højre for appelpladsen husede reviret, dvs. lejrpsygehuset. Hele lejren var omgivet af pigtråd og vagttårne. Danskerne måtte vente en halv time på appelpladsen indtil de blev hentet af *Lagerältester* – der var bindeled mellem SS-forvaltningen og fangerne. Han førte dem til tøjdepotet bag reviret.³⁶⁰

Fangerne skulle nu igennem en form for ”modtagelsesceremoni”,³⁶¹ der stort set var ens i alle nazistiske kz-lejre og som kan sammenlignes med andre totale og disciplinerende institutioner. Sociologen Erving Goffman har behandlet optagelsesceremonier i et generelt perspektiv med kz-lejre, sociale forsorgsanstalter, klostre, kostskoler og lignende som eksempler. Han fremhæver ceremoniens centrale funktion, der ændrer den enkeltes identitet ved at fratage fysiske eller mentale ”ejendele”, som fx tøj, personlige genstande, men også navnet, der ved institutionaliseringen af individet erstattes med henholdsvis en uniformering af udseendet, et øgenavn (for munkenes vedkommende et nyt kaldenavn) eller et fangenummer. Et fælles træk er en symbolsk men ofte også reel nøgenhed, der udgør det første skridt ind i institutionen, og som har til formål at gøre den enkelte fysisk og mental sårbar for at ”nulstille” dennes identitet.³⁶² Ud fra Maja Suderlands tanker om habitus’ betydning for kz-fangernes ageren, kan man argumentere for, at optagelsesritualets formål var at *fratage* dem denne habitus. Hun argumenterer dog for, at degraderingen til et nummer havde den modsatte effekt på individerne, der efter at have fået frarøvet deres identitet, mindede sig selv om denne som en form for overlevelsesstrategi.³⁶³

På kort tid blev fangerne frataget deres ejendele, tøjet, ja endda kropsbeholdningen. De blev ydmyget og knækket psykisk for at blive et viljeløst, anonymt element i den gråstribede masse af fanger. Proceduren er tematiseret i en lang række videnskabelige og biografiske værker.

³⁶⁰ Knud Wiese: *Fange i Tyskland*. København, 1945. ss. 10-12

³⁶¹ Eugen Kogon: *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*. Frankfurt am Main, 1974. ss. 73-79. Her skildrer Kogon optagelsesceremonien og dens variationer overfor specifikke fangegrupper i henhold til den nazistiske raceteori. Jøder blev fx behandlet mere brutalt ved modtagelsen end ”ariske” fanger, hvor danskere til sammenligning blev behandlet forholdsvis pænt, hvilket ud fra danske fangeberetninger fra Neuengamme og andre stamlejre synes at være en generel tendens.

³⁶² Erving Goffman: *Anstalt og menneske – den totale institution socialt set*. Viborg, 2001. ss. 20-26. Goffman kalder ceremonien for ”indrulleringsprocedure” eller ”modtagelsesprocedure” og drager paralleller til amerikanske fængsler. Princippet er ens: Individet institutionaliseres gennem nedværdigelse, der skal nedbryde de adfærdsmønstre, individet har tillagt sig i livet ”udenfor murene”.

³⁶³ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. ss. 90-91. Der kan stilles spørgsmålstegn ved, om fangerne i en situation, der var præget af forvirring og frygt, havde overskud til at finde et kulturelt ”jeg” ud fra de tidligere skildrede overvejelser af Zygmunt Bauman. Identitetsfølelsen kom oftest først til udtryk ved fangernes indtræden i fangesamfundet, hvor man søgte en kollektiv identitet for at distancere sig fra andre fangegrupper og opnå en fællesskabsfølelse med sine landsmænd.

Den tidligere kz-fange og psykolog Viktor Frankl har udtalt, at det, fangerne fik lov at beholde fra deres tidligere liv efter dette indvielsesritual, kunne reduceres til den *nøgne eksistens*.³⁶⁴

Modstandsmanden Hans Schack Bruun gav i sine erindringer et nøgternt og hudløst indblik i situationen: Ved ankomsten fik fangerne frataget alt. Værdigenstande, som fx vielsesringe forsøgt skjult ved, at disse blev stoppet op i endetarmen. Herefter blev de nyankomne sendt under en enkelt kold bruser til deling. Næste trin var en ydmygende klipping og barbering, hvor fangerne blev kronraget og fik fjernet kropsbehåringen, herunder intimbehåringen.³⁶⁵ Klippingen havde forskellige funktioner og viser essensen af modtagelsesceremoniens formål: Den ydmygede og fremmedgjorde den enkelte overfor sig selv og andre ved at fjerne individuelle karakteristika som frisuren. Den udstillede individets nøgenhed overfor fremmede, der hverken kunne eller ville tage hensyn til eventuel blufærdighed.³⁶⁶ Samtidigt blev SS' frygt for sygdomme og epidemier pga. lus og lopper imødegået gennem total fjernelse af kropsbehåringen. Klippingen blev suppleret af en grundig kemisk aflusning, der ifølge fangerne sved meget. Ankomsten i lejren eksemplificerer dermed den gennemgående sammenblanding af sadisme og rationel tænkning, der senest fra Eickes "Dachauer Modell" prægede kz-systemet og et langt stykke af vejen også fremmede SS' interesse for at opretholde et effektivt terrorregime, men som i forhold til en effektiv udnyttelse af fangerne som slavearbejdere under krigen kom til at udgøre et dilemma. Her mødte de nyankomne tidligt funktionsfanger, der stod i ledtog med SS og medvirkede til ydmygelsen.³⁶⁷

Sammenlignet med skildringer fra andre nationaliteter og lejre forekommer de danske fangers beskrivelse af modtagelsen forholdsvis uddramatisk. Godt nok blev de også råbt af, herset med og ydmyget, men selve voldsudøvelsen var forholdsvis minimal.³⁶⁸ Danskeren Hans Christian Rasmussen skildrer dog, at en ældre fange blev slået hårdt af en funktionsfange under seancen. Om det var en dansker, kan ikke udledes af beretningen.³⁶⁹ Måske viser måden, de danske fanger blev behandlet på, trods de psykiske ydmygelser allerede, at danskerne var mere privilegeret i de nazistiske koncentrationslejre qua deres racetilhørsforhold.

³⁶⁴ Viktor E. Frankl: *...trodsdem ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager*. München, 2006. S. 33. Begrebet stammer fra Frankls beskrivelse af modtagelsen i Auschwitz-Birkenau. Proceduren var dog tilnærmelsesvis ens i alle stamlejre.

³⁶⁵ Hans S. Bruun: *På døds-march gennem Hitlers Tyskland*. Odense, 1976. s. 34.

³⁶⁶ Jf. Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. s. 170

³⁶⁷ Jf. Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. ss. 32-33

³⁶⁸ Jf. Paul Martin Neurath: *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald*. Frankfurt am Main, 2004. ss. 30-31 og Eugen Kogon: *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*. München, 1974. ss. 73-79

³⁶⁹ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. S. 72.

Også danskerne fik udleveret pjaltet fangetøj med gule kors. Det var brugt og bestod delvist af gammelt og beskidt civilt tøj. Udleveringen skete vilkårligt og fangerne måtte selv bytte sig tilrette for at få tålelige størrelser. Fodtøjet bestod af en slags klipklapper med træsåler. Enkelte lykkedes det for at bytte sig til bedre beklædning – forudsat, at man havde noget at bytte med, hvorved de gemte vielsesringe kom i spil. Så længe tøjet varmede, tillod fangerne sig ikke at være kritiske. Hans Bruun fik bl.a. udleveret en dametrøje – denne bar han indtil befrielsen i kz-lejren Ebensee den 7. maj 1945 (!)³⁷⁰ Påklædningen kom til at spille en afgørende rolle for overlevelseschancerne. Hvor pjaltede klæder og dårligt fodtøj måske kunne være tålelige de første dage i Neuengamme i midten af september, betød de forskellen mellem liv og død i de kommende våde og kolde måneder. Ifølge Paul Thygesen, der få dage efter blev udpeget til *Häftlingsarzt* i Husum, blev fangernes helbred i høj grad påvirket af, at de ikke kunne holde varmen i det ofte våde tøj. Det elendige fodtøj var særligt fatalt for fangerne, da vabler og sår på fødderne ikke kunne behandles i Schwesing, hvilket i sidste ende krævede dødsopfre.³⁷¹

Fangerne fik udleveret et fortløbende nummer, der erstattede deres navn og blev brugt til identifikation. Modstandsmanden Hans Mørup skrev om nummeret, at "det er det sidste lille tegn på, at man eksisterer".³⁷² Han fik tildelt nummer 50.392. Fangerne fra denne transport fik numre mellem 50.355 til 50.546, der for de fleste blev en del af deres identitet på livstid.³⁷³

Fanger i Neuengamme

Efter "optagelsesceremonien" fik danskerne de første indtryk af livet og døden i Neuengamme. Iført de nye klæder marcherede de over appelpladsen til fangebarakkerne, der i de næste dage var deres nye hjem. I gården ved ene af de barakker som danskerne blev fordelt på, var der opstillet

³⁷⁰ Hans S. Bruun: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. Odense, 1976. s. 34. At mænd fik dametøj tolkes som bevidst ydmygelse. Maja Suderland diskuterer kønsproblematikken, bl.a. at mænd blev frataget deres kønsspecifikke karakteristika. Et eksempel er æren, der i nutidens vestlige kulturkreds ikke længere spiller samme rolle som tidligere, hvor mandens typiske kønsrollemønstre dikterede, at denne skulle være i stand til at forsvare sig selv og sin familie, hvilket ikke var muligt i kz-lejrene. Udleveringen af dametøj til mænd eksemplificerer den respektløse behandling af fangerne i lejrene. Jf. Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. Ss. 114-116, 332.

³⁷¹ "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

³⁷² Hans Mørup: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa, 2000. s. 374

³⁷³ Fangenummeret er et gennemgående tema i fangeberetningerne. Suderland argumenterer for, at individets tematisering af fangenummeret er en forsvarsstrategi mod at blive degraderet fra et individ til et fangenummer. Jf. Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 91

en galge. Andre fanger fortalte, at hængninger fandt sted jævnligt. Niels Aage Skov beskrev, at døden med ét blev nærværende:

”På vores anden dag i Neuengamme blev en polsk kvinde, fra den mindre og isolerede kvindeafdeling, hængt offentligt. Hun havde en lille baby, sandsynligvis resultatet af en voldtægt, og i et desperat forsøg i at holde barnet i live, begik hun den ultimative forbrydelse, det var at stjæle et stykke brød. Der blev gjort kort proces, og kvinden blev hængt i den galge, der var opstillet i udkanten af appelpladsen.”³⁷⁴

Danskerne blev indkvarteret i mindst to barakker, blok 11 og 18. Dette skyldtes, at 98 fanger fra transporten allerede samme lørdag eftermiddag blev udvalgt til den transport, der skulle afgå til Porta Westfalica den følgende mandag. Efter på ny at have været igennem en barberings- og aflusningsprocedure blev disse fanger placeret i blok 11 for at vente på transport. Det antages, at flertallet eller måske også alle tilbageværende danskere fra samme transport fra Frøslevlejren blev indkvarteret i blok 18.³⁷⁵

Muligheden for at komme væk fra Neuengamme, der på få timer havde givet fangerne et særdeles barskt billede af koncentrationslejrlivet og rygtet om, at de ved ankomst ville komme til at blive indkvarteret på et hotel, skabte dog en bedre stemning blandt de udvalgte i blok 11. At indkvarteringsstedet ville blive hotellets nedslidte festsal og at arbejdsforholdene i Porta Westfalicas miner ville blive nogle af de hårdeste og farligste blandt Neuengammes udelejre, kunne ingen vide på dette tidspunkt.³⁷⁶ De øvrige danskere fra den første Frøslev-transport måtte dog vente i Neuengamme på deres videre skæbne, der først blev afgjort godt en uge senere, den efterfølgende tirsdag.

Hverdagen i Neuengamme var helt anderledes end i Frøslevlejren. Indkvarteringen i de overfyldte barakker var primitiv. Man delte en køje på ca. 70 centimeters bredde to og to og blev allerede efter vækningen kl. 5.30 på første morgen udsat for en ny terrorforanstaltning – den såkaldte ”Bettenbau”. Foranstaltningen havde næsten fra begyndelsen været del af kz-lejrenes hverdag. Da man tidligere stadig havde karolineternet sengetøj, skulle dette reddes efter linjerne,

³⁷⁴ Niels Aage Skov: *Brev til mine efterkommere*. Odense, 2000. s. 290. Episoden er dog ikke gengivet i andre danske erindringer, hvori der dog også henvises til hængninger; bl.a. hos Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det?* Bind II. Haslev, 2001. ss. 155-156.

³⁷⁵ Morten Ruge: *Efteraarstransporterne 1944 Frøslev-Neuengamme*. Upubliceret, 1997. (Findes i Frøslevlejrens Arkiv). S. 31; Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. S. 380; Hans Mørup: *På fløjen*. Aabenraa, 2000. S.375

³⁷⁶ Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det?* Bind 2. Haslev, 2001. ss. 156-158.

der skulle flygte. Sengetøjet skulle fremstå lige, ens og med skarpe kanter i alle køjerne. Dette blev ifølge Hans Mørup stadig praktiseret i Neuengamme i september 1944, selvom madrasserne på dette tidspunkt havde betræk af papirhessian og sengene kun var forsynet med et tyndt, gråt tæppe. Da en dansker den første morgen klagede over at skulle redde flere senge, blev han straffet med 25 stokkeslag på enden.³⁷⁷ Det blev ikke sidste gang, at straffen kom til anvendelse.

I de overfyldte barakker kunne morgentoiletten kun forrettes i al hast. Et rigtigt bad var der ikke tid til, da der snart blev kaldt til appel. Forinden blev morgenmaden, bestående af en kaffelignende væske, brød, syntetisk smagende margarine og lidt pølse, hurtigt slugt. Kaffen var antageligt et erstatningsprodukt. Herefter blev fangerne gennet udenfor til morgenappel. De blev stillet op på rækker for at blive talt op af blokældste; funktionsfangeren, der havde det overordnede ansvar for barakken. På denne post var oftest garvede tyske politiske eller kriminelle fanger. Særligt de kriminelle var korrupte og havde pga. deres privilegier og magt meget lidt til fælles med den jævne fangepopulation. Blokældste meddelte antallet af blokkens fanger til skriveren, der også var fange, ved appellen som gav det videre til en "Blockführer" fra SS. KZ-lejrforvaltningen var styret parallelt på to niveauer, da SS praktiserede en selvforvaltning hos fangerne, der refererede til forskellige instanser i SS-administrationen. Fx refererede fangernes "Blockältester" til "Blockführer" hos SS og "Lagerältester" refererede til kommandanten. Funktionsfangerne blev dermed frivilligt eller ufrivilligt SS-mændenes forlængede arm. Her skal også nævnes de fanger, der var læger i revirerne. I de store lejre var de underlagt SS-læger. I udelejrene kæmpede de ofte med inkompetente SS-mænd af lav rang, der sjældent havde en militær sanitetsuddannelse.

Danskerne lærte hurtigt at tilpasse sig lejrens særlige adfærdsregler. Man måtte ikke være anderledes eller vække opsigt. Gennem særlige kendetegn som udseende eller handicap, skilte man sig ud i den grå masse af fanger. Dem, der på bare den mindste måde var anderledes, risikerede kapoernes eller SS' interesse. Danskeren Hans Christian Rasmussen fik en lussing af blokældste fordi han ikke kunne sige sit fangenummer højt og tydeligt på tysk. Herved blev brillerne, som han ellers havde fået lov til at beholde, ødelagt. Rasmussen var stærkt nærsynet og derfor handicappet, da han ikke kunne se, når der kom en tysker. Derfor var han ikke i stand til at stå ret hurtigt nok og risikerede prygl, som han herefter også modtog ved flere lejligheder.³⁷⁸

³⁷⁷ Hans Mørup: *På fløjen*. Aabenraa, 2000. s. 378, Hans S. Bruun: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. Odense, 1976. s. 37.

³⁷⁸ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Ss. 74-76

Lejrens forfærdelige lugt er et gennemgående tema i erindringerne. Den er svær at formidle og beskrive og blev ofte nævnt i forbindelse med en stemning af frygt og angst. Tanken om tusinders angstsved under utilstrækkelige hygiejniske og sanitære forhold blandet med krematorieskorstenens røgfane, mados af tynd kålsuppe, kogt på fordærvede råvarer samt lugten af en pløret jordbund, som i dag bedst kendes fra sommerens hyggelige men regnfulde festivaller, formidler næppe kz-lejrenes lugt fuldt ud. Forskellige lugte blev af tidligere fanger forbundet med de traumatiske oplevelser i kz-lejrene. Hans Christian Rasmussen beretter om, at han som murer og fliselægger måtte vende om i døren, hvis han skulle arbejde i et hjem, hvor der blev kogt kål. Som dreng havde han godt kunnet lide kålroer, men kunne ikke længere spise dem efter sine oplevelser i kz-lejrene, hvor den ofte fordærvede kål var hovedbestanddelen af lejrkosten.³⁷⁹

Danskerne, der senere blev sendt videre til Husum, opholdt sig i Neuengamme i omkring 1½ uge og blev her brugt til tvangsarbejde. Hans Christian Rasmussen var med til at bære mursten til det ene af de to stenhuse, der senere rummede de skandinaviske fanger før evakueringen med "De Hvide Busser".³⁸⁰ Hans S. Bruun arbejdede sammen med andre i Klinkerwerk og skubbede tunge tipvogne med ler til teglstensproduktionen. Han skildrer en episode, hvor han sammen med Einar Røen, Niels Brodersen Nielsen³⁸¹ og andre skulle bære en stor stak madskåle fra en jernbanevogn til lejren. Undervejs blev gruppen jagtet af en SS-mand, der morede sig med at skubbe til fangerne med sin karabin. Da Røen, der endnu ikke fuldt ud havde tilpasset sig forholdene, forsøgte at forklare SS-manden, at de ældre ikke kunne løbe så stærkt, blev han slået i gulvet med geværkolben og fik efterfølgende yderligere prygl. Bruun fortæller, at SS-manden bandede på dansk. Det er dog ukendt, hvem danskeren var.³⁸²

Ankomsten til Husum

Mens man i Danmark fejrer kongens 74års fødselsdag, udtages mellem 1000 og 1500 fanger til transport i Neuengamme denne tirsdag den 26. september 1944. Transporten er sammensat af forskellige nationale grupper af fanger. De største nationale grupper består af hollændere, franskmænd og russere. I transporten er også er 81 danskere, som var kommet med den før

³⁷⁹ Ibid., Bd. III. s. 7

³⁸⁰ Ibid. Ss. 76-77

³⁸¹ Både Einar Røen og Niels Brodersen Nielsen var født i 1886, dvs. hhv. 57 og 58 år, da episoden fandt sted. Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. s. 366-367.

³⁸² Hans S. Bruun: *På dødsræd gennem Hitlers Tyskland*. Odense, 1976. s. 38.

omtalte transport fra Frøslev.³⁸³ Fangerne ved ikke andet, end at de skal på transport. Destinationen er ukendt.³⁸⁴ Bevogtet af et stort kontingent af SS-vagter med hunde bliver de læsset op i kreaturvogne, hvor de skal sætte sig på gulvet med benene over kors. Der er 50 fanger i hver vogn, så pladsen er trang, da gulvets midte igen skal holdes fri til en vagtpost. Toget kører via Hamburg, Itzehoe og Friedrichstadt til Husum, for herfra at fortsætte ad den i dag nedlagte bane mod Flensburg. Den fører dem lige forbi baraklejren, der netop er blevet indrettet til kz-lejr. Rejsen varer ca. seks timer, hvilket efter datidens målestok og jernbanenettets tilstand taget i betragtning er hurtigt. Undervejs er der stilhed og fangerne må ikke røre sig. Da de stiger ud af toget i Schwesing ved femtiden om eftermiddagen,³⁸⁵ er det svært at få blodomløbet i benene i gang efter den timelange akavede skrædderstilling i togvognene. I Husum venter fem SS-mænd samt ca. 100 marinesoldater. Da fangerne ankommer til udelejren, foretager SS-mændene en magtdemonstration på en russisk fange, der får 25 slag på enden uden angivelse af årsag.³⁸⁶

³⁸³ Antallet af fanger, der blev sendt med den første transport varierer mellem 1000 og 2000 fanger i de tidligere fangers beretninger. Det kan dog udledes af flere beretninger, at 1000-1200 fanger var med denne første transport, således at der mellem den 26. september og den 16. oktober blev sendt yderligere 300 fanger til lejren. Den franske fange Marcel Dionot anfører således, at han var med en transport fra Neuengamme til Schwesing bestående af ca. 400-500 fanger den 27. eller 28. september, hvor der ved ankomsten allerede befandt sig fanger i lejren. (se afhøring af den franske tidligere fange Marcel Dionot den 11. november 1970 hos landsretten i Hamburg. BArch B162/27990, Bl. 469). Da SS brændte de officielle transportlister i foråret 1945, kan eksakte tal for transporterne ikke fastlægges og de ofte upræcise vidneudsagn lader sig derfor ikke verificere. Køkkendagbogen for Husum-Schwesing lejren er først påbegyndt den 16. oktober og angiver antallet af fanger til at være præcis 1500 den dag, hvorfor det forekommer usandsynligt, at der blev sendt flere fanger til Husum med den første transport end dette tal. Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum. BArch NS/4/NE. Det er endvidere usikkert, hvornår selve udvælgelsen af fanger hændte. Morten Ruge anfører, at dette allerede skete om søndagen og at transporten fandt sted mellem den 25. og 26. september. Dette har dog ikke kunnet belægges gennem de tilgængelige kilder, der gennemgående taler om en kort rejsetid i dagtimerne. Morten Ruge anfører, at der var 79 danskere med transporten, mine egne studier, som bygger på krydsreferencer mellem Ruges og Jørgen Barfods lister, oplysninger fra fangeberetninger samt Frihedsmuseets Modstandsdatabase, giver dog 81 danskere i Husum med fangenumre begyndende med 50.000; dvs. politiske fanger fra transporten den 15. september fra Frøslev til Neuengamme. Morten Ruge: *Efteraarstransporterne 1944 Frøslev – Neuengamme*. Upubliceret, 1997. s. 37. (Original i Frøslevlejrens arkiv), sml. Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. ss. 364-367. At udvælgelsen fandt sted et par dage før den egentlige transport, understøttes af franskmænd Jean Le Bris beretning. Le Bris fortæller, hvordan han sammen med nogle franske medfanger nogle dage før transporten til Husum blev overført til kælderen i den ene stenbygning (Blok 21 og 24) for at blive deporteret herfra, hvilket tyder på en isolering af fangerne inden transport, som for de danskere, der tidligere var blevet deporteret til Porta. Det kan dog ikke dokumenteres, at de danske fanger blev indespærret samme sted forud for transporten til Husum. Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1544, Le Bris, Jean

³⁸⁴ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1559, Nobel, Gerard

³⁸⁵ Spørgeskema, Hansen, Jørgen. Frihedsmuseet 30C-10.230

³⁸⁶ Spørgeskema, Kjelstrup, Helge. Frihedsmuseet 30C-10.388

Jernbanesporet ved Schwesinglejren. En barak skimtes til højre. Foto: Jørgen Poulsen 1950. Aabenraakredens arkiv, Landsarkivet for Sønderjylland

Efterfølgende er de nye beboeres første opgave at fylde en papirsæk med halm, der til lejligheden er blevet kørt dertil og ligger i en stor stak. Den fyldte sæk er fangerens madras i barakkernes køjesenge, i Husum er de kun i to etager, i Neuengamme var der tre.³⁸⁷ Denne luksus, der betød, at de snart afkræftede fanger ikke skulle bruge yderligere energi på at klatre op i den øverste køje, hidrørte sandsynligvis fra lejrens tidligere anvendelse. Da yderligere 1000 fanger senere kommer til lejren, bliver antallet af liggepladser dog til en ulempe, der først udlignes i takt med, at fangerne hurtigt mister legemsvægt og derved får lettere ved at dele køjen. Nattero var dog en luksus, der ikke eksisterede i koncentrationslejren. Fangerne oplevede derfor også hurtigt lejrens daglige chikaner. En måde at chikanere fangerne på var at vække dem om natten ved at give luftalarm. Dette var meningsløst, dels fordi der aldrig kom fly, der angreb lejren ved disse alarmer, og dels fordi der ikke var noget beskyttelsesrum i lejren. Det eneste fangerne skulle var at stå ved siden af deres senge, indtil alarmen på et tidspunkt blev afblæst af SS. De udmattede fanger fik efter en time lov til at gå i seng, men risikerede efter nogen tid igen at blive udsat for "luftalarm" samme nat. Om morgenen skulle fangerne rede deres senge, hvilket i koncentrationslejrene også var en form for chikane og hvor fangerne blev straffet hårdt, når ikke sengene blev redt ordentligt. Da der

³⁸⁷ Hans Mørup: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa, 2000. ss. 381-383

var tale om halmmadrasser og primitive tæpper, der i Husum på grund af fangernes helbredstilstand, den dårlige hygiejne og de elendige sanitære forhold hurtigt blev meget snavsede, gav det næppe megen mening at rede køjesengene, så betrækkenes mønstre flugtede. Hertil brugte man brædder, der samtidigt sikrede, at madrasser og tæpper kunne rettes ud på en måde, at de blev pænt kantede.³⁸⁸ At den såkaldte "Bettenbau" stadig blev praktiseret i en udelejr under primitive forhold i efteråret 1944 siger noget om, at den såkaldte "Dachau-model" stadig blev praktiseret på dette tidspunkt. I forhold til den tidligere omtalte diskussion af begrebet "Vernichtung durch Arbeit", kan man altså gennem både "luftalarm" og "Bettenbau" argumentere for, at SS' ideologiske doktrin blev prioriteret langt højere end en effektiv udnyttelse af fangernes arbejdskraft i forhold til anlæggelsen af "Friesenwall". At fangerne var ordentligt udhvilede til at kunne arbejde var således ligegyldigt, så længe de fysisk og psykisk kunne knækkes gennem meningsløse disciplinære foranstaltninger.

Hans Mørup beretter, at de danske fanger ved ankomsten til Husum første gang fik at vide, at de som ariere var privilegerede. De måtte bo sammen i samme stue i barakkerne. Da de i første omgang er 81 mand, deles de i to hold, som fordeles på to stuer i henholdsvis blok I og IV. Mørup er i den gruppe, der kommer til at bo i blok IV. Gruppen består udelukkende af modstandsfolk fra Syd- og Sønderjylland.³⁸⁹ I denne blok bliver præsten Aage Dahl fra Horsens stueældste. Blokældste var ifølge Dahl derimod en "asocial", antageligt tysker, der havde været tjener og havde sadistiske tilbøjeligheder. Dem lod han dog ikke gå ud over danskerne, men derimod særligt hollænderne. Dette kan tolkes som endnu et tegn på, at danskerne nød en form for særbehandling i lejren, men viser samtidigt fangesamfundets hierarki på baggrund af nationalitet og arrestationsårsag.³⁹⁰

At måtte bo sammen med sine kammerater fra modstandsbevægelsen, folk, man kendte hjemmefra og som man deler en fælles kulturel referenceramme med, var et privilegium og har givetvis spillet en afgørende rolle i forhold til muligheden for at overleve på godt og ondt. Solidaritet indenfor gruppen og en stærk kulturel selvforståelse, som den ses hos Hans Mørup, har her været en central overlevelsestrategi. Samtidigt ligger heri dog også kimen til en polarisering af fangesamfundet, som fra SS' side var fuldt ud tilsigtet. Argumentet herfor er, at danskerne ved

³⁸⁸ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. s. 7

³⁸⁹ Hans Mørup: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa, 2000. s. 383.

³⁹⁰ Aage Dahl: "Schwesing" i: Anders Georg: *I tysk fangenskab*. København, 1945. s. 91

ankomsten udråbes til "ariere" og gøres til en elite i lejrens racehierarki. Andre nationaliteter gøres dermed mindreværdige og der skabes dermed grobund for misundelse. Ved at give de danske modstandsfolk mulighed for at danne en stærk gruppeidentitet, skabes en "dem-og-os"-mentalitet, der har en skepsis og naturlig distance til andre fangegrupper som konsekvens. I det følgende skal der derfor løbende gives eksempler på, hvorledes danskerne så på andre nationale fangegrupper, men også hvordan disse opfattede danskerne.

Der skal her gøres nogle bemærkninger om de danske modstandsfolks baggrund for deportationen til Husum-Schwesing for at forstå dennes betydning for deres skæbnefællesskab i lejren. Sammenholdes de første deporterede danskeres fangeberetninger, der også forholder sig til tiden umiddelbart før arrestationen og deportationen og sammenlignes disse med relevant forskningslitteratur samt de data, der kan udledes af Frihedsmuseets Modstandsdatabase, tegner der sig et tydeligt mønster. En tilbundsående analyse af modstandsfolkenes interne relationer med særlig henblik på deres skæbnefællesskab før arrestationen vil dog blive meget omfattende og ligge udenfor afhandlingens forskningsfelt. Interessant er dog, at transporten fra Frøslevlejren til Neuengamme den 15. september særligt domineres af modstandsfolk fra Københavnsområdet (Region VI) og Sønderjylland (Region III) samt enkelte fra Sjælland (Region V) og Midtjylland (Region II). Øvrige regioner, herunder Nordjylland (Region I) er i mindre grad repræsenteret. Årsagerne hertil kan findes i, at man i foråret 1944 optrevlede specifikke modstandsgrupper og organisationer i de pågældende områder, hvor særligt sabotagen mod Callesens Motorfabrik og Hamag i Aabenraa kan fremhæves. Denne fik fatale konsekvenser for optrevlingen af særligt modstandsgrupperne i Aabenraa, Varde og København, hvor Holger Danske 2 var direkte involveret i sabotagen. Her er det vigtigt at fremhæve, at de forskellige modstandsgrupper og -netværk ofte var internt forgrenede og at der også forefandt et vist overlap indenfor organisationerne. Dette er med til at forklare, hvorfor andre grupper også blev ramt, skønt de arresterede gjorde hvad de kunne, for ikke at stikke deres kammerater under de ofte brutale forhør. Aage Trommer skriver således, at optrevlingen af modstandsbevægelsen i Syd- og Sønderjylland havde været en sådan succes, at chefen for det tyske sikkerhedspoliti og Sicherheitsdienst i Danmark, Otto Bovensiepen sendte en rapport herom til Berlin.³⁹¹

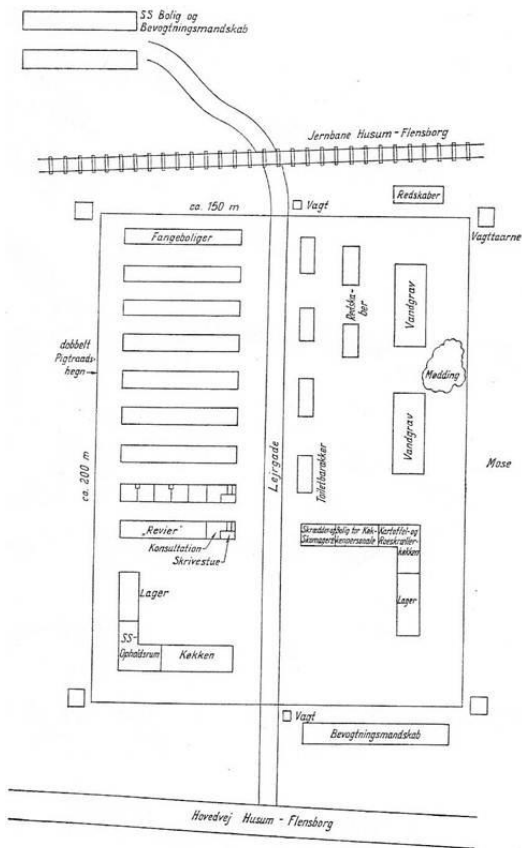
³⁹¹ Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbillede*. Odense, 1973. s. 159. Særligt den tidligere Husum-fange Hans Mørup og den tidligere Barkhausen-fange Jørgen Kieler berettede reflekteret om de personer, som de var frihedskæmpere sammen med, hvor især Jørgen Kieler beskæftiger sig med Gestapos optrevling af store dele af modstandsbevægelsen i regionerne III og VI som følge af

Arrestationerne fandt ikke kun sted på baggrund af denne ene aktion, men den må nævnes som en af Gestapos største succeser i perioden med betydning for deportationen den 15. september. Interessant er i denne henseende måske ikke så meget, at de arresterede modstandsfolk blev optrevet organisationsvist og kom hinanden ved under fangenskab på dansk jord, men snarere, at man valgte at deportere så mange af dem til Tyskland i en så stor samlet gruppe den 15. september 1944 og tilmed efterfølgende at fordele dem i primært to udelejre; Barkhausen og Schwesing. Dette stred på mange måder imod det heterogene princip om babylonisk forvirring i lejrene, da det jo i princippet gødede jorden til mulig intern solidaritet og modstand overfor gerningsmændene. Hvorfor SS prioriterede således, kan ikke dokumenteres, da mulige kilder må antages at være destruerede før Neuengammes rømning. Mulige forklaringer er dog, at det administrativt var lettere at fordele indkomne transportere på få lejre ud fra listerne over nytillkomne og at man hurtigst muligt ville indsætte de friske kræfter ved tvangsarbejdet i udelejrene. For fangerne selv havde det dog stor betydning, at de var sammen med folk, de kendte i forvejen under udelejrenes barske betingelser.

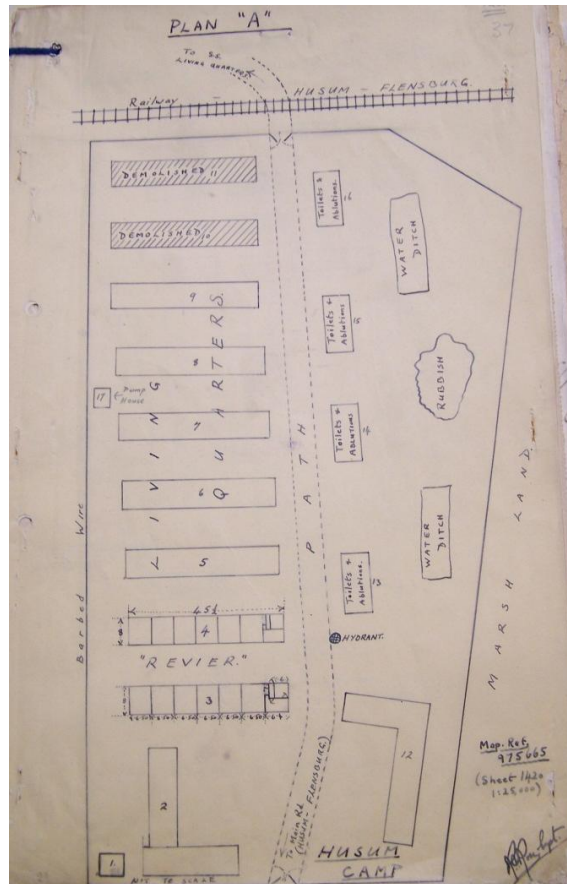
Fangerne måtte nu finde sig til rette i de nye omgivelser. I Neuengamme var deres fangetilværelse begyndt i en stor stamlejr præget af systematiserede volds- og ydmygelsesrutiner, der her var blevet skabt gennem seks år. Den var påbegyndt i 1938 af en personkreds, der allerede var rundet af kz-systemet i andre lejre som fx Sachsenhausen, som Neuengamme i begyndelsen havde hørt under. Allerede fra starten havde det fysisk hårde tvangsarbejde været en fast del af fangernes brutale dagligdag, da kz-lejren var indrettet i forbindelse med et teglværk. Det daglige samspil mellem tvangsarbejde, vold og ydmygelse var derfor del af Neuengamme-kompleksets virksomhedskultur, hvilket også afspejlede sig i SS' og kapoernes ekspertise i at oprette og drive udelejre med udnyttelse af fangernes slavearbejdskraft for øje. Samtidigt må dog konstateres, at forholdene i de enkle udelejre ikke var ens, men varierede efter faktorer som tvangsarbejdets karakter og udelejrens rammebetingelser (herunder indendørs eller udendørs arbejde).³⁹²

sabotagen i Aabenraa den 4.-5. februar 1944. Referencer til andre frihedskæmpere og modstandsarbejdet findes dog i den ene eller anden form i de fleste beretninger. Frihedsmuseets Modstandsdatabase er ikke konsekvent i angivelsen af, hvilken region de enkelte personer tilhørte, dette kan dog antages gennem bopælen. Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det?* Haslev, 2001. Bd. 1. s. 89 ff., Bd. 2. ss. 15-78; Hans Mørup: *På fløjen*. Aabenraa, 2000. ss. 271-356. Nationalmuseet: *Frihedsmuseets modstandsdatabase*. URL: modstand.natmus.dk Citeret den 22. december 2016.

³⁹² Detlef Garbe, m.fl.: "Neuengamme Stammlager" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. Ss. 315-317. Marc Buggeln: *Arbeit und Gewalt. Das Außenlagersystem des KZ Neuengamme*. Göttingen, 2009. Ss. 16-17.

Husumlejren. Udekommendo til Neuengamme. (Skitseret efter hukommelsen).

Kort over lejren. Til venstre: Paul Thygesens kort, tegnet efter hukommelsen og gengivet i erindringsbogen Læge i tyske koncentrationslejre. Kortet blev brugt som bevismateriale i det britiske retsopgør. Til højre: Kaptajn Ronald Walter Rose's kort fra besøget i Husum i foråret 1946, bemærk de to fjernede barakker øverst til højre. The National Archives, WO 235/302.

Schwesing var forholdsvis lille, meget primitiv og havde aldrig før været i brug som kz-lejr. De fysiske rammer var dog fuldt ud tilstede: Her var ni fangebarakker, hvoraf en i begyndelsen fungerede som lejrpsygehus, en vinkelformet barak, der primært var forvaltningsbygning for SS, endnu en vinkelformet barak, der husede et snedkerværksted, det såkaldte kartoffelskrælleri; fangekøkkenet og andre lejrinterne arbejdskommandoer samt toiletbarakker med vaskefaciliteter og redskabsrum. Disse bygninger var omgivet af to rækker pigtrådshegn, mellem hvilke der var strøet hvidt kalk for at bevogtningspersonalet bedre kunne se fanger i tilfælde af flugtforsøg. I hvert hjørne af lejren var der opstillet et vagttårn med projektører. Udenfor pigtråden forefandt der endvidere beboelsesbarakker til SS og marineinfanteriet. Det er muligvis disse, der kort før fangernes ankomst blev tilføjet til den oprindelige lejr fra slutningen af 1930'erne, da fangerne gennemgående beskriver deres egne barakker som gamle og nedslidte.³⁹³

³⁹³ Regninger fra lokale vognmænd til Organisation Todt vedrørende leverancer til lejren i Husum-Schwesing, dateret i perioden 23.-26. september 1944. Her er der primært tale om træ, barakker og materiale (uspecificeret). Det antages, at der ud over færdige

Koncentrationslejrhierarkiet og dets aktører

Det var dog ikke kun rammebetingelserne, men særligt lejrens aktører, der kom til at præge fangernes oplevelse af kz-lejren. I princippet agerede alle på en måde med hinanden indenfor det lokale kz-samfund. Det var dog først og fremmest de dominerende aktører, SS-mændene, marineinfanteristerne og kapoerne, der definerede lejrhverdagen og derfor også efterlod sig et blivende indtryk hos de overlevende. Det var dem, der dagligt udøvede volden og gennem deres handlinger direkte eller indirekte gjorde sig til herrer over liv og død blandt de svagere aktører i kz-samfundet, der uundgåeligt blev deres undersåtter ved ankomsten i lejren. Kun de færreste fanger kendte dog til disse aktørgruppers baggrund under opholdet i lejrene. Det man vidste, var oftest opsnappet på rygtebasis eller gennem få, mellemmenneskelige samtaler. Dette begrundes derfor også, hvorfor de forskellige aktørgrupper ofte beskrives som grupper i stedet for individer og hvor disse, såfremt de skildres med navns nævnelser, ofte kun bringes i sammenhæng med konkrete gerninger eller tydelige karaktertræk. Denne analyse stræber efter kort at beskrive aktørernes baggrund, hvor det er muligt. En dyberegående karakteristik af gerningsmændenes baggrund tages dog først op i de kapitler, der omhandler retsopgøret efter koncentrationslejren.

Kun de færreste fanger kom ind under huden på deres bødler og blandt fangerne var det oftest kun de mest ressourcestærke, der fik indsigt i deres psyke ved det senere retsopgør. Undtagelsen kunne være enkelte funktionsfangers særlige patron-klient forhold med en SS-mand, der særligt i kz-systemets slutfase fra SS-mandens side blev indledt ud fra en forventning om, at den pågældende fange i tilfælde af et tysk nederlag ville udtale sig positivt om sin patron til sejrherrene. Fangerne fik dog ofte kun et meget fragmenteret indtryk af den specifikke SS-mand. Eksempler på denne form for forholdsvis fortrolige bekendtskaber mellem ofre og gerningsmænd findes i beretninger fra mange kz-lejre; mest kendt er disse nok gennem beretninger af Eugen Kogon³⁹⁴ (om SS-lejrlæge i Buchenwald Erwin Ding-Schuler) og Miklós Nyiszli³⁹⁵ (om Josef Mengele, SS-lejrlæge i Auschwitz). Også for udelejren Husum-Schwesing findes et lignende forhold mellem SS-kommandanten Hans Griem og dennes personlige oppasser Zdzislaw Sokól. Lejrens samtid og de forskellige grufulde tematikker skildres i det følgende primært ud fra et

komponenter til barakkerne også blev leveret værktøj, træ til vagttårne og diverse materiale til indhegning af lejren. Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde, BAArch R 50 I /529.

³⁹⁴ Eugen Kogon: *Der SS-Staat. Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. München, 1974. S. 142 ff.

³⁹⁵ Miklós Nyiszli: *Auschwitz: An Eyewitness Account of Mengele's Infamous Death Camp*. New York, 1960.

offerperspektiv for at tydeliggøre fangernes oplevelse af kz-lejren. Gerningsmændenes personlige karakteristika skildres i det følgende kun i det omfang, det giver mening at tegne et indledningsvist billede af deres bevæggrunde. En dybere analyse af motiverne henlægges dog så vidt muligt til kapitlerne om det efterfølgende retsopgør, hvor gerningsmændene også kommer til orde i det omfang, det giver mening. En undtagelse er dog Hans Griem, der flygtede under det britiske retsopgør i 1946 og døde under de vesttyske forundersøgelser i 1971. Mange af Griems karaktertræk skildres ret præcist i fangeberetningerne som en årsag til, hvorfor forholdene i udelejren Husum-Schwesing var så ekstreme. Her er en dyberegående skildring af Griems baggrund og personlighed derfor valgt som indledning til en beskrivelse af lejrhierarkiets aktører.

SS – toppen af lejrhierarkiet

”De fanger, der ikke kan holde til livet her, har ingen berettigelse i det nye Europa, og de kan lige saa godt dø straks som senere. Det er ingen forsørgelsesanstalt her, og jeg vil rekvirere noget nyt fangemateriale (Häftlingsmaterial), - og saa bliv mig i øvrigt fra livet med Deres falske humanitære vrangforestillinger.” (Hans Griem til Paul Thygesen i koncentrationslejren Husum-Schwesing, efteråret 1944)³⁹⁶

Disse ord sagde den 42årige SS-Untersturmführer Hans Griem til den daværende fangelæge Paul Thygesen, der påpegede de katastrofale sanitære forhold i Schwesing-lejren og det deraf hurtigt stigende antal indlæggelser af dødeligt syge fanger på reviret. Den menneskeforagtende udtalelse faldt sandsynligvis i slutningen af oktober 1944, hvor forholdene for fangerne i lejren kraftigt forværredes som følge af overbelægning uden de nødvendige sanitære og forplejningsmæssige tilpasninger. En lignende udtalelse skal være faldet overfor den franske lejrlæge Clement Marot i Ladelund, da denne spurgte, om ikke fangerne skulle have en ugentlig hviledag. Andenhåndskilden beretter her, at Griem var ligeglad – også hvis 500 fanger skulle dø – han behøvede kun at tage telefonen for at få dem erstattet.³⁹⁷ Udtalelserne levner altså ingen tvivl om, at Griem var den ubestridte hersker i udelejrens ekstreme mikrosamfund. Sammenlignes hans udtalelser med Falk Pingels diskussion af forholdene for kz-fangerne i systemets sidste fase, er der tale om et generelt menneskesyn fra gerningsmændenes side. Griem er således repræsentativ for andre SS-mænd i samme position i andre lejre. Udtalelserne skal placeres i den interessekonflikt, der herskede mellem kz-lejrenes to modsatrettede formål i perioden: Udryddelse af ideologiske modstandere

³⁹⁶ Hans Griem er her citeret af den danske fangelæge Paul Thygesen i dennes beretning om oplevelserne i tyske koncentrationslejre umiddelbart efter befrielsen; Paul Thygesen: ”Læge i koncentrationslejr” I: Johannes Fosmark (red.): *”Danske i tyske koncentrationslejre”*. København, 1945. ss. 194-195

³⁹⁷ Afhøring af den franske tidligere fange Louis Chiccarello den 6. november 1970 hos landsretten i Hamburg. BArch B162/27990, Bl. 465

og udnyttelse af kz-fanger som slavearbejdere til krigsvigtige formål. Pingel påpeger, at SS med den generelle ressourceknaphed som argumentation betragtede fangerne som mindreværdige arbejdsslaver, der til enhver tid kunne erstattes. I stedet for at forbedre fangernes forplejning og muligheder for lægelig behandling med henblik på at kunne udnytte deres arbejdskraft bedre, tilførte man derfor hellere nye "ressourcer" i form af det "Häftlingsmaterial"³⁹⁸ som Griem omtalte i ovenstående citat og lod dermed tusinder af mennesker gå til grunde fordi det var dem umuligt at tilpasse sig kz-lejrenes ekstreme og menneskeforagtende forhold.³⁹⁹

Dette paradoks perspektiveres endnu klarere gennem den tidligere diskussion af validiteten af Wolfgang Sofskys begreb *absolut magt*: Der tages ikke hensyn til arbejdskraften, der kan realisere "Friesenwall"-projektet og dermed potentielt modvirke en invasion af de fjender, som systemet til slut ønsker at vinde over og inkludere i sin egen totale magtsfære. Arbejdskraften bliver derimod en "brug-og-smid-væk"-vare. Skønt Griems citat indeholder en ideologisk reference (det nye Europa), er ideologiske og rationelle mål, som genopdragelse af fangerne eller optimal udnyttelse af deres ressourcer for at vinde krigen, sekundære eller ikke eksisterende. Som hos Sofsky reduceres tvangsarbejdets formål til simpel voldsudøvelse og udryddelse af fanger – ikke til reelt at udnytte deres ressourcer til at opnå "den endelige sejr". Fortolkes citatet gennem Pingel og Sofsky, bliver det tydeligt hvorfor kz-lejren i Schwesing repræsenterer højdepunktet for de nazistiske kz-lejres radikaliseringsproces: På dette tidspunkt er den ekscessive og hensynsløse voldsudøvelse blevet et formål i sig selv – løsrevet af de oprindelige ideologiske og pragmatiske årsager til systemets eksistens, som er blevet sekundære for aktørerne. Som tidligere anført kan man dog samtidigt også argumentere for, at den hensynsløse anvendelse af magt og terror lavpraktisk tjente det formål at skabe frygt og afmagt blandt fangerne og dermed at spare på de i forvejen begrænsede bevogtningsressourcer. Både den teoretiske og den pragmatiske forklaringsmodel udelukker dog ikke nødvendigvis hinanden.⁴⁰⁰

Ovennævnte episode er hverken første eller sidste eksempel på skildringer af Hans Griems embedsudøvelse i forskellige kz-lejre. Citatet har dog megen udsagnskraft i forhold til en

³⁹⁸ Dette var åbenbart Griems yndede betegnelse for de koncentrationslejr-fanger, han havde råderetten over. Udtrykket findes således også gengivet hos Hans Christian Rasmussen. Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. s. 12.

³⁹⁹ Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978. s. 134

⁴⁰⁰ Se tillige diskussionen i afsnittet *Koncentrationslejren som rammebetningelse for sociale strukturer hos Wolfgang Sofsky*. Samt diskussionen af begrebet "Vernichtung durch Arbeit" i afsnittet *Udryddelse gennem arbejde* ovenfor.

karakteristik af Griems menneskeforagtende syn på fangerne. Ordet ”menneskeforagt” kan hurtigt virke meget stærkt og måske endda en smule svulstigt. I forhold til SS-gerningsmænd og kz-lejre er det måske endda blevet lidt af en floskel. I forhold til Hans Griem er ordet dog en meget præcis og bogstavelig beskrivelse af hans syn på de fanger, han havde ansvaret for. Sammenholdt med senere vidneudsagn og retsdokumenter tegnes et portræt af en egoistisk, magtsyg men også uligevægtig person. Samtidigt skabes et billede af en overbevist nazist, der avancerede til at være en betroet og driftssikker medarbejder i kz-systemet – en mand, der flere gange blev sendt ud for at løse omfattende opgaver og som leverede varen uden hensyntagen til menneskeliv. At Griem fik ansvaret for fangeindsatsen ved befæstningsanlægsarbejderne i Nordfriesland og senere langs den hollandske grænse i en periode, hvor krigssituationen spidsede til for tyskerne, tolkes herfra som en stor tillidsvisning mod Griem fra dennes foresattes side og som i nogen grad står i kontrast til den ofte læste skildring af en sadistisk alkoholiker. Griem var en af de SS-mænd i kz-systemet, der kunne sit håndværk. Gennem sin brutale fremfærd og sit uberegnelige væsen forstod han at skabe frygt i fangesamfundet. Som hans personlige oppasser Zdzislaw Sokól bemærkede 25 år senere: *”(...)er schuf derartige Verhältnisse im Lager, daß andere Mordeten.”*⁴⁰¹

Forholdene, som Griem var med til at skabe, var måske endda med til at forklare hans effektivitet. Den - om end ikke absolutte, så dog ekscessive magt uden hensyntagen til menneskeliv - skabte resultater gennem terror. Grunden til, at Griem ud fra et SS-perspektiv var en succes var måske netop, at han fik realiseret systemets ideologiske projekter som i dette eksempel *Friesenwall* – udryddelsen af fangematerialet var her en sekundær, ja måske endda ønsket sideeffekt. Men hvem var denne Hans Griem? Kilderne til Griems liv før karrieren i kz-systemet er få. Blandt de vigtigste er hans egne vidneudsagn i forbindelse med senere retsopgør, der dog på flere områder kendetegnes af uoverensstemmelser. Som supplement hertil kan nævnes de SS-dokumenter, der dokumenterer hans karriere med meget sparsomme oplysninger, som delvis verificerer og delvis stiller spørgsmålstejn ved Griems egne forklaringer. Der kan derfor her kun gives et overordnet indblik i Hans Griems liv og karriere. Kilderne giver ikke mulighed for en tilbundsående analyse af hans baggrund og motiver, men kaster lys over en ideologisk funderet personlighed og dermed en mulig forklaring på de ugerninger, han begik i flere kz-lejre.

⁴⁰¹ Afhøring af Zdzislaw Sokol den 7. januar 1970 i Warszawa. BArch B162/27989, Bl. 364.

Hans Griem ca. 1960 efter original i Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/28001

Den 12. maj 1902 føder Frieda Griem en søn. Hun er gift med urmageren Karl og familien bor i Spandau, en bydel i Berlin. Frieda og Karl giver deres søn navnet Hans Otto Hermann Walter. Han vokser op i et Berlin, der på dette tidspunkt er hovedstaden i det tyske kejserrige. Tyskland rustet op, landet har stormagtsambitioner og ønsket om et imperium, der kan måle sig med det britiske er stort. Få dage efter sin syv års fødselsdag får Hans en lillebror. Da Hans er 12 år gammel bryder Første Verdenskrig ud. Den varer til han er 16, en periode i opvæksten, der ikke mindst grundet puberteten og dermed også i forhold til ydre påvirkninger i særlig grad præger et menneskes senere liv. Hans kommer i lære som mekaniker og er efterfølgende efter eget udsagn næsten uafbrudt i beskæftigelse efter han har afsluttet sin læretid.⁴⁰²

Da Hans er 21 år melder han sig ind i den paramilitære organisation *Stahlhelm*. Dermed bekender han sig aktivt til et nationalt, stærkt højreorienteret politisk ståsted. *Stahlhelm* var oprindeligt grundlagt i kølvandet af Første Verdenskrig som en organisation, med det formål at sikre de tyske krigsdeltageres anerkendelse (under udgrænsning af jødiske krigsdeltagere) og som forherligede kejserrigets nationalkonservativt-imperialistiske verdensanskuelse. Organisationen stod således også i direkte opposition til den demokratiske Weimarrepublik og fungerede som bevæbnet partimilitær for det tysknationale folkeparti (DNVP). Det tyske nederlag efter Første Verdenskrig affødte flere nationalistiske og højreekstremistiske organisationer og partier i 1920ernes Tyskland. Et af dem er NSDAP, der på det tidspunkt, hvor Griem bliver medlem af *Stahlhelm* kun befinder sig i opstartsfasen og i en kortere periode bliver forbudt som følge af et mislykket kupforsøg i München i november 1923. Sidst i 1920erne vokser partiet sig større, vælgertilslutningen vokser støt og partiet får politisk indflydelse. Hans Griem melder sig ud af

⁴⁰² KZ Gedenkstätte Neuengamme - Archiv - Staatsarchiv Hamburg - Staatsanwaltschaft Hamburg - 147 Js 24/68 Griem I og II. S. 22 ff.; Skrivelse fra politiet i (Vest)Berlin til Anklagemyndigheden i Hamburg i forbindelse med efterforskningen af Hans Griem, dateret 20. 3. 1951. Staatsanwaltschaft Hamburg, 14 Js 2065/51 Griem, Hans. Kopi fra Staatsarchiv Hamburg i Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Originalen kunne ikke fremskaffes ved forespørgsel.

Stahlhelm i 1930. Den 1. oktober 1930 melder han sig ind i NSDAP og får medlemsnummeret 319.125. Senest på dette tidspunkt – mere end to år før Hitler udnævnes til rigskansler – er Hans Griem bekendende nationalsocialist med partibogen i orden.⁴⁰³

Samtidig med arbejdet som mekaniker og medlemskabet af *Stahlhelm* stifter Hans Griem familie. I 1928 gifter han sig med den 20årige Erna og parret får en søn i 1933. Samme år deltager Griem i NSDAP's rigspartidag i Nürnberg. Efter at have forladt *Stahlhelm*, sandsynligvis i forbindelse med medlemskabet af NSDAP, er det en kvalificeret antagelse, at Griem må have savnet kammeratskabet i et uniformeret korps. Han bliver SS-medlem den 1. august 1931 og får det lave medlemsnummer 15.390. Dermed bliver han en "Alter Kämpfer", der har været medlem af SS før nazisternes magtovertagelse og som berettiger ham til at bære en særlig uniformsvinkel, der demonstrerer dette tilhørsforhold. Denne status har med al sandsynlighed haft afgørende indflydelse på Griems karriere og anseelse i SS-apparatet. På årsdagen for München-kuppet bliver Griem den 9. november 1935 forfremmet til SS-Untersturmführer.⁴⁰⁴

Den 7. januar 1940 er en skelsættende dag. Griem bliver efter eget udsagn indkaldt til Waffen-SS. Desværre kan de første år af hans karriere kun dokumenteres fragmentarisk gennem kilderne og den tidligere forskning, da oplysningerne herom stammer fra Griems egne vidneudsagn og hans SS-personaledossier. Han udtaler dog selv at være blevet stationeret i Łódź som en del af 12. Totenkopffregiments 5. kompagni. Her angav Griem at være blevet "uddannet". Hvad uddannelsen konkret bestod i, fremgår ikke af forklaringen, ej heller, hvad Griem foretog sig i Łódź. Det er dog sandsynligt, at Griem her blev uddannet til vagttjeneste i forbindelse med byens store jødiske ghetto. Griem var i Łódź i en periode, hvor ghettoen blev indrettet i byens mest nedslidte kvarterer, som blev hegnet ind med pigtråd og fra den 1. maj 1940 var blevet totalt lukket af fra omverdenen. Dette forværrede sammen med en planlagt overbefolkning og dårlige sanitære forhold hurtigt levebetingelserne for de herboende jøder. Disse blev i perioden i stigende grad også misbrugt som tvangsarbejdere i industrien. Griem selv angiver at have fået ordre på at blive forflyttet til Norge i efteråret 1940. Denne ordre må dog ifølge ham selv være blevet ændret,

⁴⁰³ Bundesarchiv, Außenstelle Berlin-Lichterfelde BArch (ehem. BDC) SSO, Griem, Hans, 12.5.1902; Se tillige: Bernd Ulrich: "Stahlhelm" i: Wolfgang Benz, Hermann Graml og Hermann Weiß: *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München, 2007. S. 812

⁴⁰⁴ Bundesarchiv, Außenstelle Berlin-Lichterfelde BArch (ehem. BDC) SSO, Griem, Hans, 12.5.1902. Foruden den særlige uniformsvinkel opnåede Griem også en række andre udmærkelser i løbet af sin karriere. Af hans SS-dossier fremgår således, at han tillige var berettiget til at bære følgende udmærkelser: SS-Zivilabzeichen nr. 9.909, Totenkopfring, SA-Sportabzeichen (Bronze), Reichssportabzeichen (Bronze), Kriegsverdienstkreuz II. Klasse mit Schwertern samt Eisernes Kreuz II. Klasse.

da Griem i stedet blev forflyttet til Neuengamme. Marc Buggeln anfører, at Griem allerede skal have været del af Neuengammes vagtmandskab fra juni 1940. Dette vil give mening i forhold til den tyske funktionsfange Michael Müllers beretning om, at han sammen med ca. 60 Jehovas Vidner var blevet forlagt til udelejren Darß-Wieck i december 1941 og at Griem skulle have ledet denne lejr. Udsagnet har dog ikke kunnet verificeres gennem andre kilder eller publikationer. Første registrering af Neuengamme som tjenestested fremgår først af Griems dossier til den 25. juni 1942. Han blev forfremmet til SS-Untersturmführer den 21. juni 1942 og blev igen forfremmet til SS-Obersturmführer den 30. januar 1943, altså på tiårsdagen for nazisternes magtovertagelse. I Neuengamme skal Griem i en periode have fungeret som 2. Schutzhaftlagerführer fra slutningen af 1942. Kilderne omkring Griems karriereskifte fra Łodz til Neuengamme tillader dog ikke entydige konklusioner om hans karrierevej, da hans SS-personaledossier er udfyldt meget fragmentarisk.⁴⁰⁵

Når man forsøger at afdække Hans Griems biografi, bliver det hurtigt klart, at det særligt er de mere forholdsvis ukontroversielle faktuelle oplysninger vedrørende hans barn- og ungdom, samt de meget konkrete forbrydelser i krigens slutfase, man kan finde oplysninger om. Dette har den logiske forklaring, at Griem ikke var interesseret i at belaste sig selv og at de vidner, der havde været Griems ofre og overlevede kz-lejrene, ofte først blev deporteret hertil på et sent tidspunkt. Spørgsmålet er samtidigt, om Griem først befandt sig i en mere prominent position hos fangerne, da han blev *Stützpunktleiter* og dermed blev den centrale figur i lejrhierarkiet. Dette understreges af den generelle observation, at tidligere kz-fanger i deres beretninger om opholdet i forskellige udelejre oftest erindrer kommandantens, lejrførerens eller i enkelte tilfælde blokførerens navne, hvorimod navne på SS-mænd i lavere positioner kun sjældent huskes med mindre der opstår særlige relationer mellem disse og deres ofre. Den danske SS-mand Kurt Niels Mikkelsen er et sådant eksempel, der optræder i enkelte danske fangers erindring grundet den nationale fællesnævner, mens hans person ikke finder genklang hos andre fangegrupper. Om Griems tid i Neuengamme-udelejren Hannover Stöcken findes der kun få og mangelfulde kilder. På grund af SS' grundige destruktion af Neuengammes forvaltningsarkiv bygger nutidens viden om, at

⁴⁰⁵ Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27988 Bl. 203; Alan Adelson & Robert Lapidés (red.): *Łodz Ghetto. Inside a Community under Siege*. New York, 1989. Ss. 30-90. Der er således en række paralleller mellem betingelserne for beboerne i de jødiske ghettoer i det tyskbesatte Polen i krigens begyndelse og koncentrationslejrsystemet i krigens anden halvdel, både hvad angår den i bogen tematiserede selvforvaltning men også i høj grad i forhold til slavearbejde. Nazisterne forstod således allerede at anvende jøderne som slavearbejdsstyrke på dette tidspunkt, inden disse blev myrdet i udryddelseslejrene (for Łodz's vedkommende primært den nærliggende udryddelsesanstalt Kulmhof). Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, kopi af Staatsarchiv Hamburg 147 Js 24/68 Griem I & II, vidneudsagn af Michael Müller den 16. 8. 1965; Marc Buggeln: *Arbeit und Gewalt*. Göttingen, 2009. s. 408.

Griem i en periode gjorde tjeneste i Stöcken som såkaldt lejrfører på sparsomme oplysninger fra de senere retsopgør, hvori der kun findes få beskrivelser af hans konkrete handlinger i lejren. Historikeren Hans Hermann Schröder, der har beskæftiget sig intensivt med Stöcken-udelejren, bruger kun godt en halv side på Griems tjenestetid ud fra senere vidneudsagn i forbindelse med det britiske retsopgør. Af fangerne blev Griem også her skildret som en fordrunken SS-mand, der behandlede fangerne med stor brutalitet og i øvrigt ikke stod i høj kurs hos akkumulatorfabrikkens civile ledelse på baggrund af sin opførsel. Ser man på den tyske retsopgørssag vedrørende udelejren Hannover-Stöcken i forbundsarkivet, så drejer den sig primært om krigsforbrydelser, der er begået af andre SS-mænd under evakueringen af fangerne i krigens sidste dage; dvs. på et tidspunkt, hvor Griem for længst gjorde tjeneste i andre udelejre.⁴⁰⁶

Det er kun muligt at rekonstruere dele af Hans Griems biografi. Hans egne vidneudsagn, der kendetegnes af unøjagtigheder, modsigelser og undladelser, giver ikke et egentligt billede af hans tanker og motiver. Mange spørgsmål står ubesvaret hen. Griems barndom og familiens sindelag må forblive ubelyst. Årsagerne til hans indtræden i *Stahlhelm*, *NSDAP* og *SS* kan kun rudimentært begrundes med tidens strømninger, der radikaliserede mange unge mænd politisk. Hvorfor Griem allerede tidligt befandt sig på den yderste politiske højrefløj står ubesvaret hen. Kun lidt vides om hans privatliv ud over at han havde været gift, havde fået to børn og under krigen tillige holdt sig en elskerinde. At han tit var beruset i tjenesten er kendt gennem flere beretninger, men om der var tale om en egentlig alkoholisme kan ikke dokumenteres. Om det store alkoholforbrug skyldes trangen til at dulme koncentrationslejrens daglige realiteter eller skal findes tidligere i Hans Griems liv lader sig ikke fastslå. Man kan måske argumentere for, at alkoholismen og dens ukendte årsager var et menneskeligt træk hos den ellers så perfekte nazist, der dog desværre kun forstærkede hans sadistiske tilbøjeligheder. Griem må dog qua sin baggrund have nydt en hvis respekt blandt sine foresatte og har haft et positivt omdømme. Ellers ville han ikke være blevet gjort til leder af udelejrene Husum-Schwesing, Ladelund og senere Meppen.

⁴⁰⁶ Hans Hermann Schröder: "Das erste Konzentrationslager in Hannover. Das Lager bei der Akkumulatorenfabrik in Stöcken" i Rainer Fröbe, m.fl. (udg.): *Konzentrationslager in Hannover. KZ-Arbeit und Rüstungsindustrie in der Spätphase des Zweiten Weltkriegs*. Bind 1. Hildesheim, 1985. ss. 69-70. Schröder benævner i artiklen Hans Hermann Griem for Herbert Griem, dette kan dog skyldes, at forfatteren har overtaget en benævnelse fra et af vidneudsagnene. Ud fra tidspunktet, beskrivelsen af Griem, dennes SS-rang og en sammenligning med det øvrige tilgængelige kildemateriale er der dog ingen tvivl om, at der er tale om samme person; sml. Retsopgørssagen vedrørende udelejren Hannover-Stöcken i Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg BArch B162/15334

Oprettelsen af lejren i Ladelund betød tillige, at fangerne i det daglige kom til at se mindre til Hans Griem, der fra nu af primært opholdt sig i Ladelund og kun lejlighedsvis kom til Husum.⁴⁰⁷ Terroren mod fangerne fra kapoernes og SS' side blev dog ikke mindre af den grund. Som stedfortræder for Griem tiltrådte i stedet den 51 årige SS-Oberscharführer Emanuel Richard Eichler, medlem af NSDAP siden 1930. Eichler havde fra 1933 været lokal repræsentant for den nazistiske enhedsfagbevægelse *Deutsche Arbeitsfront*, der frem for at varetage arbejdernes tarv og rettigheder skulle forme den tyske arbejder gennem propaganda og tilfredsstille denne gennem tilbud om fritidsaktiviteter (gennem underorganisationen *Kraft durch Freude*). Man kan altså argumentere for et stærkt forankret ideologisk sindelag, der allerede var stærkt udpræget før Eichler blev indkaldt til SS, antageligt i 1943 i en alder af knap 50 år. Eichler kom fra et civilt erhverv som caddie i en golfklub i Hamburg.⁴⁰⁸ Det er sandsynligt, at Eichlers alder og påståede svage hjerte gjorde det oplagt at anvende ham til tjeneste i koncentrationslejrene, hvor han efter eget udsagn fra marts 1943 gjorde tjeneste i Oranienburg, Groß-Rosen og Herzogenbusch. Hjertet var ifølge Eichler årsagen til, at han i disse lejre arbejdede som telegrafist og derfor ikke udførte vagttjeneste indtil han den 1. oktober 1944 kom til Husum som stedfortræder for Griem, en funktion, som han særligt kom til at varetage efter ibrugtagningen af Ladelund-lejren en måned senere.⁴⁰⁹ Paul Thygesen beskrev her Eichler som

*" (...)en gammel forbenet, men relativt uskadelig lille nazist (...) som havde sat sig til opgave at omvende og bevare os nordboere for "Riget" og Førerens ideologi. Han betragtede os som vildledte ariere, der blot skulle overbevises og retledes for at blive virksomme komponenter og støtter i det fremtidige euro-afri-asiatiske storrum."*⁴¹⁰

Modsat mange af Husum-Ladelund udelejrkompleksets SS-mænd fulgte Eichler ikke Griem til Meppen-Dalum lejren i begyndelsen af 1945 men blev i stedet lejrfører i udelejren Neesen-

⁴⁰⁷ Dette underbygges bl.a. af Paul Thygesens vidneudsagn i forbindelse med Neuengamme IV-processen. „Record of Proceedings in the Case of Klingler, Eichler and Schneider, tried at Hamburg from 11th to 21st of March 1947“. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4, WO 235/303 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁴⁰⁸ „Record of proceedings in the case of Klingler, Eichler and Schneider tried at Hamburg from 11th to 21st March 1947.“ Ss. 35-36. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/303 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁴⁰⁹ Eichlers tjenestepapirer mangler i Bundesarchiv, således at hans levnedbeskrivelse er rekonstrueret ud fra de oplysninger, han selv gav i forbindelse med de britiske afhøringer efter krigen. Disse er dog meget detaljerede, særligt med henblik på datoer, som Eichler omhyggeligt gengav i sin forklaring, selvom der ud fra andre vidneudsagn, der dog ikke refererer til konkrete datoer for Eichlers ankomst, kan være en usikkerhed om i hvor vidt denne først ankom til Husum i forbindelse med Ladelunds oprettelse en måned senere. „Disposition of Emanuel Richard Eichler“ 1. maj 1946. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4, WO 235/302 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁴¹⁰ Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. s. 53

Lerbeck i Porta Westfalica-udelejrkomplekset. De nærmere omstændigheder herfor kendes ikke, men kan have hængt sammen med, at Eichler kan have kendt udelejrkompleksets *Stützpunktleiter* SS-Obersturmführer Hermann Wicklein, der tidligere havde været adjutant i koncentrationslejren Herzogenbusch, hvor Eichler som telegrafist tillige arbejdede i forvaltningen.⁴¹¹

Udsnit af Josef Klinglers Detention Report efter anholdelsen. Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme efter original i The National Archives Kew, WO 309-1771.

Griems egentlige stedfortræder og højre hånd synes dog at have været SS-Rottenführer Josef Klinger, der fungerede som Rapportführer. Det forekommer, at de to mænd havde et godt professionelt forhold, der bl.a. gjorde, at Klinger efter Husum-lejrens afvikling fulgte Griem til Meppen. Klinglers biografiske oplysninger er rimeligt veldokumenterede; nok særligt, fordi han modsat sin forsatte Hans Griem kom til at bøde for sine ugerninger i kz-systemet. Særligt tjenesten i Husum-Schwesing og senere Meppen-Dalum skulle få fatale konsekvenser for Klinger, der efter kapitulationen blev arresteret af britiske styrker i Großensee nordøst for Hamburg og her var meget meddelsom omkring sin baggrund. Klinger, en ca. 172 cm høj mand med rødbrunt hår, grå øjne og et busket overskæg, var født den 24. februar 1904. Han var folketysker fra Rumænien. Hans forfædre var udvandret fra Schwaben i det sydvestlige Tyskland. I sit civile liv havde Klinger været landmand i landsbyen Iacea Mare, der for folketyskerne hed Großjetscha.

⁴¹¹ Reinhold Blanke-Bohne: *Die unterirdische Verlagerung von Rüstungsbetrieben und die Aussenlager des KZ Neuengamme in Porta Westfalica bei Minden*, Diplomarbeit, Universität Bremen, 1984. ss. 163-164. Vedrørende Hermann Wicklein og Porta Westfalica-udelejrkomplekset se tillige Jens-Christian Hansen: *“Hic Mortui Vivunt – skæbner i Neuengammes udekommando Porta Westfalica-Barkhausen*. Upubliceret speciale, Syddansk Universitet Odense, 2008.

Landmandsgerningen havde været afbrudt af militærtjeneste i den rumænske hær mellem december 1939 og november 1940. Hvornår præcist Klingler lod sig hverve til Waffen-SS står uklart, men ifølge de oplysninger, de britiske myndigheder var i besiddelse af ved Klinglers arrestation, gjorde han tjeneste som SS-Schütze (den laveste SS-rang) ved SS-Totenkopf-Wachbataillon Oranienburg, 9. Kompagnie fra den 8. november 1941 til den 16. januar 1942. Om sin karriere i Waffen-SS udtalte Klingler sig modsigende. Under den senere britiske retssag mod Josef Klingler påstod hans forsvarer således, at Klingler var blevet tvunget ind i Waffen-SS efter at være flygtet fra sin hjemegn. Da Klingler blev forhørt af en britisk efterforsker ti måneder forinden berettede derimod han meget åbenhjertigt om sin tjenestetid i kz-systemet, hvor der heller ikke var tale om nogen form for tvang forud for rekrutteringen. At Klingler skulle være flygtet forekommer samtidigt underligt, da Rumænien i efteråret 1941 var på aksemagternes side og der ud fra fronternes udvikling umiddelbart ikke skulle have nogen grund til en sådan flugt på dette tidspunkt. Det var således først efter en aftale mellem Rumænien og Tyskland i maj 1943, at de folketyske rumænske mænd blev indkaldt til tysk krigstjeneste. De nærmere bevæggrunde for, at Klingler lod sig hverve til Waffen-SS lader sig ikke afdække, men han har som folketysker antageligt meldt sig frivilligt. I alle egne af Europa var det normalt, at folketyskerne kunne melde sig til tysk krigstjeneste. At Klingler med en alder på 38 år kom til at gøre tjeneste i kz-systemet er ligeledes ikke unormalt i takt med at de eksisterende tyske SS-dødningshoved-vagtbataljoner blev sendt i kamp på Østfronten som følge af Ruslandfelttoget. Briterne havde således meget detaljerede oplysninger om Klingler efter kapitulationen: Efter tiden i Oranienburg fortsatte Klingler tjenesten i Dachau mellem den 17. januar og den 18. marts 1943, hvor han den 1. januar 1943 blev forfremmet til SS-Sturmmann. Karrieren fortsatte ved SS-Totenkopf-Wachbataillon Neuengamme, hvortil Klingler kom den 19. marts 1943. Her gjorde han tjeneste i udelejrene Salzgitter-Drütte mellem den 19. marts 1943 og den 26. april 1944 for at vende tilbage til stamlejren mellem den 27. april og den 1. oktober. Den 2. oktober kom Klingler til Husum, hvor han var til lejren lukkede den 27. december. Mellem den 28. december 1944 og den 3. januar 1945 opholdt Klingler sig i stamlejren indtil han den 4. januar ankom i Meppen-Dalum sammen med Hans Griem og et ukendt antal tidligere Husum-fanger. Her var Klingler indtil den 4. april. Efter få dages ophold i stamlejren blev Klingler del af "Kampfgruppe Weber", en enhed, der blev opstillet af SS-bevogtningspersonale fra udelejrene. Om han her var involveret i egentlige kamphandlinger vides

ikke, men enheden bevægede sig ifølge Klingler nordpå, altså væk fra fronten. Klingler blev arresteret af briterne den 7. maj 1945 og derefter interneret i de tidligere kz-lejre Sandbostel og Esterwegen. Hans videre skæbne skal der kommes tilbage til i kapitlet om retsopgøret. Klinglers SS-karriere er skildret udførligt her for at vise, at han ikke blot var en tilfældig folketysker, som var blevet tvangsrekrutteret i krigens sidste måneder, men derimod var rundet af at have gjort tjeneste i tre store kz-lejres vagtbataljoner, inden han kom til Husum. At have gjort tjeneste i Sachsenhausen, hvor hovedsædet for IKL lå, og Dachau, hvor Dachau-modellen og den deraf følgende skoling af kz-vagterne var opfundet, har givetvis præget Klinglers tjenesteopfattelse.⁴¹²

Griem, Eichler og Klingler var Husum-lejrens centrale SS-mænd. Hvor mange SS-folk, der præcist gjorde tjeneste i Husum og Ladelund, hvorimellem der har været et vist overlap i personalet, er uvist. Det kan ej heller fastslås, hvem der har gjort tjeneste i lejrene på hvilke tidspunkter i deres korte eksistens. Kildekritisk betragtet undrer det næppe, at der findes flest oplysninger om de SS-mænd, der blev arresteret efter krigen. De øvriges navne og baggrund kan kun gengives fragmentarisk. SS-mændene, der havde bedst kendskab til deres kolleger, angav oftest ikke hinanden. De britiske efterforskere måtte derfor ofte indhente oplysninger gennem SS-mændenes ofre, der som nævnt sjældent kendte meget mere end deres bødlers efternavne.

SS-Oberscharführer Friedrich Otto Dörge var lejrens *Verwaltungsführer* og uddannet købmand; en oplagt forudsætning for at kunne beklæde dette hverv. Han var ca. 30 år gammel, ca. 180 cm høj, mørkebrunt hår, atletisk bygget med meget hår på brystet og pæne hvide tænder. Han blev beskrevet som gift og meget intelligent. Han var en af de soldater, der var blevet overført til SS fra Luftwaffe i 1944, hvor han havde været Oberfeldwebel og deltaget i felttogene mod Rusland og Frankrig og her var blevet såret. Dörge havde også været *Verwaltungsführer* i Luftwaffe. Som forvaltningsfører havde Dörge ansvaret for bl.a. forplejningen, beklædningen og forvaltningen af fangernes eventuelle ejendele samt lejrens økonomiske mellemværender med omverdenen. Tillige havde han det overordnede ansvar for driften af lejrkøkkenet. I lyset af

⁴¹² Begrundelse for anke af Josef Klinglers dom, dateret 29. marts 1947. WO 235/302, JAG 224. The National Archives, Kew; „Disposition og Josef Klingler“, dateret 17. maj 1946. WO 235/302, JAG 224. The National Archives, Kew; ”Detention Report; Klingler, Josef” War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). WCG (NWE) [War Crimes Group (North West Europe)] Detention Reports. Kisters-Krafft. WO 309/1771, Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme efter original i The National Archives, Kew. Der er foretaget en søgning efter de mistænkte i sagen i KZ-Gedenkstätte Neuengammes mikrofilmarkiv, der rummer en kopi af de originale dokumenter i The National Archives, Kew. Her er det efter intensiv søgning kun lykkedes at finde en *detention report* på Josef Klingler. En *detention report*, eller tilbageholdelsesrapport er et skema, der er udfærdiget umiddelbart efter arrestationen af den mistænkte, hvoraf hans baggrund og fysiske karakteristika fremgår i stikordsform i et fortrykt skema. Til Klinglers tilbageholdelsesrapport var der vedlagt en kort maskinskrevet liste med tjenestesteder i koncentrationslejrsystemet.

fangernes utilstrækkelige forplejning og dårlige beklædning havde Dörge medskyld i de dødsfald, der skete i hans tjenestetid. Antageligt fik Dörge ligesom sin kollega Georges, en ca. 22årig mørkeblond SS-Unterscharführer med drengestemme, som hverken de britiske eller vesttyske myndigheder efter krigen kunne finde fornavnet på, primært tjenestested i Ladelund efter lejrens oprettelse. Da Husum-Schwesing og Ladelund var et fælles støttepunkt med fælles administration ændrede dette dog ikke på spørgsmålet om ansvar. I Ladelund skal denne Georges ifølge Griems personlige oppasser Sokól have fungeret som Rapportführer og Blockführer i lejren.⁴¹³

Også efternavnet på en SS-Rottenführer Uhling, der skal have haft ansvar for lejrskøkkenet og lige som Klingler være fulgt Griem til Dalum, bringes i forbindelse med Husum- og Ladelund-lejrene. Oplysningerne fra briternes eftersøgningsrapport og vidneudsagnet fra det senere retsopgør tillader dog ingen egentlig personkarakteristik.⁴¹⁴ Oplysningerne om særligt Georges og Uhling siger altså meget om, hvor lidt fangerne reelt kendte til deres bødler. For SS-mændene havde det retrospektivt set været klar fordel kun at være på efternavn og røbe så lidt om sig selv som muligt. De undgik retsforfølgelse. En tysk fange erindrede endvidere en dansk SS-mand, der talte dansk med de danske fanger i lejren.⁴¹⁵ Umiddelbart efterlod sig denne mand nærmest ingen spor blandt vidneudsagnene overfor de britiske og tyske efterforskere og retsmyndigheder. Han blev dog retsforfulgt alligevel i Danmark. Det kommer vi tilbage til.

Marineinfanteriet

De ca. 100 marinesoldater, der udgjorde den ydre bevogtning omkring koncentrationslejren og på arbejdspladserne, forblev anonyme for fangerne og kom ej hellere til at spille nogen rolle i de senere retsopgør. Da de foretog den ydre bevogtning, havde de sjældent personlig kontakt til fangerne. Deres opgave var bevogtningsopgaver udenfor pigtråden, mens terroren indenfor blev

⁴¹³ BA Berlin NSDAP-Zentralkartei E 158, Friedrich Otto Dörge, 18.9.1912 samt „Wanted Report: Dörge, Friedrich Otto.“ Og „Wanted Report: Georges“. Udateret. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew. Sml. Marc Buggeln: „Ladelund“ i Wolfgang Benz & Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 5. *Auschwitz, Hinzert, Neuengamme*. München, 2007. Ss. 467-470. „Disposition of Zdzislaw Sokol“ Udateret. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Dalum, and Versen Concentration Camps, Germany: report and investigation by War Crimes Investigation Unit (WCIU). WO 309/1146. The National Archives, Kew.

⁴¹⁴ Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/28987, Bl. 29 Afhøring af Michael Müller 16. 8. 1965; „Wanted Report: Uling“. Udateret. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew. I Müllers vidneudsagn staves SS-mandens navn med h i modsætning til den britiske eftersøgningsrapport.

⁴¹⁵ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1628, Wasser, Kurt. s. 24

varetaget af SS og kapoerne. Det samme gjaldt på arbejdsstederne i marsken og i landsbyerne, hvor selve den excessive voldsudøvelse lå hos kapoerne og i sjældnere grad hos SS, og hvor marineinfanteristerne primært udgjorde det, der i kz-sproget hed "Postenkette", altså en kæde af bevogtende poster, som skulle hindre fangerne i at flygte. Sådanne situationer er skildret senere. Marinesoldaterne blev oftest skildret i neutrale eller endda positive vendinger af fangerne. Benjamin Mørch beskrev således marinesoldaterne som ofte ældre, godmodige og ret venlige mænd, der for nogens vedkommende var rystede over, hvad deres bevogtningsopgave indebar. Her kunne det endda forekomme, at fangerne i al hemmelighed fik et stykke brød af deres vagter på vejen til eller fra arbejdet.⁴¹⁶ Den franske modstandsmand Pierre Jorand skildrede endda, hvordan en marinesoldat, der kom fra Alsace som han selv, videreformidlede nyheder om krigens stilling til de franske fanger. En anden marinesoldat skulle deslige have henvendt sig til en unavngiven SS-mand med sin bekymring for fangernes helbred. SS-manden svarede, at han var ligeglad med om 500 døde i dag, han kunne bare rekvirere 1000 nye fra Neuengamme.⁴¹⁷ Paul Thygesens skildring af marinesoldaterne minder meget om Mørchs, dog med den tilføjelse, at vogterne næppe ville have gjort noget aktivt for at forbedre forholdene for fangerne. Hertil var risikoen for angiveri for stor. Endvidere skulle man som fange ikke være i tvivl om, at de ville skyde efter den pågældende ved et eventuelt flugtforsøg.⁴¹⁸ Hvad konsekvenserne kunne være, skal vi komme tilbage til. Aage Dahl beretter om en enkelt episode, hvor en marineinfanterist truede med at skyde kapoen Franz Levy, såfremt denne fortsatte med at mishandle fangerne. Det var dog den eneste gang, at Dahl var vidne til en sådan situation.⁴¹⁹ Mønsteret syntes at være, at mange af soldaterne havde et mere menneskeligt ansigt, men ikke turde handle af frygt for eget ve og vel.

Marinesoldaterne var tvangsudskrevne til deres funktion i lejren i en tid, hvor bevogtningen af koncentrationslejr-fanger i stigende grad blev overladt til soldater fra Luftwaffe, Kriegsmarine og sågar politi- toldvæsenet i takt med, at disses funktioner krigsbetinget blev færre, de egnede SS-mænd kom til fronten og antallet af fanger steg i takt med etableringen af udelejrene, hvilket igen krævede bevogtning af de tvangsarbejdende fanger. Ofte blev ældre, ikke frontduelige mænd udskrevet til bevogtningsopgaverne. Her gjaldt oftest den opdeling, at

⁴¹⁶ Benjamin Mørch: *Mærket for livet*. København, 1991. s. 73

⁴¹⁷ Pierre Jorand: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt, 1996. S. 10, s. 16, s. 39. Om SS-manden var Griem vides ikke, men udtalelsen minder meget om Griems retorik.

⁴¹⁸ Paul Thygesen: "Læge i Konzentrationslejr" I Johs. Fosmark (red.). *Danske i tyske Konzentrationslejre*. København, 1945. s. 190

⁴¹⁹ Aage Dahl: "Schwesing" i: Anders Georg: *I tysk fangenskab*. København, 1945. s. 94

Luftwaffesoldaterne bevogtede udelejre og arbejdskommandoer med tilknytning til den rustningsindustri, der havde betydning for tyskernes muligheder for at føre luftkrig; reservepolitiet og toldvæsenet bevogtede udekommandoer og -lejre i de større byer som Hamburg; politiet tillige de særlige byggebrigader, der ryddede op efter bombardementerne; og marinen bevogtede udelejre med tilknytning til marineorienteret rustningsindustri samt kystnært befæstningsarbejde. Interessant er, at hvor Luftwaffesoldaterne trinvist blev indrulleret i SS, skete dette ikke for marinesoldaterne.⁴²⁰ Som Thygesen anførte i sit første vidnesbyrd efter befrielsen, ville de fleste marinesoldater med sikkerhed bare gerne hjem og håbede på krigens snarlige slutning, mens SS-mændene fortsat troede på den endelige sejr.⁴²¹

Kapoerne – i gråzonen mellem gerningsmænd og ofre

"(...)If the prisoners did not work properly or committed other offences we were supposed to report them to the camp commandant. But on some occasions we took the punishment into our own hands, more or less the Kapos had the liberty to do as they pleased. They could either report the prisoners to the camp commandant and punish them themselves, or they could only report them, or they could punish them themselves and not report them. GRIEM himself preferred that the Kapos ran about all the time with sticks.(...)"⁴²²

Således belastede kapoen Willi Schneider sig selv og de andre kapoer, da han gav en forklaring af kapoernes kompetencer i forhold til afstraffelsen af deres medfanger i det senere britiske krigsforbrydertribunal. At Schneider efterfølgende påstod ikke at have straffet eller stukket nogen, fordi han hævdede ikke at have glemt, at han selv var fange, er sammen med hans senere dom for netop disse gerninger mindre relevant. Citatet er dog repræsentativt for kapoernes rolle i lejren.

Wilhelm Anton Schneider, kaldet Willi, var en af de mest berygtede kapoer i Husum. Han kom fra Hamburg, var født den 19. januar 1911 og havde været bosat i Hamburg, hvor han i sit civile liv havde været maler. Han blev arresteret i 1940 pga. plyndring og efter otte måneders

⁴²⁰ Hos politiet var det ofte politireservister, dvs. undværlige personer fra den offentlige forvaltning, der blev tvangsudskrevet til bevogtningstjeneste for at dække behovet i storbyens mange udelejre. Marc Buggeln: *Arbeit und Gewalt*. Göttingen, 2009. Ss. 430-437, 447-455; sml. Heinz Boberach: "Die Überführung von Soldaten des Heeres und der Luftwaffe in die SS-Totenkopfverbände zur Bewachung von Konzentrationslagern 1944" i: *Militätgeschichtliche Mitteilungen* 34, 1983. Ss. 1185-1900.

⁴²¹ Paul Thygesen: "Læge i Konzentrationslejr" I Johs. Fosmark (red.). *Danske i tyske koncentrationslejre*. København, 1945. s. 190

⁴²² "Disposition of Wilhelm Anton Schneider" 27. April 1946. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. Neuengamme case No. 4. Described at item level. WO 235/302, JAG 224. The National Archives, Kew.

fængsel overført til koncentrationslejren Neuengamme. Her blev han del af fangesamfundets elite og fik bl.a. et forholdsvis let arbejde i lejrens kartoffelkælder. Det var derfor oplagt, at han med denne baggrund fra september 1944 blev kapo i udelejrene Husum, Ladelund og senere Dalum, hvor han hele vejen fulgte Hans Griem som en af de betroede fanger. I lejrene førte han efter ordre fra Griem først og fremmest opsyn med sine medfanger på arbejdsstederne.⁴²³

Willi Schneider var en af mellem 15 og 20 kapoer i udelejren Husum-Schwesing,⁴²⁴ der her havde forskellige opgaver. Primært skulle de lede de enkelte arbejdskommandoer, hvilket i praksis betød, at de fungerede som indpiskere for deres medfanger. Begrebet "indpisker" skal her forstås meget bogstaveligt, da kapoernes opgave var at opretholde et højt arbejdstempo ved konstant at være efter de arbejdende fanger med knipler eller andre slagvåben, der var til rådighed. Der var oftest tale om tyske politiske eller kriminelle fanger, der havde været i kz-systemet i længere tid. De tyske fanger kom til at udgøre eliten blandt fangerne i takt med, at krigsudviklingen gjorde dem til et mindretal i kz-systemets fangepopulation. Fordelen ved at udnævne tyske fanger til kapoer havde dels racehierarkiske årsager men kan tillige begrundes ud fra de kommunikative fordele, når SS skulle udstikke ordrer til fangerne. Der fandtes dog også her en lang række undtagelser, hvor fanger fra andre lande også kunne blive kapoer eller kom til at bestride specifikke funktioner indenfor det lejrhierarki, der var med til at danne kz-samfundets ramme. Jeg vil her benytte lejligheden til at definere min opfattelse af forskellene mellem begreberne "kapo" og "funktionsfange". "Kapo" kommer af det italienske ord "Capo", der på dansk kan oversættes til chef eller sjakbajs, men er af mange fanger også blevet fortolket som en forkortelse af begrebet "Kammeratschaftspolizei", et fangeinternt ordenskorps. Kapoer har dermed pr. definition fået en ledende funktion af SS, hvor de har ret til at udøve vold overfor de fanger, der er underlagt deres regime. Deres funktion var oftest knyttet til arbejdskommandoer, men blev især også benyttet som instrument til afstraffelser. Kapoer kan dermed *også* defineres som funktionsfanger, da de udfylder en konkret funktion i fangesamfundet. Jeg skelner dog bevidst mellem kapoerne og de funktionsfanger, der ikke havde ansvaret for konkrete

⁴²³ "Disposition of Wilhelm Anton Schneider" 27. april 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Ladelund, Dalum and Versen Working Camps of Neungamme Concentration Camp: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 309/790. The National Archives, Kew.

⁴²⁴ "Record of proceedings in the case of Klingler, Eichler and Schneider tried at Hamburg from 11th to 21st March 1947." S. 15. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/303 (JAG 224). The National Archives, Kew.

arbejdskommandoer. Funktionsfanger kunne således også være "Stuben-" eller "Blokälteste", der havde ansvar for fangerne, mens disse opholdt sig i barakkerne og skulle her sørge for orden og disciplin. Funktionsfanger kunne også være personer, der ikke konkret havde kommandoen over andre medfanger, men som qua deres position (eksempelvis i lejrens skrivestue eller reviret) alligevel kunne udøve nogen magt overfor deres medfanger. I forhold til Husum-Schwesing kan forskellen på kapoer og almindelige funktionsfanger bedst udtrykkes gennem hollænderen "røde Jan" og danskeren Paul Thygesen som eksempler på henholdsvis en kapo og en funktionsfange. Jan havde håndsret over sine medfanger, mens Thygesen som fangelæge gennem sine prioriteringer havde en vis indflydelse på fangernes overlevelseschancer på trods af stærkt begrænsede medicinske ressourcer.

Kapoerne befandt sig i høj grad i gråzonen mellem ofre og gerningsmænd. Nok var de kz-fanger, men qua deres særlige patron-klient-forhold med SS (som på side 17 er blevet tydeliggjort gennem et Himmler-citat), fik de en position i lejrhierarkiet, der blandt deres medfanger oftest sidestillede dem med SS. I nogle tilfælde kan man endda tale om, at de blandt de almindelige fanger blev opfattet som værende værre, idet de havde givet afkald på moral og solidaritet til gengæld for at få beskyttelse, bedre forplejning og en række andre privilegier. Som en særlig privilegeret kaste i toppen af fangehierarkiet havde kapoerne indyndet sig hos SS og var til gengæld for SS-ernes gunst trådt ind i den gråzone, der gjorde fanger til gerningsmænd. Dette særdeles negative syn findes ikke i samme omfang, når det gælder de almindelige funktionsfanger, selvom der også her findes eksempler på, at fanger tillægger disse korrupte karaktertræk. Således beskrives funktionsfangerne ofte som personer, der favoriserede deres egen fangegruppe, hvad enten der var tale om en fælles politisk, etnisk, national eller social baggrund. Var man først blevet funktionsfange og havde overskredet denne grænse, var der reelt ingen vej tilbage⁴²⁵.

Også kapoerne var individer med individuelle karaktertræk både i form af brutalitet, men også i form af humanitet. Dermed skal det ikke være sagt, at deres medfanger nødvendigvis kendte dem meget bedre end SS'erne. Kapoernes opgave var som sagt at forcere deres medfangers arbejdstempo, hvilket både skete gennem fysisk vold og groft sprogbrug. Ivrigheden efter at udføre dette hverv varierede fra person til person. Nogle kapoer slog og skældte således først og fremmest, når der var SS-mænd i nærheden, andre fandt ifølge overlevede fangers

⁴²⁵ Sml. Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Leck, 2004.S. 162.

beretninger også fornøjelse i at mishandle medfanger på eget initiativ. Set gennem deres medfangers beretninger kan det dog ofte være svært at foretage et konkret skel mellem individer, da denne fangegruppe oftest omtales som ”kapoen” eller ”kapoerne” i erindringslitteraturen, hvor kun de mest prominente kapoer og funktionsfanger omtales lejlighedsvist ved navn. Årsagerne hertil er sjældent de humane karaktertræk, men snarere personens udprægede brutalitet, som erindres gennem specifikke enkelttilfælde, som den overlevende har fundet betydningsfulde nok til at indgå i sin skildring. Man kan altså sige, at det var godt ikke at blive nævnt, da dette må formodes at have været tegn på den pågældende kapos godmodighed eller i det mindste ligegyldighed eller passivitet. Det er en generel tendens, at skildringen af navngivne personer er meget mere detaljeret i beretninger, der er afgivet i forbindelse med efterkrigstidens retsopgør, end i biografiske publikationer. Årsagerne hertil er logiske: Dels var de overlevende indkaldt som vidner i retssager mod konkrete personer, herunder også kapoer. Dels lå de omtalte begivenheder kun få år tilbage, da vidneudsagnene blev givet i forbindelse med det britiske retsopgør, der også inkluderede retssager mod flere af Husum-lejrens kapoer. De fleste biografiske skildringer er publiceret langt senere. I det følgende skal der kort præsenteres et persongalleri over de bedst kendte kapoer og funktionsfanger i lejren. Der tegner sig her et billede af, at flere af kapoerne enten havde en kriminel baggrund og/eller var blevet forrået af deres ophold i kz-lejrene.⁴²⁶

Alle koncentrationslejre havde en lejrældste, en fange, der som kransekagefigur for fangepopulationen fungerede som kontaktperson overfor lejrkommandanten. Dette system fungerede også i udelejrene. Lejrældste i Husum var den 45årige Heinrich Neufeld, der i stamlejren havde været kendt som en af de politiske fanger, der blev benyttet frivilligt af SS når det gjaldt at eksekvere pryglstraf. Måske var det også derfor, at Neufeld i SS’ øjne havde gjort sig fortjent til sin position i Husum-lejren. Ifølge Neufelds medfange Michael Müller, der også blev funktionsfange samme sted, var Neufeld særdeles god til at slå, men påstod selv, at han ikke slog så hårdt. Müller beretter, at Neufelds iver ved gennemførelsen af disse afstraffelser i høj grad var med til at skade de tyske politiske fangers omdømme blandt de andre fangegrupper i kz-lejren. Det antages dog, at Neufeld i Husum i mindre grad selv udøvede vold og overlod dette til andre, da hans navn kun i meget begrænset grad dukker op i de overlevendes erindringer. Billedet af Neufeld nuanceres og modsiges til dels af Paul Thygesen, der efter krigen i et brev til medfangeren Knud Nordentofts enke

⁴²⁶ De anvendte biografiske publikationer vedrørende opholdet i koncentrationslejrene fremgår af litteraturlisten.

skrev, at Neufeld i Husum havde været "(...) udmærket, lidt raa og brutaliseret i Facon, hvilket dog kun dækkede over dyb Menneskelighed. Han var en af de faa tyske Overfanger, som aldrig har slaaet en Medfange, og hans handlinger var præget af en dyb Retfærdighedssans".⁴²⁷ Ifølge Thygesen havde Neufeld haft et godt forhold til fangelægerne og gennem hans position prøvet at hjælpe disse bedst muligt under de givne omstændigheder. At kun få fanger efter krigen omtalte Neufeld kan samtidigt skyldes, at han under opholdet i Husum blev rekrutteret til *SS-Sondereinheit Dirlewanger*; en enhed, der oprindeligt var stiftet som rehabiliteringskommando for bl.a. krybskytter i 1940, hvor kriminelle indsatte i fængsler og kz-lejre i løbet af krigen blev håndplukket til fronttjeneste med udsigt til frihed, såfremt de overlevede himmelfartskommandoerne. Enheden voksede således i størrelse i lyset af den akutte mangel på frontsoldater og fra den 10. november 1944 begyndte SS også at rekruttere blandt de mest betroede politiske kz-fanger; herunder kommunisten Heinrich Neufeld fra Bremen, som i sit civile liv havde været havnearbejder og allerede fra 1933 gentagne gange var blevet arresteret pga. sin politiske overbevisning. Neufeld overlevede krigen.⁴²⁸ Navnet på den person, der efterfulgte Neufeld som lejrældste kendes ikke, men danskeren Aage Dahl beskriver vedkommende som en rolig og besindig mand fra Erzgebirge, der ville danskerne det godt.⁴²⁹

En af de mest brutale kapoer i Husum var derimod Wilhelm Demmer, der kom fra Buer ved Gelsenkirchen og var født den 22. oktober 1904. I sit civile erhverv havde Demmer været minearbejder. Han var en forholdsvis lille mand på omkring 160 cm., som havde blå øjne og tatoveringer på begge arme. Demmer var blevet arresteret i 1940 pga. sabotage, var blevet løsladt efter et kortere fængselsophold og havde haft kortvarig ansættelse i byggebranchen. Livet var hårdt ved Demmer, som mellem maj 1942 og marts 1944 måtte opholde sig i sindssygeanstalten Landes Heil- und Pflegeanstalt Lüneburg, hvorfra han blev overført til Neuengamme. Herfra blev han i september 1944 udpeget til at blive kapo i Husum, fra januar 1945 i Dalum og april 1945 for 25 franske fanger i en ammunitionsfabrik i Lüneburg. Ifølge eget udsagn flygtede han fra Cap

⁴²⁷ Brev fra Paul Thygesen til Else Nordentoft, dateret den 8. november 1946. Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945, 60 Personarkiver, Nordentoft Knud.

⁴²⁸ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 735, Müller, Michael; sml. med korrespondancen mellem Neufeld og Knud Nordentofts enke samt denne og Paul Thygesen oktober-november 1946. Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945, 60 Personarkiver, Nordentoft Knud; Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, kopier fra Staatsarchiv Bremen vedr. Heinrich Neufeld tilgået den 1. september 2011, uden arkivsignatur ved gennemsyn; se tillige Hellmuth Auerbach: "Die Einheit Dirlewanger" i: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. 10. Årgang, 3. Hæfte. Stuttgart, 1962. Ss. 250-263.

⁴²⁹ Aage Dahl: "Schwesing" i: Anders Georg: *I tysk fangenskab*. København, 1945. s. 91

Arcona og blev efterfølgende arresteret af briterne i Hamburg.⁴³⁰ Efter arrestationen blev der foretaget metalundersøgelser af Demmer, der tegnede et meget nuanceret billede af et menneske, hvis sindslidelse i kz-lejrene blev misbrugt til at instrumentalisere ham til at blive et terrorinstrument for SS. Dette belyses nærmere i kapitlet omkring det britiske retsopgør.

En vanskelig fortid som en kriminel baggrund spillede altså en afgørende betydning for en fanges karriere som kapo i kz-systemet. Det gjaldt også Martin Rudolf Tenz, der var født 6. december 1903 i Pansdorf i Slesvig-Holsten og boede i Hamburg før arrestationen. Han blev beskrevet som 176 cm. høj, slank, grå øjne, bleg, med tatoveringer på begge underarme og ar på oversiden af hånden. Tenz var blevet arresteret i begyndelsen af 1938 på baggrund af en ikke nærmere bekendt kriminel handling og havde afsonet fem år i et fængsel i Bremen. Efter afsoningen var han blevet overført til Neuengamme og kom herfra til Husum og Ladelund, hvor han blev kapo.⁴³¹

Sammenlignes de britiske efterforskningsakter med de senere fangeberetninger bliver det hurtigt tydeligt, at ikke alle kapoer blev en del af de overlevendes bevidsthed. Kun et fåtal nævnes med navns nævnelse og associeres til konkrete gerninger i koncentrationslejren. Ofte var fangerne kun på fornavn med kapoerne. Ligesom hos SS-mændene gælder samtidigt, at kildematerialet for alvor først tillader at komme under huden på den enkelte, når vedkommende har været arresteret, afhørt og har været del af en retssag, hvor der er kommet oplysninger og vidneudsagn frem om den enkelte. Det gælder langt fra for alle kapoer og de sparsomme oplysninger bliver derfor hurtigt upræcise. Det var derfor ofte de mest brutale, der var del af ofrenes bevidsthed og derfor også efter krigen enten blev efterlyst eller retsforfulgt. Blandt disse skal nævnes "Kapo Franz", den middelhøje, 30-35 årige "Berufsverbrecher" Franz Levy, der ud fra sin dialekt må antages at komme fra Hamburg-området; den tyske "Berufsverbrecher", der måske hed Albert Reichelt, kom fra Schlesien og muligvis omkom på Cap Arkona; kapoen Harry Röhler, der ligeledes var kriminel, samt E. J. Bouwmeester, kaldet "Den røde Jan", en hollænder, der var

⁴³⁰ „Discription of the escapees on night 29/30 July 1946 from No. 1 Civilian Internment Camp” WO 309/790, JAG 224. The National Archives; “Disposition of Willi Demmer” 1. maj 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Ladelund, Dalum and Versen Working Camps of Neungamme Concentration Camp: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 309/790. The National Archives, Kew.

⁴³¹ „Discription of the escapees on night 29/30 July 1946 from No. 1 Civilian Internment Camp” WO 309/790, JAG 224. The National Archives; „Disposition of Martin Rudolf Tenz“ 6. april 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

frygtet blandt sine medfanger og ifølge en af sine landsmænd slog fem fanger ihjel med en skovl i Husum. Han fik i 1948 i dom på 20 år med frakendelse af sine borgerrettigheder i Rotterdam.⁴³²

Den 53årige Michael Müller var egentligt også kapo – han var den fange, der ledte arbejdskommandoen i lejrøkkenet. Denne arbejdskommando var dog reelt et skånejob, hvor afkræftede fanger primært skrællede grøntsager for at komme til hægterne. Müller blev da ej heller anklaget for på nogen måde at have forbrudt sig overfor sine medfanger under krigen. Tvært imod blev han et af de centrale vidner ved de senere retsopgør. Müller havde været politisk fange siden kort efter nazisternes magtovertagelse og havde siden været indespærret en række forskellige fængsler og kz-lejre. I sommeren 1941 kom han til Neuengamme, hvor han måtte arbejde i lejrøkkenet og siden i fangebadet. Det fremgår ikke, om Müller havde en baggrund som kok fra det civile liv, men lejrøkkener blev hans skæbne og var med sikkerhed også med til at sikre hans overlevelse. Foruden i Neuengamme kom han således både til at arbejde i køkkenerne i udelejrene Darß-Wieck, Husum-Schwesing og Meppen-Dalum. Ifølge Müller lejre, hvor Griem havde haft ledelsen. Sammenligner man med andre fangeberetninger fra bl.a. Sokól og Thygesen tegner der sig altså et billede af, at Griem yndede at tage betroede fanger med sig i de forskellige lejre, han gjorde tjeneste i. Müller var derfor også kok for SS i Husum ved siden af at have ansvar for fangekøkkenet og fangerne i denne arbejdskommando.⁴³³

Foruden kapoerne fandtes der også andre funktionsfanger, der ikke direkte udøvede fysisk magt i lejren, men qua deres position i fangesamfundet alligevel havde en central position. En af de personer, der spillede en vigtig rolle i både kz-lejren og det efterfølgende retsopgør var den polske fange Zdzislaw Sokól, der i Husum fungerede som en slags personlig tjener for Hans Griem. Sokól havde efter krigen beredvilligt vidnet om sine oplevelser under krigen og havde aflagt beretning både i forbindelse med de vesttyske forundersøgelser mod Hans Griem i 1970 og i forbindelse med KZ-Gedenkstätte Neuengammes indsamling af vidneberetninger i 1990'erne.

⁴³² „Wanted Report“ (eftersøgningsrapporter) på Franz Levy, Harry Röbler, og Alfred Reichel (stavet således i kilden, antageligt identisk med Albert Reichert). Udateret. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew.; Sml. med Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/42022 Bl. 6; Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1559 – Nobel, Gerard. ss. 19-20, Sml. Klaus Bästlein, m.fl.: *Das KZ Husum-Schwesing*. Bredtsted, 1983. S. 36

⁴³³ „Disposition of Michael Müller“ 6. marts 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Dalum, and Versen Concentration Camps, Germany: report and investigation by War Crimes Investigation Unit (WCIU). WO 309/1146. The National Archives, Kew.; Vidneudsagn af Michael Müller den 16. 8. 1965 Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, Kopier fra Staatsarchiv Hamburg, 147 Js 24/68 Griem I & II.

Sokól havde før krigen i skolen kunne vælge mellem at lære fransk, engelsk eller tysk som fremmedsprog og havde ifølge eget udsagn af beundring for det tyske folk valgt tysk til stor forundring for sine forældre, der ikke delte hans holdning. Beundringen sluttede med krigsudbruddet, men sprogkundskaberne blev forudsætningen for Sokóls overlevelse, efter han var blevet arresteret af SS på grund af produktion og uddeling af illegale flyveblade. Sokól var i en periode indsat i det berygtede Pawiak-fængsel i Warszawa og blev herfra deporteret til Auschwitz i slutningen af 1940 eller begyndelsen af 1941. Her avancerede den tyskkyndige Sokól hurtigt til kapo, hvor han bl.a. fik ledelsen af en kommando i det berygtede lejrafsnit "Kanada", hvor de myrdede jøders ejendele blev sorteret. I foråret 1943 meldte Sokól sig frivilligt til en transport, der skulle afgå til Neuengamme af frygt for en SS-mand, som han havde stukket en løgn om at være "Volksdeutscher", dvs. en del af det tyske mindretal i Polen. Transporten på 1000 fanger ankom i Neuengamme i april, og Sokól blev atter valgt ud til at blive funktionsfange på baggrund af sine tyskkundskaber. Her avancerede han fra at være "Stubendienst" i Blok 2 til at blive "Lagerläufer", dvs. stik-i-rend-dreng for SS, hvor han bl.a. også skulle udføre oversættelsesopgaver mellem SS, kapoer og almindelige fanger. I sin skildring fremhæver Sokól løbende, hvorledes han hjalp sine medfanger og at hans adfærd overfor dem gennemgående kun var et indforstået spil for galleriet. Han skildrer således også, hvordan han blev straffet for en mindre overtrædelse og derigennem mistede sin stilling som "Lagerläufer". På omtrent samme tid gik der rygter om, at der skulle oprettes en ny arbejdskommando under Hans Griem. Sokól beretter her, hvorledes han igen benyttede sine sprogkundskaber som en overlevelsesstrategi og på godt dansk fedtede sig ind hos Griem ved at pudse hans støvler. Han blev derved en del af den gruppe fanger, der skulle udgøre arbejdskommandoen, og var fra nu af Griems personlige tjener, der efter eget udsagn fulgte denne "som en hund". Den af Sokól omtalte kommando skulle sendes på transport til den nyoprettede udelejr Husum-Schwesing, som Hans Griem skulle stå i spidsen for. Efter Schwesing-lejrens nedlæggelse fortsatte det personlige forhold mellem Griem og Sokól også i Meppen-Dalum, hvor Sokól fortsatte som Griems personlige tjener.⁴³⁴

Blandt funktionsfangerne var også lejrens læger. Mest central for Husum blev den 30årige danske læge Paul Thygesen, der kom til at fungere som fangelæge under Hans Griem i både Husum og Dalum. Hans arbejde i lejrens revir skal uddybes senere. Thygesen var blevet

⁴³⁴ Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27989. Zeugenvernehmungsprotokoll, dateret 7. januar 1970; samt Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, Häftlingsberichte, 1246 Sokól, Zdzislaw. Beretning fra oktober 1997.

arresteret på grund af modstandsarbejde i København. På grund af Thygesens lægefaglige baggrund og det faktum, at han var dansker, blev Thygesen fangelæge og dermed funktionsfange i Husum. Denne funktion udfyldte han sammen med den 48årige praktiserende læge Knud Nordentoft fra Varde, der her havde været en aktiv del af den lokale modstandsbevægelse. Nordentoft døde i Husum og blev et bevis på, at det at være funktionsfange ikke nødvendigvis garanterede overlevelse. Også franskmændene Clement Marot blev lejrlæge, dog først efter at blive overført til Ladelund-lejren, da SS ikke ville have danskere her af frygten for flugtforsøg. I Husum var Marot ifølge Thygesen ikke kvalificeret til lægegerningen af raceideologiske årsager.⁴³⁵

Fælles for funktionsfanger som Zdzislaw Sokól, Michael Müller, Paul Thygesen og Clement Marot var, at de gennem deres position i fangesamfundet havde særligt godt indblik i de strukturer, der havde betydning for forholdene i lejren. Gennem disse positioner som funktionsfanger havde de væsentligt højere overlevelseschancer end de fanger, der ikke beklædte sammenlignelige hverv i lejrens samtid og slutteligt fik de qua deres særlige position, indblik og overlevelse mulighed for at vidne om deres oplevelser af kz-lejrens samtid. Her var det afgørende, at funktionsfangerne ikke havde været kapoer og dermed ville være kommet på anklagebænken, hvor en defensiv vidneforklaring ville have haft en anden udsagnskraft, da man som anklaget ville være mere opmærksom på ikke at belaste sig selv. Kildekritisk kan man således konkludere, at funktionsfangernes vidneudsagn grundet deres position i fangesamfund både havde større udsagnskraft end kapoernes og de almindelige fangers.

Civilbefolkningen: Gerningsmænd, hjælpere eller bystanders?

I lyset af 1980ernes politiske debat om etableringen af et mindsted på det tidligere lejrområde, der blandt flere lokale blev opfattet som et ømtåleligt emne, er det oplagt at stille spørgsmålstegn ved lokalbefolkningens rolle mens koncentrationslejren Husum-Schwesing eksisterede. Ud fra det eksisterende kildemateriale kan ingen civile borgere hænges ud som gerningsmænd. Det er heller ikke afhandlingens formål at bringe konkrete personer i miskredit, men spørgsmålet om forholdet mellem det omkringliggende civilsamfund og koncentrationslejren synes dog i høj grad relevant, når det skal forsøges at få etableret en kontekst omkring over 35 års tavshed og yderligere snart 30 års arbejde med etableringen af et mindsted.

⁴³⁵ Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. s.41

At koncentrationslejren ikke var et hermetisk lukket parallelsamfund, ses gennem beretninger om den lejlighedsvis mellemmenneskelige kontakt med den lokale civilbefolkning, skønt fangerne kontakt til denne har været begrænset. I beretningerne findes flere eksempler på medmenneskelighed, ofte i form af mad, der blev givet til fangerne. Hans Mørup fik ved en lejlighed et æble af en lille pige udenfor lejren, som samme aften vakte lykke, da det deltes med medfangerne. Kontakten med fangerne var dog forbudt for civilbefolkningen og kunne som minimum ende med irettesættelse for den lokale borger og korporlig afstraffelse for fangen. Hvordan sådanne situationer endte, varierede alt efter vagtposternes humør. Ved en episode, hvor fangerne skulle losse et skib for materialer i Husum havn, blev de og deres vogtere budt indenfor i vejrlig i en garage og fik her forplejninger af en lokal kvinde.⁴³⁶ I en anden episode oplevede Benjamin Mørch, at en landmand i en af de landsbyer, hvor fangerne skulle grave huller til maskingeværstillinger, havde lagt en stak gulerødder til fangerne. Han kunne ikke give dem direkte til fangerne, da dette var strengt forbudt og pålagt med stor risiko for landmanden selv. Blikke mellem fangerne, landmanden og den ældre og godmodige marinesoldat, der bevogtede arbejdskommandoen, afgjorde dog situationens udfald. Bevogteren kiggede væk og fangerne fik et kærkomment tilskud til den mangelfulde lejrkost. Mørch selv, der hentede gulerødderne, fik mulighed for at veksle nogle få ord med landmanden, der udtrykte bekymring overfor fangerne tilstand. Ifølge Mørch var flere af de lokale blevet opmærksomme på, hvordan fangerne blev behandlet ude på arbejdsstederne og havde indgivet en klage til kommandanturet i Neuengamme. Dette har ikke kunnet bekræftes gennem kilderne. Mørch berettede dog om, at fangerne særligt ved arbejdet med maskingeværstillingerne inde i landsbyerne ikke blev slået af kapoerne og bevogtningsmandskabet for ikke at pådrage sig negativ opmærksomhed fra civilbefolkningens side. Slagene blev i stedet uddelt ved hjemkomsten til lejren, men forekom her mindre slemme, da afstraffelsen var hurtigere overstået i stedet for at være spredt ud over hele arbejdsdagen.⁴³⁷

De civile kunne dog også blive det, man i forskningen kalder *bystanders*,⁴³⁸ passive udenforstående der bare så til og accepterede, ja i nogen grad – måske alt efter politisk ståsted – frydede sig over fangerne lidelser, når de mødte dem på de nordfrisiske veje eller i Husums gader.

⁴³⁶ Hans Mørup: *På fløjen*. Aabenraa, 2000. Ss. 386-390

⁴³⁷ Benjamin Mørch: *Mærket for livet*. København, 1991. ss. 74-75

⁴³⁸ Tematikken er behandlet hos en lang række forskere, men ofte med særligt henblik på jødeforfølgelserne og Holocaust. Se bl.a. Raul Hilberg: *Täter, Opfer, Zuschauer. Die Vernichtung der Juden 1933-1945*. Frankfurt am Main 1992; Victoria Barnett: *Bystander. Conscience and Complicity During the Holocaust*. Westport, 1999; Karola Fings: "The public face of the camps" i: Jane Caplan og Nikolaus Wachsmann: *Concentration Camps in Nazi Germany. The new Histories*. London, 2010. Ss.108-126.

Sammenligner man her fangernes erindring om at have set lokalbefolkningen, der ved flere situationer væmmedes, hånede eller grinede af de forhutlede fanger, så står dette i kontrast til store dele af den tyske befolknings ansvarsfraskrivelse og påstand om, at "davon haben wir nichts gewusst" – særligt når der fandtes så mange lejre i lokalsamfund som Husum. Men disse marcher kunne også have en helt anden kulturel betydning for fangerne. Pierre Jorand beskriver, at det kunne være helt opløftende at se, at der stadig var et almindeligt liv udenfor lejrene. Her så fangerne almindelige mennesker, der færdedes i de små landsbyer, hvor der blev spillet musik, når fangerne passerede til og fra arbejde.⁴³⁹ Det er måske så meget sagt, at dette var en egentlig overlevelsesstrategi, som det beskrives hos Suderland i et tidligere kapitel. Men der var tale om et håb, der styrkedes ved synet af, at der stadig fandtes kultur udenfor lejren.

Kontakter mellem kz-lejren og det civile omland behøvede dog ikke kun være af mellemmenneskelig karakter, men kunne også være af kommerciel natur. I afsnittet om baggrunden for lejrens oprettelse er civile vognmænds rolle i klargøringen af kz-lejren samt deres mulige involvering i fangetransporter til arbejdspladserne omtalt. Der er dog ingen tvivl om, at der også har været andre forbindelser til lokalområdet udenfor lejren. Der er ej fundet kilder hertil, men det forekommer logisk, at de sparsomme forsyninger, der skulle til for at drive lejren, blev købt lokalt. Det være sig fx de om end utilstrækkelige grøntsager, der udgjorde lejrkosten og som skulle leveres i lejren, antageligt af lokale landmænd. Kontakten foregik i hvert fald den anden vej: SS' korrupte omgang med de fødevarer, der var tiltænkt fangerne, går igen i mange beretninger, men særligt et tema bør i den forbindelse fremhæves. Hos flere fanger findes således en skildring af, hvorledes SS med Hans Griem i spidsen slog mønt på de sultne fanger. Med profit solgte SS således kartofler, roer og andre rodfrugter som svinefoder til egnens bønder, mens fangerne sultede i kz-lejren. Disse grøntsager blev ifølge beretningerne karmufleret med et tyndt lag kartoffelskræller eller rådne kålblade og således solgt som køkkenaffald. Hvad SS tjente på dette foretagende, vides ikke, men der må have været tale om en lukrativ forretning, der fandt sted over en længere periode.⁴⁴⁰ Var det mon de samme landmænd der leverede varen og hentede den igen? Det kan vi kun gisne om. Episoden er ikke kun vigtig til at forstå omfanget af SS' korrupte og inhumane tankegang, men antyder samtidigt, hvorledes lokale landmænd drog fordele af kz-

⁴³⁹ Pierre Jorand: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt, 1996. s. 21, s. 30.

⁴⁴⁰ Se bl.a. Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. Ss. 4-5

lejrens tilstedeværelse på fangernes bekostning. At Husum-Schwesing derfor har været et ømtåleligt emne i efterkrigstidens lokale erindring får derfor sin egen uhyggelige logik på baggrund af disse beretninger. Griem selv havde uden tvivl ingen skrupler ved at berige sig ved de rationer der var tiltænkt fangerne. Dette gik så vidt, at han til eget forbrug endda konfiskerede den alkohol, som skulle bruges til desinfektion på reviret⁴⁴¹ og sendte fødevarepakker til sin elskerinde M. E. i Hannover og muligvis også til andre kvindelige bekendtskaber.⁴⁴²

Eksempler af deportationsårsagens betydning for fangepopulationen

Fangepopulationen i koncentrationslejren Husum-Schwesing bestod af personer fra mange forskellige tyskbesatte lande, ofte også med forskellig deportationsårsag. Fangernes baggrund havde stor betydning for, om de forskellige individer og nationaliteter kunne identificere sig med hinanden, vise solidaritet og dermed i sidste ende også var villige til at hjælpe hinanden med at overleve i de ekstreme rammebetingelser, der omsluttede kz-samfundet. Tidligere forskning har bl.a. på baggrund af listerne med afdøde fanger påvist, at der var nationale grupper fra Belgien, Danmark, Frankrig, Grækenland, Italien, Jugoslavien, Polen, Sovjetunionen, Tjekkiet, Ungarn og Nederlandene i lejren.⁴⁴³ Mange havde baggrund i modstandsbevægelser, men der har også været kriminelle, krigsfanger, politisk forfulgte og såkaldte asociale fanger i lejren. Ikke alle nationaliteters baggrunde kan belyses gennem de kilder, der har været til rådighed. Grundet afhandlingens primære analytiske genstandsfelt skal der her derfor primært reflekteres over de grupper, der havde størst betydning for interaktionen med den danske fangegruppe. Særligt de nederlandske og franske fanger skiller sig her ud, når man ser bort fra de tyske funktionsfanger, der allerede er beskrevet ovenfor.

Den nederlandske gruppe i Husum lod sig opdele i modstandsfolk, personer, der nægtede at arbejde for tyskerne og de såkaldte gidsler fra Putten. Da sidstnævnte gruppes

⁴⁴¹ "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁴⁴² Navnet fremgår af korrespondancen omkring eftersøgningen af Hans Griem efter dennes flugt fra britisk fangenskab i sommeren 1946. Brev fra Anton Walter Freud (War Crimes Investigation Unit) til den militære anklagemyndighed (generalauditøren, JAG) ved den britiske rhinarmes hovedkvarter. 26. September 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew. Dette støttes endvidere af hans personlige oppassers beretning Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27989 Afhøring af Zdzislaw Sòkol, dateret 7. januar 1970.

⁴⁴³ Friedrich Pingel & Thomas Steensen: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" I: Uwe Danker, m.fl.: *Zwangsarbeitende in Nordfriesland*. IZRG-Schriftenreihe. Bd. 12. Bielefeld, 2004, s. 280.

forhistorie fik en væsentlig betydning i forhold deres overlevelseschancer i kz-lejrene, skal denne i det følgende kort fortælles. Natten mellem den 30. september og den 1. oktober 1944 angreb en lokal modstandsgruppe et militært køretøj med to officerer og to underofficerer fra den tyske Fallschirm-Panzer-Division 1 "Hermann Göring" i nærheden af byen Putten i den nederlandske provins Gelderland. Motivet bag angrebet hang sammen med, at de allieredes fremmarch i september 1944 var stoppet i den sydlige del af Nederlandene og modstandsbevægelsen derfor ønskede at få fat i oversigtsplaner over de tyske stillinger i den nordlige del af landet for at hjælpe de allierede. Ved angrebet blev begge officerer såret, den ene dødeligt. Den anden blev taget til fange af modstandsgruppen, der tog de formodentligt krigsvigtige dokumenter fra ham. Officeren blev løsladt to dage senere. Underofficererne lykkedes det at flygte. En af modstandsmændene døde som følge af ildkampen. Da den tyske værnemagtskommandant i Nederlandene, general Friedrich Christiansen,⁴⁴⁴ modtog nyheden om attentatet på de tyske officerer, besluttede han at statuere et eksempel. Allerede klokken otte næste morgen blev byen Putten omringet af tyskerne og i løbet af formiddagen arresterede værnemagten landsbyens befolkning og delte denne op efter køn. Personer, der forsøgte at flygte, blev skudt på stedet. De mænd, der potentielt kunne bære våben mod tyskerne, blev overgivet til SS med henblik på deportation. Næste dag fik byens kvinder og børn fire timer til at forlade byen med de mest nødvendige ejendele og mændene deporteredes til interneringslejren Amersfoort. Herefter blev byen brændt ned. Putten blev herefter til endnu et eksempel på nazisternes nådesløse hævntogter på linje med bl.a. byerne Lidice i Tjekkiet og Oradour-sur-Glane i Frankrig. Af de 661 mænd, der blev deporteret til Amersfoort, blev 59 løsladt før mændene blev sendt på transport til Neuengamme. Transporten afgik fra Amersfoort den 11. oktober og det lykkedes yderligere 13 mænd at hoppe af toget,

⁴⁴⁴ Friedrich Christiansen (1879-1972) var fra 1937 general i Luftwaffe og efter den tyske besættelse af Nederlandene værnemagtskommandant i landet indtil befrielsen. I 1948 blev Christiansen idømt 12 års fængsel ved en nederlandsk domstol for hans ansvar for nedbrændingen af byen Putten og deportationen af byens mandlige befolkning. Christiansen blev dog allerede benådet og løsladt i 1951, hvorved der kan erkendes tydelige paralleller mellem behandlingen af dømte topnazister i henholdsvis Nederlandene og Danmark efter besættelsen. I efterkrigstiden blev Christiansen dog primært kendt for en række lokalpolitiske skandaler, idet hans hjemby Wyk på øen Föhr efter løsladelsen valgte at forny det æresborgerskab, som Christiansen i 1932 havde fået på baggrund af hans meritter under Første Verdenskrig. Man opkaldte således byens hovedstrøg efter ham, hvilket medførte en debat i både Nederlandene og Danmark, på baggrund af den erindringskulturelle interesse for koncentrationslejrene Husum-Schwesing og Ladelund. Efter en mediedækning af Christiansens rolle i forhold til deportationen af mændene fra Putten fik gaden dog sit oprindelige navn tilbage i 1980. Ernst Klee: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*. Frankfurt am Main, 2003. s. 92; Albert Bantelmann, Albert Panten, Rolf Kuschert og Thomas Steensen: *Geschichte Nordfrieslands*. Heide, 1995. s. 391.

således at 589 fanger ankom til Neuengamme den 14. oktober 1944.⁴⁴⁵ Allerede den 19. oktober ankom en stor del af mændene fra Putten til Husum-Schwesing, hvorfra yderligere en stor gruppe den 1. november blev sendt videre til Ladelund. Både i forhold til dødelighed og mental parathed til deportationen skilte gruppen fra Putten sig markant ud i deres medfangers erindringer.

Blandt nederlænderne var der også modstandsfolk, der ligesom de danske frihedskæmpere havde været bevidst om risikoen for arrestation og dermed også deportation. En af de nederlandske modstandsmænd, der var blevet arresteret for sabotage, da han havde ødelagt tyske radioer, var den dengang 20årige Gerard Nobel fra Rotterdam. Nobel var opvokset i et strengt protestantisk hjem og havde været vant til at arbejde fra barnsben. Arbejdsomhed var en egenskab, der prægede mange af de nederlandske fanger. Flid var sammen med en stærk religiøs overbevisning en del af nederlændernes kulturelle selvforståelse, som formede gruppens naturlige adfærdsregler. For mange var det problematisk at tilpasse disse til kz-lejrenes ekstreme miljø. Nobel erindrede således, at de fanger, der allerede havde tilbragt nogen tid i den nederlandske gennemgangslejr Amersfoort inden den videre deportation til Neuengamme og Husum, var bedre rustede end de såkaldte gidsler fra Putten, der uden varsel blev deporteret til de tyske kz-lejre. At fangerne fra Putten ikke havde haft tid til at tilpasse sig kz-lejrenes særlige adfærdsregler og havde svært ved at fralægge sig de vaner, som var en fasttømret del af deres kulturelle habitus, var en livstruende omstændighed i Husum. Nobel beretter således, at de nederlændere, der havde været i Husum fra begyndelsen, lærte at arbejde langsomt, når de blev iagttaget af bevogterne. Frit oversat efter Nobel knoklede fangerne fra Putten derimod løs, ”som om det gjaldt at bjærge deres egen høst”, fordi de ikke havde samme erfaringsgrundlag som deres medfanger.⁴⁴⁶ Reelt lagde fangerne dermed selv kimen til at arbejde sig ihjel, selvom deres intentioner snarere måtte have været at bevare et godt indtryk hos deres bødler. Husum-Schwesing bød dog ikke på de optimale betingelser for en effektiv udnyttelse af fangernes arbejdskraft. SS så derimod fangerne som en ressource, der til enhver tid kunne fornyes. At gøre indtryk gennem arbejdsomhed ud fra et håb om at få en bedre behandling som modydelse var dermed totalt spildt og tilmed livsfarligt. Dette er samtidigt en af forklaringerne bag denne fangegruppes tragiske skæbne. Af de 589 mænd fra

⁴⁴⁵ Judith Schuyf (red.): *Nederlanders in Neuengamme*. Zaltbommel, 2007. ss. 124-125; Jörn-Peter Leppien (udg.): *Konzentrationslager Ladelund 1944. Wissenschaftliche Dauerausstellung in der KZ-Gedenkstätte Ladelund*. ”Ukendt trykkested, 1990. s. 14

⁴⁴⁶ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1559 – Nobel, Gerard. s. 11

Putten, der ankom til Neuengamme døde 540,⁴⁴⁷ heraf omkring 25 i Husum og 111 i Ladelund.⁴⁴⁸ Da dødsraten proportionalt var stigende i forhold til kz-opholdets varighed, antages det, at de resterende godt 400 fanger fra Putten døde under og som følge af sygetransport fra de nordfrisiske koncentrationslejre, i Neuengamme eller andre kz-lejre i løbet af vinteren og foråret 1945 eller ved det britiske angreb på skibene i Neustädter Bucht.

Den franske fangegruppe bestod primært af modstandsfolk. Det kan dokumenteres gennem fangeberetningerne, at franskmændene typisk efter arrestationen og ophold i forskellige lokale og regionale fængsler var blevet deporteret til Neuengamme i juli 1944 via Compiègne-lejren nord for Paris. Franskmændene havde dermed en lidt længere lejrerfaring end de danske modstandsfolk, inden de blev deporteret videre til Husum den 26. september 1944. Efter ankomsten til Neuengamme havde de dermed allerede stiftet bekendtskab med forskellige arbejdskommandoer i og udenfor lejren. Også for denne gruppe gjaldt dermed, at mange individer gennem deres baggrund som modstandsfolk og de første erfaringer med det tyske fangenskab må antages at have været mentalt hærdede, hvilket deres beretninger også afspejler. Michel Tilly berettede således om, at han havde været på en arbejdskommando, der skulle desamere blindgængere i Kiel. Marcel Dionot havde været i udelejren Salzgitter-Wattenstädt og Jean le Bris havde været på en arbejdskommando i Neuengamme, der fremstillede betonelementer til provisoriske boliger til udbombede familier.⁴⁴⁹ Særligt den franske og den danske fangegruppes baggrunde var således på mange måder sammenlignelige, hvorfor fanger fra begge nationer ved flere lejligheder knyttede bånd til hinanden og kunne identificere sig med hverandre. Dette skal uddybes senere, hvor det bl.a. bliver tydeligt, at personlige, sociale eller professionelle erfaringer fra livet før arrestationen sammen med sprogkunderskaber kunne have vigtig betydning for, om der blev knyttet bånd mellem fangerne fra forskellige lande og dannet positive relationer mellem individer. Modstandsarbejdet var dog i sig selv ikke nødvendigvis ensbetydende med, at man identificerede sig positivt med hinanden. Dette skal uddybes senere gennem en problematisering af Paul Thygesens lægegering i Schwesing-lejren.

⁴⁴⁷ Jörn-Peter Leppien (udg.): *Konzentrationslager Ladelund 1944. Wissenschaftliche Dauerausstellung in der KZ-Gedenkstätte Ladelund.* Ukendt trykkested, 1990. s. 14

⁴⁴⁸ Friedrich Pingel og Thomas Steensen: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Uwe Danker, m.fl. (udg.): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland.* Bielefeld, 2004. s. 281.

⁴⁴⁹ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1614 - Tilly, Michel. Ss. 13ff.; Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1544 – le Bris, Jean, ss. 78ff.; Vidneudsagn af Marcel Dionot, Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27990, Bl. 468-469

Betragter man den danske fangegruppe, er det interessant, at den lige som den nederlandske ikke var homogen i forhold til fangernes deportationsårsag. Sammenhold var ellers en vigtig overlevelsesstrategi. Her havde både sprogfællesskabet samt det, at man kendte hinanden fra tiden før deportationen afgørende betydning. De første til Husum deporterede danskerne kendte ofte hinanden fra modstandsarbejdet eller fra tidligere fangenskab i fx Vestre Fængsel eller Frøslevlejren. Nogle var blevet deporteret sammen med modstandskammerater fra lokalområdet; fx Sønderjylland, og/eller fra sabotageorganisationen Holger Danske. Man fandt sammen i mindre grupper med folk, man kunne stole på. Den nærmeste ven blev ofte den, man måtte dele den smalle køje med om natten, hvor det at ligge tæt hjalp med at holde på varmen i de kolde barakker. Med tabet af den nærmeste, ofte som følge af en epidemi, følte fangerne derfor et stort savn og ensomhed. Her kan man argumentere for, at fangernes relationer ofte mindede om familiære strukturer. Et eksempel er Benjamin Mørch, der delte køje med sin kun et år yngre fangekammerat Klaus Rønholt. Rønholt døde i lejren den 22. november 1944.⁴⁵⁰

De første danskere kom som tidligere nævnt til Husum med den første transport fra Neuengamme den 26. september 1944. Ifølge Jørgen Barfod kom yderligere 18 danskere til Husum den 15. oktober. Antageligt var disse tidligere kommet til Neuengamme med en transport fra Danmark den 27. september.⁴⁵¹ Deres ankomst betød en ændring af den danske fangegruppes sammensætning. Hvem var disse danskere? Kilderne til de enkelte individer er påfaldende få. Forklaringen skal efter al sandsynlighed findes i deportationsårsagen, da fangerne fortrinsvist var såkaldte "asociale og vaneforbrydere" (se afsnittet om forskellige grupper af danskere i Neuengammes udelejre, s. 105ff.). Årsagen til denne fangegruppes deportation skal findes i den tyske beslutning om at deportere det danske politi som følge af den såkaldte "Operation Möwe" den 19. september 1944, hvor årsagen hertil skal findes i samarbejdsproblemer mellem politiet og besættelsesmagten som følge af den stigende modstand i Danmark samt en frygt for, at politiet som bevæbnet korps ville slutte sig til de allierede ved en eventuel invasion i Jylland.⁴⁵² For tyskerne nødvendiggjorde politiets opløsning og deportation præventive arrestationer af personer, som i besættelsesmagtens øjne blev opfattet som småkriminelle og arbejdssky elementer, hvorfor man iværksatte syv aktioner ud fra razziaer og målrettede arrestationer på

⁴⁵⁰ Benjamin Mørch: *Mærket for livet*. København, 1991. s. 64.

⁴⁵¹ Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. s. 172, 367-370.

⁴⁵² Claus Bundgaard Christensen, m.fl.: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-1945*. København, 2009. ss. 566-571.

baggrund af politiets kartoteker i perioden mellem den 27. september 1944 og den 12. januar 1945. Bortset fra det annekterede Østrig og Alsace var aktionerne i Danmark unikke i det tyskbesatte Vesteuropa, hvilket dog netop skyldtes politiets opløsning. I forhold til de "asociale" danskere i Husum må der have været tale om personer, der var blevet arresteret gennem razziaer på sortbørssteder i København den 27. september og den 3. oktober eller på baggrund af politiets kartotek i Odense den 6. oktober 1944. Historikeren Adrian Tresoglavic har i sin forskning stillet spørgsmålstegn ved de deporteredes skyld i juridisk forstand – i hvert fald i forhold til i datiden gældende dansk lovgivning. Af de i alt 421 deporterede personer havde 175 således ingen kriminel fortid, 112 kunne betegnes som "vaneforbrydere" og resten som lettere kriminelle. Tim Panduro og Maja Schuster konstaterer, at knap 2/3 af de arresterede ved den første store aktion i København den 27. september, der havde betydning i forhold til de til Husum deporterede danske "asociale", tidligere havde været dømt for tyveri og bedrageri. 34 var derimod ustraffede eller havde tidligere fået en betinget dom og resten var dømt for betleri eller beruselse, hvilket Schuster og Panduro tilskriver razziaer i folkekøkkener. Derved konstateres, at besættelsesmagten også bevidst gik efter de udsatte i bunden af det danske samfund.⁴⁵³

Ifølge Aage Dahl var mange af dem gode kammerater, men af en helt anden støbning end modstandsfolkene. Nogle af dem var ifølge Dahl sortbørshandlere og svindlere, og danskerne måtte hurtigt vænne sig til, at både tøj og mad blev stjålet indenfor gruppen. Dette påvirkede stemningen blandt danskerne.⁴⁵⁴ Det synes dog, at mindretallet af danske "asociale" fanger kun har efterladt sig et mindre negativt indtryk hos den "politiske" majoritet blandt danske fanger, da disse kun i mindre grad italesættes i modstandsfolkenes erindringer. Årsagen hertil kan være, at de netop kun udgjorde en minoritet på under 20 % blandt danskerne. Til sammenligning havde de "asociale" meget større betydning for den interne interaktion i den danske fangegruppe i udelejren Barkhausen, hvor de også udgjorde et flertal blandt danskerne.⁴⁵⁵

På side 111-112 har jeg tidligere diskuteret, om de "asociales" baggrund og deres manglende mentale parathed havde betydning for deres interaktion og overlevelseschancer i

⁴⁵³ Adrian Tresoglavic: "Danske 'asociale' og 'vaneforbrydere' i tyske koncentrationslejre. Nazistisk kriminalitetsbekæmpelse i Danmark efter 19. september 1944" i: Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. Ss. 145-164; Tim Panduro og Maja Schuster: *De asociale. KZ-lejrens glemte danskere*. Finland, 2014. s. 48.

⁴⁵⁴ Aage Dahl: "Schwesing" i: Anders Georg: *I tysk fangenskab*. København, 1945. s. 95

⁴⁵⁵ I Barkhausen var der således 126 "asociale" og 99 modstandsfolk i den danske fangegruppe. Jens-Christian Hansen: "Hic Mortui Vivunt. Danske fanger i Neuengammes udelejr Porta Westfalica" i: Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. Ss. 108-111

lejrene. Den tidligere modstandsmand, læge og kz-fange Jørgen Kieler har tidligere påstået, at de "asociales" dødsrate var markant højere end modstandsfolkene – i hvert fald i Barkhausen-lejren, hvor der herskede ekstreme arbejdsforhold, der på mange måder var sammenlignelige med forholdene i Husum. Kieler taler således om en mortalitetsrate på 52 % for de "asociales" og på 35 % for modstandsfolkene vedkommende. På grund af det meget mindre antal danske "asociales" i Husum, giver det dog ikke mening at udtale sig statistisk om mortalitetsraterne for de to grupper af deporterede danskere. Interessant er det dog at påpege, at Adrian Tresoglavic i sin forskning konkluderer, at den samlede mortalitetsrate for de "asociales" med omkring 15 % ikke afveg markant fra de øvrige grupper af deporterede danskere, hvilket støtter Gunnar Hjelholts tidligere fremførte argument for, at det udsatte liv på det danske samfunds bund før deportationen netop var med til at ruste denne fangegruppe til overlevelse i koncentrationslejrene.⁴⁵⁶

Solidaritet eller splid? De enkelte fangegruppers syn på hinanden

Fangesamfundet kan ikke beskrives uden også at vurdere, hvorledes de enkelte fangegrupper opfattede hinanden. Kildematerialet sætter også her sine begrænsninger, da der ikke kunne forefindes udsagn fra og om alle koncentrationslejrens fangegrupper. I det følgende skal der derfor kun gives nogle eksempler, der dog giver et tydeligt billede af, at fangesamfundet langt fra var homogent, men derimod bestod af fraktioner, hvis syn på hinanden næredes af mistro og fordomme; faktorer, der i høj grad var tilsigtede fra SS' side og som bidrog til at opretholde terroren i koncentrationslejren, hvorved beretningernes skildringer af den gensidige mistro tenderer til at støtte Wolfgang Sofskys argument for, hvorledes dette af SS intenderede selvforstærkende intrigespil som rammebetingelse for fangesamfundet også i Husum bidrog til opretholdelsen af kz-lejrens "absolutte magt" over fangerne. Sofsky går her endda et skridt videre med påstanden om, at fangernes identifikation med hverandre ikke kun stoppede på gruppe- men endda på individniveau og at særligt de almindelige fanger (altså de fanger, der ikke havde specifikke funktioner i kz-samfundet) med tiden prægedes af en egocentrisme og dissociation overfor deres medfanger. Her bliver det dog tydeligt, at Sofskys syn på fangesamfundet igen

⁴⁵⁶ Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det?* Bind II. Haslev, 2001. s. 182. Adrian Tresoglavic: "Danske 'asociales' og 'vaneforbrydere' i tyske koncentrationslejre. Nazistisk kriminalitetsbekæmpelse i Danmark efter 19. september 1944" i: i: Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. s. 161; Benedikte Madsen og Søren Willert: *Overlevelse i organisationen*. Aarhus, 1995. s.43

præges af et konstrukt, der består af en etnisk(-tysk) homogen (stam-)ideallejr, hvor Sofsky reelt ikke tager hensyn til betydningen af tilstrømningen af mange forskellige nationaliteter og etniciteter i krigsårene, der var med til at svejse persongrupper sammen som en form for overlevelsesstrategi i kz-samfundet. I forhold til de mange nationaliteter og etniciteter tillægger Sofsky her sproget en for stor betydning. Nok bidrog fangernes ofte manglende tyske sprogkundskaber og begrænsede muligheder for at kunne kommunikere på tværs af nationale grupper (engelsk var i datiden mindre udbredt end nu) til at opretholde terroren gennem babylonisk sprogforvirring og straf for manglende forståelse af kommandosproget. Interessant i forhold til realiteten i udelejrene er dog snarere et racehierarkisk intrigespil og den udprægede "dem og os"-mentalitet blandt fangerne, der kan betragtes som intenderede fra SS side med henblik på at opretholde den såkaldte "fangeselvforvaltning", der byggede på, at de enkelte grupper holdt hinanden i skak.⁴⁵⁷

Betragter man derimod fangesamfundet ud fra Suderlands forestillinger om betydningen af den kulturelle habitus, kunne man forestille sig, at danske og nederlandske kz-fanger i høj grad ville identificere sig med hinanden i kz-lejrenes ekstremfund efter princippet om "Vergemeinschaftung". Begge grupper havde forudsætningerne for principielt at være bedre stillet i kz-lejrenes racehierarki, da de begge levede op til nazisternes forestillinger om den ariske race. Begge kom fra besatte lande af sammenlignelig størrelse og var en del af samme nordvesteuropæiske kulturkreds, hvorfor man kunne formode, at fangernes habitus ville kunne sammenlignes. I forhold til danske og nederlandske fanger varierede denne habitus dog ikke mindst på baggrund af en kulturel og historisk påvirkning på en række afgørende områder, der bl.a. var formet gennem landenes geostrategiske tilknytning, tidligere kolonialpolitik og særligt de forskellige kirkeretninger, der efter reformationen havde defineret befolkningernes religiøse overbevisning. Sammenligner man med andre fangegrupper, særligt de syd- og østeuropæiske fanger, vil disse kulturelle forskelle fremstå endnu tydeligere. Der var ingen norske kz-lejrfanger i Husum, men diskussionen af ligheder og forskelle mellem fangernes kulturelle habitus i kz-lejren kan i høj grad være med til at forklare, hvorfor danskere og nordmænd i høj grad følte solidaritet

⁴⁵⁷ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Leck, 2004. ss. 178-184

og fælles identifikationsmønstre i andre lejre på baggrund af stærke kulturelle fællestræk, der ikke mindst skyldes århundreders fælles politisk og religiøs påvirkning af landenes befolkninger.⁴⁵⁸

Danskernes syn på de nederlandske fanger var først og fremmest negativt. Det er her svært at afgøre, om danskernes kritiske syn rettede sig mod alle nederlandske fanger, eller om der primært var tale om de såkaldte gidsler fra Putten. Da disse udgjorde en stor del af den nederlandske fangegruppe må dette antages, bl.a. fordi deres konkrete arrestationsårsag i flere danske beretninger konkret omtales. De danske fangers negative beskrivelse af disse fanger kredser primært omkring den manglende selvrespekt og overlevelsesvilje og fremhæver således samtidigt store forskelle mellem de forudsætninger, de to grupper havde med sig i lejren. Hvor de danske beretninger primært er forfattet af modstandsfolk, der var bevidste om risikoen for at blive arresteret af tyskerne, var der ved de omtalte nederlændere tale om personer, der blev arresteret og deporteret uden varsel. Bevidstheden om at være kommet i kz-lejr fordi man kæmpede for noget må således have haft indflydelse på overlevelsestrang og selvrespekt, hvilket dog samtidigt skabte en klar distance til fanger, der ikke havde samme baggrund. Man kan her sige, at der er paralleller mellem, hvorledes de danske modstandsfolk så på de danske "asociale" og de hollændere, der var kommet uforskyldt i kz-lejr.

Om hollænderne skriver Aage Dahl således, at de var en stor skuffelse for danskerne. Han karakteriserede dem som "*(...) utroligt grisede, dertil kværulerende og sladderagtige (...) og helt igennem dårlige kammerater*".⁴⁵⁹ Det skal ikke kunne siges om Dahl, der ellers forekommer som et særdeles troværdigt vidne, havde set sig sur på særligt hollænderne. Tankevækkende er dog, at hans skildring af disse kendetegnes af en hårdere karakteristik end de danske "asociale". Man skulle dog ikke være dansker for at gøre sine negative observeringer om nederlænderne. Franskmanden Pierre Jorand skildrer, hvorledes de nederlandske fanger gjorde meget for at undgå at bære deres døde kammerater tilbage til lejren fra arbejdspladserne og forsøgte at få andre nationale grupper til at gøre dette. Det var ellers mest almindeligt, at de enkelte nationaliteter selv tog sig af deres syge og afdøde, der skulle transporteres tilbage til lejren. At bære lig og syge var for så vidt en pinsel, fordi de forvejen afkræftede kammerater, der bar dem, skulle kunne holde trit med kolonnen. Efterlod man i stedet de afdøde på arbejdspladserne, ville dette betyde

⁴⁵⁸ Sml. Diskussionen om Suderlands begreb "Vergemeinschaftung", side 38 i denne afhandling. Se tillige Astrid Danielsen: *De danske fanger i Sachsenhausen*. Upubliceret speciale. Odense, 2009. s. 59 ff.; Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 265-266

⁴⁵⁹ Aage Dahl: "Schwesing" i: Anders Georg: *I tysk fangenskab*. København, 1945. s. 95

endeløse tælleappeller i lejren, fordi antallet af fanger ikke stemte.⁴⁶⁰ I ovennævnte eksempler kan man altså tale om en negativ interaktion mellem fangerne, der var med til at fremme mistillid og apati mellem de nationale fangegrupper.

Det er påfaldende, hvor lidt fangerne fra de øvrige nationer fylder i de danske, nederlandske og franske fangeberetninger. Forklaringerne hertil kan være, at der for mange af disse nationers vedkommende kun har været tale om en mindre gruppe af fanger eller sågar individer. Jo mindre en gruppe var, jo mindre ville den potentielt vække opsigt i lejrsamfundet. Når nederlandske, franske og danske fanger særligt på gruppeniveau spillede en rolle i hinandens erindringer skyldtes det jo ikke mindst, at gruppens ageren og interaktion med andre påvirkede lejrhverdagen markant. En anden forklaring kunne være, at de nordvesteuropæiske fangegrupper foruden at have udgjort en samlet majoritet i fangepopulationen trods kulturelle forskelle alligevel primært har kunnet identificere sig med hinanden på godt og ondt. De var overordnet set del af samme kulturkreds og havde potentielt også lettere ved at kunne kommunikere med hinanden end med de fangegrupper, der kom fra slaviske sprogområder, og hvor kulturforskellene var mere markante. Interessant er dog her, at disse kulturforskelle nærmest ikke påpeges i beretningerne. Dette ville de antageligt være blevet, hvis fangegrupperne af slavisk oprindelse havde været større i lejren og der som følge heraf ville have opstået gnidninger mellem de nordvest- og de central- og østeuropæiske fangegrupper. Sådanne kendes fra andre udelejre med store slaviske fangegrupper som fx Barkhausen, hvor disse fylder markant mere i de danske fangers erindringer.⁴⁶¹ Særligt sovjetiske fanger optræder således primært på individniveau og omtales her oftest som ofre for dødsvolden, hvilket jeg skal komme tilbage til i kapitlerne om retsopgøret. Desværre er der ikke overleveret tal for, hvor mange fanger der befandt sig i Husum fra hver nation.

Fangernes oplevelse af koncentrationslejrens hverdag

Kan man i et miljø præget af menneskelig tragedie, drama og død overhovedet tale om en hverdag? Det korte svar er ja, da tragedie, vold og daglige dødsfald samt begivenheder, der i dag opfattes som dramatiske, i lyset af datidens fortløbende gentagelse i en ekstrem kontekst måtte

⁴⁶⁰ Pierre Jorand: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt, 1996. s.33

⁴⁶¹ Jens-Christian Hansen: *Hic Mortui Vivunt. Skæbner I Neuengammes udekommando Porta Westfalica – Barkhausen*. Upubliceret speciale. Odense, 2008. Ss. 44-47

være blevet oplevet som trivialiteter. Brutalitet, vilkårlighed og død var hverdagsbegivenheder i kz-lejren, hvorfor det giver mening at tale om en hverdag i kz-lejren Husum-Schwesing. Betragtes de kommende afsnits temaer, der er kendetegnende for de fleste fangeberetninger i hvilke de sjældent tidsfæstes, som en skildring af koncentrationslejrens hverdag, giver hverdagen et bedre billede af kz-lejrens samtid end et kalendarium kunne have gjort. I det følgende skal en række temaer fra fangernes erindringer tages op for at belyse deres opfattelse af udelejren Husum-Schwesing. Kilderne sætter begrænsninger, da analysen herigennem kun kan forholde sig til de problemstillinger, der var vigtige i aktørernes erindringer. Kilder som interviews eller afhøringer kendetegnes samtidigt ofte af interviewerens særlige dagsorden eller interesse. Kilderne afspejler her spørgsmålene til den enkelte aktør eller hvad denne har ønsket at udtale sig om. Særligt i forhold til kilder fra de forskellige retslige efterspil spores disse begrænsninger, da aktørerne oftest kun er blevet spurgt om strafbare forhold og muligheden for at udtale sig om andre emner har været begrænset. I interviews foretaget af historikere har de overlevende kunnet tale mere frit. KZ-Gedenkstätte Neuengammes oral-history-projekt har lagt op til, at de tidligere fanger skulle begynde deres fortælling længe før deportationen for at deres personlige baggrund dannede kontekst for kz-opholdet. Ud fra en teoretisk forestilling om, at netop den enkelte fanges baggrund spiller en afgørende rolle for, hvordan fangen klarer lejropholdet, er denne metode optimal. Samtidigt skal dog understreges, at specifikke spørgsmål går igen i mange interviews, hvor de ofte skal få interviewpersonen "tilbage på sporet" og/eller afspejler specifikke forskningsinteresser fra interviewerens/institutionens side (for eksempel spørgsmål vedrørende andre fangers navne, gerningsmænd, begivenheder, steder, m.v.). Kildernes begrænsninger har dog også deres fordele, hvor der spores en klar tendens til, at mange af de temaer og begivenheder, der havde betydning i lejrens samtid også prægede de juridiske efterspil og den senere lokale erindringskultur. I forhold til det tidligere lejrområdes topografi tages udgangspunkt i Aleida Assmanns forestillinger om *stedets erindring* og Detlef Hofmanns overvejelser om *levnets symbolkraft*, hvor disse tanker kan sammenfattes under en idé om, at relikter kan danne bro mellem den egentlige historiske begivenhed og eftertidens fortolkning og forståelse af den. Relikterne bliver således "erindringsbærende", da historien beskrives med udgangspunkt i disse. På dansk vil man simplificeret kunne kalde dette for *levnsudnyttelse*. Jeg vil dog gå et skridt videre, da jeg i det følgende ikke kun vil forholde mig til konkrete levn (som eksempelvis fundamentet,

hydranten, osv.), men tillige vil diskutere temaer (for eksempel sult, vold, afstraffelse, arbejde eller konkrete personer og begivenheder), hvor de fysiske spor enten er forsvundet eller kun har aflejret sig i ofrenes erindring og derfor kun kan forstås gennem deres beretninger.

Tvangsarbejdet

Husum var en arbejdslejr, hvor tvangsarbejdet var omdrejningspunktet for fangernes hverdag. Størstedelen af de vågne timer gik for de fleste fanger med tvangsarbejde, så længe de på nogen måder havde kræfterne til det. Selv fanger, der efter normal målestok var for dårlige til at gå på arbejde, blev dog oftest tvunget til det. Hverdagen begyndte tidligt om morgenen, ofte så tidligt som kl. 4.30 ved at fangerne brutalt blev vækket, skulle indtage en sparsom morgenmad og ordne morgentoiletten, hvilket ud fra de utilstrækkelige sanitære forhold var en udfordring, hvis man da overhovedet havde energien til at kæmpe med de andre fanger om at blive nødtørftigt vasket. Herefter blev fangerne med fløjte kaldt til appel på den vej, der gik gennem lejren og udgjorde appelpladsen. Fangerne skulle tælles inden afgang til arbejdsstederne, hvilket kapoerne ifølge Pierre Jorand sjældent magtede at gøre rigtigt fra starten. Dette medførte omtælling, tumult og voldsudøvelse overfor fangerne for at rette kolonnerne ud og lette tælleprocessen. Herefter blev fangerne delt op i arbejdskommandoerne, der foruden tankspærringerne også kunne være arbejde i Husum by, bl.a. i form af losning af skibe, hvilket var særligt eftertragtet, da man her også havde en chance for at skaffe sig lidt ekstra mad, om end dette som udgangspunkt var illegalt og blev straffet hårdt. Efter appellen skulle fangerne transporteres til deres arbejdssteder, enten til fods eller i takt med arbejdets fremskridt også i åbne eller lukkede jernbanevogne.⁴⁶²

Husum-fangernes primære opgave var at grave grøfter i den nordfrisiske marsk, der skulle fungere som tankspærringer i tilfælde af en allieret invasion. I dag ville man nok bruge store rendegravere til en sådan opgave, men fangerne havde kun de allermest primitive redskaber til rådighed. Grøfterne blev gravet med håndkraft og arbejdet skulle udføres i et højt tempo. For at opretholde tempoet blev fangerne løbende mishandlet med kæppe af kapoerne. Dels havde marinens overkommando udstukket retningslinjer, der definerede, hvornår de enkelte etaper af "Friesenwall"-projektet skulle færdiggøres i løbet af efteråret og vinteren 1944/1945. Dels

⁴⁶² Pierre Jorand: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt, 1996. S. 10, ss. 18-20; sml. Hans Mørup: *På fløjen*. Aabenraa, 2000. S. 390

opretholdt SS også her sin tradition for at udnytte fangernes arbejdskraft til de yderste uden hensyntagen til menneskeliv. Griem inspicerede således næsten dagligt personligt gravearbejdet, råbte ad kapoerne og sparkede til de livløse kroppe, der lå ved grøftekanten for at konstatere, om der stadig var liv. Dette skete dog ikke af medmenneskelighed, men for at finde ud af, om der stadig var arbejdskraft i den pågældende fanges krop.⁴⁶³

En del af arbejdet med "Friesenwall" bestod foruden at grave tankspærringer også i at grave huller på 1½x1½ meter i diameter ved udvalgte vejkryds. Disse huller skulle anvendes som primitive maskingeværreder, såfremt der havde fundet en allieret invasion sted i området. Arbejdskommandoerne bestod af små hold af fanger og var meget eftertragtede, da de ofte kun blev bevogtet af en enkelt ældre marinesoldat.⁴⁶⁴

Fangerne skulle ikke kun arbejde hårdt i et højt tempo uden det nødvendige kalorieindtag, der var nødvendigt for at de på sigt kunne holde til det fysisk krævende arbejde. De blev også løbende udsat for chikane og vold. Ifølge køkkenkapoen Michael Müllers senere vidneberetning fik kapoerne cigaretter af SS efter arbejdstidens ophør for at have mishandlet deres medfanger under arbejdet.⁴⁶⁵ Der blev kun taget hensyn til sygdomme og lidelser i stærkt begrænset omfang. Der var således sjældent overensstemmelse mellem antallet af fanger, der dagligt skulle udkommanderes til arbejdskommandoerne og antallet af arbejdsduelige fanger.

Men også SS-mændene deltog i brutaliteterne mod fangerne på arbejdspladserne. Herved blev modsætningsforholdet mellem ydmygelse og udryddelse på den ene side og den effektive udnyttelse af fangernes arbejdskraft på den anden atter tydeligt. Den fortsatte brutalitet for brutalitetens egen skyld kan her argumentere for, at den "absolutte magt" i form af en fortsat selvforstærkende terrorspiral også fungerede i bedste velgående i det sidste krigsår. På dette tidspunkt burde SS i stedet have sikret fangernes arbejdskraft ved at facilitere deres overlevelse med henblik på at kunne udnytte dem som en ressource til at vinde den endelige sejr. I kz-lejrene var det derimod udbredt blandt SS-mænd at chikanere fangerne på arbejdskommandoerne på en måde, så disse blev nødt til at bevæge sig udenfor det af vagtposterne sikrede område. Dette kunne gøres ved at tvinge fangen til at hente sin hue, der til lejligheden var blevet revet denne af

⁴⁶³ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme – Häftlingeberichte 1246, Sokol, Zdzislaw, s. 2.

⁴⁶⁴ Benjamin Mørch: *Mærket for livet*. København, 1991. s. 74

⁴⁶⁵ Håndskrevet protokol af Husum Aussenkommando-Case. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Hussen Aussenkommando Case. Defendant: Willy Dommer [forkert stavning i original, jch.]. WO 235/537. The National Archives, Kew.

hovedet og smidt væk eller ved at flytte kæden af vagtposter. Formålet ved denne behandling var at SS dermed kunne påstå, at den pågældende fange havde fjernet sig fra arbejdet uden tilladelse, hvilket blev tolket som flugtforsøg og dermed legitimerede et dræbende skud. Drabsmanden blev oftest belønnet med naturalier i form af delikatesser, spiritus eller en fridag. Da efterforskere fra den britiske No. 2 War Crimes Investigation Unit i foråret 1946 afhørte de danske tidligere Husum-fanger Eric Lammert og Anders Thomsen i København, kunne disse berette om, hvorledes denne fremgangsmåde i Husum også blev dyrket af de tyske kapoer. Episoden er et stærkt eksempel på, hvilken magt kapoerne var blevet tildelt af SS og hvorledes de indtog en dominerende position i fangesamfundet. Tre unavngivne, antageligt hollandske fanger var i begyndelsen af november blevet slået voldsomt og efterfølgende spærret inde i det skur, hvor man opbevarede ligene fordi man beskyldte dem for at have stjålet mad. Den efterfølgende dag var de tre fysisk og psykisk svækkede efter denne behandling, men måtte alligevel rykke ud med arbejdskommandoen for at grave tankspærringer i et særligt straffekompani, der skulle arbejde på et særligt mudret sted. Her gav flere tyske kapoer, blandt disse Willi Demmer, Martin Tenz og Franz Levy dem en hård behandling. Lammert og Thomsen fremhævede særligt Demmer, der mishandlede en af fangerne med en gummiknippel. Fangerne måtte under arbejdet gentagne gange bøje sig forover for at modtage yderligere 20-30 slag med jævne mellemrum. Dette gentog sig ifølge Thomsen over nogle dage, hvor de tre hollændere om natten altid blev spærret inde i ligskuret. I skuret samlede man ligene for at foretage massebegravelser med nogle dages mellemrum. At gentagne nætter på dette sted må have virket traumatisk på fangerne understreges af Paul Thygesens beretning om stank af forrådnelse og rotter, der gnavede i ligene.⁴⁶⁶ Det er derfor ikke underligt, at en af de mishandlede fanger en eftermiddag begyndte at vise tegn på sindssyge og sandsynligvis bevægede sig for langt væk fra arbejdskommandoen ved at gå hvileløst omkring. En anden fange forsøgte at stoppe denne, hvilket omgående blev forbudt af en af kapoerne. Her afviger Thomsens og Lammerts vidneforklaringer, da den ene mener at der var tale om Demmer, hvorimod den anden beskyldte Tenz for at have forhindret fangens redning. Fangen blev derefter omgående skudt af en

⁴⁶⁶ "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

af de marineinfanterister, der bevogtede fangerne.⁴⁶⁷ Briterne kendte allerede til denne episode gennem den tidligere tyske køkkenkapo Michael Müllers vidneforklaring en uge forinden. Lammert kunne dog beskrive episoden i langt mere detaljeret omfang, da han modsat Müller selv havde været til stede i arbejdskommandoerne udenfor lejren, hvorimod Müller kun kunne iagttage de andre kapoers ugerninger internt i lejren.⁴⁶⁸

Episoden minder meget om de bevidste selvmord, som enkelte fanger valgte, fordi de opfattede deres situation som værende håbløs. Selvmord blev af enkelte fanger set som sidste udvej, som protest og modstand, som en sidste mulighed for at bestemme over eget liv. Selvmord var samtidigt den sidste modstandshandling; et brud på gerningsmændenes drabsmonopol.⁴⁶⁹ Benjamin Mørch beretter således om en ung hollandsk fange, som under tvangsarbejdet i bunden af de våde pansergrave valgte at begynde at løbe væk – velvidende at bevogtningsmandskabet havde pligt til at skyde. Ifølge Mørchs skildring var der ingen tvivl om, at der var tale om selvmord som et bevidst valg fra fangens side og dermed ikke om et flugtforsøg.⁴⁷⁰ Pierre Jorand beskriver en lignende situation, hvor en fange et par gange forsøgte at drukne sig selv i bunden af pansergravene, men blev hevet op af kapoerne. Da han forsøgte at løbe bort lige som kammeraten i ovennævnte episode, ville vagtposten ikke skyde. I stedet blev han fanget af en kapo, der bogstaveligt slog ham ihjel. Vagtposten, en marineinfanterist, blev straffet med arrest.⁴⁷¹

Kapoernes mishandlinger havde i flere situationer døden som følge. I sit vidneudsagn til No 2. War Crimes Investigation Unit berettede Anders Thomsen også om en regnfuld dag sidst i oktober 1944, hvor arbejdet var ekstra svært for fangerne, da jorden var våd og mudret og det derfor var svært for fangerne at grave noget op af de tre meter dybe pansergrave. At arbejdet ikke skred frem gjorde kapoerne hysteriske, så de begyndte at slå på fangerne med knyttede næver og knipler. Kapoen Franz [Levy? jch] beskyldte danskerne for at sabotere arbejdet og kaldte dem op af grøften for at mishandle dem på række. Herved slog han fangen Poul Erik Astrup så hårdt, at

⁴⁶⁷ "Disposition of Eric Roy Kurt Lammert" 14. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew

⁴⁶⁸ "Disposition of Michael Müller" 6. marts 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Dalum, and Versen Concentration Camps, Germany: report and investigation by War Crimes Investigation Unit (WCIU). WO 309/1146. The National Archives, Kew.

⁴⁶⁹ Sml. med diskussionen af selvmordets betydning for den absolutte magts eksistens på side 45 i denne afhandling.

⁴⁷⁰ Benjamin Mørch: *Mærket for livet*. København, 1991. ss. 94-95

⁴⁷¹ Pierre Jorand: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt, 1996. S. 10, ss. 15-16

denne brækkede kæben. Da man i lejrens revir ikke havde nogen mulighed for at behandle bruddet, døde Astrup af sine kvæstelser få dage senere, da han ikke var i stand til at indtage nogen form for føde.⁴⁷²

SS-mændenes definition af sabotage mod "Riget" var meget bred i kz-lejrene. Også i Husum blev fanger straffet hårdt, når de brugte gamle papirsække eller aviser som isolering under deres tynde, våde og oftest meget snavsede fangedragter. Papiret hjalp således lidt, når det gjaldt at holde varmen i de kolde efterårs- og vintermåneder, hvor fangerne arbejdede i al slags vejr, hvilket i forhold til gravearbejdet ved "Friesenwall" ofte betød regn og blæst. Også tæpper blev revet i stykker og brugt som undertøj eller forbindelse, hvilket var strengt forbudt. Blev fangerne opdaget ved stikprøvekontroller under appellerne, blev fangerne beskyldt for tyveri og dermed for sabotage mod "Det Tredje Rige". Straffen var prygl, oftest pisk af enden og den nedre del af ryggen, hvilket i mange tilfælde var ensbetydende med åbne sår og sågar nyreskader, der på baggrund af de mangelfulde behandlingsmuligheder og straffens oftest særligt brutale karakter i flere tilfælde endte dødeligt. Det var oftest Josef Klingler eller en af kapoerne (blandt disse nævnes eksplicit Franz Levy), der gennemførte denne piskning, enten med en tommetyk kæp eller et tykt kabel på op til 70 centimeters længde.⁴⁷³

Kollektive straffe var endvidere almindelige på arbejdspladserne, når SS kom på inspektion. Hans S. Bruun beretter om, hvorledes fangerne blev beordret til at komme op af grøften i regnvejr, skulle smide jakken for derefter at skulle stå nede i den igen og blive gennemblødte. Fangernes tynde jakker var herefter lige så gennemblødte. En anden variation var at ti fanger skulle trække deres overtøj op over hovedet for at få ti slag med en skovl, et stykke

⁴⁷² Thomsen kalder i sin vidneforklaring den pågældende fange for Hans Astrup. Sammenlignet med Morten Ruges upublicerede rapport om efterårstransporterne til Neuengamme, Jørgen Barfods tabeller og kilderne til repatrieringen af de i Husum omkomne danskere må der dog uden tvivl være tale om den 27 årige Poul Erik Astrup, der døde i Husum den 14. november 1944. "Disposition of Anders Thomsen" 15. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew; se tillige Morten Ruge: Efteraarstransporterne 1944 Frøslev-Neuengamme. Upubliceret, 1997. (Findes i Frøslevlejrens Arkiv). Tavle 1, s. 24; Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. s. 364 samt Rigsarkivet. HF-101. Centralkontoret for Særlige Anliggender. 1945-1948. Sager, deporterede (A119) B I-IV Husum-ekspeditionen. Vedrørende dødsårsagen se "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁴⁷³ Hans S. Bruun: *På døds-march gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976. Sml. med "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

pigtråd eller andre forhåndenværende redskaber. Bruun nævner ingen specifikke grunde til disse afstraffelser, der derfor også kan anses som endnu en form for grov chikane.⁴⁷⁴

Hygiejne

Det hårde tvangsarbejde i den mudrede marsk og de utilstrækkelige sanitære forhold sammen med den totale mangel på skiftetøj gjorde, at fangerne i reglen var snavsede. Hygiejnen i lejren som helhed, men også for individet selv, spillede derfor en vigtig rolle for fangerne. Personlig hygiejne hang på den ene side sammen med værdighed og havde på den anden side betydning for fangens daglige risiko for korporlig afstraffelse med fare for alvorlige konsekvenser for fangens overlevelseschancer. Det var forbudt at være snavset, men omvendt var lejrens sanitære faciliteter utilstrækkelige, så det var umuligt at renholde både sig selv og det udleverede fangetøj, der jo også fungerede som arbejdstøj i de mudrede pansergrave i al slags vejr. Fangerne var oftest våde, fordi de ofte måtte stå i bunden af de vandfyldte grøfter og hvor det i efteråret samtidigt ofte regnede. Det utilstrækkelige kalorieindtag medførte for mange snart også hungerdiarré, der var med til at forværre de hygiejniske tilstande i lejren. Mange svækkede fanger nåede således ikke at forlade deres køjer eller deres barak for at nå hen til latrinerne, som var dimensioneret efter, at de skulle anvendes af 250, maksimalt 400 soldater og ikke op til 2500 fanger, altså reelt en tidobling af, hvad de var planlagt efter. Med lidt fantasi kan man derfor måske forestille sig, hvorfor både diarréen, latrinerne og lugten i lejren spillede en så central rolle i fangernes erindring. Sammenholdes erindringslitteraturen med de fysiske levn af latrinerne på det tidligere lejrområde, kan man ud fra Detlef Hoffmanns tanker om *levnets erindring* lettere forstå, hvorfor diarréen og toiletforholdene spillede og fortsat spiller en så afgørende betydning for lejren: Erindringslitteraturen er med til at fortolke og forklare det fysiske levn, men samtidigt illustrerer levnet erindringen. Det fysiske levn udnyttes således ikke kun som kilde, men bliver samtidigt et symbol på det erindrede.⁴⁷⁵ Problematikken omkring afføringen og latrinerne er her med til at underbygge, hvorledes tilstandene i kz-lejren bl.a. pga. sult og uforholdsmæssig overbelægning kom ud af kontrol, eskalerede og blev ekstreme med direkte betydning for fangernes mentale og fysiske nedbrydning. Dette ses bl.a. hos Paul Thygesen, der i sine erindringer om tiden i Husum

⁴⁷⁴ Hans S. Bruun: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976. s. 44

⁴⁷⁵ Detlef Hoffmann: "Das Gedächtnis der Dinge" i: Detlef Hoffmann (red.): *Das Gedächtnis der Dinge. KZ-Relikte und KZ-Denkmäler 1945-1995* Frankfurt, 1998. s. 17. Dette uddybes nedenfor i kapitlet *Arven efter koncentrationslejren – sidste kapitel?*

som noget af det allerførste nævner netop dette tema, og hvor stanken fra latrinerne i samme sætning bringes i forbindelse med stanken af rådne roer fra køkkenbarakkens mødding og lejrens mindre firbenede beboere; rotterne.⁴⁷⁶

Sult – eller instrumentaliseringen af mad til et terrorinstrument

Sult var en konstant i koncentrationslejrfangernes hverdag. Den kom hurtigt efter ankomsten til kz-systemet grundet den ringe og utilstrækkelige kost og tvangsarbejdets enorme kalorieforbrug i op til 12 timer dagligt. Sulten var konsekvensen af fangernes deportation og ofte forudsætningen for deres handlinger. Sulten styrede fangerne, blev omdrejningspunktet for korrupsion og dermed også for interaktion i kz-samfundet. At finde veje at få mad på betød overlevelse, ikke at være i stand til det betød døden. At stjæle – eller ”organisere”, som det hed i den særlige kz-jargon, kunne forlænge fangens liv, måske på bekostning af næsten. Det kunne også betyde en pinefuld død, hvis tyveriet blev opdaget af SS.

Det er vanskeligt at foretage en præcis beregning af fangernes kalorieindtag ud fra kilderne. I sin beretning om forholdene i Husum har Paul Thygesen skrevet om fangernes daglige kost, at dens kalorieværdi var langt under det minimum, der krævedes for at kunne udføre selv ganske let arbejde. Fangernes daglige forplejning bestod af en liter roesuppe med en smule kød, der dog var forbeholdt særligt privilegerede fanger, 250 gram ringe rugbrød med en brik syntetisk margarine, en skive pølse eller en skefuld marmelade. Som supplement var der lejlighedsvis få kartofler i suppen eller der blev på ugebasis udleveret fem-seks rådne kartofler, som fangerne selv kunne pille. At fangerne kun fik få kartofler hang sammen med, at Griem som tidligere nævnt solgte disse som foder til omegnens landmænd.⁴⁷⁷ Kostsammensætningen anført hos Thygesen stemmer overens med de fødevarer, der er anført i lejrens køkkendagbog, som er fragmentarisk bevaret. Til køkkendagbogen skal kildekritisk bemærkes, at denne formodes at gengive rationer, der ikke er korrigeret for SS' eventuelle salg af fødevarer til udefrakommende. I køkkendagbogen er således også anført en næsten dobbelt så høj brødration end den, Thygesen opgiver. Skal man tro køkkendagbogen, svarer fangernes daglige kalorieration til ca. 2250 kalorier, hvis man tager et gennemsnit for to repræsentative dage, hvor belægningen har været på hhv. 1500 og 2468 fanger. Korrigeres tallet i forhold til Thygesens udsagn omkring brødrationen, der svarer til ca. en

⁴⁷⁶ Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. s. 40.

⁴⁷⁷ *Ibid.*, ss. 50-51

halvering i forhold til den angivne mængde i køkkendagbogen, er tallet nede på 1850 kalorier og nedjusteres de i køkkendagbogen anførte ca. 600 gram kartofler pr. fange til $\frac{1}{4}$ af rationen, der omtrent svarer til den ration, som Thygesen omtaler, svarer dagsrationen til 1450 kalorier.⁴⁷⁸ Dette tal forekommer stadig højt. Sammenligner man med Jørgen Kielers rekonstruktion af kalorierationen i Barkhausen-udelejren, hvor kalorieforbruget kan sammenlignes i forhold til tvangsarbejdet, så anføres her en kalorieration på ca. 1500 kalorier i begyndelsen af opholdet, der trinvist faldt til ca. 600 kalorier dagligt. Ifølge Jørgen Kieler var fangernes kaloriebehov på ca. 3500 kalorier, når de skulle udføre fysisk hårdt tvangsarbejde i minerne, hvilket nogenlunde kan forventes at svare til kalorieforbruget ved udgravningen af tankspærringerne.⁴⁷⁹ Optegnelserne fra Husum slutter dog den 18. november og tyder ikke umiddelbart på, at den officielt anførte ration blev reduceret væsentligt i perioden op til. Kildekritisk betragtet er køkkendagbogen dog en relativt utroværdig kilde, da den kunne være genstand for gerningsmændenes forfalskning. Motivet hertil kunne være, at man ville stille sig selv i et godt lys i forhold til kommandaturet i Neuengamme og Griem har næppe skiltet med at have solgt kartofler for egen vindings skyld, for hvilke der i datiden kan antages at have eksisteret bilag – men her kan man igen kun gisne om motiver og handlinger.

Fordi kosten havde en så central betydning for fangernes overlevelseschancer, kom den også til at være et centralt emne i de overlevendes senere beretninger, hvor mange af udsagnene ligner hinanden. Gennemgående skildres, at råvarerne var af ringe kvalitet og på ingen måde rakte til at brødføde op til 2500 fanger. Samtidigt findes der dog også en række udsagn i kildematerialet, der går igen hos mange fanger, men som ikke umiddelbart kan verificeres, da det ikke altid er tydeligt, om den pågældende selv har oplevet begivenheden, eller om der er tale om mundtlig overlevering fra andre fanger. Historier, der findes hos flere fanger omhandler således blandt andet SS' tidligere omtalte korrupte omgang med de forsyninger, der var tiltænkt fangerne. Andre omhandler specifikke episoder eller aspekter i forhold til forplejningen af fangerne, som kun findes hos enkelte fanger, men som på baggrund af deres meget detaljerede omtale i disses beretninger må antages at være sandsynlige.

⁴⁷⁸ Den 16. og 31. oktober 1944 er valgt til at beregne tallene. Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum. BArch NS/4/NE

⁴⁷⁹ Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det?* Bind II. Haslev, 2001. Ss. 177-178

En af disse skildringer findes hos Hans Christian Rasmussen, der fortæller om, hvordan drenge fra Hitlerjugend leverede brødet til koncentrationslejrens fanger.⁴⁸⁰ Han fortæller, at brødet ofte var muggent, fordi det skulle være blevet opbevaret i en fugtig lade over længere tid inden fangerne fik det udleveret. Begrundelsen herfor skulle være, at fangerne ikke måtte få udleveret fødevarer, der var af samme kvalitet som de fødevarer, den tyske befolkning modtog. Rasmussen selv vil have hørt dette fra en af drengene fra Hitlerjugend under en samtale i Husum mange år senere, antagelig i forbindelse med en privat pilgrimsrejse. Om denne påstand er rigtig, lader sig ikke belægge gennem det tilgængelige kildemateriale. Det er dog sandsynligt, at en stor del af brødet bestod af savsmuld og skaller af korn, hvilket Rasmussen også nævner i sin beretning, idet denne tilberedningsform også er kendt gennem beretninger fra andre koncentrationslejre.⁴⁸¹

Fangernes oplevelse af sult kan på flere områder tolkes som et modargument i forhold til Maja Suderlands tanker om habitus betydning og de grundlæggende idéer om individets bevarelse af menneskelig værdighed som individuel overlevelsesstrategi. Sulten tvang i sidste ende fangerne til at handle udelukkende på instinkter for at overleve. Det hændte, at fangernes suppe, der blev transporteret i store, åbne kar, væltede undervejs fra lejr køkkenet til stedet, hvor den skulle uddeles. Skete dette, resulterede det i, at en gruppe sultne fanger omgående styrtede hen til suppepytten og forsøgte at slikke denne samt de sparsomme stykker af rodfrugter eller endnu sparsommere stykke kød op på den bare jord. Sulten var så slem, at fangerne herved kunne komme op at sloges indbyrdes. Hvor slem sulten må have været bliver tydeligt gennem Paul Thygesens skildring af en episode, hvor han iagttog en russisk fange, der på samme facon spiste en hollandsk medfanges opkast.⁴⁸² At sulten bevidst også blev anvendt som et instrument for umenneskeliggørelse viser en episode, hvor en sulten russisk fange blev pint ved, at SS smed kartofler over i pigtrådshegnet. Da fangen nærmede sig dette for at samle kartoflerne op, blev denne omgående skudt af vagtposten på grund af "flugtforsøg".⁴⁸³

⁴⁸⁰ Dette er ikke usandsynligt, da både medlemmer af Hitlerjugend og Bund deutscher Mädel var involveret i anlæggelsen af Friesenwall, hvor de bl.a. var beskæftiget med forplejningen af både civile arbejdere og de forskellige involverede uniformerede korps, samt som det fremgår af ovenstående; i et vist omfang også forsyningen af koncentrationslejr fangerne. Saml. Friedrich Pingel & Thomas Steensen: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Robert Bohn, Uwe Danker, m.fl. (udg.): *IZRG-Schriftenreihe. Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland 1939-1945*. Bd. 12. Bielefeld, 2004. Ss. 271-272

⁴⁸¹ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. Ss. 3-4

⁴⁸² "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁴⁸³ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1559 - Nobel, Gerard. s. 5

Sulten fik mange fanger til at overskride de grænser, som de ellers var opfostret med. Fangerne måtte her selv sørge for at finde måder at supplere kosten på. I den golve marsk var mulighederne for at finde noget spiseligt begrænsede. Der berettes således om, at fangerne samlede regnorme, oldenborrelarver, ja sågar frøer og snegle og fortærede disse mere eller mindre tilberedte, hvilket næppe har haft en positiv indvirkning på de i forvejen hårdt plagede fordøjelsessystemer. Retrospektivt konkluderede den danske fange Benjamin Mørch i sine erindringer, at en fange, der var nået til at spise regnorme, var blevet knækket psykisk og havde fået brudt sin moral.⁴⁸⁴

Det er derfor naturligt, at mange foretrak alternativer for at komme i besiddelse af noget spiseligt. Men det var ikke uden risiko at skaffe sig et supplement til den sparsomme lejrkost. At organisere ekstra fødevarer foruden de mangelfulde rationer, der blev uddelt til fangerne, var som udgangspunkt forbudt og medførte derfor hård afstraffelse af den pågældende fange. I Husum bevægede fangerne sig dagligt udenfor lejrens område, når de skulle bringes til og fra arbejdsstederne. Den første tid, hvor fangerne foretog denne transport til fods, faldt sammen med høstperioden, således at de sultne fanger kom i berøring med afgrøder. Dette kunne dels være når en kolonne af fanger passerede en bonde med sit vognlæs på de offentlige veje, eller hvis en fange undervejs så sit snit til at snuppe en roe på en mark. At tage en roe eller en kartoffel var forbundet med stor risiko. Dels var der tale om tyveri og dels kunne få skridt væk fra kolonnen for at hive en roe op af en mark opfattes som flugtforsøg, hvorved fangen risikerede at blive skudt på stedet. Lykkedes det en fange på denne måde at skaffe sig lidt ekstra at spise, måtte den snavsede grøntsag omgående fortæres i rå tilstand. Hans Bruun fortæller, hvordan det særligt var hollænderne, der forsøgte at skaffe sig føde på den måde, og hvordan kapoer og SS morede sig med at straffe disse fanger, der ofte i forvejen var hårdt medtagne af sult og dysenteri. Bruun beskriver således, hvordan fangerne i deres afkræftede tilstand skulle udføre gymnastiske øvelser, blotte enden for at modtage 15-20 slag for herefter at skulle spise deres roe i hug.⁴⁸⁵

En videreudvikling af denne afstraffelsesmetode fandt sted med lejrens brandhane som afstraffelsesredskab. I forhold til beretningernes tematisering af sult og straf i kz-lejren spiller brandhanen derfor en central rolle. Også her kan man tale om levnets erindring, da brandhanen er bevaret på det tidligere lejrområde og har en stor symbolkraft i forhold til formidlingen af lejrens

⁴⁸⁴ Benjamin Mørch: *Mærket for livet*. København, 1991. ss. 87-88. Sml. Hans Mørup: *På fjøjen*. Aabenraa, 2000. s. 389.

⁴⁸⁵ Hans S. Bruun: *På døds-march gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976. s. 45

gru. Historikeren skal være varsom med at lade sig forlede til et fordømmende og følelsesladet sprogbrug, særligt når et emne som dette til tider besværliggør en nøgtern og neutral gengivelse af begivenhederne. At påstå, at navngivne SS-mænd havde sadistiske tendenser og fandt personlig fornøjelse i at pine fangerne, vil trods utallige overlevende fangers beretninger og vidneudsagn således oftest stå som en påstand. Kildematerialet er med ophav i offergruppen stærkt tendentiøs, så analysens vurderinger vil derfor naturligt bære præg af denne kendsgerning. Betragter man nogle af de ofte meget kreative straffemetoder, der effektueredes i kz-lejrene, tyder deres tilblivelse ofte på en sadistisk fornøjelse hos gerningsmændene. Her er det på sin plads at fremhæve, at de forbrydelser, der kan dokumenteres i kz-lejrene er forbrydelser, der blev begået af mennesker mod mennesker. I Husum-Schwesing var idémanden bag en ydmygende og sadistisk straffeforanstaltning Josef Klingler, der ifølge den tyske overlevende Michael Müller fik idéen til at benytte lejrens brandhane som afstraffelsesredskab. Var der mistanke om, at en fange havde stjålet mad, skulle denne dypes i koldt vand og derefter sidde i en yderst ydmygende stilling ovenpå brandhanen med knæene bøjet og en kartoffel eller en kålroe i munden samt ditto i hænderne med udstrakte arme i timevis. I november og december måned har kulden gjort sin virkning mod de våde og i forvejen afkræftede fanger, der efter fire til fem timer i denne position til sidst faldt ned fra brandhanen og som følge heraf blev sparket og slået af kapoerne.⁴⁸⁶

Det såkaldte kartoffelskrælleri, en vinkelformet barak i det sydvestlige hjørne af selve lejrområdet, spiller en central rolle i mange overlevendes erindringer på linje med brandhanen. Bygningen har en stærk symbolværdi i forhold til erindringen af sult og den ringe forplejning. Her blev fangernes mad tilberedt af dårlige råvarer, primært i form af rådne kålroer og kartofler. Disse blev kogt til en suppelignende ret, der på grund af sin portionsstørrelse og ringe konsistens havde en yderst mangelfuld næringsværdi. Bygningen husede samtidigt en arbejdskommando, som af fangerne blev anset som et skånejob for rekonvalescenter, der havde fået tilkendt dette arbejde på grund af deres fysiske tilstand. At skrælle rodfrugter inden døre var i mange tilfælde livsforlængende når alternativet var at ens afkræftede krop skulle grave tankspærringer i kulde,

⁴⁸⁶ "Disposition of Michael Müller" 6. marts 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Dalum, and Versen Concentration Camps, Germany: report and investigation by War Crimes Investigation Unit (WCIU). WO 309/1146. The National Archives, Kew, sml. med "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew; samt Afhøring af Louis C. den 6. november 1970. BArch B162/27990, Bl. 465.

regn og rusk. Selv arbejdet i kartoffelskrælleriet var dog ikke risikofrit, hvilket bliver tydeligt gennem en begivenhed, der her skal belyses nærmere. Den fik senere også relevans for det juridiske efterspil. Episoden fremhæves tillige for at tydeliggøre betydningen af de fysiske levn efter kartoffelskrælleriet på det tidligere lejrområde. Relikterne kan dog udelukkende tjene til at beskrive *hvor* på området begivenheden har fundet sted. *Hvad* der er sket, kan kun rekonstrueres ud fra aktørernes beretninger, da de fysiske spor efter den pågældende hændelse er borte.

Kartoffelskrælleriet. Aabenraakredsens arkiv, Landsarkivet for Sønderjylland. Foto Jørgen Poulsen, 1950.

Det er en eftermiddag i oktober. Fangerne fra kartoffelskrælleriet bliver pludselig kaldt til appel af Griem, der råber "Tempo, Tempo! Dalli, Dalli!" Det skal gå stærkt. De afkræftede fanger, der er beskæftiget med at skrælle kartofler og kålroer til aftenens tynde suppe, kan ikke bevæge sig hurtigt nok ud af barakken – i hvert fald ikke så hurtigt, som det behager kommandanten. Griem affyrer sin tjenestepistol – en Walther kaliber 7,65⁴⁸⁷ – tre gange mod barakken i raseri. Barakkens tynde brædder gennembøres af projektilerne, der rammer en polsk og en russisk fange. Den polske fange, en mand ved navn Staschek, rammes ifølge den tidligere fange Wladislaw Siemionko i venstre håndled, mens den russiske fange Wanka Mikolajew såres dødeligt ved et skud i hjerteregionen. Køkkenkapoen Michael Müller får efterfølgende mulighed for at se liget på reviret,

⁴⁸⁷ "Disposition of Hans Griem" 3. januar 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

hvor lægen (antageligt Paul Thygesen) konstaterer at medfangeren er død. En anden fange beretter senere, at den døde efterfølgende får puttet kartofler i jakkelommerne for at legitimere skuddet, så den uskyldige fremstår som tyv. Liget bliver da også udstillet ved porten, da fangerne kommer tilbage fra arbejdet ved friservolden.⁴⁸⁸

En sammenligning af Siemionkos og Müllers vidneudsagn med Paul Thygesens beretning om samme episode er her på sin plads. Thygesen kan qua sin position som tidligere *Häftlingsarzt* regnes som en særdeles pålidelig kilde, dels fordi han på baggrund af denne position har haft direkte med de skudte fanger at gøre og dels fordi han af briterne efterfølgende blev ført som kronvidne i det efterfølgende retsopgør. Thygesens beskrivelse i hans nok tidligste beretning om hans oplevelser i Husum-Schwesing afviger på flere områder fra de ovennævnte forklaringer. Hos Thygesen er der tale om skud gennem kartoffelskrælleriets vindue, hvor en polak (her stemmer forklaringerne næsten overens) såres i underarmen og en hollænder rammes i lysken. Russeren, der skydes i hjertet på grund af kartoffeltyveri nævnes også af Thygesen, her er der dog tale om en anden episode, der ingen konkret forbindelse har med Griems skud mod kartoffelskrælleriet.⁴⁸⁹ Episoden med den unge russer skildres også af den tidligere danske fange Hans Christian Rasmussen, der i et interview fra 1991 kommer ind på Griems iltre temperament, hans foragt for fangerne og kærlighed til alkohol. At kommandantens beruselse og flittige omgang med skydevåben var til direkte fare for fangerne, blev tydeligt ved flere lejligheder, hvor ovennævnte episode fremhæves af Rasmussen som eksempel. Griem yndede ifølge denne at prale med sine meritter som skytte og demonstrerede gerne disse ved at skyde på kaniner, som han selv i beruset tilstand også var i stand til at ramme. Dette kunne have den fordel for nogle af fangerne,

⁴⁸⁸ "Disposition of Michael Müller" 13. December 1945. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew samt „Disposition of Wladislaw Siemionko“ 13. December 1945. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. Neuengamme case No. 4. Described at item level. WO 235/302. The National Archives, Kew. Siemionko hævder i sin forklaring at have kendt den dræbte særdeles godt. Det er dog påfaldende, at dræbtes navn hverken fremgår af listen over begravede Husumfanger (se desangående "Exhibit C: Auf dem Ostkirchhof der Ev.-Luth. Kirche in Husum beerdigte Zivilarbeiter auslând. Nationalität" under samme arkivsignatur) eller Konzentrationslejren Neuengammes dødebog (DIE TOTEN Konzentrationslager Neuengamme. CD-ROM udarbejdet på baggrund af Neuengammes dødebog. Braunschweig, 2005.) Tidspunktet for episoden varierer. Hvor Müller påstår, at skyderiet fandt sted mellem 14 og 15 om eftermiddagen, hævder franskmænd Louis C., at det først skete, da arbejdskommandoen, som C. var en del af, marcherede ind af porten ved 17.30 tiden. Afhøring af Louis C. den 6. november 1970. BArch B162/27990. Bl. 464

⁴⁸⁹ Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. s. 63. Beretningen er som tidligere omtalt publiceret første gang allerede i 1945. Oplysningerne om kartoffelskrælleriepisoden fra bogen stemmer overens med Thygesens vidneudsagn under ed overfor den britiske No. 2 War Crimes Investigation Unit i København den 16. marts 1946. "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

at de herigennem med lidt held kunne sikre sig et ekstra måltid. Griem yndede dog også at skyde efter større levende mål, hvorved Husum-lejrens fanger var en oplagt skydeskive. Rasmussen fortæller her om sulten russisk dreng, der forsøgte at skaffe sig nogle kartofler (hvilket var forbudt under dødsstraf). Griem skød efter denne og ramte ham i hjertet. Da både Rasmussen og Thygesen erindrer, at Griem efterfølgende skal have sagt *"ein wunderbarer Schuss"*, er det sandsynligt, at der er tale om samme hændelse.⁴⁹⁰

Sulten behøvede ikke at blive associeret med døden i fangernes erindringer. I lejren kunne den også vække den kulturelle habitus hos fangerne. I de overlevendes erindringer berettes således om, at fangerne forestillede sig madorgier under deres sulttilstand. Fangerne fortalte således hinanden om de retter, de skulle fortære efter befrielsen fra kz-lejren og svælgede her ofte i detaljer omkring tilberedningen og de råvarer, der skulle indgå i retterne. Ofte citeredes også familiemedlemmers specifikke opskrifter og måder at tilberede retterne på, hvor særligt mødre og koner eller fremtidige besøg på restaurationer spillede en central rolle. Sociologen Maja Suderland definerer disse fortællinger som et socialt ritual, hvor maden tjener det formål at forestille sig en fremtid udenfor lejrene. Ud over at give håb definerede disse samtaler fangerne som sociale aktører med individuelle kendetegn, erfaringer og præferencer med rødder i deres liv før deportationen – i dette tilfælde på det kulinariske område, hvor den pågældende fanges kulturelle og nationale baggrund manifesterede sig i dennes fantasier om et veldækket bord efter befrielsen og hjemkomsten til familien.⁴⁹¹

Et eksempel er Hans Christian Rasmussen, der beretter om hvordan han i Husum forestillede sig tilberedningen af retten *"Bondepige med slør"*, en typisk dessert fra hans sønderjyske hjemegn. Gang på gang blev han i lejren opfordret af sine medfanger til at fortælle om denne ret, mens deres tænder bogstaveligt talt løb i vand.⁴⁹² Hans S. Bruun fortæller om, hvorledes disse kollektive madfantasier i den danske gruppe kunne udvikle sig til forestillinger om måltider, der varede i dagevis og hvor alle danske fanger ville være til stede, når engang de kom

⁴⁹⁰ Ss. 5-6. Et kildekritisk problem med så sene beretninger er, at man ikke kan være sikker på, om personen her refererer til noget, han selv har oplevet, eller om der er tale om en gengivelse af noget, der er læst hos eksempelvis Paul Thygesen eller som er blevet en del af en kollektiv erindring i forbindelse med sammenkomster mellem tidligere fanger. Hans Christian Rasmussen fremstår dog gennem hele interviewet som en troværdig og detaljeret kilde, så det er ikke usandsynligt, at han selv har oplevet Griem sige disse ord. Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Bd. III.

⁴⁹¹ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. Ss. 330-331

⁴⁹² Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Bd. III, s. 1.

hjem.⁴⁹³ Benjamin Mørch fortæller om, hvorledes Klaus Rønholt, der senere døde i lejren, i detaljer beskrev et stykke smørrebrød, som han ville foreslå den dengang kendte smørrebrødskok Oskar Davidsen at lave efter hjemkomsten, og som han så ville fortære. Garvede polske fanger sagde dog til danskerne, at de skulle lade være med at snakke om mad, fordi det blot ville øge sultfornemmelsen og dermed have den modsatte effekt.⁴⁹⁴ Kontrasten mellem livet før deportationen og kz-lejrens virkelighed kunne her have en negativ effekt, der kunne være ødelæggende for moralen. Benjamin Mørch problematiserer således, hvorledes franskmænd og danskere havde det særligt svært i koncentrationslejren pga. deres kulturelle og sociale baggrund. Franskmændene var vant til et andet klima og en meget høj fødevarekultur, der stod i skarp kontrast til lejrkosten. Danskerne kom fra et land med høj levestandard og var i forholdsvis god form ved ankomsten, men blev hurtigt både fysisk og psykisk nedbrudt af kz-lejrlivet.⁴⁹⁵ Fortællingerne om hjemstavnens kulinariske herligheder betød dog for mange et lille håb om at kunne vende hjem og atter at komme til at nyde disse retter på trods af disse ekstreme sulttilstande. Dette håb var vigtigt for den enkeltes vilje til overlevelse. Samtidigt kunne fangerne gennem deres madfantasier for en stund flygte fra kz-lejrens rædsler.

Hverken forplejningen eller de sanitære forhold havde været tilstrækkelige i de første knap tre uger lejren eksisterede. Som beskrevet ovenfor, blev sultproblemet og den manglende hygiejne endda brugt aktivt af SS som et instrument til at chikanere fangerne mest muligt. I de første uger havde lejren gennemsnitligt huset omkring 1500 fanger. Da yderligere 1000 fanger den 19. oktober ankom fra Neuengamme, fik den yderligere overbelægning af lejren katastrofale følger. Indenfor få dage begyndte de i forvejen svækkede og afkræftede fanger at dø – en udvikling, der også fortsatte efter at fangepopulationen faldt til et "normalt" niveau igen, da Ladelund-lejren oprettedes den 1. november og 1000 fanger blev overført hertil. Nu begyndte en periode, hvor reviret fyldte mere og mere i lejren og hvor Paul Thygesen og hans hjælpere primære opgave kom til at bestå i lindringen af deres medfangers lidelser og sidste stunder. I kz-lejrens ekstreme rammebetingelser var helbredelse en utopi og døden ofte en realitet.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Hans S. Bruun: *På dødsræd gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976. s. 41

⁴⁹⁴ Benjamin Mørch: *Mærket for Livet*. København, 1991. ss. 88-90

⁴⁹⁵ *Ibid* s. 78.

⁴⁹⁶ *Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum*. BArch NS/4/NE

Den ulige kamp mod sygdommene

Da de danske fanger ankom til koncentrationslejren Husum-Schwesing, sagde deres medfange Paul Thygesen til dem, at han intet kunne gøre for dem, på trods af, at han blev udpeget til lejrens fangelæge af SS. Dette var dog en sandhed med modifikationer, da det alligevel lykkedes Thygesen og Nordentoft at sørge for, at de ældre og svækkede danske fanger fik skånejobs indenfor lejren. Det kunne være at skrælle kartofler eller stoppe sokker.⁴⁹⁷ Når Thygesen og hans hjælpere ikke kunne gøre ret meget for deres fangekammerater skyldtes dette bl.a. at der på reviret ikke var mere medicin og ikke flere forbindingsmaterialer, end at de kunne ligge i en skotøjsæske. Til at begynde med havde lægerne heller intet værktøj, hvilket dog omsider ændrede sig. De nødtørftige operationer kunne nu gennemføres med en sløv kniv, en saks, to pincetter og et barberblad – men uden bedøvelse.⁴⁹⁸ Hygiejnen på reviret var nærmest umulig at opretholde og der skulle forhandles om selv de mest basale nødvendigheder. Der skulle således gå en uge, før der kunne udleveres sæbe til reviret – resten af lejren fik først sæbe efter to uger – håndklæder var der heller ingen af, kun pjaltede klude.⁴⁹⁹ Den forbindelse, der var til rådighed, mindede om tyndt toiletpapir og havde nærmest ingen virkning når den blev brugt til at forbinde fangernes væskende ben. Forbindingen gik ofte i opløsning. Det var særligt et problem, når fangerne næste dag stod med benene i vand mens de gravede tankspærringer. Thygesen fik pådraget at varetage lægegeringen fordi han var arier, selvom der også var andre læger blandt fangerne fra andre nationer, herunder også dygtige franskmænd.⁵⁰⁰ I begyndelsen arbejdede han også sammen med Knud Nordentoft, der havde været praktiserende læge i Varde før arrestationen. Nordentoft blev dog alvorligt syg af tarmbetændelse i november og døde på reviret den 1. december 1944.⁵⁰¹

Efter Nordentofts død stod Thygesen alene med ansvaret for reviret. Griem havde i begyndelsen for vane at komme på inspektion blot for at brokke sig over de mange syge fanger, som han til tider personligt udskrev, hvis han ikke mente, at disse var syge nok. Fangerne skulle

⁴⁹⁷ Benjamin Mørch: *Mærket for livet*. København, 1991. s. 62

⁴⁹⁸ "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals.WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁴⁹⁹ "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals.WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁵⁰⁰ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. s. 9

⁵⁰¹ Ib Damgaard Petersen (red.): *Faldne i Danmarks Frihedskamp*. Gylling, 1990. ss. 333-334, sml. Omtale i Paul Thygesens vidneforklaring (se note 499).

således kunne forevise store åbne sår for ikke at blive beskyldt for at simulere. De udskrevne fanger blev omgående sendt på arbejdskommando, hvilket ifølge Thygesen ofte medførte konkrete dødsfald i løbet af dagen. Ifølge Thygesen turde Griem dog til slut ikke komme på reviret af angst for at blive smittet. En civil læge fra Husum besøgte ved flere lejligheder også lejren. Ifølge Thygesen var denne Dr. Johannes H.,⁵⁰² der altid optrådte med sin partinål i reversen og var ansvarlig for udstedelse af dødsattesterne når ligene af fangerne blev begravet på Husums østre kirkegård. Dr. H. kom udelukkende på inspektion sammen med Griem og udførte ingen egentlig lægegering, men må ifølge Thygesen trods sine korte besøg have fået et godt indtryk af forholdene på reviret, herunder manglen på medicin og udstyr. H. optrådte ifølge Thygesen altid venlig og forstående og sendte efter en af inspektionerne endda (om end en nærmest ubetydelig mængde) medicin til kz-lejren.⁵⁰³ Gennem afnazificeringskomiteens vurdering af H. i september 1947 tegnes i øvrigt et billede af en overbevist nazist (H. var bl.a. Sturmführer i SA), der ikke havde nogen form for medfølelse med fangerne og forsøgte at fraskrive sig ethvert ansvar ved at pege på, at "udenlandske læger" havde stået for plejen af de syge fanger. Dette var et argument, som komiteen i øvrigt ikke godtog, da disse læger selv var fanger i lejren. Afnazificeringsprocessen kategoriserede derfor H. som værende "belastet" på baggrund af sit medansvar for de uværdige medicinske tilstande i koncentrationslejren Husum-Schwesing.⁵⁰⁴

Som fangelæge havde Paul Thygesen en position, hvor han havde en form for magt. Han var funktionsfange uden dog at være kapo. I sin funktion havde han i nogen grad mulighed for at indlægge de allersvageste fanger på reviret. Da langt de fleste fanger var svage, kunne det dog være svært at afgøre, hvem der skulle have denne form for skåning for at give håb om endnu en dags overlevelse. Dels befandt Thygesen sig i en position, hvor han aldrig fik ro, fordi han hele tiden modtog henvendelser fra fanger, der ønskede at blive indlagt. En medfange beretter således, at danskerne ind i mellem måtte skærme ham af for at han kunne få en smule søvn.⁵⁰⁵ For fanger af anden nationalitet kunne det dog hurtigt tolkes negativt, når Thygesen var omgivet af en gruppe landsmænd, der i så fald kunne formodes at nyde særlige privilegier i revieret. Samtidigt var

⁵⁰² Navnet er anonymiseret, men fremgår af kilderne.

⁵⁰³ "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁵⁰⁴ Vurdering af Dr. Johannes H. af German De-Nazification Committee, Tönning. 29. september 1947. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew.

⁵⁰⁵ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. s. 11

Thygesen nødt til selv at opretholde en balance i forhold til lejrens arbejdsstyrke for ikke at komme i miskredit hos Hans Griem og de andre SS-mænd, så han i det mindste kunne bruge sine lægefaglige kompetencer til at hjælpe sine medfanger den smule, det nu kunne lade sig gøre under de givne omstændigheder. På trods af de nærmest umulige forudsætninger i reviret i Husum, er Paul Thygesen måske et af de mest tydelige mønstereksempler på, hvorledes de sociale og kulturelle idéer, der formede personen før deportationen til kz-lejrene i høj grad kunne omsættes til handlinger og tilpasses de ekstreme omstændigheder, der gjaldt her. Thygesen havde ikke kun det held at kunne anvende sine faglige kompetencer i sin funktion af fangernes lejlæge i flere kz-lejre, hvorved han reelt kunne defineres som en prominent funktionsfange. Han brugte tillige sin stilling til i det mindste at forsøge at gøre en forskel selvom dette ud fra de ham givne omstændigheder var en stor og for mange patienters vedkommende uoverkommelig opgave.

Thygesen havde nok at gøre med at holde sine medfanger nogenlunde arbejdsdygtige ud fra de givne omstændigheder. At det i høj grad var en ulige kamp bliver tydeligt gennem en afskrift af Thygesens egne optegnelser fra den 25. november 1944, hvor antallet af syge fanger på reviret kulminerede efter at dette løbende var blevet udvidet til flere af fangernes beboelsesbarakker. Således befandt der sig 734 syge fanger på reviret på dette tidspunkt. De var indlagt for en bred vifte af lidelser som tuberkulose, forskellige former for feber, ansigtsrosen, følger af afmagring og svækkelse, men i høj grad også forskellige sårlidelser (470 fanger led af dette) og tarmsygdomme (125 fanger), hvoraf Thygesen forventede, at mange ikke kunne helbredes. Af notitsen fremgår tillige, at Thygesen i den forgangne måned havde registreret 188 dødsfald. I lyset af, at fangepopulationen få dage forinden var 1362 fanger, udgjorde de indlagte fanger på reviret altså omkring halvdelen af lejrens belægning. De mange syge og døde kan primært ses som en følge af Husum-lejrens overbelægning op til Ladelund-lejrens oprettelse.⁵⁰⁶

Særligt tarmlidelserne, i lejrens daglige tale kaldet "Scheisserei" og i langt de fleste tilfælde antageligt hungerdiarré, fik med tiden stor betydning for forholdene i lejren. Det var

⁵⁰⁶ Paul Thygesens optegnelser af 25. november 1944. Thygesen måtte ikke føre journal i koncentrationslejrene, men det lykkedes ham alligevel at smugle enkelte optegnelser ud af lejrene ved at skjule disse i endetarmen. Afskrift efter original. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. Neuengamme case No. 4. Described at item level. WO 235/302, JAG 224. The National Archives, Kew. Køkkendagbogen er kun overleveret frem til den 18. november 1944. Sammenlignes dette tal med en liste med datoer over begravelser på Husums østre kirkegård i den mellemliggende uge, fandt yderligere 47 begravelser sted henholdsvis den 20. og 23. november. Dette ville bringe fangepopulationen ned på omkring 1315 fanger. Se desangående: "Exhibit C: Auf dem Ostkirchhof der Ev.-Luth. Kirche in Husum beerdigte Zivilarbeiter auslând. Nationalität". WO 235/302, JAG 224. The National Archives, Kew. Se tillige Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum. BArch NS/4/NE

begrænset, hvad Thygesen kunne gøre imod diarréen. I sit vidneudsagn til britiske efterforskere efter krigen udtalte Thygesen, at de fleste fanger led af denne sygdom i løbet af deres ophold i koncentrationslejrene, hvilket sandsynligvis skyldtes tarminfektioner og vitaminmangel, men også den utilstrækkelige næringstilførsel i det hele taget, der reelt lukkede ned for tarmenes funktion. Sulstillstanden hos fangerne havde i mere eller mindre grad også betydning for de øvrige lidelser, bl.a. pga. det deraf nedsatte immunforsvar og den nedsatte evne til sårheling. Selv mindre rifter kunne være farlige, når de ikke kunne behandles eller når såret ikke kunne holdes i ro. Hans S. Bruun blev således slået med skافتet på en skovl, hvoraf der stak et søm frem. Sømmet ramte Bruuns finger, da han forsøgte at beskytte sig mod slaget. Der gik hurtigt en voldsom betændelse i fingeren, der generede Bruun i længere tid.⁵⁰⁷ Efter krigen var Paul Thygesen med til at beskrive sultsygdommen og dens følge hos kz-fangerne i et forskningsprojekt, hvor flere af forskerne lige som Thygesen selv havde en baggrund som KZ-fange.⁵⁰⁸

Diarréen var så slem, at fangerne skulle på toilettet op til 30 gange dagligt og ofte måtte forrette deres nødtørft i bukserne, da de i deres svækkede tilstand ikke nåede så langt. Thygesen forsøgte sig med at oprette særlige afsnit i reviret, hvor særligt svære tilfælde kunne isoleres. Fangerne lå to og to i toetagers senge og kunne forrette nødtørften i marmeladespande for ikke at skulle gå den lange vej til toiletterne, der reelt var klosetter, som var bygget ovenpå alt for små grøfter og som altid var møgbeskidte. Mange fanger var dog for svage til at gå vejen, hvilket medførte beskidte senge i begge etager, da afføringen oftest kun bestod af vand, blod og slim. Nye patienter måtte lægge sig på forgængernes snavsede leje. Stanken var forfærdelig; ikke kun fordi sengene var gennemvædet med afføring, men også fordi marmeladespandene var konstant overfyldte og ofte væltede, når de arme trængende fanger hoppede ud af sengenes overetage og *"(...)løbe af sted med en finger eller to i endetarmen som prop, mens vand og blod sprøjtede ud til siderne, - som naar man holder for en vand-hane med fingeren"*⁵⁰⁹

Medlidenhed fandtes ikke, i hvert fald ikke fra gerningsmændenes side. I stedet herskede den omvendte logik: I et normalt samfund tager man sig af de syge og forsøger at kurere

⁵⁰⁷ Hans S. Bruun: *På døds-march gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976., s. 46

⁵⁰⁸ Per Helweg-Larsen, Jørgen Kieler, Paul Thygesen, m.fl.: "Sultsygdommen og dens følger tilstande hos koncentrationslejr-fanger". Særtryk af *Ugeskrift for Læger* 1949, Nr. 44

⁵⁰⁹ "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Dansksproget original, der efterfølgende er oversat til engelsk. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Dalum, and Versen Concentration Camps, Germany: report and investigation by War Crimes Investigation Unit (WCIU). WO 309/1146. The National Archives, Kew.

deres sygdomme eller i det mindste at lindre deres lidelser. Et medfølelse menneske har ondt af den syge og sætter sig ind i dennes situation. I en koncentrationslejr hersker der efter kort tid ligegyldighed, hvilket også er en måde at tilpasse sin adfærd til de herskende skærpede omstændigheder. Hvor der ikke er ligegyldighed, hersker der mistanke. Den syge mistænkes for at være simulat. Er den afkræftede fange med alle sine ødemer og den åbenlyse diarré virkelig syg, eller er han blot en arbejdssky simulat? Sådan blev de syge fanger ofte opfattet af SS. Syge fanger var ubrugelige og kunne ikke arbejde. I SS-mændenes realitetsforståelse fandtes der ingen syge, men kun dovne. Dovenskab var strafbart, da det blev ligestillet med sabotage. For sabotage var der oftest dødsstraf. Sygdom kunne dermed være strafbar. Straf var uanset konsekvenserne for liv og legeme altid lig med ydmygelse. Gerard Nobel beretter om en dansk fange, der blev straffet og ydmyget på grund af sin dysenteri. Nobel boede på stue med danskeren, der en nat hurtigt skulle forrette sin nødtørft på grund af dysenterien. Der var mørkt, og den danske fange havde kun en mulighed for hurtig lindring. Han brugte sin madskål. Nogen meldte næste dag hændelsen til SS og danskeren blev straffet samme aften, da arbejdskolonnen kom tilbage til lejren. Danskeren måtte gå frem og tilbage foran fangerne med skålen under næsen og råbe, at han havde skidt i den. Efterfølgende blev han lagt over en skammel for at modtage prygl. Afstraffelsen blev gennemført af Willi Demmer og en anden tysk kapo og skete ifølge Benjamin Mørch den 1. søndag i advent, altså den 3. december 1944.⁵¹⁰

På baggrund af sin position i som fangernes læge i både Husum-Schwesing og Dalum, som hovedvidne i de forskellige krigsforbrydersager mod lejrenes gerningsmænd og ikke mindst qua sine egne erindringer og deraf følgende status som prominent dansk tidligere kz-fange i efterkrigstiden, fylder personen Paul Thygesen utroligt meget, når man vil give et fyldestgørende billede af udelejren Husum-Schwesing. Thygesen er således ikke kun proveniens til et utal af publicerede og upublicerede kilder, men omtales også – overvejende positivt – hos mange af sine tidligere medfanger. Skal billedet nuanceres, bør kritiske kommentarer til Thygesens person også inddrages for at problematisere hans rolle i fangesamfundet. Herigennem antydes tillige et modsætningsforhold mellem den danske, franske, belgiske og til dels nederlandske fangegruppe.

⁵¹⁰ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1559 – Nobel, Gerard. s. 5. Episoden omtales tillige hos Hans S. Bruun: *På døds-march gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976., s. 46 og Benjamin Mørch: *Mærket for Livet*. København, 1991. s. 91. Den danske tidligere Husum-fange Eric Lammert berettede tillige om episoden under den senere britiske retssag mod Demmer i 1948. Håndskrevet protokol af Husum Aussenkommando-Case. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Hussen Aussenkommando Case. Defendant: Willy Dommer [forkert stavning i original, jch.]. WO 235/537. The National Archives, Kew.

Her er det vigtigt at understrege, at de kritiske personkarakteristikker findes i et så begrænset omfang, at der herigennem ikke kan udledes et generelt billede.

Thygesens største kritiker var den franske modstandsmand Pierre Jorand, der var født i 1907 og havde været sognepræst i et sogn i Vogeserne. Her havde han været aktiv i en modtagegruppe, der stod for at videregive våben og sprængstoffer, der var blevet nedkastet af Royal Air Force. Jorand var blevet arresteret af Gestapo i juli 1944 og var efter et kortere ophold i Compiègne blevet deporteret til Tyskland, hvor han var kz-fange i Salzgitter og Husum inden han i 1945 blev deporteret til Dachau, hvorfra han blev befriet. Jorand nævner ikke Husums fangelæge ved navn, men beskriver denne som en skødesløs, træg og doven person, hvis undersøgelser af de syge prægedes af ligegyldighed - hvis de da end fandt sted - og hvor behandlingen ofte kun bestod i at omvikle sår med papirbind eller at tilkende patienten "skåning", der i kortere tid befriede fangen fra det hårde tvangsarbejde. Jorand, der i sine erindringer berettede om selv at have besøgt reviret en håndfuld gange for at give gejstlig støtte til de syge og døende, kritiserer den danske læge for åbenbart ikke at kunne holde stanken på reviret ud og i stedet i dagevis at ligge på sin køje for at ryge cigaretter. Jorand var nok klar over, at fangelægen kun rådede over et begrænset antal medikamenter, men stemplede denne som en forbryder, fordi lægen efter Jorands opfattelse ville kunne have reddet flere liv, hvis disse var blevet anvendt mere effektivt. Af en hollandsk sygepasser blev medikamenterne ifølge Jorand derimod fordelt blandt de mest ressourcestærke fanger for en passende betaling. Som præst har Jorand næppe haft tilstrækkelig viden for at kunne udtale sig om de lægefaglige vurderinger, der lå bag fordelingen af de sparsomme medikamenter på reviret. Det er dog tankevækkende, at hans karakteristik af Paul Thygesen gennemgående er så negativ, at denne af Jorand eksplicit betegnes som forbryder.⁵¹¹ På trods af, at Jorands skildring af forholdene i reviret er stærkt tendentiøse, bør det på den anden side fremhæves, at Jorand som præst og modstandsmand samtidigt fremstår som en ret pålidelig kilde, ikke mindst, når man sammenligner Jorands skildring af de øvrige forhold i lejren. Måske har de to mænd haft et personligt modsætningsforhold, der muligvis beroede på en episode, hvor Jorand blev nægtet adgang til reviret af den hollandske sygepasser, der tillige beskrives i meget negative vendinger hos Jorand. Måske var det Jorands særdeles negative oplevelse af forholdene i reviret, der både beskrives som snavset og fyldt med afdøde fanger på gulvene, der udløste

⁵¹¹ Pierre Jorand: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt, 1996. S. 10, ss. 36-37

mishaget mod Thygesen. En negativ karakteristisk af Thygesen findes også hos den franske fange Louis Chiccarello, der mere end 25 år senere i en afhøring hos undersøgelsesdommeren i Hamburg udtalte, at revirlægen "Paul" i høj grad forfordelte sine danske medfanger i reviret.⁵¹² Ud fra det, der kan udledes om Thygesens muligheder for at hjælpe de syge med de midler han havde til rådighed og SS' konstante krav om at de syge skulle vende tilbage til arbejdet, kan dog fastslås, at Thygesen næppe ville have kunnet forbedre de kummerlige forhold på reviret yderligere. Dertil skal tilføjes, at Thygesen selv var fysisk svækket.

Griems personlige oppasser, den polske fange Zdzislaw Sokól bevidnede under ed i 1969, at der havde fundet målrettede likvideringer gennem injektioner sted i både Ladelund og Husum i forbindelse med at lejrene skulle nedlægges i slutningen af 1944. Indsprøjtningerne blev ifølge Sokól givet af fangelæger under ordre fra Griem. Formålet med likvideringerne var, at skaffe uarbejdsdygtige fanger af vejen og derved dels at nedbringe belægningen på reviret og samtidigt at undgå, at de syge fanger skulle sendes på sygetransport til Neuengamme. Sokól kommer ikke konkret ind på, hvem der gennemførte disse likvideringer, men mente ikke, at der var tale om henholdsvis Paul Thygesen i Husum eller den franske læge Clement Marot i Ladelund. Kildekritisk kan der stilles spørgsmålstejn ved vidneudsagnet, da det ikke støttes af andre kilder og er gengivet 25 år efter begivenheden. Samtidigt skal understreges, at man ikke behøvede at have lægefaglig baggrund for at blive udpeget til fangelæge i en koncentrationslejr. Sokól må dog qua sin position som oppasser for Griem regnes for at være en relativt troværdig kilde med en høj detaljeringsgrad i sine beretninger. I vidneudsagnet fra 1969 støttede Sokól sig ifølge protokollanten således til håndskrevne noter, der antageligt var forfattet umiddelbart efter krigen, hvilket sandsynliggøres gennem Sokóls rolle som vidne i det tidligere britiske retsopgør.⁵¹³

Døden bliver del af fangesamfundet

*"Der var vel ikke én dag, hvor vi ikke havde en eller flere døde med hjem fra arbejdet i tankgravene. Men efterhånden sløvedes vi også over for det. Dog gjorde det dybt indtryk på os, når det var en af vore egne, døden havde indhentet."*⁵¹⁴

Døden kunne have mange former: Sultedød, epidemi, døds vold, henrettelse, m.fl. I udelejrene var krematoriet ikke en udvej, men massegravene blev en endestation. Døden spillede derfor en

⁵¹² Afhøring af den franske tidligere fange Louis C. den 6. november 1970 hos landsretten i Hamburg. BArch B162/27990, Bl. 462

⁵¹³ Afhøring af Zdzislaw Sokól den 7. januar 1970 i Warszawa. B162/27989, Bl. 361-363

⁵¹⁴ Hans S. Bruun: *På døds march gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976. s. 42.

væsentlig rolle i de overlevendes erindringer. Under opholdet i lejrene vidste de ikke, hvornår det kunne blive deres tur. Efter befrielsen følte mange skyld overfor de kammerater, der var omkommet i lejrene. Mange følte skyld, fordi de havde overlevet, når andre måtte dø. Dødens årsager skulle dog i stedet tilskrives kz-lejrens rammebetingelser og især gerningsmændenes totale ligegyldighed med menneskeliv.

Da yderligere 1000 fanger blev tilført Husum-lejren den 19. oktober 1944 fra Neuengamme, kendte fangerne næppe til årsagerne. Af lejrens køkkendagbog fremgår, at fangepopulationen fra den 18. til den 19. oktober voksede fra 1499 til 2498 fanger.⁵¹⁵ Hvis man forestiller sig, at barakkerne, der var af en militær standardtype, i forvejen var beregnet til at huse 250 og under skærpede militære omstændigheder 400 personer,⁵¹⁶ var de allerede stærkt overbelagte med omkring 1500 fanger. Hertil kom de sanitære forhold, der både i forhold til fangernes muligheder for at forrette deres nødtørft og til at vaske sig var stærkt underdimensionerede, hvilket de tilbageværende fundamentrester i terrænet kan bevidne. Antallet af døde steg hurtigt som følge af overbelægningen. Hvor der mellem lejrens oprettelse den 26. september og ankomsten af de yderligere 1000 fanger fra Neuengamme lidt over tre uger senere den 19. oktober havde været fem dødsfald,⁵¹⁷ var der til sammenligning 29 dødsfald i de knap to uger mellem den 19. oktober og den 1. november.⁵¹⁸ Tallene tyder på, at fangerne allerede fra begyndelsen blev behandlet hårdt i Husum. Overbelægningen af lejren har næppe været den eneste årsag til dødsfaldene, men har givetvis spillet en afgørende rolle, dels på grund af de deraf skærpede forhold i forhold til sanitet og forplejning, der hurtigt fik betydning for fangernes helbredstilstand.

⁵¹⁵ Det antages, at 1000 fanger blev afsendt fra Neuengamme således at der enten døde en fange under transporten eller i Husum-lejren mellem den 18. og 19. oktober 1944. Den afdøde fange kan være tyskeren Albert Christian Pauls, fangenummer 27031, der blev født den 15. juni 1944 i Tetenbüll og i sit civile erhverv havde været gartner. Ifølge koncentrationslejren Neuengammes dødebog blev Pauls henrettet i Husum-Schwesing den 19. oktober 1944. Det fremgår ikke, om der var tale om en regulær henrettelse som straf, eller om der var tale om en drabsform, der i SS-terminologien kaldtes "auf der Flucht erschossen", dvs. en fremgangsmåde, hvor SS fornøjede sig med at chikanere en fange, således at denne var nødt til at fjerne sig fra sin arbejdsopgave på en måde, der legitimerede, at man kunne tale om "flugt". Sådanne drab blev ofte belønnet med materielle goder eller fridage. DIE TOTEN Konzentrationslager Neuengamme. CD-ROM udarbejdet på baggrund af Neuengammes dødebog. Braunschweig, 2005. Vedrørende køkkendagbogen, se Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum. BArch NS/4/NE

⁵¹⁶ Friedrich Pingel og Thomas Steensen: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Uwe Danker, m.fl. (udg.): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. Bielefeld, 2004. s. 273

⁵¹⁷ Af Neuengammes dødebog fremgår, at mindst en af fangerne blev "Auf der Flucht erschossen", hvilket ikke nødvendigvis var ensbetydende med et egentligt flugtforsøg, men blot betød, at fangen var blevet skudt af en vagtpost. Maskinskrevet kopi af Neuengammes dødebog. ITS Digital Collection. List Material Neuengamme. 3425455_1. USHMM

⁵¹⁸ „Die Toten des KZ-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg.“ Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF Citeret den 28. oktober 2010.

Den 1. november 1944 blev 1000 fanger taget ud ved appellen med henblik på transport. De skulle til Ladelund, en udelejr, der var blevet oprettet nær den dansk-tyske grænse for også her at arbejde ved færdiggørelsen af "Friesenwall" og andre tankspærringer, der forløb på tværs af Schleswig-Holstein. Hans Christian Rasmussen erindrer, at der også var en håndfuld danskere blandt de udvalgte, men at disse hurtigt blev erstattet med andre, fordi transporten skulle til en lejr, der lå nord for Husum.⁵¹⁹ Fra SS' side har man nok været betænkelig ved at flytte danske fanger til en lejr, der i luftlinje kun lå omkring fire kilometer fra den danske grænse, bag hvilken man kunne formode støtte fra venligtsindede modstandsgrupper.

I Husum blev døden hurtigt en del af hverdagen og var omnipræsent gennem stakkevis af lig. Konsekvensen var, at respekten for den enkelte afdøde hurtigt forsvandt. Ligene var affald, der afventede den vogn, der skulle køre dem til massegraven på Husum østre kirkegård.⁵²⁰ Ifølge en beretning husede barakken, som her på baggrund af sin hovedfunktion kaldes kartoffelskrælleriet, også et lille snedkeri, hvori der blev fremstillet ligkister.⁵²¹ Op til tre fanger kom i hver kiste, der blev lavet af affaldstræ. På grund af mangel på materialer anvendte man også papirsække i forbindelse med begravelserne, men begravede til slut også ligene nøgne fordi der heller ikke var nok af disse. Transporten af ligene fra lejren til østre kirkegård i Husum foregik med hestevogne, der ofte var så overfyldte, at ligene faldt af undervejs. På kirkegården blev ligene lagt i massegrave med 30-40 lig i hver grav i op til fem lag. Thygesen, som efter krigen også deltog i ekshumeringen af ligene af de danske Husum-fanger, anførte antallet af massegrave til at være omkring 12, hvilket kan tyde på 60-140 flere ofre end de officielle knap 300 omkomne i løbet af lejrens eksistensperiode. Dette kan ikke belægges ud fra kilderne, men er ikke usandsynligt, da enkelte navngivne omkomne ikke fremgår af de officielle dødebøger.⁵²²

Et entydigt svar på, hvor mange der døde som følge af opholdet i kz-lejren Husum-Schwesing kan ikke gives. Dette har flere årsager. For det første er det sandsynligt, at meget syge

⁵¹⁹ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. s. 12

⁵²⁰ Pierre Jorand: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt, 1996. S. 41

⁵²¹ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 - Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. ss. 5-6. Hans S. Bruun beretter om, hvorledes den danske fange Viggo Hansen i begyndelsen af danskernes ophold i Husum var med til at lave disse kister. Hans S. Bruun: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976. s. 42

⁵²² "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew. Et eksempel på et navngivent offer, der ikke fremgår af de officielle opgørelser er den i afhandlingen andetsteds omtalte russer Wanka Mikolajew, der blev skudt af Hans Griem.

fanger i et vist omfang blev sendt tilbage til stamlejren, hvor en stor del af disse kan være omkommet og derfor er registreret som døde der. For det andet kunne Husum-fanger dø i andre kz-lejre efter Husum-lejrens lukning i december 1944, ja endog dø efter befrielsen af de følgevirkninger, der ikke entydigt kan tilordnes forholdene i Husum-Schwesing udelejren, men hvor disse har været en medvirkende faktor til dødsfaldet. For det tredje kan det ikke fastslås, at antallet af fanger, hvor Gestapo i Neuengamme (dvs. stamlejrens eget folkeregister) via dødsattester har angivet Husum som dødssted også svarer til det antal fanger, der reelt er døde i lejren. Tidligere forskning har angivet dette antal til 297 personer.⁵²³

Kulturel interaktion som overlevelsesstrategi

Retrospektivt kan man med nutidens øjne spørge, hvorfor fangerne ikke forsøgte at flygte. Umiddelbart ville det have været den letteste måde at overleve på. Teoretisk set havde særligt de danske fanger, hvoraf mange kom fra grænselandet, gode forudsætninger. Afstanden til den danske grænse var overkommelig for de mest ressourcestærke fanger og var man først sluppet over grænsen, ville man sikkert have kunnet finde hjælp til at skjule sig eller til at fortsætte flugten til Sverige. Tanken om flugt var til stede blandt flere fanger, men blev ofte hurtigt opgivet af frygt for konsekvenserne. Risikoen var også meget høj. Fangerne var med deres særegne frisurer, deres udsultede kroppe og snavsede tøj meget let genkendelige. Tre danskere, blandt disse Hans S. Bruun, forsøgte en aften at flygte ved at kortslutte strømmen i hele lejren og derved at skabe et afledningsmoment. De fortrød dog, da de nåede pigtrådshegnet og besluttede at vende tilbage til deres barakker. En af danskerne skulle dog tilbage til den barak, hvor sikringskassen befandt sig for igen at tænde for strømmen i lejren, antageligt for ikke at risikere, at hele lejren skulle træde an til appel på dette tidspunkt. I barakken boede dog primært polakker og russere, der mistænkte vedkommende for at ville stjæle deres mad. Næste morgen tvang SS, der var blevet mistænkelig ved hændelsen, den polske fange til at udpege personen, der havde været på natlig visit. Vedkommende blev efterfølgende pryglet og spærret inde i kartoffelkælderen. Straffen var i sig selv brutal, men tyder på, at SS kun havde mistanke om tyveri og ikke flugtforsøg, der

⁵²³ „Die Toten des kz-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg.“ Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF Citeret den 28. oktober 2010.

sandsynligvis ville have haft en henrettelse til følge.⁵²⁴ Paul Thygesen beretter om 12 flugtforsøg, mens han var i lejren, seks af disse fanger blev dræbt eller såret, fire blev sendt til strafkompagniet i stamlejren, hvor en hård behandling af de pågældende med døden til følge var sandsynlig. To kunne Thygesen ikke gøre rede for. Om flugten er lykkedes for dem er dog lidet sandsynligt. De var ikke danskere. Thygesen selv forsøgte ifølge eget udsagn i øvrigt også at flygte. For ikke at blive genkendt som koncentrationslejr fange havde han organiseret sig et stykke overtøj i rimelig stand og ladet håret gro en smule, hvilket var muligt, fordi han var funktionsfange og derved nød dette privilegium. Han havde også organiseret en tang til at klippe pigtråden over med og forsøgte dette en tåget, frostklar aften. Den spændte pigtråd gav dog en høj lyd fra sig ved at blive klippet over, så Thygesen afbrød omgående flugtforsøget. Han blev heldigvis ikke opdaget.⁵²⁵

Den fysiske flugt var altså reelt ikke en mulighed. Det var den mentale flugt dog derimod. I et tidligere afsnit omtales Maja Suderlands syn på den kulturelle habitus betydning for fangernes interaktion i kz-samfundet og bevarelsen af den kulturelle identitet som en overlevelsesstrategi. Kulturel aktivitet kunne således både komme til udtryk på et individuelt og et mellemmenneskeligt plan, og tjente først og fremmest til at udøveren/udøverne gennem denne aktivitet fik mulighed for at distancere sig fra hverdagen i koncentrationslejren og herigennem i det mindste på et mentalt plan kunne skabe en form for normalitet i forhold til de kulturelle og sociale normer, de bragte med sig fra livet før deportationen. Det er i den forbindelse vigtigt at fremhæve, at sådanne kulturelle aktiviteter kan defineres meget bredt. I nogle koncentrationslejre blev der afholdt sangaftener eller endog revyer, der blev spillet spil, ført samtaler om kulturelle eller politiske emner. Den enkelte fange kunne for en stund også forsøge at lukke omverdenen ude ved at genskabe aspekter af sin kulturelle og sociale identitet på et individuelt og mentalt plan som en modpol til den ydmygelse og dehumanisering, fangen oplevede i lejrene. Sådanne eksempler på kulturelle overlevelsesstrategier fandtes også i udelejren Husum-Schwesing.⁵²⁶

⁵²⁴ Hans S. Bruun: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976. s. 47

⁵²⁵ Hans S. Bruun: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976. s. 42.; Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. ss. 53-57. Antallet af fanger, der forsøgte det kollektive flugtforsøg og efterfølgende blev straffet varierer hos Bruun og Thygesen. Bruun beretter om tre, hvoraf to blev udpeget og straffet for at gå ind i barakken for at tænde lyset, Thygesen skriver om fem, hvoraf to blev udpeget og straffet. Der må dog ud fra beskrivelsen af episoden være tale om samme hændelse. Thygesens beretning om sit eget flugtforsøg støttes af den polske fange Zdzislaw Sokols vidneudsagn fra 1970. Thygesen havde ifølge Sokol bedt om hjælp til at organisere en flugt til Danmark. BArch B162/27989. Bl. 374

⁵²⁶ Sml. Maja Suderlands opfattelse af Zygmunt Baumans kulturbegreb. Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. Ss. 155-159

Fælles referencerammer og interesser var gode forudsætninger for sammenhold og kulturel aktivitet mellem fangerne. Hans S. Bruun og Aage Rosenkjær havde begge været aktive i modstandsbevægelsen i det vestlige Sønderjylland og var blevet nære venner gennem deres fælles ophold i interneringslejrene i Horserød og Frøslev. De delte på trods af over 30 års aldersforskel mange fælles interesser og støttede derfor hinanden gennem samtaler, mens de arbejdede med udgravningen af tankspærringerne. Samtalerne har givetvis foregået lavmælt, når bevogtningen ikke var i den umiddelbare nærhed, men de forkortede ifølge Bruun tiden for begge under det fysisk ekstremt anstrengende arbejde med at grave grøfter i den våde marskjord. Emnerne i disse samtaler var ofte ungdomsarbejde, gymnastik og idræt, en passion som begge mænd delte. Rosenkjær var gymnasielærer i Tønder og Bruun begejstret idrætsudøver.⁵²⁷ Mens Hans Bruun overlevede og kunne berette om sine oplevelser i koncentrationslejrene, døde Aage Rosenkjær af dysenteri den 18. november 1944 i Husum-Schwesing, 54 år gammel.⁵²⁸

Alderen havde betydning for en fanges overlevelseschancer. Ud fra det fragmenterede kildemateriale er det svært at udføre en repræsentativ statistisk analyse, ikke mindst fordi det ikke er muligt at finde komplette lister over de deporterede. Kigger man på de 86 danskere, af hvilke et ophold i Schwesing med sikkerhed kan dokumenteres, tegner der sig et billede af alderens betydning for overlevelseschancerne. Hertil skal knyttes nogle kommentarer. De omtalte personer udgør kun ca. 3,5 % af lejrens formodede samlede population på ca. 2500 fanger ved maksimal belægning, hvorved det formodes, at endnu flere fanger har opholdt sig i lejren på skiftede tidspunkter, da der må have fundet sygetransporter sted til Neuengamme og det kan formodes, at nye fanger er kommet herfra for at erstatte syge og afdøde fanger i løbet af lejrens eksistensperiode. Det kan diskuteres, om danskernes "ariske" etnicitet har spillet nogen rolle i forhold til særbehandling. Tallene baserer sig på tiden frem til 31. december 1945 og inkluderer således hele deportationstiden samt tiden umiddelbart efter hjemførelsen af hensyn til også at tage hensyn til de umiddelbare følgevirkninger af lejropholdet. Tallene viser, at de 50-59 årige havde 66 % chancer for overlevelse; de 40-49 årige 60 %; de 30-39 årige 85 % og de 20-29 årige 82 % overlevelseschancer. Kun en dansk fange var under 20 år gammel. Han døde

⁵²⁷ Hans S. Bruun: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. København, 1976. s. 41

⁵²⁸ DIE TOTEN Konzentrationslager Neuengamme. CD-ROM udarbejdet på baggrund af Neuengammes dødebog. Braunschweig, 2005.

umiddelbart efter befrielsen. Ud fra tallene kan man altså meget groft konkludere, at det havde signifikant betydning, om fangen var over eller under 40 år gammel.⁵²⁹

Var alderen derfor i princippet et handicap, kunne en større kulturel bagage måske være et overlevelsesværktøj. Humor var en form for kulturel aktivitet, der kunne være med til at påvirke fangens overlevelseschancer. I den barske hverdag med døden som nærværende daglig trussel, var anvendelsen af humor ikke kun en personlig indstilling til livet på trods af den aktuelle, udsigtsløse situation. Den var samtidigt en form for modstand, det gav mod til fangen selv og dennes umiddelbare omgivelser. Humor er et tilbagevendende emne i flere fangeberetninger. Særligt bør her nævnes sproglæreren Ejnar Røen-Petersen fra Hillerød, der var blandt de ældre fanger, da han fyldte 58 år, mens han var i lejren. At kunne flere sprog, var i sig selv et redskab til overlevelse i en lejr med mange nationaliteter. En medfange beskriver således flere episoder, hvor Røen trods en håbløs eller endog potentiel livstruende situation gav håb til sine medfanger gennem sin særlige form for humor. Røen var i den såkaldte kartoffelskrællerkommando og havde her fået ødelagt sine fingre. Det beskrives her, hvorledes Røen havde været hos Paul Thygesen for at spørge, hvad der var i vejen med tommelfingeren. Den var sund og rask, men resten af fingrene måtte Thygesen bortoperere neglene fra med en tang og en lommekniv uden bedøvelse. Thygesen sagde av for hver negl mens Røen tog situationen roligt og efterfølgende kommenterede overfor lægen, at det da sandeligt måtte have gjort ondt på Thygesen. Ved andre situationer blev Røens humor en nærmest provokativ modstand mod SS, der nok styrkede moralen blandt fangerne, men kunne være endt galt for Røen selv. En SS-mand spurgte således Røen, om han på grund af sine ansigtstræk var jøde, hvilket blev bevaret med "nur 200 Prozent". Ved en anden lejlighed var Røen sammen med andre syge fanger fra reviret blevet kommanderet til en appel for at SS kunne finde ud af, om fangerne "simulerede" deres sygdom. Svarede fangerne, at de havde feber eller sår, svarede SS-manden ved denne lejlighed, at det havde han også og fangen blev kommanderet på arbejde ved tankspærringerne. Da det var Røens tur, skal denne have svaret "Ich bin ein Idiot", hvilket omgående havde prygl fra SS-manden og to kapoer til følge. Efter afstraffelsen skal Røen

⁵²⁹ Tallene er opgjort efter oplysninger hos Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. ss. 171-177, 364-370 og Morten Ruge: *Efterårstransporterne 1944*. Upubliceret. Frøslev, 1997, s. 35ff. samt krydsreferencer til Frihedsmuseets Modstandsdatabase og forskellige fangeberetninger, der har været med til at identificere navne på de deporterede.

være kommet tilbage til sine danske medfanger og tørt have konstateret, at SS-manden, ” (...)blev jo lidt kåd”. Røen-Petersen overlevede deportationen og døde som 83årig i 1970.⁵³⁰

Når der ikke kan laves statistikker for sammenhængen mellem dødsrater og fangernes politiske og/eller religiøse overbevisning, giver det måske ikke mening at skrive om emnet som overlevelsesstrategi i koncentrationslejren. Og så alligevel. Det er relevant at undersøge, om politiske og religiøse ståsteder spillede en rolle for fangernes selvopfattelse og dermed spillede en - om end ikke andet – moralsk rolle for kz-samfundet. Hermed bekræftes tesen om, at den individuelle habitus havde betydning fangen og dennes interaktion i kz-samfundet og at fangen ikke bare blev nulstillet og reduceret til et nummer i den grå masse af fanger ved sin indtræden i dette. Det beskrives således bl.a., hvorledes polske fanger knælende bad morgenbøn ved deres køjesenge på trods af, at de under trusler blev skyndt på af kapoerne og at de sovjetiske fanger i Husum som de danske kommunister i Stutthof holdt fast i deres ideologi.⁵³¹ Tillige ved vi, at den danske pastor Aage Dahl fra Horsens holdt gudstjenester om søndagen for danskerne, besøgte de syge medfanger og i det omfang, der var ham muligt, holdt andagter for de døde. Et særligt kuriosum, som støtter fortællingen om, at de danske modstandsfolk ikke mistede deres nationale sindelag og benyttede danskheden som en form for sammenhold og dermed overlevelsesstrategi i kz-lejren var, at den første danske andagt blev holdt på ankomstdagen i anledning af Christian X's fødselsdag. Dahl selv var af den overbevisning, at de kirkelige handlinger, der i sagens natur foregik efter arbejdet i de spartanske nedslidte barakker, gavnede og styrkede mange af hans medfanger.⁵³² Dahl var ikke den eneste præst i lejren; også franskmænd og katolikken Pierre Jorand, der som Dahl var deporteret for sine modstandsaktiviteter, ydede religiøs bistand til de syge på reviret, gav den sidste olie og bad for de døde.⁵³³

I sidste ende kunne viljen til at overleve dog reduceres til den enkeltes vigtigste overlevelsesstrategi. Havde man noget at leve for og noget at vende hjem til, var det lettere at kæmpe for livet. Så lod man ikke stå til. Benjamin Mørch beskriver, hvorledes han værnede om et billede af sin mor, som det var lykkedes ham at beholde og tage med sig i Husum-lejren. Måske var han den eneste, der havde et billede af et familiemedlem med sig i lejren. Billedet betød, at Mørch

⁵³⁰ Benjamin Mørch: *Mærket for livet*. København, 1991. ss. 71-72.

⁵³¹ Benjamin Mørch: *Mærket for livet*. København, 1991. ss. 77-78.

⁵³² Aage Dahl: "Schwesing" i: Anders Georg: *I tysk fangenskab*. København, 1945. s. 91, 96

⁵³³ Pierre Jorand: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt, 1996. Bl.a. s. 35

kæmpede for at overleve. Han ville ikke gøre sin mor ked af det. Billedet havde også moralsk betydning for hans medfanger, fx russere eller italienere, der ved at se billedet blev mindet om deres egen mor derhjemme og nu også havde noget at kæmpe for at komme hjem til.⁵³⁴

Lejren afvikles, men pinslerne fortsætter

Ved juletid var der kun få syge fanger tilbage i udelejren Husum-Schwesing. Lejren havde været under afvikling siden omkring den 22. december 1944. Paul Thygesen var som fangelæge blandt de allersidste fanger, som blev transporteret tilbage til Neuengamme mellem jul og nytår. Ifølge Thygesen påvirkede julestemningen trods alt SS på en positiv måde. Eichler, der under Griems fravær fungerede som stedfortræder, sørgede således for en smule bedre forplejning juleaften, hvilket konkret betød kød og kage fra lejrkøkkenet juledag. Episoden var med til at tegne et mere positivt billede af Eichler hos Thygesen, der ikke havde set Eichler slå fangerne og mente, at denne generelt var mere åben og medgørlig, hvilket dog i lyset af fangernes elendige sundhedstilstand reelt ikke fik nogen betydning.⁵³⁵

De konkrete årsager til udelejren Husum-Schwesings afvikling kan ikke fastslås med sikkerhed. Det står dog klart, at den ændrede strategiske situation må have haft afgørende indflydelse. Aachen var faldet i oktober med hårde kampe til følge mellem amerikanerne og tyskerne i de efterfølgende måneder. Tyskerne ville for alt i verden undgå, at amerikanerne skulle trænge længere ind på tysk rigsområde. Begyndelsen på Ardenner-offensiven, der ligeså skulle stoppe den allierede fremrykning, er også sammenfaldende med den periode, hvor beslutningen om Husum-lejrens lukning må være truffet. Ressourcerne – i dette tilfælde fangerne – var bedre brugt andetsteds; dvs. i rustningsindustrien, der skulle levere våben til den trængte værnemagt, eller ved fæstningsbyggeri, der skulle medvirke til at standse fjenden. Dette forklarer, hvorfor de syge fanger ved en appel i december blev spurgt om særlige håndværksmæssige kvalifikationer.⁵³⁶

⁵³⁴ Benjamin Mørch: *Mærket for Livet*. København, 1991. ss. 79-81

⁵³⁵ "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁵³⁶ Benjamin Mørch: *Mærket for livet*. København, 1991. s. 96 ff. Benjamin Mørch blev sammen med bl.a. Carlo Markvard Thomsen, Niels Aage Skov og flere franske fanger overført til Wansleben, der var en udelejr under Buchenwald under påstand om, at de var maskinarbejdere. Her skulle fangerne være med til at producere dele til bl.a. fly samt V1 og V2-raketter. Sml. Niels Aage Skov: *Brev til mine efterkommere*. Viborg, 2000. Ss. 300-314.

Samtidig forklarer det, hvorfor en del Husum-fanger blev forlagt til Meppen-Dalum lejren for her fortsat at grave tankspærringer. Om man fra SS' side har skelet til deres "kvalifikation" og "erfaring" fra Husum-lejren, står i kontrast til Griems tidligere udtalelser om "fangematerialets" erstattelighed. At Griem blev sendt til Dalum for at fortsætte arbejdet med at grave tankspærringer tyder dog på, at han må have nydt en fortsat tillid hos sine overordnede og taler imod, at lejren skulle være blevet lukket ned på grund af den høje dødelighed og de mange syge i Husum. I flere fangeerindringer optræder nemlig den forklaring, at Husum-lejren blev lukket, fordi selv kommandanturet i stamlejren havde fået øjnene op for, at forholdene i lejren var for ekstreme på baggrund af de mange døde eller syge fanger. At en sådan beslutning blev truffet, kan der ikke findes belæg for. Interessant er dog, at rygten må have cirkuleret mellem fangerne. At Griem kom til at lede Dalum-lejren, sandsynligvis blev Stützpunkt-leiter for begge Meppen-udekommandoerne og desuden fik mulighed for at tage flere tidligere Husum-fanger med sig, må derfor ses som en form for belønning for godt arbejde. At Griem bl.a. tog flere funktionsfanger og kapoer med sig til Dalum kan tolkes i retning af, at han rent faktisk ønskede, at kz-lejren og tvangsarbejdet fungerede så effektivt som muligt efter SS' og hans egne standarder: Man kan altså argumentere for, at Griem også i Dalum fra starten stræbte efter at skabe en fangeelite af betroede fanger. Modellen var det tidligere omtalte patron-klientforhold, der var afgørende for fangesamfundets selvforvaltning og som var medvirkende til også fortsat at sikre et terrorregime med mindst mulig indblanding fra SS' side.

For dem, der overlevede Husum-Schwesing, sluttede fangenskabets ikke efter lejrens afvikling. Fangerne var en ressource, som SS kunne anvende andre steder, enten i stamlejren Neuengamme, andre udelejre eller endog andre koncentrationslejrkomplekser. Der er således eksempler på Husum-fanger, der endte deres fangetilværelse i henholdsvis Buchenwalds og Mauthausens udelejre. Det fragmenterede kildemateriale tillader desværre ikke en fuldstændig kortlægning af, hvad der skete med Husum-fangerne mellem lejrens afvikling og befrielsen. De fleste transportlister, der ville have været en oplagt kilde til at besvare problemstillingen, blev brændt af SS. Bortset fra enkelte fragmenter af kz-lejrenes administrative dokumenter kan fangernes skæbne i foråret 1945 derfor kun belyses gennem eksempler taget fra deres egne beretninger. Disse eksempler viser dog, at fangerne langt fra gik en fælles skæbne i møde og i løbet af foråret blev spredt over forskellige lejre. Deres skæbne i krigens slutfase var tillige ofte

meget forskellig, afhængigt af, hvilken lejr man havnede i, eller hvilken etnisk gruppe man tilhørte. De fleste danskere var så heldige at blive befriet af "De Hvide Busser". Andre blev sendt til særlige lejre som Bergen Belsen eller Sandbostel for at dø, blev befriet af de allierede i de lejre, de havnede i eller blev dræbt i Neustädter Bucht under RAF's luftangreb, hvis overhovedet de levede så længe. I det følgende skal der gives nogle eksempler på Husum-fangernes odysse gennem kz-systemet inden befrielsen.

Meppen-Dalum var nok den udelejr, der kom til at huse flest tidligere Husum-fanger og antageligt også Ladelund-fanger. Dette kan skyldes, at Hans Griem meget bevidst valgte at tage en del af de fanger med fra Neuengamme, som tidligere havde gravet tankspærringer i Husum – opgaven i Dalum var jo den samme. Transporten fra Neuengamme ankom til Dalum den 4. januar 1945. I Dalum-udelejren var der ikke kun tidligere danske Husum-fanger, men også en gruppe danskere, der var blevet deporteret til Neuengamme fra Frøslevlejren den 22. december. Deres oplevelse af de danske landsmænd, der allerede havde tilbragt flere måneder i tysk kz-lejr er interessant, da der her gives et billede af, hvad tiden i Husum havde gjort ved danskerne. Den 21årige modstandsmand Børge Rørvang fra Horsens berettede her om den dårlige forfatning hans fangekammerater var i på baggrund af deres ophold i Husum. Forholdene i Dalum var dog lidt bedre end i Husum. Her fik danskerne udleveret en særlig Røde Kors-pakke med tøj, der forbedrede deres vilkår en smule og her blev de også indkvarteret i samme barak. Også i Dalum udførte danskerne hårdt fysisk jordarbejde, der blev besværliggjort af årstiden. Modsat Husum fik de dog lov til at få en dansk "forarbejder" i stedet for en tysk kapo,⁵³⁷ hvilket givetvis også må have forbedret deres arbejdsforhold en smule.⁵³⁸

Flere fanger forblev dog i Neuengamme eller blev sendt på arbejdskommandoer i Hamburg. Gerard Nobel blev efter nogen tids ophold i stamlejren sendt til udelejren Spaldingstraße i Hamburg-bydelen Hammerbrook. Fangernes opgave var at rydde op efter de allierede bombeangreb på byen, hvor de bl.a. også skulle reparere jernbanebanespor og demontere blindgængere, hvilket uden nogen former for sikkerhedsudstyr var livsfarligt. Lejren var blevet oprettet i en nedlagt tobaksfabrik under kommando af SS-manden Arnold Strippel, der senere blev kendt på baggrund af sin rolle i mordet på 20 jødiske børn og 24 sovjetiske krigsfanger

⁵³⁷ Interviewet med Børge Rørvang, der her foreligger i transkriberet form, blev foretaget på tysk. Jeg har her tilladt mig at oversætte hans eget ordvalg til dansk og sætte dette i anførselstegn, idet det er interessant, at Rørvang ikke omtaler denne fange som "kapo", formentligt fordi der var tale om en dansk fangekammerat og fordi ordet "kapo" hos Rørvang var negativt ladet.

⁵³⁸ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 886, Rørvang, Børge. Ss. 5-6

i udelejren Bullenhuser Damm natten mellem den 20. og 21. april 1945. Udelejren i Spaldingstraße blev rømmet ved to jernbanetransporter, der afgik herfra den 13. og 17. april 1945.⁵³⁹ Gerard Nobel var sandsynligvis med den sidste af disse transportere, der endte i samlelejren Sandbostel mellem Hamburg og Bremerhaven tre dage senere. Oprindeligt havde det været tanken at samle fangerne her for senere at transportere dem videre. Dette blev dog umuliggjort af frontsituationen og fangernes dårlige helbredstilstand, således at SS kun kunne forlade lejren med omkring 800 af lejrens ca. 8000 fanger. Forplejningssituationen var således katastrofal og Nobel beretter om, hvordan han sammen med russiske medfanger tilberedte fordærvet hestekød for at overleve.⁵⁴⁰ Fangerne havde rimeligt frie hænder efter SS forlod lejren samme dag som Nobels ankomst til lejren, om aftenen, den 20. april 1945. Sult og en tyfusepidemi hærgede i de følgende dage lejren, således at briterne også i Sandbostel fandt hundredevis af døde og døende fanger, da de befriede lejren den 29. april 1945.⁵⁴¹

Danskeren Jørgen Lind måtte gennem yderligere tre af Neuengammes udelejre, inden han i foråret 1945 blev hentet af "De Hvide Busser" og kørt til Sverige. Lind var meget syg og udhungret efter han blev sendt tilbage til Neuengamme fra Husum i december 1944. På trods af sit dårlige helbred blev Lind efter et kort ophold i stamlejren sendt videre til udelejren Wittenberge sammen med fire andre danskere, hvor han skulle arbejde som klejnsmed. Wittenberge havde eksisteret som en af Neuengammes første udelejre siden august 1942, hvor fangerne var beskæftiget med produktion af gær hos firmaet Phrix. Direktøren for firmaet havde henvendt sig hos chefen for SS-WVHA, Oswald Pohl, med henblik på at få stillet koncentrationslejr fanger til rådighed som arbejdskraft i forbindelse med etableringen af gærproduktion, der var et biprodukt ved firmaets fremstilling af cellulose. Pohl var interesseret i et samarbejde og ville tillige aftage størstedelen af produktionen til brug som troppeforplejning.

⁵³⁹ Vedr. udelejren Spaldingstraße se Marc Buggeln: "Hamburg-Hammerbrook (Spaldingstraße)" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert – Auschwitz – Neuengamme*. München, 2007. ss. 406-410. Mordet på skolen i Bullenhuser Damm er bl.a. indgående skildret hos Günther Schwarberg: *Der SS-Arzt und die Kinder vom Bullenhuser Damm*. Göttingen, 1995. Dennis Larsen har beskæftiget sig med den danske vinkel på mordet, idet den danske SS-mand Hans Friedrich Petersen var involveret heri som chauffør. Dennis Larsen: *Fortrængt Grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*. Gylling, 2010. ss. 198-207. Strippel selv blev i begyndelsen af 1980'erne stillet til ansvar for sine ugerninger i forskellige koncentrationslejre ved retten i Frankfurt am Main. Se tillige Bundesarchiv, Ludwigsburg. BArch B162/30612

⁵⁴⁰ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1559 – Nobel, Gerard. ss. 25-27.

⁵⁴¹ Vedr. Sandbostel se: Klaus Volland: "Das Stalag X B Sandbostel als Auffanglager für KZ-Häftlinge" i: Detlef Garbe og Carmen Lange (udg.): *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung. Die Auflösung des KZ Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945*. Bremen, 2005. ss. 117-125 samt Klaus Volland: "Sandbostel" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert – Auschwitz – Neuengamme*. München, 2007. ss. 516-520

Samarbejdet mellem firmaet og SS kom dog først rigtigt i gang efter at en forsøgsrække på fanger i Mauthausen havde vist positive resultater.⁵⁴² Fangerne var i Wittenberge i starten primært beskæftiget med at opbygge produktionsfaciliteterne, men blev senere også anvendt i selve produktionen, herunder særligt i fremstillingen af proteiner. Forholdene for fangerne forandrede sig kraftigt i forhold til, hvilken SS-mand, der havde kommandoen i udelejren. Særligt under SS-Hauptscharführer Max Kierstein og dennes stedfortræder SS-Unterscharführer Willi Dreimann, der i Neuengamme-sammenhæng var kendt for deres særlige brutalitet, var dødstallet således forholdsvis højt i Wittenberge-lejren. Da Jørgen Lind ankom til Wittenberge i begyndelsen af 1945, var disse dog for længst blevet afløst af SS-Oberscharführer Major, der ifølge historikeren Marc Buggeln blev modtaget positivt hos særligt de tyske politiske funktionsfanger, fordi Major i sin ungdom skal have tilhørt den såkaldte *Sozialistische Arbeiter Jugend*, således at fangerne i ham så en ligesindet.⁵⁴³ Nærmere omstændigheder omkring Majors baggrund har ikke kunnet afklares, men den positive omtale af SS-manden Major findes i høj grad også hos danskeren Jørgen Lind, der beskriver ham som en tidligere værnemagtsofficer. Lind beretter således, hvordan Major personligt tog sig af ham og gav ham en portion løgsuppe og sørgede for, at det var Lind, der blev sendt efter brød i bageriet, så han kunne komme til hægterne. Ifølge Lind var det Major og de danske Røde Kors-pakker, der reddede hans liv. Behandlingen af fangerne i Wittenberge var altså mere human sammenlignet med andre udelejre på dette tidspunkt. Fangernes chancer for overlevelse i tiden efter Husum var altså i høj grad bestemt af, om man var så heldig at komme til en bedre lejr. Opholdet i Wittenberge styrkede antageligt Lind så meget, at han kunne overleve den næste lejr.⁵⁴⁴

I begyndelsen af februar blev det besluttet at afvikle udelejren og 492 fanger blev sendt tilbage til Neuengamme den 17. februar 1945. Herfra blev Lind sendt på en ny transport, denne gang til udelejren Hannover-Ahlem, hvor forholdene var noget barskere end i Wittenberge. I Ahlem skulle fangerne udvide eksisterende underjordiske gange med henblik på at sikre

⁵⁴² Marc Buggeln: *Arbeit & Gewalt. Das Außenlagersystem des KZ Neuengamme*. Göttingen, 2009. ss. 59-63. Hermann Kaienburg bemærker, at gærets positive effekter i forhold til koncentrationslejrfangernes ernæring var omstridte. At fangerne tog på i vægt skyldtes muligvis, at vitaminer og proteiner var blevet tilsat gæret. Hermann Kaienburg: *Vernichtung durch Arbeit. Der Fall Neuengamme*. Göttingen, 1991. s. 378

⁵⁴³ Marc Buggeln: "Wittenberge" i: Wolfgang Benz & Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 5. *Auschwitz, Hinzert, Neuengamme*. München, 2007. ss. 539-543

⁵⁴⁴ Jørgen Linds beskrivelse af forholdene i Wittenberge-udelejren støttes af danskeren Henry Oswald Jensen, der var kommet til Neuengamme med transporten fra Frøslevlejren den 22. december 1944 og var en af de danskere, der blev sendt til Wittenberge. Jensen og Lind var senere også fangekammerater i Hannover-Ahlem og Hannover-Stöcken. Frihedsmuseet. 30C.00.10320.1 Spørgeskema; Jensen, Henry Oswald

Continental-fabrikernes dækfremstilling i underjordiske produktionsfaciliteter. Da der bl.a. var tale om produktion af dæk til flyvemaskiner, havde dette byggeforetagende højeste prioritet, hvorfor kz-fanger også kom til anvendelse som slavearbejdskraft. Lind beretter således om, hvordan fangerne skulle udvide de underjordiske gange med primitive redskaber som hakker og små tipvogne. Forplejningen var yderst ringe og bestod af en daglig tallerken tynd suppe og en skive brød, der tvangsarbejdets art taget i betragtning var yderst utilstrækkelig. Kapoerne og SS udviste herved en særdeles brutal fremfærd overfor de almindelige fanger, der ud over den konstante chikane ved arbejdet også skulle udføre strafsport på appelpladsen. Blandt lejrens gerningsmænd var bl.a. kriminelle tyske kapoer og den berygtede SS-mand Otto "Tull" Harder, der før krigen havde været en kendt spiller i Hamburger Sportverein. Jørgen Lind og andre danske fanger blev tilført lejren for at kompensere for henholdsvis den høje dødsrate og de fanger, der på grund af sygdomme og mishandling blev sendt retur til stamlejren.⁵⁴⁵ I Ahlem var Lind i omkring en måned, indtil han midt i marts 1945 blev flyttet til den nærliggende udelejr Hannover-Stöcken, hvor forholdene for Lind og sine medfanger endnu engang forværredes. Lind skulle her arbejde i en akkumulatorfabrik, der bl.a. fremstillede batterier til ubåde. I Stöcken arbejdede fangerne bl.a. med bly og kviksølv uden nogen former for sikkerhedsudstyr. Jørgen Lind blev her udsat for vold og chikane af en tysk forarbejder, der ikke mente, at Lind arbejdede hurtigt nok og derfor slog ham og pressede hans hoved ned i en toiletkumme. Lind formodede i sin beretning, at disse overgreb var homoseksuelt motiverede. Han fik først fred efter at have søgt beskyttelse hos lejrens køkkenkapo, der må have haft indflydelse på forarbejderen. Beskyttelsen blev købt med vitaminpiller som betaling, hvorved Lind ud over at slippe for videre chikane også fik en ekstra ration brød qua sit nye venskab med køkkenkapoen. Stöcken skulle blive Jørgen Linds næstsidste station i de nazistiske koncentrationslejre. Herfra blev han hentet af "De Hvide Busser" og kørt til den såkaldte "skandinaviske lejr" i Neuengamme, hvor forholdene på baggrund af svensk røde kors' kontrol med dette særlige lejrafsnit var tydeligt forbedret for de danske og norske koncentrationslejr-fanger. Lind forlod lejren den 20. april 1945 og blev herfra evakueret til Sverige.⁵⁴⁶ Mange andre fanger fra udelejren Hannover-Stöcken ventede en tragisk skæbne efter Linds og andre danskeres evakuering gennem "De Hvide Busser". De blev sendt på døds-march og

⁵⁴⁵ Marc Buggeln: "Hannover-Ahlem („Döbel“, „A 12")" i: Wolfgang Benz & Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 5. *Auschwitz, Hinzert, Neuengamme*. München, 2007.ss. 427-431

⁵⁴⁶ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1369, Lind, Jørgen

en stor del af dem omkom efter at blive spærret inde i en lade ved Gardelegen, der blev brændt ned af SS.⁵⁴⁷

Ved en analyse af beretninger fra tidligere koncentrationslejr-fanger, der under deportationen var i flere forskellige udelejre er det interessant at iagttage, hvorledes disse vægter deres ophold i de enkelte lejre. Et godt eksempel er den danske modstandsmand Hans Schack Bruun, der i sin publikation om deportationen til de nazistiske koncentrationslejre giver anden halvdel af sin fangetilværelse omtrent dobbelt så meget opmærksomhed (målt i sidetal), end første del, der bl.a. omhandler deportationen fra Frøslevlejren til Neuengamme og det umiddelbart følgende ophold i Husum-Schwesing. Ser man på Bruuns "odyssé" i vinteren og foråret 1945, der bl.a. førte ham til en rullende koncentrationslejr for efter en af de frygtede døds-marcher til sidst at havne i en af koncentrationslejren Mauthausens udelejre i Østrig, er denne prioritering måske forståelig. Fortællingens spændingskurve stiger således for alvor efter begivenhederne i Husum. Disse skal ikke gengives her, men det er nærliggende, at arbejdet med at

grave grøfter i den nordfrisiske marsk har været trivielt sammenlignet med at reparere sønderbombede banelegemer under konstant trussel om allierede luftangreb i en rullende koncentrationslejr eller for den sags skyld at arbejde i den underjordiske rustningsproduktion i de østrigske bjerges betagende natur.

Hans S. Bruun ved monumentet i den tidligere koncentrationslejr Ebensee i august 1989. Kilde: Grindsted Museum, GRM 0030b0386

⁵⁴⁷ Diana Gring: "Das Massaker von Gardelegen" i: *Dachauer Hefte*. Vol. 20. Berlin, 2004. ss. 112-126. Vedrørende udelejren Hannover-Stöcken se tillige: Hans Hermann Schröder: "Das erste Konzentrationslager in Hannover: Das Lager bei der Akkumulatorenfabrik in Stöcken" i: Rainer Fröbe, m.fl. (udg.): *Konzentrationslager in Hannover. KZ-Arbeit und Rüstungsindustrie in der Spätphase des Zweiten Weltkriegs*. Bind 1. Hildesheim, 1985. ss. 44-107, særligt s.79 ff.

Vejen tilbage til livet

For de overlevende betød befrielsen først og fremmest, at man skulle finde vejen tilbage til livet udenfor pigtråden. For de fleste af de skandinaviske kz-fanger betød dette redningsaktionen gennem "De Hvide Busser", ⁵⁴⁸ først med et kortere ophold i den ene af Neuengammes stenblokke, i hvilken man havde indrettet et særligt afsnit for skandinaviske fanger⁵⁴⁹ og siden evakueringen til Sverige, hvor fangerne kom til hægterne og blev plejet i karantænelejre. For andre fanger betød friheden først og fremmest et ophold til lejre for *Displaced Persons*, dvs. personer, der grundet tyskernes deportation var havnet fjernt fra deres hjemlande på det tidligere tyske rigsområde. Særligt for jøder, men også for personer af forskellig østeuropæisk etnicitet, der ikke havde samme overbevisning som de nye kommunistiske magthavere i deres hjemlande, betød dette på papiret hjemløshed. Tidligere koncentrationslejrfanger fra vestlige lande, der var stærke nok til at overleve tiden efter befrielsen fandt oftest hjem igen efter et kortere sanatorie- eller hospitalsophold. Dette var også tilfældet for en del danskere, hvorved befrielsen ikke havde en lykkelig slutning for alle tidligere koncentrationslejrfanger. Enkelte døde i ugerne og månederne efter befrielsen af de fysiske skader, de havde pådraget sig i koncentrationslejrene. Mange fik psykiske senfølger af opholdet, det man efter krigen kaldte "kz-syndromet", hvilket med vor tids begreber kan sidestilles med posttraumatisk stressyndrom. Historien om de overlevendes repatriering og deres individuelle bearbejdelse af oplevelserne fra koncentrationslejrene er et studie i sig selv, som på baggrund af afhandlingens omfang og problemstillinger skal udelades her, men som nævnt tidligere er afdækket ved et større forskningsprojekt i tiden umiddelbart efter befrielsen.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Therkel Stræde: "Die 'Aktion Weisse Busse'" i: Detlef Garbe & Carmen Lange (red.): *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung. Die Auflösung des KZ Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945*. Bremen, 2005. Ss.175-184.

⁵⁴⁹ Henrik Sommerlund: "Den skandinaviske lejr i Neuengamme 1945" i: Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. ss. 215-233

⁵⁵⁰ Per Helweg-Larsen, Jørgen Kieler, Paul Thygesen, m.fl.: "Sultsygdommen og dens følgetilstande hos koncentrationslejrfanger". Særtryk af *Ugeskrift for Læger* 1949, Nr. 44

Repatrieringen af de omkomne danskere

"Efter kapitulationen har jeg været i Tyskland og set Husum-lejren igen. For at komme helt ud til den, må man forlade lejren og gå tværs hen over markerne. Et stykke rustent henslængt pigtråd griber fat i mine bukser. Foran ligger den uddøde lejr. Jeg kender hvert vandhul, og jeg kender hver busk, og vinduerne hænger løse på deres hængsler og slår ind mod barakkens vægge. Det er, som havde jeg aldrig været borte herfra, og mens minderne dukker op, skrumper de forløbne måneder ind til ingenting. På dette sted er der stadig kamp og bliver aldrig fred. Og ødelæggelsens personer raser videre som spørgsmål. Jeg går hele vejen rundt om lejren. Inde bag pigtråden ligger der et sted en stump stribet tøj og en støvle, - resterne af en fange. Blæsten tager til og skyerne driver hurtigere og lavere hen over markerne og lejren. En tæt regn begynder igen, og jeg går videre ad vejen og ud til gravene. Den våde jord klæber til skoene og gør gangen tung. Det er, som de døde kammerater vil huskes og trækker i mig. Bag nogle lave buske, lige op til vejen ligger gravene, og græsset er begyndt at vokse ind fra randene."⁵⁵¹

Således afslutter Paul Thygesen sin beretning om gensynet med Husum-Schwesing i sommeren 1945, der må have fundet sted under repatrieringen af danske fangers lig i juni og juli 1945.⁵⁵²

Denne var den første danske repatrieringsekspedition og blev modsat de senere statslige ekspeditioner gennemført under privat initiativ. Formålet var at opspore, identificere, ekshumere og repatriere ligene af de danske ofre for kz-lejrene med henblik på genbegravelse i Danmark. *Ministeriet for Særlige Anliggender og Centralkontoret for Særlige Anliggender* blev bl.a. oprettet med henblik på disse ekspeditioner kort efter befrielsen og gennemførte dem i samarbejde med *Røde Kors* og *Rigspolitiets Eftersøgningstjeneste*. De senere repatrieringsekspeditioner behandles udførligt hos Sven Arvid Birkeland, hvorfor dette kapitel udelukkende fokuserer på baggrunden for Husum-ekspeditionen.⁵⁵³

Trods indledningsvise konflikter, blev Husum-ekspeditionen gennemført med succes og erfaringerne fra den kom senere ekspeditioner til gode. Ekspeditionen viser, at kz-lejrene umiddelbart efter krigen ej var glemt og at man allerede kort efter befrielsen evnede at

⁵⁵¹ Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. ss. 133-134.

⁵⁵² Til citatet skal knyttes et par kildekritiske kommentarer: Thygesen udgav allerede sine erindringer om de kz-opholdet i 1945. Af Thygesens beskrivelse fremgår, at lejren ved besøget var forladt. Kilder i Kreisarchiv Nordfriesland dokumenterer en anvendelse som flygtningelejr fra omkring 1. august 1945. Hændelsen kan altså placeres mellem slutningen af juni og begyndelsen af juli 1945. Thygesen selv var på dette tidspunkt først nyligt hjemvendt efter et kortere ophold i Sverige efter befrielsen gennem "De Hvide Busser". Ved det omtalte dokument drejer det sig om en ansøgning om pension for den tidligere leder af flygtningelejren, dateret 29. juni 1965. Kreisarchiv Nordfriesland. Vertriebenen-Wohnlager in Husum. Abt. B2 Nr. 72. Se endvidere: Rigsarkivet. HF-101 Centralkontoret for Særlige Anliggender. 1945-1948. Sager, deporterede (A 119) B I-IV 1 "Husum-ekspedition".

⁵⁵³ Sven Arvid Birkeland: *I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. Verdenskrig*. Gylling, 2009. s. 84. De særlige omstændigheder bag Husum-ekspeditionen nævnes ikke, men en notits fra Thygesen om identifikationen af danskere i massegrave citeres her.

gennemførte en ret omkostningstung og organisatorisk krævende ekspeditionen til Tyskland for at ekshumere ligene af danske kz-fanger. Birkeland estimerer, at ca. 600 danskere omkom i kz-lejrene, hvilket svarer til ca. 10 % af de til kz-lejre, fængsler og tugthuse deporterede danske, der ud fra Erstatningsrådets tal angives til at være 5800-5900 personer.⁵⁵⁴ Ved repatrieringsaktionerne samlede man tillige informationer om afdøde fra andre lande, som blev videregivet hertil.⁵⁵⁵ Det lykkedes ikke at hjembringe alle omkomne ved ekspeditionerne. Nogle ligs tilstand umuliggjorde identifikation, begravelsesstederne kunne ikke altid lokaliseres og enkelte familier ønskede ikke at få hjembragt deres pårørende, når fx årsagen til deportationen ikke blev betragtet som ærefuld eller moralsk rigtig.⁵⁵⁶ Hvor mange af de 158 danskere,⁵⁵⁷ som de danske myndighederne i sommeren 1946 kendte begravelsesstedet for, også blev hjemført, har ikke kunnet fastslås med sikkerhed. Et gennemsyn af kilderne til de øvrige repatrieringsekspeditioner viser dog, at mange danskere stadig ligger i massegrave på tyske og polske kirkegårde.⁵⁵⁸

Ekspeditionen til Husum fik ikke den bedste start. At tale om misforståelser mellem den private initiator, rejseinspektør Henry Petersen, der selv havde været modstandsmand, og Centralkontoret for Særlige Anliggender, er mildt sagt. Oprindeligt ville Petersen hjemføre sin ven Wilhelm Nellemoses lig, der døde i Husum den 13. november 1944. Det blev dog besluttet at forsøge at hjemføre alle i Husum omkomne danskere.⁵⁵⁹ Statens interesse var at bevare kontrollen over opsporingen og repatrieringen af de omkomne danskere. En privat persons utålmodighed for hurtigt at få gennemført ekspeditionen, vagte derfor mildest talt forargelse hos myndighederne. Forviklingerne begyndte den 19. juni 1945, da Henry Petersen henvendte sig på Centralkontoret i København for at få udleveret oplysninger om pårørende til de omkomne danskere. Også i datiden må oplysningerne antages at have været yderst fortrolige. De pårørende skulle kontaktes for at få klarhed over deres ønsker vedrørende begravelsen af de omkomne og for at bede om dækning af

⁵⁵⁴ Ibid., s. 87. Dette tal er omtrent i overensstemmelse med opgørelsen hos Jørgen H. Barfod (5713), der samtidigt skriver, at det nøjagtige tal er umuligt at fastslå. Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. s.32, 38

⁵⁵⁵ Rigsarkivet. Erstatningsrådet. Sager, deporterede. 1945-1948. Kasse 11 og 12, læg B IV 35

⁵⁵⁶ Der kunne eksempelvis være tale om kollaboratører, asociale eller på anden måde kriminelle.

⁵⁵⁷ Sven Arvid Birkeland: *I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. Verdenskrig*. Gylling, 2009. s. 104.

⁵⁵⁸ Rigsarkivet. Erstatningsrådet. Sager, deporterede. 1945-1948. Nr. 1-14. Bl.a. A I 2, kasse 1-3; B IV 16 – IV 27 Kasse 8; Kasse 10 B IV 32 – B IV 34; Kasse. 11 og 12: B IV 35

⁵⁵⁹ Birthe Nordentoft Feilberg: *Kære far*. Gylling, 1995. s. 175. Wilhelm Nellemose (1890-1944) havde gjort karriere i Søværnet frem til midten af 1920'erne, hvorefter han blev forretningsmand i London. Han fungerede tillige som tolk i danske søretssager ved det engelske generaladmiralitet indtil han i 1933 vendte tilbage til Danmark. Baggrunden som officer med kontakter til England gjorde ham til en oplagt kontaktperson for den engelske efterretningstjeneste under krigen, hvor Nellemose både var med til at organisere militærgrupper og flugtruter til Sverige, indtil han blev arresteret af Gestapo i 1944. Ib Damgaard Petersen (red.): *Faldne i Danmarks Frihedskamp*. Gylling, 1990. s. 307

ekspeditionens omkostninger, som man dog senere fandt en anden løsning på. Petersen kunne overfor Centralkontorets medarbejder bl.a. fremvise en anbefaling fra en admiral (Nellemose havde været søofficer) og en indrejsetilladelse til Tyskland, der var udstedt af de allierede. Kontoristen lod sig åbenbart overbevise og udleverede de ønskede oplysninger. Næste dag kom Petersen tilbage til kontoret for at bede om hjælp til at indhente fuldmagter fra to af ofrenes familier (antageligt vedrørende ekshumeringen), fotos til identifikation samt et beløb, der kunne dække repatrieringsomkostningerne. Det drejede sig om pårørende til S. E. D.⁵⁶⁰ og Peter Martinus Johansen Koch. Det hastede, da Petersen næste dag ville rejse til Tønder for at koordinere ekspeditionen. Kontoristens chef blev vred over, at oplysningerne var blevet givet til en ikke autoriseret person, da kontoristen ikke var bemyndiget til at foretage sådanne dispositioner. Kontoristen blev derfor omgående suspenderet. Petersen havde også henvendt sig hos Kontoret for Særlige Anliggender i Aabenraa, antageligt for at få yderligere oplysninger fra de pårørende til Peter Koch, der kom fra byen. Lokalkontoret havde fået indtryk af, at han var udsendt fra Centralkontoret i København, da den omtalte kontorist den 20. juni 1945 havde henvendt sig til lokalkontoret for at indhente oplysninger vedrørende Kochs familie. Kilderne giver udtryk for en forvirring om Petersen brugte Centralkontorets navn, da han henvendte sig til familierne. Senere blev dette dog slået hen som en misforståelse. Centralkontoret distancerede sig den 3. juli i et telegram kraftigt fra at have sanktioneret Petersens rejse overfor lokalkontoret i Aabenraa, men endte med at acceptere og støtte foretagendet. Af korrespondance mellem Henry Petersen og Centralkontorets leder Carl Preisler samt denne og Paul Thygesen fremgår, at Petersen havde gode forbindelser til Røde Kors samt Kirke, Social- og Udenrigsministerierne. Socialministeriet støttede ekspeditionen økonomisk og kompenserede bl.a. for Petersens udlæg på godt 4834 kr., der i datidens mønt ikke var småpenge. Det formodes, at de pårørende blev holdt skadesfri.⁵⁶¹

Da Husum ekspeditionen fandt sted, var Udenrigsministeriet, Socialministeriet, Ministeriet for Særlige Anliggender, Politiet og Dansk Røde Kors først så småt begyndt at planlægge de statslige repatrieringsekspeditioner. Den statslige planlægning var langt mere kompliceret, da den forudsatte diplomatiske forhandlinger med de allierede besættelsesmagter.

⁵⁶⁰ Navnet er anonymiseret af hensyn til gældende lovgivning og de pårørende.

⁵⁶¹ Korrespondance mellem Henry Petersen og Centralkontoret for Særlige Anliggender, mellem Centralkontoret og Paul Thygesen og Centralkontoret og lokalkontoret i Aabenraa, dateret sommeren 1945. Rigsarkivet. HF-101. Centralkontoret for Særlige Anliggender. 1945-1948. Sager, deporterede (A119) B I-IV Husum-ekspeditionen.

Centralkontoret skulle indsamle oplysninger og besvare henvendelser fra pårørende.⁵⁶² Irritationen over et privat initiativ, der ikke fulgte de knapt etablerede statslige kommandoveje, er derfor forståelig. De senere statslige ekspeditioner var typisk opdelt i to ekspeditioner, hvor den første samlede efterretninger og den anden medbragte retsmedicinsk personale, der ekshumerede og identificerede de danske fanger. Efterretningsekskursionerne fandt sted mellem den 1. juli og den 12. august 1945. Repatrieringen strakte sig frem til sommeren 1947, hvilket ikke gjorde ligenes identifikation lettere. Birkeland begrunder den lange tidshorisont med de allierede myndighedes uvilje overfor at give de nødvendige tilladelser af frygt for, at ekspeditionerne beslaglagde ressourcer, som skulle anvendes til de talrige "displaced persons", der skulle forsynes.⁵⁶³ Henry Petersen havde gode kontakter til de britiske besættelsesmyndigheder, som Husum hørte under. Om han reelt havde tilladelse til at ekshumere danske lig, fremgår ikke af kilderne. At Petersen planlagde og gennemførte ekspeditionen udenom Udenrigsministeriets officielle kanaler, har måske netop bidraget til ekspeditionens effektivitet og succes. Statens ekspeditioner kæmpede med besættelsesmagternes bureaukrati, der bl.a. var besværliggjort af de forskellige myndigheder i de fire besættelseszoner, særligt af russerne og amerikanerne.

Pga. Petersens gode kontakter i ministerierne og pressens interesse støttede Centralkontoret til slut foretagendet. Kontoret ønskede dog at lade en tillidsperson deltage for at sikre et forsvarligt forløb, bl.a. i forhold til identifikationen af ligene. Det blev Paul Thygesen, der med sin lægefaglige ekspertise skulle sikre, at myndighederne kunne stå inde for foretagendet. Brevvekslingen mellem Thygesen og Preisler viser, at Petersen allerede fra primo juni havde planer om ekspeditionen og havde sikret sig støtte hos de pårørende til flere omkomne, som han antageligt kendte gennem modstandsbevægelsen. Støtten var bl.a. nødvendig af økonomiske grunde. Ifølge Thygesen havde Petersen fået tilsagn om, at staten under alle omstændigheder ville dække omkostningerne, men at dette hørte under Ministeriet for Særlige Anliggender. Dette kan være årsagen til, at Petersen kontaktede kontoristen og de deraf følgende forviklinger, der bundede i en blanding af utålmodighed, misforståelser og kontorlederens irritation over at have

⁵⁶² Sven Arvid Birkeland: *I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. Verdenskrig*. Gylling, 2009. ss. 91-92. Et møde mellem repræsentanter fra Udenrigsministeriet og Rigspolitiet, hvorved fremgangsmåden vedrørende lokaliseringen af ofrene blev besluttet, fandt ifølge Birkeland først sted den 21. juni. På dette tidspunkt var Henry Petersen allerede rejst fra København for at åbne massegrave i Husum få dage senere. Hertil skal knyttes den kommentar, at ekspeditionen til Husum ikke krævede transport af materiel og ekspeditionsdeltagere over længere afstande i Tyskland, på grund af den korte afstand fra Tønder. Antallet af personer, der skulle lokaliseres var forholdsvis overskueligt, da 11 danskere havde mistet livet i lejren.

⁵⁶³ Sven Arvid Birkeland: *I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. Verdenskrig*. Gylling, 2009. s. 94, 144.

fået en personfølsom sag trukket ned over hovedet. Petersens optræden forårsagede et delvist negativt ry om hans person og foretagendet hos flere offentlige instanser, der dog delvis blev tilskrevet forvekslinger. Thygesen havde således også kun ros til overs for Henry Petersen, der havde gjort et *”stort og udmærket Forarbejde til Ekspeditionen, baade i København, her [i Tønder] og i Tyskland”*.⁵⁶⁴ Centralkontorets leder beklagede derfor også senere overfor Henry Petersen.⁵⁶⁵

Det må have været en stor præstation, at Paul Thygesen selv identificerede sine fangekammerater i Husum. Det var kun lidt over seks måneder siden, at han havde forladt lejren og var netop hjemvendt fra Sverige efter befrielsen gennem *”De Hvide Busser”* få uger tidligere. Om selve identifikationen og hjemførslen af ligene foreligger der ingen kilder. Det fremgår dog, at ofrene lå i massegrave på kirkegården Ostfriedhof i Husum i lag, så de øverste, der var blevet lagt sidst i graven, var nemmest at identificere. Det lykkedes ekspeditionen at identificere og hjemføre ligene af Poul Erik Astrup, Christian Friis, Knud Jensen, Peter Martinus Johansen Kock, Wilhelm Nellemose, Knud Nordentoft, Aage Rosenkjær, Klaus Rønholt og Jørgen Bech Simony. Ligene af Baldur Albert Bruun og S. E. D. kunne ikke identificeres og blev derfor ikke hjemført.⁵⁶⁶

Kilderne fra Centralkontoret for Særlige Anliggender giver indblik i S. E. D.’s gerninger under besættelsen. De skal omtales her, da de understreger, at selv de danske politiske fanger langt fra var en homogen gruppe i fangesamfundet. S. E. D. blev deporteret den 15. september 1944 og som politisk fange, hvorved man skulle tro, at han havde været modstandsmand. Et udateret dokument og en politirapport vedrørende afhøringen af D.’s mor fortæller en anden historie. D. kom fra Djursland, var tidligere straffet og blev deporteret som 24årig. Ifølge myndighedernes oplysninger var han SS-frivillig i august 1943 og havde udtalt, at han hadede alt dansk. I januar 1945 opholdt D. sig i Danmark, hvor han stak mindst to personer til tyskerne. Året før havde D. gjort sig mistænkelig på et hotel i Aalborg, der tilkaldte det danske politi. D. flygtede efter arrestationen og søgte tilflugt på Gestapos hovedkvarter i Højskolehotellet. Ifølge rapporten skulle D. have været udset til at gøre tjeneste hos det tyske politi i Frankrig, hvilket dog ikke kan verificeres. Tyskerne arresterede dog i stedet D., formentligt på grund af svindel. Oprindeligt skulle han være udleveret og retsfulgt af de danske myndigheder. Det skete dog ikke, formentligt

⁵⁶⁴ Afskift af telegram fra Paul Thygesen til en afdelingschef i Centralkontoret for Særlige Anliggender, dateret 3. juli 1945.

Telegrammet er afsendt fra Tønder, hvor Thygesen opholdt sig hos en anden tidligere fangekammerat under ekspeditionen. Rigsarkivet. HF-101. Centralkontoret for Særlige Anliggender. 1945-1948. Sager, deporterede (A119) B I-IV Husum-ekspeditionen.

⁵⁶⁵ Maskinskrevet brev, dateret 23. juli 1945 fra Centralkontorets leder til Henry Petersen. Rigsarkivet. HF-101. Centralkontoret for Særlige Anliggender. 1945-1948. Sager, deporterede (A119) B I-IV Husum-ekspeditionen.

⁵⁶⁶ Disse navne er ikke anonymiserede, idet de også fremgår af Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995. s. 173

fordi han i stedet blev deporteret. Om beslutningen var en disciplinær foranstaltning pga. D.'s fortid i Waffen-SS fremgår ikke. Som tidligere SS-mand er D. givetvis blevet behandlet hårdere, hvilket kan have haft betydning for overlevelseschancerne. D. døde i Schwesing den 14. november 1944.⁵⁶⁷ Om D.'s medfanger kendte til hans baggrund er ligeledes ukendt. Liget kunne ikke hjemføres trods forældrenes ønske. Ligets tilstand og formodede placering nederst i massegraven umuliggjorde en identifikation. D. er dermed en af de danskere, der stadig ligger begravet i Husum.⁵⁶⁸

Husum-ekspeditionen havde base på "Hotel Tønder". Foto fra omkring 1935. Kilde: Lokalthistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.

⁵⁶⁷ DIE TOTEN Konzentrationslager Neuengamme. CD-ROM udarbejdet på baggrund af Neuengammes dødebog. Braunschweig, 2005.

⁵⁶⁸ Udateret maskinskreven notits vedr. D., S. E., født 1920. (Oplysninger om navn, fødselsdato og fødested foreligger, men er her anonymiseret af hensyn til arkivloven og eventuelle pårørende. Rigsarkivet. HF-101. Centralkontoret for Særlige Anliggender. 1945-1948. Sager, deporterede (A119). B I-IV1 "Husum-ekspeditionen".

Retsopgøret

Samtidigt med repatrieringsaktionen omdannede briterne tidligere koncentrationslejre og fængsler til interneringslejre for formodede krigsforbrydere, herunder også tidligere kz-vagter. Neuengamme fik betegnelsen *Civil Internment Camp No. 6* og blev anvendt til dette formål mellem juni 1945 og august 1948.⁵⁶⁹ Retsopgøret efter de nazistiske krigsforbrydelser begyndte allerede før kapitulationen. Flere topnazister blev dømt i Nürnberg for deres medansvar for forbrydelser begået i koncentrationslejrene. I forhold til de enkelte lejrkomplekser blev der over flere årtier afholdt retssager mod SS-personalet i lejrene. Retssagerne blev ført af forskellige instanser: Af de allierede besættelsesstyrker i det besatte Tyskland.⁵⁷⁰ Af egne retsinstanser i andre lande, som koncentrationslejrene havde befundet sig i. Samt af myndighederne i BRD og DDR, hvor der blev ført retssager vedrørende både lejrkomplekser, specifikke lejre og enkeltpersoner. Dertil kommer retssager mod ikke-tyske gerningsmænd i disses hjemlande.⁵⁷¹ I denne del af afhandlingen fokuseres dog udelukkende på det retslige efterspil efter koncentrationslejren Husum-Schwesing.

Dette fokus har tre styrker: Retsdokumenterne er centrale kilder til forståelse af forhold og aktører i Schwesing-lejren, som er beskrevet tidligere i afhandlingen. Sammenhænge og forskelle mellem, hvordan forskellige retsinstanser forholdt sig til forbrydelserne i udelejrene, kan tillige studeres. Slutteligt kan diskuteres, hvordan retsopgørene har formet eftertidens billede af udelejren, da mange kilder først er frembragt gennem disse. Som case er Husum-Schwesing oplagt på baggrund af de forskellige retsopgørs internationale perspektiv.

Det retslige efterspil lader sig groft opdele i tre dele, hvoraf særligt de to første uddybes i det følgende. Første del var udløber af en række britiske krigsforbrydertribunaler mod ledende gerningsmænd fra koncentrationslejren Neuengamme og dens udekommandoer, hvor blev der rejst tiltale mod gerningsmænd fra Schwesing-lejren ved to retssager i 1947-1948. Disse er den såkaldte Neuengamme IV-Case og den efterfølgende Husum Aussenkommando-Case. Vidneudsagn fra disse blev forelagt som beviser i det senere vesttyske retsopgør. Næsten samtidigt blev der i Danmark gennemført en retssag mod en dansk SS-mand med en noget

⁵⁶⁹ Detlef Garbe: "Neuengamme - Stammlager" i: Wolfgang Benz & Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 5. *Auschwitz, Hinzert, Neuengamme*. München, 2007. S. 340

⁵⁷⁰ Flere retssager vedrørende forskellige lejrkomplekser blev samlet samme sted. Briterne gennemførte således flere forskellige retssager i Curio Haus i Hamburg (Neuengamme, Ravensbrück) og amerikanerne retsforfulgte SS-personalet fra forskellige stamlejre i Dachau (Buchenwald, Dachau, Mauthausen, Mittelbau-Dora).

⁵⁷¹ For Danmarks vedkommende se bl.a. Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*. Bind I og II. København, 1997. (Første udgave 1984.) og Dennis Larsen: *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*. Gylling, 2010.

ugennemsigtig rolle i Schwesing-lejren. Den endelige dom faldt i 1948. Ved tredje del kan man snarere tale om en række vesttyske forundersøgelser mod Hans Griem, der strakte sig over perioden 1951-1971. Sidstnævnte er behandlet forholdsvis tilbunds gående i tidligere forskning og skal derfor først og fremmest perspektiveres komparativt i forhold til de to førstnævnte dele.

Retsopgørens kildemateriale skal ses i et juridisk perspektiv. Proveniensen er tendentiøs med henblik på domafsigelse eller frifindelse afhængig af sagens parter. Der er tale om en blanding af juridisk korrespondance og tilvejebragt bevismateriale, primært vidneudsagn. Kravene til beviserne varierede alt efter anklagemyndighed. Ved de vesttyske forundersøgelser havde forældelsesfrister eksempelvis afgørende betydning for efterforskningsforløbet. Vidnernes udsagn var præget af deres roller som hhv. ofre, gerningsmænd eller positionen i en gråzone, hvor man ikke havde interesse i at belaste sig selv. Holdninger og personlig baggrund for personer i anklagemyndighedens etablerede strukturer skinner sjældent igennem – og så kun med enkelte håndskrevne kommentarer i kildematerialet som absolut undtagelse. Et aktørorienteret perspektiv giver ikke mening i forhold til efterforsknings- og anklagemyndighederne, da kildematerialet ikke tillader dette. Udtagelser forekommer ved aktører, der er kendt fra andre sammenhænge – her inddrages deres baggrund, hvor det giver mening. Ved den største vidnegruppe; de tidligere koncentrationslejr fanger, giver et aktørorienteret perspektiv i højere grad mening. Flere ressourcestærke fanger indtog centrale roller som vidner i de efterfølgende retsopgør og spillede også en central rolle i erindringskulturen.

Britiske militærdomstole 1945-1948

Tidligere forskning

Den nok vigtigste nyere publikation om retsopgøret mod krigsforbrydere og forbrydelser mod menneskeheden i den britiske zone er Karin Hassels juridiske doktorafhandling fra 2008.⁵⁷² Hassel opstiller en statistisk analyse af de retssager, der blev ført i den britiske zone efter kongelig forordning; den såkaldte Royal Warrant af 18. juni 1945, herunder særligt retssager vedrørende forbrydelser, der blev begået i koncentrationslejre. Hun giver et overblik over retsopgørets forudsætninger og redegør for krigsrettens historiske linjer, hvilket nok kan synes lidt langtrukken

⁵⁷² Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009.

og har mindre med afhandlingens egentlige emne at gøre.⁵⁷³ Hassel lægger det mislykkede retsopgør efter Første Verdenskrig til grund for, at de allierede allerede forberedte sig på at stille de tyske krigsforbrydere til ansvar fra 1942/1943. Forberedelserne kulminerede i august 1945 med London-konferencen, hvor de allierede enedes om de juridiske rammer for den internationale militærtribunal (IMT) i Nürnberg.⁵⁷⁴ Forudsætningerne for den såkaldte IMT-statut og for den britiske zones vedkommende *Royal Warrant*, var tæt forbundne og byggede på gældende krigsret, hvilket skal uddybes i afsnittet om militærdomstolenes retspraksis. Qua sin statistiske tilgang går Hassel modsat nærværende afhandling ikke i dybden med konkrete efterforskninger. Hendes mål er at give et overordnet billede af retsopgøret i den britiske besættelseszone.⁵⁷⁵

Historikeren Reimer Möller koncentrerer sig om efterforskninger af forbrydelser i kz-lejrene. Möller er arkivleder i KZ-Gedenkstätte Neuengamme og beskæftiger sig først og fremmest med retsopgørets aktører på britisk side.⁵⁷⁶ Artiklen præsenterer disse og opsummerer den erkendelse, der er tilvejebragt gennem arkivets aktive kildeindsamling. Ud fra dette opstiller Möller fire problemstillinger: 1) Hvorledes var efterforskningen og eftersøgningen af gerningsmændene organiseret forud for en eventuel tiltale? 2) I hvor vidt var disse anstrengelser succesfulde? 3) Hvem var efterforskerne og medlemmerne af domstolen, der producerede kilderne? 4) Hvilke kvalifikationer, kundskaber og erfaringer havde de?⁵⁷⁷ Möller koncentrerer sig dermed primært om forudsætningerne for retsopgøret i den britiske besættelseszone hvorimod Hassel særligt fokuserer på konsekvenserne gennem en statistisk analyse af dommene.

Som Hassel tager Möller udgangspunkt i de politiske beslutningsprocesser henimod et retsopgør, der allerede var blevet indledt under krigen. Disse vil der i det følgende blive gjort rede for i en kort præsentation af den historiske baggrund for retsopgøret i den britiske zone. Möller redegør bl.a. for, hvorledes briterne allerede i 1944 vidste forholdsvis godt besked om en række af Neuengamme-lejrkompleksets ledende SS-mænd. Modsat Hassel fokuserer Möller

⁵⁷³ Edith Raim: Anmeldelse af "Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht (...)*" i: *Sehepunkte. Rezensionen für Geschichtswissenschaften*. Vol. 9. Nr. 2. 2009. URL: <http://www.sehepunkte.de/2009/02/15745.html> Citeret den 29. oktober 2012.

⁵⁷⁴ En redegørelse for baggrunden for IMT ligger udenfor denne afhandlings fokusområde, men kan bl.a. findes hos Kevin Jon Heller: *The Nuremberg Military Tribunals and the Origins of International Criminal Law*. Oxford, 2011 samt Arieh J. Kochavi: *Prelude to Nuremberg: Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*. Chapel Hill, 1998.

⁵⁷⁵ Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. s. 7

⁵⁷⁶ Reimer Möller: "Ermittler von Gewaltverbrechen und Angehörige der Militärgerichte in der britischen Besatzungszone 1945-1949" i: Herbert Diercks, m. fl. (red.): *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland; Zwischenräume. Displaced Persons, Internierte und Flüchtlinge in ehemaligen Konzentrationslagern*. Hefte 12. Bremen, 2010. ss. 140-159

⁵⁷⁷ *Ibid.*, s. 140

primært på Neuengamme-komplekset gennem et stærkt aktørorienteret fokus og præsenterer dermed en relativt snæver personkreds. Blandt disse også personer, der var del af retsopgøret efter Schwesing-lejren, bl.a. efterforskere med flygtningebaggrund fra det tysksprogede område, som havde meldt sig frivilligt til den britiske hær og juridisk uddannede etnisk britiske officerer.

En kort oversigt over de to britiske retssager vedrørende koncentrationslejren Husum-Schwesing er publiceret af historikeren Klaus Bästlein. I sin artikel redegør Bästlein desuden for den nederlandske retssag mod den tidligere værnemagtskommandør i Nederlandene, Friedrich Christiansen, vedrørende dennes rolle i forbindelse med arrestationen af fangerne fra Putten, samt for de vesttyske forundersøgelser mod Hans Griem. Hovedvægten ligger på Nederlandene og Vesttyskland, hvor særligt Christiansen-sagen behandles indgående. Sagen er bevidst ikke medtaget i nærværende afhandling, da Christiansen ikke havde direkte berøring med Schwesing-lejrens "Lagergesellschaft"⁵⁷⁸, der er omdrejningspunktet for nærværende analyse og dermed kun indirekte påvirkede begivenhederne i lejren. Bästleins vurdering af de vesttyske forundersøgelser omtales i kapitlet om disse.⁵⁷⁹

Historisk baggrund for retsopgøret i den britiske besættelseszone

Ifølge Katrin Hassel tager ethvert juridisk opgør med krigsforbrydere udgangspunkt i krigsrettens udvikling. Haag- og Genevekonventionernes begyndende regulering af krigens spilleregler samt erfaringerne efter den tysk-franske krig i 1870-1871 og Første Verdenskrig fik afgørende betydning for de allierede retsopgør mod tyske og japanske krigsforbrydere. Efter Første Verdenskrig havde Tyskland fået lov til selv at retsforfølge sine egne krigsforbrydere, skønt de allierede havde indføjet en straffeforordning i Versailles-traktaten. Tyske politikere på tværs af partierne stod dog sammen mod denne foranstaltning, der blev opfattet som en stor ydmygelse. Sejrmagterne var splittede, USA havde ikke ratificeret Versailles-traktaten, så tyskerne fik accept til selv at gennemføre retsopgøret; reelt gennem skueprocesser med milde straffe.⁵⁸⁰ Efter tyskernes angrebskrig mod Sovjetunionen og efterretningerne om den begyndende systematiserede Holocaust i 1941-1942 ønskede de allierede at undgå en gentagelse af denne praksis. Flere besatte landes eksilregeringer

⁵⁷⁸ Se afsnittet om teoretiske og metodiske overvejelser

⁵⁷⁹ Klaus Bästlein: „Zur Strafverfolgung der in den nordfriesischen Konzentrationslagern verübten Gewaltverbrechen“ i: Kai Dohnke (red.): *ISHZ-Beiheft 6*. Kiel, 2014. Ss. 5-60.

⁵⁸⁰ Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. ss. 11-56

krævede allerede fra begyndelsen af 1942 et retsopgør mod de tyske krigsforbrydere – et krav, der blev hørt af USA og Storbritannien og som førte til oprettelsen af *United Nations War Crimes Commission* (UNWCC) i oktober 1943 - et tidspunkt, hvor Tyskland nok var i defensiven, men hvor krigen langt fra var slut. Kommissionen skulle definere krigsforbrydelser og efter hvilke juridiske forudsætninger disse skulle retsforfølges. Udgangspunktet var erfaringerne fra Første Verdenskrig, men man støttede sig også til Haager landkrigsreglementet og primært angelsaksisk militærjura. Efter kapitulationen begyndte selve retsforfølgelsen, hvor Hassel argumenterer for to faser; hhv. hovedkrigsforbryderprocesserne i Nürnberg og en række samtidige og efterfølgende krigsforbryderprocesser, der blev gennemført af de enkelte allierede magter. Forudsætningerne herfor var lister over potentielle krigsforbrydere. Faseinddelingen er dog misvisende jf. det kronologiske overlap af begge aspekter af retsopgøret. Efter befrielsen fungerede kommissionen tillige som rådgivende organ for de tidligere tyskbesatte lande, da man tilstræbte at retsforfølge gerningsmænd hvor krigsforbrydelserne var blevet begået. Medlemslandene forpligtede sig til at dele efterforskningsresultater gennem UNWCC, så man herigennem fik et overblik over krigsforbrydernes omfang på tværs af grænserne.⁵⁸¹

Et kritikpunkt mod Hassels faseinddeling er, at den centrale retsforfølgelse af hovedkrigsforbryderne i Nürnberg og den decentrale retsforfølgelse af gerningsmænd i besættelseszonerne kan ses som en dynamisk og overlappende proces. Briterne banede således allerede vejen for krigsretter i deres besættelseszone fra midten af juni 1945. De juridiske forudsætninger for IMT blev dog først forhandlet på plads den 8. august 1945.⁵⁸² UNWCC havde forberedt et retsligt efterspil gennem et par år, men efter kapitulationen måtte de allierede skynde sig at efterforske krigsforbrydelserne mens der stadig var vidner, beviser og potentielle gerningsmænd på det tidligere tyske rigsområde. Tyskland befandt sig i opløsning på adskillige niveauer, hvilket betød en stor grad af migration, både fra civile flygtninge, opløste militære enheder, tvangsarbejdere, koncentrationslejr fanger, m.m. Mange af disse var potentielle vidner til

⁵⁸¹ UNWCC blev grundlagt på initiativ af Australien, Belgien, Canada, Kina, Tjekkoslaviet, Frankrig, Belgien, Luxembourg, Nederlandene, New Zealand, Norge, Polen, Sydafrika, Storbritannien, USA og Jugoslavien. For flere af landene var der altså tale om repræsentanter fra eksilregeringerne. Danmark tiltrådte først kommissionen i juni 1945, hvilket kan forklares med, at Danmark netop ikke havde en eksilregering under besættelsen. Man bemærker samtidigt, at Sovjetunionen ikke deltog i oprettelsen af kommissionen, men grundlæggende havde erklæret sig indforstået med denne. Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. ss. 60-66, 85-86.

⁵⁸² *Ibid.*, s. 2

tyskernes krigsforbrydelser og skulle derfor interviewes før de forlod Tyskland. "Jerntæppet" eller emigration til fjerne egne kunne hurtigt besværliggøre efterforskningen. Efterforskningen af krigsforbrydelser i de enkelte besættelseszoner gav samtidigt de allierede et samlet overblik og tilvejebragte beviser og vidner, som bidrog til retsforfølgelsen af topnazisterne ved IMT.

Allerede under krigen samlede de allierede efterretninger om kz-lejrenes organisationsstruktur og SS-personalets sammensætning. Reimer Möller henviser til britiske og amerikanske rapporter, der er blevet til på baggrund af analyser af SS' medlemsblad *Das Schwarze Korps* og afhøringer af tyske krigsfanger. De allierede kendte til mere end 50 centrale gerningsmænd fra Neuengamme i slutningen af 1944. En af krigsfangerne var den tidligere kz-fange Heinz Soostmeyer, der havde været fange i Sachsenhausen og Neuengamme og som var blevet indkaldt som soldat ligesom Henrich Neufeld. Analysen af efterretningerne blev ofte foretaget af de tidligere omtalte tyskkyndige, ofte jødiske flygtninge i allieret tjeneste.⁵⁸³

Allerede før Neuengammes befrielse oprettede briterne den 26. april 1945 en efterforskningsenhed, der var underlagt den 21. britiske armegrupes (fra august 1945 omdøbt til den britiske rhinarme – *British Army of the Rhine (BAOR)*) militære anklagemyndigheds afdeling for krigsforbrydelser, den såkaldte War Crimes Section. Enheden blev opdelt i to hold på 11 efterforskere, der hhv. efterforskede krigsforbrydelserne i Bergen-Belsen og Neuengamme-lejrkomplekset. *No. 2 War Crimes Investigation Unit*, der efterforskede Neuengamme, blev ledet af den britiske major Ronald Percy Bentham-Green. I forhold til denne afhandlings tema bør dog især Ronald Walter Rose og Anton Walter Freud fremhæves som de centrale efterforskere. Rose og Freud stod for store dele af efterforskningen i forbindelse med hovedretssagen mod bl.a. lejrkommandant Max Pauly, men samlede også beviser og vidneudsagn til de retssager, der knyttede sig til Husum, Ladelund og Dalum. Rose's baggrund har ikke kunnet dokumenteres. Freud var barnebarn af den østrigske psykoanalytiker Sigmund Freud. Han var flygtet fra Østrig som 17årig i 1938 og havde under krigen meldt sig til Special Operations Executive (SOE), hvor han i krigens sidste uger blev sendt på en mission til Østrig. Herefter blev Freud tilknyttet War Crimes Section og var bl.a. også involveret i retsopgøret mod stålkoncernen Krupp og Zyklon-B

⁵⁸³ Reimer Möller: "Ermittler von Gewaltverbrechen und Angehörige der Militärgerichte in der britischen Besatzungszone 1945-1949" i: Herbert Diercks, m. fl. (red.): *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland; Zwischenräume. Displaced Persons, Internierte und Flüchtlinge in ehemaligen Konzentrationslagern*. Hefte 12. Bremen, 2010. ss. 141-142

fabrikanten Tesch & Stabenow. Freuds jødiske baggrund, hans eksil, og nazisternes mord på flere familiemedlemmer antages at have været en væsentlig motivation for hans virke for briterne.⁵⁸⁴

Efterforskningen nødvendiggjorde identifikationen af mulige mistænkte. Briterne arresterede mistænkelige mænd i den krigsduelige alder og foretog derefter en grovsortering i opsamlingslejre. Efterforskningen blev foretaget af såkaldte Field Security Sections (FSS) under den militære efterretningstjeneste med støtte af tidligere kz-fanger, som udpegede gerningsmænd fra lejrene. Afdelinger af FSS opererede i hele besættelseszonen og havde held med at opspore og arrestere en række tyske krigsforbrydere, herunder også den tidligere Auschwitz-kommandant Rudolf Höss.⁵⁸⁵ Medlemmer af Waffen-SS, herunder kz-vagter blev skilt fra og interneret i særlige krigsfangelejre. Også her foretog briterne en sortering og opdelte fangerne i hhv. "harmløse" og "mistænkte". De "harmløse" blev overført interneret i det såkaldte "spærreområde F" i det østlige Holsten, de "mistænkte" blev fastholdt i såkaldte civile interneringslejre (Civilian Internment Camps, forkortet C.I.C.). Neuengamme blev til C.I.C. no. 6, der eksisterede indtil august 1948. Her internerede man formodede krigsforbrydere indtil deres retssag var afsluttet. De internerede kunne være tidligere medlemmer af SS-kampenheder, kz-vagter eller medlemmer af reservepolitibataljonerne fra Hamburg, der havde været involveret i massehenrettelser af jøder i Polen og på østfronten.⁵⁸⁶ Under interneringen blev de mistænkte afhørt og der blev indsamlet dokumentation til brug i de senere retssager. Foruden de tidligere nævnte emigranter ansatte briterne også en del tysk kontorpersonale til at håndtere den omfattende dokumentation.

⁵⁸⁴ Helen Fry har beskæftiget sig med familien Freuds krigsoplevelser ud fra familiens arkiver og beskriver her bl.a. Anton Walter Freuds oplevelser i SOE og som efterforsker. Ud fra familiens personlige optegnelser gives der herigennem et godt billede af personen Anton Walter Freud og hans personlige motivation for at gå i britisk tjeneste. Husum fremgår dog ikke eksplicit af teksten. Helen Fry: *Freuds War*. Brimscombe Port, 2009. Upagineret Kindle-udgave, kapitlerne 6-8, særligt lokation 2982ff. Freuds efterforskninger af krigsforbrydelser i Neuengamme er beskrevet fra lokation 3085-3178. Fry lægger her dog primært vægt på Freuds efterforskning af den danske SS-mand Gustav Alfred Jepsen, måske på baggrund af bogens familiemæssige perspektiv; Freud lærte således sin senere danske kone at kende under efterforskningerne. Ud fra Freuds private optegnelser skildrer Fry bl.a., at efterforskningerne af krigsforbrydelserne i lejrene til sidst udgjorde en så høj psykisk belastning, at Freud til sidst søgte væk fra efterforskningsarbejdet i efteråret 1946. Se tillige Reimer Möller: "Ermittler von Gewaltverbrechen und Angehörige der Militärgerichte in der britischen Besatzungszone 1945-1949" i: Herbert Diercks, m. fl. (red.): *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland; Zwischenräume. Displaced Persons, Internierte und Flüchtlinge in ehemaligen Konzentrationslagern*. Hefte 12. Bremen, 2010. ss. 147-148. Krigsforbrydersagen mod den danske SS-mand og koncentrationslejrsvagt Gustav Alfred Jepsen er indgående behandlet hos Dennis Larsen: *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*. Gylling, 2010. ss. 167-181

⁵⁸⁵ Reimer Möller: "Ermittler von Gewaltverbrechen und Angehörige der Militärgerichte in der britischen Besatzungszone 1945-1949" i: Herbert Diercks, m. fl. (red.): *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland; Zwischenräume. Displaced Persons, Internierte und Flüchtlinge in ehemaligen Konzentrationslagern*. Hefte 12. Bremen, 2010. s. 144. Se tillige Therkel Stræde: "Rudolf Höss. Massemorder af politisk overbevisning" i: Rudolf Höss: *Kommandant i Auschwitz*. Gylling, 2004. s. 227

⁵⁸⁶ Se desangående: Daniel Jonah Goldhagen: *Hitlers Willing Executioners*. New York, 1996. Christopher Browning: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Chicago, 1992.

På trods af en belægning på knap 8000 personer i august 1945 var forholdene humane sammenlignet med lejrens tidligere anvendelse. Dette dokumenteres bl.a. gennem samtidigt billedmateriale. Kun få af de indsatte var kz-vagter – Reimer Möller angiver, at kun 970 af ca. 2500 tidligere SS-mænd fra Neuengamme var interneret i forskellige fangelejre i den britiske besættelseszone. Det fremgår ikke, hvor mange af disse, der var internerede i C.I.C. no. 6.⁵⁸⁷

Det antages, at størstedelen af de resterende personer undgik arrestation. I de britiske forvaltningsakter vedrørende de internerede kunne der kun findes en *detention report* på Josef Klingler, der dokumenterer bl.a. tjenesten i Neuengamme, Schwesing og Dalum. En *detention report*, eller tilbageholdelsesrapport, blev udfærdiget efter arrestationen og dokumenterede den mistænkte baggrund og fysiske karakteristika. Desværre er der ikke fundet nogen transskription af en tidlig afhøring af Klingler i forbindelse med rapporten.⁵⁸⁸

Tidligere SS-mænd i C.I.C. no. 6 / Neuengamme efter kapitulationen. Kilde: Frihedsmuseets fotoarkiv, 30C0400037

⁵⁸⁷ Detlef Garbe: "Neuengamme Stammlager" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. S. 340 og Reimer Möller: "Ermittler von Gewaltverbrechen und Angehörige der Militärgerichte in der britischen Besatzungszone 1945-1949" i: Herbert Diercks, m. fl. (red.): *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland; Zwischenräume. Displaced Persons, Internierte und Flüchtlinge in ehemaligen Konzentrationslagern*. Hefte 12. Bremen, 2010. Ss. 144-145

⁵⁸⁸ "Detention Report; Klingler, Josef" War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). WCG (NWE) [War Crimes Group (North West Europe)] Detention Reports. Kisters-Krafft. WO 309/1771, Archiv der kz-Gedenkstätte Neuengamme efter original i The National Archives, Kew.

Militærdomstolens retspraksis i den britiske besættelseszone

Med firemagts-erklæringen den 5. juni 1945 overtog de allierede sejrherre USA, Storbritannien, Frankrig og Sovjetunionen formelt regeringsmagten i Tyskland efter den totale kapitulation og Dönitz-regeringens tilfangetagelse få uger forinden. Resterne efter "Det Tredje Rige" blev nu opdelt i fire besættelseszoner, der blev kontrolleret af de fire allierede magter.⁵⁸⁹ I året op til kapitulationen havde de allierede frygtede et juridisk tomrum som følge af tilbageerobringen af Vesteuropa og besættelsen af tysk rigsområde fra sommeren 1944. Den allierede øverstbefalende, general Dwight D. Eisenhower udsendte derfor en række forordninger, der skulle legitimere de allieredes overtagelse af den lovgivende, den dømmende og den udøvende magt. Forordningerne forbød en række tyske juridiske myndigheder og afskaffede ideologisk begrundet nazistisk lov og fastlagde de kompetencer og hierarki mellem de forskellige allierede militærdomstole i forhold til forbrydernes grad og omfang. Dette fik senere betydning for overdragelsen af den dømmende magt til tyske retsinstanser i de allierede besættelseszoner frem mod de to tyske statsdannelser. Lettere forbrydelser blev hurtigt overdraget, hvorimod retsforfølgelsen af krigsforbrydelser forblev længst i allieret regi.⁵⁹⁰

I den britiske zone var retsopgørets juridiske udgangspunkt som nævnt den såkaldte *Royal Warrant – Regulations for the Trial of War Criminals* af 14. juni 1945. Under forordningen gennemførte militærtribunalerne - de såkaldte *Royal Warrant Courts* - krigsforbrydersager mod formodede krigsforbrydere. Af de 329 retssager i den britiske besættelseszone blev 190 afholdt i Curio-Haus i Hamburg. Af disse vedrørte 38 krigsforbrydersager lejrkomplekset Neuengamme og to vedrørte som nævnt specifikt Husum.⁵⁹¹

Royal Warrant var produktet af længere britiske overvejelser omkring, hvordan man skulle retsforfølge krigsforbrydelserne efter Anden Verdenskrig. Fra efteråret 1944 drøftedes flere

⁵⁸⁹ Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. Ss. 88-91

⁵⁹⁰ I forhold til den britiske besættelseszone repræsenterer krigsforbryderprocessen mod den tyske generalfeltmarskal Erich von Manstein en undtagelse, da denne blev ført af briterne efter Forbundsrepublikken Tysklands grundlæggelse. Besættelsesmagterne var frem mod grundlæggelsen af de to tyske stater i høj grad interesseret i genopbygningen af et selvstændigt tysk retssystem, hvilket dog var problematisk, da der kun var få tyske jurister, der ikke var politisk belastede. I den britiske besættelseszone indsatte man derfor i begyndelsen primært tyske emigranter i disse positioner. Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. Ss. 99-101. Friedemann Bedürftig: *Drittes Reich und Zweiter Weltkrieg*. München, 2002. S. 316

⁵⁹¹ Reimer Möller: "Ermittler von Gewaltverbrechen und Angehörige der Militärgerichte in der britischen Besatzungszone 1945-1949" i: Herbert Diercks, m. fl. (red.): *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland; Zwischenräume. Displaced Persons, Internierte und Flüchtlinge in ehemaligen Konzentrationslagern*. Hefte 12. Bremen, 2010. s. 140.

muligheder, herunder en særlig retsinstans på britisk jord. Transport af vidner og potentielle krigsforbrydere til Storbritannien ville dog blive dyrt og logistisk besværligt. Derfor skulle militærtribunalerne oprettes, hvor krigsforbrydelserne var blevet begået. *Royal Warrant* var udformet til både at kunne dække den europæiske såvel som den asiatiske krigsskueplads med henblik på også at kunne benyttes af andre Commonwealth-medlemmer. Katrin Hassel anfører, at *Royal Warrant* tillod en fleksibel fortolkning af begrebet *krigsforbrydelser* med udgangspunkt i folke- og krigsret med særlig henblik på Haag og Genevekonventionerne.⁵⁹² *Royal Warrant* orienterede sig ad den fælles forståelse af krigsforbryderbegrebet, som de fire allierede Storbritannien, Sovjetunionen, USA og Frankrig fastlagde syv uger senere ved London-konferencen og som førte til den såkaldte Nürnbergstatut, der fastlagde de juridiske forudsætninger for IMT's arbejde. Her defineredes krigsforbrydelser som forbrydelser mod krigens lov og sædvane, herunder mord og mishandlinger af krigsfanger,⁵⁹³ civile eller søfolk, deportation af disse til slavearbejde, drab på gidsler, plyndringer samt ødelæggelse af byer, landsbyer, o. l. uden egentligt militært formål. En krigsforbrydelse defineredes samtidigt som en forbrydelse rettet mod borgere fra et andet land, som havde umiddelbar årsag i krigsforløbet.⁵⁹⁴ Katrin Hassel nævner her Lassa Oppenheim og Hersch Lauterpachts definition af krigsforbrydelser og forbrydelser mod menneskeheden som basis for den allierede retspraksis.⁵⁹⁵

Med udgangspunkt i britisk militær lovgivning regulerede *Royal Warrant* også militærtribunalernes sammensætning samt kompetencer og procedurer ved retssagernes afvikling, herunder domsafsigelsen. Katrin Hassel omtaler og kommenterer de enkelte statutter og deres tilblivelse. Herigennem bliver tydeligt, hvorledes *Royal Warrant* løbende forenkledes gennem brede formuleringer, for at lette ekspeditionen ved tribunalerne, der derved fik større handle- og fortolkningsfrihed i forhold til gældende lovtekster. I praksis lempedes kravene til bevisbyrden. Dokumenter kunne forelægges som beviser uden at proveniensen behøvedes

⁵⁹² *Royal Warrants* tilblivelseshistorie er grundigere præsenteret hos Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. Ss. 103-106

⁵⁹³ *Murder [~killing] and ill-treatment* – denne del af definitionen skal særligt fremhæves, da det var det centrale anklagepunkt i de britiske krigsforbrydersager vedrørende Husum-Schwesing. Sml. definition af IMT's jurisdiktion i Lassa Oppenheim og Hersch Lauterpacht: *International Law. A Treatise*. London, 1952. s. 578

⁵⁹⁴ Ukendt forfatter: „Statut für den Internationalen Militärgerichtshof. II. Zuständigkeit und allgemeine Grundsätze. Artikel 6, Abschnitt b: Kriegsverbrechen“ i: *Internationaler Militärgerichtshof Nürnberg. Der Nürnberger Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vom 14. November 1945 – 1. Oktober 1946*. Bind 1. Zürich, 1984. ss. 11-12

⁵⁹⁵ Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. Ss. 108-110, sml. med Lassa Oppenheim og Hersch Lauterpacht: *International Law. A Treatise*. (7. Udg.) London, 1952. Ss. 567-568

fastslået. Det samme gjaldt rapporter fra Røde Kors eller informanter. Andenhandsberetninger blev tilladt som vidneudsagn, eksempelvis når de involverede fanger, der havde oplevet krigsforbrydelserne, var døde, men havde fortalt om deres oplevelser til en medfange.⁵⁹⁶ Briterne gik meget langt for at sikre domsfældelserne i krigsforbrydersagerne – så langt, at man med nutidens øjne nok vil stille spørgsmålstejn ved retssikkerheden.

En stor del af de militære aktører under efterforskningerne havde en juridisk baggrund, ikke mindst med henblik på at sikre vidneudsagnenes – og hermed det primære bevismateriale – gyldighed. Under retssagerne havde de britiske anklagere og dommere som regel samme eller højere rang end den anklagede.⁵⁹⁷ Dommerpanelet bestod af tre til syv officerer. Fra britisk side fraveg man i februar 1946 princippet om, at dommerne skulle have en juridisk uddannelse. Dette kan ifølge Reimer Möller for så vidt vække undren, da lægdommere dermed fik mulighed for at idømme dødsstraf. I ca. halvdelen af sagerne valgte man dog at fortsat at have tilknyttet et "legal member" (dvs. jurist) i dommerpanelet eller trak på en "Judge Advocate" som juridisk bisidder. Judge Advocate var formelt underlagt den militære anklagemyndighed (Judge Advocate General – generalauditøren, forkortet JAG), men havde snarere en rådgivende rolle overfor sagens parter og dommerne. Samtidigt skulle han sikre retssagens juridiske gyldighed. Termen "Judge Advocate" oversættes ofte med den danske militære term "auditør", hvilket i denne sammenhæng er misvisende, da Judge Advocate trods sin tilknytning til samme myndighed som anklageren (Generalauditøren), ikke tog parti i sagen.⁵⁹⁸ Judge Advocate forfattede et sammendrag af sagen (summing up), med en vurdering af sagsforløbet i forhold til den anvendte jura, der via vicegeneralauditøren (Deputy Judge Advocate General (DJAG, hjemhørende i BAOR's hovedkvarter i Bad Oeynhausen)⁵⁹⁹ sammen med dommen blev sendt til den såkaldte "Confirming Officer" i Judge Advocate Generals Office i London med

⁵⁹⁶ Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. ss. 106-143

⁵⁹⁷ Se tillige Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. s. 115.

⁵⁹⁸ Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. s. 141. Se tillige B. Kjærulff Nielsen: *Gyldendals Røde Engelsk-Dansk Ordbog*. Haslev, 2000. s. 852 og Pernille Neergaard-Dibbern (red.): *Politikens Store Fremmedordbog*. Porvoo, 2003. s. 85

⁵⁹⁹ Deputy Judge Advocate General (dvs. vicegeneralauditør) for den britiske besættelseszone var brigader Edward Frederick Langley Russell, 2nd Baron Russell of Liverpool (1895-1981), der samtidig var en af de vigtigste juridiske rådgivere ved hovedkrigsforbryderprocesserne i Nürnberg. Russell of Liverpool var jurist af uddannelse og sammenfattede i 1950erne sine erkendelser fra krigsforbryderprocesserne i en bestseller. Edward Russell of Liverpool: *I hagekorsets svøbe. Tyskernes krigsforbrydelser og koncentrationslejrenes rædsler*. København, 1961. Originaltitel: *The Scourge of the Swastika: A short History of Nazi War Crimes*. London, 1954.

henblik på stadfæstelse. Var der ikke en Judge Advocate til stede under retssagen, forfattede "legal member" eller en rets-skriver sammendraget.⁶⁰⁰ Blev sammenfatningen ikke skrevet og vurderet af en Judge Advocate, var det DJAG, der vurderede denne og indstillede til JAG om dommen skulle stadfæstes. Dette var fx tilfældet i Husum Aussenkommado-Case. Uden at gå ind på de nærmere omstændigheder viser Hassel i sin statistiske gennemgang af dommene, at ikke alle blev stadfæstet hos JAG. Dette kan dog være sket på grund af Judge Advocate's eller DJAG's vurdering af sagsforløbet. Beslutningen om at knytte henholdsvis en Judge Advocate eller et legal member til retssagen lå hos den jurist hos JAG, der indkaldte tribunalet (convening officer). Hassel argumenterer for, at ændringerne i praksis vedrørende domstolenes sammensætning skal ses i lyset af den stigende erfaring med håndteringen af lovstoffet blandt de militære dommere uden juridisk uddannelse. Hvor man i begyndelsen havde behov for juridisk uddannede dommere, der kunne fortolke jura i sager uden fortilfælde, blev der med den stigende præcedens i mindre grad behov for specialister, hvorfor "legal members" i højere grad kunne erstattes med de rådgivende "judge advocates" og i sidste ende med "permanent presidents", altså officerer uden juridisk uddannelse, der havde opbygget en del erfaring gennem flere retssager. De såkaldte Judge Advocates fik til slut først og fremmest betydning i juridisk komplicerede sager eller sager, hvor der ikke var præcedens. I forhold til Husum-sagerne havde retspræsidenterne netop ikke en juridisk uddannelse. Retspræsident ved Neuengamme Case IV var oberstløjtnant James Basil Maule Stanton, der dog tidligere havde kunnet samle erfaringer som bisidder i Neuengamme Case I og var desuden retspræsident ved ikke mindre end 15 krigsforbrydersager. Major Edward Conway van der Kiste var retspræsident ved Husum Aussenkommando-Case og 26 andre krigsforbrydersager. Hassel argumenterer for, at deres erfaring trådte i stedet for deres manglende faglige baggrund som jurister. Samtidigt bør fremhæves, at både forsvarer og anklager var uddannede jurister og at dommene skulle stadfæstes JAG efter en vurdering af dommens juridiske retmæssighed. Hassel konkluderer ud fra en samlet vurdering af alle britiske krigsforbrydersager, at der generelt var tale om en fair behandling af de anklagede, hvilket begrundes med den meget varierende strafudmåling.⁶⁰¹

⁶⁰⁰ Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. ss. 68-69, s. 141

⁶⁰¹ James B. M. Stanton (1896-1959) var således retspræsident i Neuengamme Case IV, sagen mod SS-mændene Josef Klingler, Richard Emanuel Eichler og kapoen Wilhelm Schneider. Desangående se bl.a. „Record of Proceedings in the Case of Klingler, Eichler and Schneider, tried at Hamburg from 11th to 21st of March 1947“. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files,

Protokollerne, dvs. et kommenteret sammendrag (summing up) eller en egentlig retsprotokol, udgør således sammen med vidneudsagnene og den øvrige bevisbyrde centrale kilder til retssagernes forløb. I britisk retspraksis var der ikke tradition for skriftlig begrundelse for dom og strafudmåling. Protokollen, som gengav den bevisførelse og argumentation, var grundlag for domsfældelsen. Protokollens primære funktion var at opsummere sagen overfor den såkaldte confirming officer, der i sidste ende skulle stadfæste militærtribunalets dom. Hvor fx senere vesttyske domsafsigelser på forholdsvis få sider således gengiver de omstændigheder, der er tilvejebragt i løbet af retssagen og som i sidste ende har dannet baggrund for dommen, er de britiske retsprotokoller derfor typisk meget omfattende (i sagen mod Max Pauly omkring 1600 sider, ved Husum-sagerne dog væsentligt kortere).⁶⁰²

The Neuengamme Case No. IV – retssagen mod Klingler, Eichler og Schneider

Efterforskningerne forud for de to Husum-retssager kan kun delvist rekonstrueres ud fra de vidneforklaringer og den dokumentation, der er produktet af Ronald Walter Roses og Anton Walter Freuds efterforskninger. De opsøgte fængsler og interneringslejre for krigsforbrydere, gerningssteder og Danmark for at afhøre tidligere kz-fanger. Materialet er spredt under forskellige arkivsignaturer i The National Archives og giver indtryk af en flere måneder lang bevisindsamling. Vidneudsagn blev oftest ikke givet i retssalen, men forelagt i skriftlig form og blev kun i enkelte tilfælde suppleret med vidnets fysiske fremmøde. I det følgende gives et overblik over de kendte dele af selve efterforskningen samt de tilvejebragte beviser og indicier, der senere blev forelagt retten. En stor del af dette materiale blev senere genbrugt i de vesttyske forundersøgelser.

Hvem briterne efterforskede i forhold til formodede forbrydelser i udelejerne Husum-Schwesing, Ladelund, Dalum og Versen, skal ses ud fra flere omstændigheder. Briterne

Second World War. Neuengamme Case No. 4, WO 235/303 (JAG 224). The National Archives, Kew. Edward van der Kiste (1903-?) var retspræsident i den såkaldte "Husum Aussenkommando-Case" eller "Husum II-Case": Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Deputy Judge Advocate Generals files. Defendant: Willy Demmer. WO 235/783. The National Archives, Kew. Reimer Möller anfører i sit noteapparat, at van der Kiste var major ved sin afsked fra militæret i 1949, det antages derfor, at han havde samme rang mens han var retspræsident. Reimer Möller: "Ermittler von Gewaltverbrechen und Angehörige der Militärgerichte in der britischen Besatzungszone 1945-1949" i: Herbert Diercks, m. fl. (red.): *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland; Zwischenräume. Displaced Persons, Internierte und Flüchtlinge in ehemaligen Konzentrationslagern*. Hefte 12. Bremen, 2010. ss. 150-151. Se tillige Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. Ss. 167-169, s. 184.

⁶⁰² Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. s. 68 samt Reimer Möller: "Ermittler von Gewaltverbrechen und Angehörige der Militärgerichte in der britischen Besatzungszone 1945-1949" i: Herbert Diercks, m. fl. (red.): *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland; Zwischenräume. Displaced Persons, Internierte und Flüchtlinge in ehemaligen Konzentrationslagern*. Hefte 12. Bremen, 2010. s. 140

dannede sig hurtigt et billede af de SS-mænd, der kom i krigsfangenskab, når de blev afhørt om deres tjenestesteder. Der indkom løbende tips om krigsforbrydelser, der var blevet begået i den britiske zone. Oplysningerne kom oftest fra allierede samarbejdspartnere eller tidligere fanger. Ud fra kilderne kan der tegnes et fragmenteret billede af, hvorfor briterne allerede i sommeren 1945 indledte efterforskningen af krigsforbrydelserne i Husum, Ladelund, Versen og Dalum. Af en netop hjemvendt hollandsk fange fik briterne fx allerede i midten af juli 1945 et tip om massegrave i Husum med tilknytning til Schwesing-lejren. Tilfældigheder spillede dog også en rolle, ikke mindst ved arrestationer af kapoer. Willi Demmer blev således arresteret den 9. juli 1945, fordi han var blevet genkendt af en belgisk tidligere Husum-fange, som efter befrielsen var tilknyttet den belgiske efterforskningsenhed for krigsforbrydelser. Samtidigt identificerede belgieren Martin Tenz og Wilhelm (Willi) Schneider som gerningsmænd i Husum og Ladelund, hvilket markerede begyndelse på briternes målrettede efterforskning af de to udelejre. Man indhentede flere vidneudsagn fra tidligere kz-fanger, der stadig befandt sig i den britiske besættelseszone. Zdislaw Sokól afgav således allerede sin første forklaring den 1. august 1945, der gjorde briterne opmærksomme på Hans Griem. Han blev arresteret i Hamburg den 3. august 1945.⁶⁰³

Indsamlingen af beviser og vidneudsagn ved sagen mod Pauly, m.fl. gav et mere nuanceret billede af de forbrydelser, som var blevet begået Neuengammes udelejre. To Husum-fanger vidnede bl.a.⁶⁰⁴ Pauly udtalte selv, at han ved inspektionsrejser ofte fandt noget at påtale i Husum⁶⁰⁵ Pauly gik ikke i detaljer, men belastede dog Griem. Som kommandant havde Pauly et medansvar for de ugerninger, der blev begået i Schwesing-lejren. I Paulys tid som kommandant (fra august 1942) ekspanderede Neuengamme-komplekset kraftigt gennem oprettelsen af udelejrene og fangepopulationen steg fra ca. 6000 ved årsskiftet 1942/1943 til ca. 48.000 i januar

⁶⁰³ Rapport om den hollandske indberetning vedr. massegrave i Husum. 19. juli 1945; "Preliminary Report Form. Information to Establish Prime Facie Case of War Crime or Atrocity" 28. juli 1945; "Exhibit "A" – Sworn Statement by Zdislaw Sokol" 1. august 1945; "Arrest Report" Hans Griem. 3. august 1945 samt korrespondance mellem JAG og kommandøren for 8th Corps District (Schleswig-Holstein). 14. september 1945. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew.

⁶⁰⁴ "Proceedings of a Military Court for the Trial of War Criminals held at the Curio-Haus in Hamburg", transkriberet upubliceret version fra Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Se her særligt vidneudsagnene fra Jacques de Grancey og Michael Müller. Ss. 67-77, 81-87, 270-284. Grancey var af uvisse årsager ikke vidne ved de senere Husum-relaterede retssager.

⁶⁰⁵ "Disposition of Max Pauly" 9. januar 1946. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Concentration Camp Case. Exhibits 1-40 Place of Trial: Hamburg. WO 235/167 (JAG 145). The National Archives, Kew.

1945. Pauly blev draget til ansvar ved sagen mod lejrkompleksets hovedansvarlige (Neuengamme I Case) og hængt i Hameln Tugthus den 8. oktober 1946.⁶⁰⁶

Det er sandsynligt, at briterne i begyndelsen antog, at Dalum og Versen som Husum og Ladelund udgjorde et udelejrkompleks (*Stützpunkt*), som var underlagt samme *Stützpunktleiter*. Sammenlignes Versen og Dalum med eksempelvis lejrene i Porta Westfalica, Bremen og Hannover, hvor flere udelejre var organiseret på samme måde, giver et støttepunkt i Emsland mening. Briterne fokuserede på mistænkte, der havde gjort tjeneste i disse lejre, besøgte gerningsstederne og indhentede vidneudsagn. En aktørorienteret sammenhæng mellem forbrydelserne i Dalum og Versen kunne dog med en undtagelse ikke etableres. Dette blev dog først tydeligt gennem retssagen. Dette skal uddybes senere, men nævnes her for at forstå efterforskningens forløb.

De første afhøringer, der specifikt drejer sig om krigsforbrydelser i Husum, Ladelund, Dalum og Versen, blev gennemført af *No. 2 War Crimes Investigation Unit* i december 1945. Freud afhørte den polske tidligere fange Wladislaw Siemionko og de tyske tidligere fanger Michael Müller og Josef Kaufmann. Kaufmann havde ikke været i Husum men havde været Lagerältester i Dalum. Han belastede Griem og Klingler ved at vidne om drabet på den sovjetiske fange Grilenko i Dalum. Både Müller og Siemionko vidnede om den tidligere nævnte skudepisode omkring kartoffelskrælleriet i Husum. Müller og Siemionko kendte hinanden, hvilket muligvis er årsagen til de ret enslydende forklaringer. Paul Thygesens senere vidneudsagn afviger fra Müllers og Siemionkos hvad angår Griems drab på en russisk fange i Husum, da der er tale om to forskellige episoder hos Müller/Siemionko og Thygesen. Uoverenstemmelsen fik dog grundet Griems senere fravær begrænset betydning ved retssagen, hvorimod uoverenstemmelser i forklaringerne omkring Klinglers krigsforbrydelser senere blev forsøgt udnyttet af dennes forsvarer.⁶⁰⁷

⁶⁰⁶ I denne afhandling er der truffet et bevidst valg i forhold til ikke også at inddrage denne retssag i analysen, da den samlede fremstilling i så fald ville blive for omfattende. En samlet analyse af de krigsforbrydersager samt deres forløb mangler i forskningen. En analyse heraf ville dog kunne kaste yderligere lys på efterforskningsforløbet. Vidneudsagn og domsfældelser fra specifikke retssager er dog gengivet fragmentarisk i den tidligere forskning, bl.a. hos Dennis Larsen: *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*. Gylling, 2010. Vedrørende Max Pauly se tillige Karin Orth: *Die Konzentrationslager-SS*. München, 2004. Ss. 225-226, s. 278

⁶⁰⁷ "Disposition of Michael Müller" 13. December 1945. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew samt „Disposition of Wladislaw Siemionko“ 13. December 1945. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. Neuengamme case No. 4. Described at item level. WO 235/302. The National Archives, Kew. Sammenlignelig: Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. s. 63 og "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

På baggrund af Müllers og Siemionkos vidneudsagn afhørte Freud Griem, der var interneret i Minden. Griem erindrede på dette tidspunkt episoden med kartoffelskrælleriet og indrømmede at have skudt (om end op i luften), da fangerne ikke stillede hurtigt nok til appel, men afviste at have ramt nogen. Fakta er, at Griem godt kunne huske den pågældende dag i oktober 1944, dvs. 15 måneder efter hændelsen. Man kan spekulere i, at han givetvis var selektiv i sin forklaring i frygt for, at løkken bogstaveligt talt var ved at stramme sig om hans hals.⁶⁰⁸

Vidner blev delvist afhørt flere gange for at verificere nye spor. Müller vidnede i marts 1946 om Griem og Klinglers ofte vilkårlige afstraffelse af fangerne, hvor Griems brutalitet og Klinglers sadisme blev fremhævet. Også kapoerne Willi Demmer og Franz Levy blev fremhævet. De mishandlede ifølge Müller deres medfanger i en særlig straffekommando, så fangerne i desperation begik flugtforsøg og som følge heraf blev skudt af vagtposterne. Müller havde selv været kapo over en af de lettere arbejdskommandoer i køkkenet. Hans ansvarsfraskrivelse bestod i at påstå, at kosten i lejren havde været forholdsvis god, men at det var det hårde arbejde, der krævede ofre blandt fangerne. Efterforskerne efterspurgte løbende navnene på flere vidner. Müller henviste her til Paul Thygesen, der senere skulle vise sig at blive briternes kronvidne.⁶⁰⁹

Rose og Freud rejste mellem den 12. og den 18. marts 1946 til Danmark, for at afhøre relevante danske overlevende i København. Kontakten var sandsynligvis etableret via den britiske militærattaché i Danmark. Foruden Paul Thygesen vidnede Eric Roy Kurt Lammert, Anders Thomsen og Jørgen Udsen. Udsens beretning viste sig dog ikke at få indflydelse på sagen, da han havde været i Versen og ikke kunne bidrage med relevante oplysninger.⁶¹⁰

Lammert og Thomsen bekræftede Müllers forklaring om Levys og Demmers mishandlinger og belastede disse yderligere ved at berette om, at Demmer havde drevet en fange udenfor kæden af vagtposter på arbejdspladsen, så fangen blev skudt af en marineinfanterist under "flugtforsøg". Thomsen udtalte, at mishandlingen ikke var pålagt kapoerne af SS, men tilfredsstillede deres sadistiske tilbøjeligheder. Lammert understregede, at der var tale om overlagt mord fra Demmers side, selvom denne ikke selv trykkede på

⁶⁰⁸ "Disposition of Hans Griem" 3. januar 1946. Ibid.

⁶⁰⁹ "Disposition of Michael Müller" 6. marts 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Dalum, and Versen Concentration Camps, Germany: report and investigation by War Crimes Investigation Unit (WCIU). WO 309/1146. The National Archives, Kew.

⁶¹⁰ Morten Ruge: Efteraarstransporterne 1944 Frøslev-Neuengamme. Upubliceret, 1997. (Findes i Frøslevlejrens Arkiv). Tavle 7, s. 112

aftrækkeren.⁶¹¹ Lammert blev senere et centralt vidne mod Demmer i den efterfølgende Husum Aussenkommando-Case.

Briternes omfattende afhøring af Paul Thygesen i København kom til at spille en central rolle i både de britiske retssager og de senere tyske forundersøgelser. På grund af sin funktion som fangelæge gav Thygesen en detaljeret forklaring, der senere gjorde ham til kronvidne. Thygesen bidrog også med et kort over Schwesing-lejren, som var tegnet efter hukommelsen og som allerede var blevet trykt i hans bog *Læge i tyske koncentrationslejre fra 1945*. Thygesen skitserede lejrens generelle forhold og kom bl.a. ind på fangernes utilstrækkelige påklædning, ernæringssituationen, de sanitære forhold, overbelægningen, tvangsarbejdet men især også de forhold, der havde med hans daværende ansvarsområde som fangelæge at gøre. En lægefaglig vurdering af sygdomme og dødsfald som følge af underernæring, epidemier og mishandling fyldte størstedelen af afhøringsrapporten, hvor Thygesen tillige bidrog med personlige erfaringer fra deportationen og iagttagelser af gerningsmændene.⁶¹²

Kapoen Martin Tenz blev identificeret af flere vidner. Tenz befandt sig i briternes varetægt i C.I.C. no. 1 i Neumünster og blev afhørt af Rose pga. flere vidners beskyldninger om mishandling. Tenz indrømmede at skulle have opretholdt disciplin i forbindelse med at have haft opsyn med sine medfanger ved arbejdskommandoerne. Tenz forsvarede sig med, at det var bedre, at han selv straffede medfangerne end at indberette dem til Griem, der ville straffe hårdere. Kapoernes brutale fremfærd overfor især russerne kaldte Tenz for selvforsvar, da han beskyldte dem for at overfalde og stjæle fra de mere privilegerede vesteuropæiske fanger.⁶¹³ I andre udelejre, hvor danske fanger med jævne mellemrum fik tilsendt fødevarerpakker, ville Tenz' argumentation have været plausibel. I Husum hørte modtagelsen af fødevarerpakker dog til sjældenhederne.

Tenz blev yderligere belastet ved afhøringen af Zdislaw Sokól, der beskrev, hvordan Tenz og Demmer havde været Wilhelm Schneiders højre hænder og derved sørgede for at efterkomme SS' ordrer. Som Griems personlige tjener i Husum, Ladelund og Dalum havde Sokól

⁶¹¹ "Disposition of Eric Roy Kurt Lammert" 14. marts 1946 og "Disposition of Anders Thomsen" 15. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew

⁶¹² "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Ibid.

⁶¹³ „Disposition of Martin Rudolf Tenz“ 6. april 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

detaljekendskab og berettede bl.a. om Griems egenhændige mishandlinger. Sokóls vidneudsagn skabte antageligt indtryk af, at Griem også havde ansvar for udelejren Versen, da et besøg i denne lejr omtales. Sokól var dog upræcis omkring Griems egentlige ledelsesansvar for denne lejr. At Sokól fulgte Griem på et besøg i Versen, virker i lyset af Sokóls position af personlig tjener ikke unaturligt. Ud fra sammenhængen var der sandsynligvis tale om et enkeltstående tilfælde.⁶¹⁴

I de følgende dage blev flere af de af Sokól omtalte personer afhørt. Wilhelm Schneider blev afhørt i et britisk militærfængsel i Hamburg. Han indrømmede sin funktion som kapo og opsynsmand. Schneider udtalte om Griem, at denne ikke ønskede at have ret meget med ledelsen af (Husum-)lejren at gøre og derfor overlod meget af ansvaret til kapoerne. Derved belastede Schneider sig selv, men hævdede ikke at have kunnet straffe sine medfanger. Schneider pegede på Martin Tenz og Willi Demmer. Demmers brutalitet hang ifølge Schneider sammen med en mental underudvikling, hvilket stemmer overens med en senere mentalundersøgelse.⁶¹⁵

Den 1. maj afhørte Rose Demmer og Emanuel Eichler i No. 1 C.I.C. i Neumünster. Afhøringerne nuancerede indsigten i gerningsmændenes personligheder. Demmer angav at have været indlagt i en sindssygeanstalt i to år inden han i 1942 blev overført til Neuengamme. Han indrømmede at have været kapo i Husum og at have slået sine medfanger med kæp efter ordre fra Griem, hvis ikke de arbejdede ordentligt. Også Demmer udtalte at kapoerne hellere selv slog end at melde såkaldte forseelser til SS. Også Demmer udlagde mishandlingen af de russiske fanger som selvforsvar, da de "gik med knive" og stjal mad fra andre fanger i både Husum og Dalum. Sådanne racistiske holdninger overfor slaver ses gennemgående i de tyske kapoers vidneforklaringer. Demmer ville ikke erindre det drab på en fange ved "flugtforsøg", han var blevet beskyldt for.⁶¹⁶

Eichler var meget åben i forhold til sin egen rolle i Husum. Han indrømmede at have været Griems stedfortræder, når denne ikke var til stede [Griem opholdt sig fra medio oktober 1944 primært i Ladelund, JCH] og at have haft ansvar for fangernes indkvartering, forplejning samt

⁶¹⁴ "Disposition of Zdislaw Sokol" 25. april 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Dalum, and Versen Concentration Camps, Germany: report and investigation by War Crimes Investigation Unit (WCIU). WO 309/1146. The National Archives, Kew.

⁶¹⁵ "Disposition of Wilhelm Anton Schneider" 27. april 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Ladelund, Dalum and Versen Working Camps of Neungamme Concentration Camp: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 309/790. The National Archives, Kew. Mentalundersøgelse af Willi Demmer. 5. marts 1948. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew.

⁶¹⁶ "Disposition of Willi Demmer" 1. maj 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Ladelund, Dalum and Versen Working Camps of Neungamme Concentration Camp: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 309/790. The National Archives, Kew.

opretholdelsen af disciplin. Eichler påstod aldrig selv at have slået, da dette var forbudt. Tillige påstod han gentagne gange at have beordret Klingler og kapoerne om at standse mishandlingen. Eichler beskyldte også Griem for mishandling af fanger. Påstanden om ikke selv at have lagt hånd på fangerne kan ikke dokumenteres. Tidligere fangers forklaringer tegner nok et billede af Eichler som overbevist nazist, men ikke som sadistisk bøddel. Eichler udtalte, at der ikke var givet nogen direkte ordrer om, hvordan disciplinen skulle opretholdes – dette var op til den enkeltes egen fortolkning, hvilket understreger gerningsmændenes valgfrihed.⁶¹⁷ Thygesen understreger, at Eichler på trods af at være en forbenet nazist generelt var mere åben og medgørlig end Griem, hvilket dog reelt ikke havde nogen effekt, da fangernes forhold ved Eichlers ankomst allerede var så ekstreme, at de ikke ændres ud fra de givne omstændigheder.⁶¹⁸

Den tidligere *Lagerälteste* fra Versen-lejren, Werner Strohkirchen, blev afhørt for at afdække sammenhængene mellem Husum, Ladelund, Dalum og Versen, herunder sammenfaldet mellem potentielle gerningsmænd. Strohkirchen udpegede Griem som *Stützpunktleiter* for Neuengammes udelejr i Emsland.⁶¹⁹ Dette støttes af SS-manden Rudolf Günthers senere vidneudsagn. Günther gjorde tjeneste som kommandofører i Versen mellem december 1944 og marts 1945 og udtalte, at Griem havde base i Dalum.⁶²⁰ Det støttes yderligere af, at Otto Thümmel og SS-Obersturmführer Schäfer fik frataget deres poster som ledere af udekommandoen i januar 1945, altså samtidigt med Griems ankomst til Dalum. Schäfer, der fungerede som kommandofører, blev erstattet af Rudolf Günther. Thümmel kan have været *Stützpunktleiter* for både Dalum og Versen og kan være blevet erstattet af Griem. Dette er det dog ikke lykkedes at få verificeret entydigt, men det er ikke usandsynligt sammenlignet med Griems handlingsmønster i Husum og Ladelund.⁶²¹ At Griem udgjorde den eneste fællesnævner i kredsen af kendte gerningsmænd fra

⁶¹⁷ "Disposition of Emanuel Richard Eichler" 1. maj 1946. Ibid.

⁶¹⁸ "Disposition of Paul Aage Jens Thygesen" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew. Sml. med Thygesens karakteristik af Eichler i Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. s. 53

⁶¹⁹ "Disposition of Werner Christian Gustav Strohkirchen" 2. maj 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Dalum, and Versen Concentration Camps, Germany: report and investigation by War Crimes Investigation Unit (WCIU). WO 309/1146. The National Archives, Kew.

⁶²⁰ "Disposition of Rudolf Franz Georg Guenther" 18. Maj 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Ladelund, Dalum and Versen Working Camps of Neuengamme Concentration Camp: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 309/790. The National Archives, Kew.

⁶²¹ Ej heller fremgår det eksplicit af Marc Buggelns forskningsbidrag om Versen, der i artiklen om Dalum også udelukkende omtaler Griem som kommandofører for denne udelejr. Her er det dog jf. Josef Klinglers vidneudsagn mere sandsynligt, at Griem var *Stützpunktleiter*, en SS-Oberscharführer Seifert var *Kommandoführer* og Klingler selv var *Blockführer*, hvilket han også havde været i

Husum, Ladelund, Dalum og Versen var afgørende for, at eventuelle krigsforbrydelser i Versen-lejren *ikke* dannede basis for dommene i Neuengamme IV-Case, da Griem flygtede fra sit fangenskab.⁶²² På baggrund af vidneudsagn kunne efterforskerne bortset fra et formodet formelt ledelsesansvar ikke etablere en forbindelse mellem Griem og eventuelle forbrydelser i Versen, da der ikke var vidner til Griems potentielle mishandlinger og drab på fanger i denne lejr. Dette udelukker dog ikke et ledelsesansvar. Emsland nævnes ikke blandt Detlef Garbes opgørelse over støttepunkter i marts 1945. Årsagen kan være, at Versen og Dalum pga. de allieredes fremrykning var under afvikling og at Garbe bygger sine informationer på en senere kilde.⁶²³

I begyndelsen af maj 1946 besøgte Rose Husum, Ladelund, Dalum og Versen for at identificere potentielle vidner og dokumentere gerningsstedernes topografi gennem plantegninger og fotos. Af Roses rapport fremgår bl.a., at lejrenes topografi allerede var under stærk forandring året efter deres nedlæggelse. I Husum var to af barakkerne nedrevet og lejren blev anvendt til at huse flygtninge.⁶²⁴ Rose samlede beviser, bl.a. begravelsesprotokoller, og identificerede massegrave på lokale kirkegårde. Både i Husum og Ladelund vidnede graveren og præsten. Særligt massegraven på Husums østre kirkegård fik sammen med graverens erklæring⁶²⁵

Husum. Marc Buggeln: "Meppen-Dalum" og "Meppen-Versen" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. s. 480 og 485 samt ⁶²¹ "Disposition of Josef Klingler" 17. maj 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁶²² Flere af gerningsmændene fra Versen-udelejren blev dog stillet til ansvar for andre krigsforbrydelser. Otto Thümmel og Rudolf Günther, der bl.a. både havde været ansvarlige for udelejrene Meppen Versen og Wilhelmshafen Banter Weg blev således idømt fængsel for deres krigsforbrydelser. Marc Buggeln: "Wilhelmshafen Banter Weg" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. s. 537. Den danske SS-mand Carl Friedrich Robert Heide, der også gjorde tjeneste i Versen, blev dog aldrig stillet til ansvar. Han døde muligvis under RAF's bombardement af Cap Arcona, Thielbek og Athen i Neustädter Bucht den 3. maj 1945. Heide skal nævnes i denne sammenhæng, da han var en af de personer, der fremgik af Werner Strohkirchens tidligere omtalte vidneforklaring og Rudolf Günthers vidneforklaring (se nedenstående) i forbindelse med forundersøgelserne til Neuengamme IV-Case. Se desangående tillige: Dennis Larsen: *Danske SS-vagter i tyske kz-lejre*. Upubliceret speciale ved Syddansk Universitet. Odense, 2008. ss. 58-60

⁶²³ Detlef Garbe, m.fl.: "Neuengamme Stammlager" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. s. 333

⁶²⁴ "Disposition of Ronald Walter Rose" 24. maj 1946. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/302. The National Archives, Kew. Autenticiteten af kopi af en liste over afdøde fanger som var begravet på Husums østre kirkegård, blev således under ed bekræftet af Heinrich Lorenzen. Af denne fremgår navnene på 296 fanger. Listen har senere dannet grundlag for den opgørelse, der er udfærdiget af *Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager*.

⁶²⁵ Graveren Heinrich Lorenzen blev ikke ført som vidne, men erklærede den 3. maj 1946 under ed overfor Ronald Walter Rose, at den til denne udleverede fortegnelse over begravede "civilarbejdere" (i sagen ført som bevis "C") var autentisk. Listen, der tillige findes i lægget, indeholder 319 udenlandske navne. Ud fra begravelsestidspunkterne kan fastslås, at der ikke kun er tale om fanger fra koncentrationslejren, men også udlændinge, der er begravet udenfor lejrens eksistensperiode i perioden fra 1. september 1939 til 31. maj 1945. Begravelsestidspunktet for 39 personer på listen falder således klart udenfor den periode, hvor Schwesing-lejren eksisterede. Der er her primært tale om personer af polsk og sovjetisk nationalitet, der er begravet i 1941-1942, for sidstnævntes vedkommende sandsynligvis krigsfanger. Listen indeholder samtidigt et lille usikkerhedsmoment, da det ikke entydigt kan

central betydning for bevisførelsen i retten, da briterne derved fik kendskab til navnene på 279 af Schwesing-lejrens ofre.⁶²⁶ I Ladelund blev præsten Johannes Meyer afhørt. Som præst var han troværdig og havde indgående kendskab til forholdene i lejren, da han havde haft ansvar for op til 300 fangebegravelser på den lokale kirkegård. Næsten alle lig viste spor af mishandling og 2-3 fanger var blevet nakkeskudt. SS forklarede de mange dødsfald med dysenteri, hvilket Meyer pga. mishandlingerne i de fleste tilfælde mente at kunne udelukke. Han havde også indblik i fangernes behandling i lejren og under arbejdet med tankspærringerne. Han berettede om en overfyldt lejr, hvor 2000 fanger var indkvarteret i barakker, der var bygget til 200 RAD-arbejdere. Han forklarede, at han selv havde set kapoer slå og sparke deres medfanger i ansigtet og berettede om skrig, som dagligt kunne høres i landsbyen og mishandlinger, som fangerne blev udsat for på vej til og fra arbejdet. Beretningen dokumenterer, at civilbefolkningen selv i landlige områder ikke kunne undgå at kende til forbrydelser i lokalområdet kz-lejre. Det hører med til historien, at Meyer selv havde været overbevist NSDAP-medlem siden 1930 og pastor i et sogn, hvor 84,6 % af vælgerne havde stemt på NSDAP i november 1932. At overensstemmelsen mellem Meyers og Griems politiske sindelag kan have bragt de to mænd tæt på hinanden, er nærliggende.⁶²⁷

I ovennævnte vidneudsagn blev Klingler og Griem gennemgående udpeget som de mest brutale og sadistiske SS-mænd. Efter besøget på gerningsstederne afhørte efterforskerne derfor de to hovedmistænkte. Rose afhørte Griem i C.I.C. no. 5 ved Paderborn den 15. maj 1946 og Klingler i C.I.C. no. 101 i Esterwegen to dage senere. Forhøret af Griem læses som en udetaljeret

verificeres, at alle i tidsrummet fra oktober til og med december 1944 begravede personer kom fra kz-lejren. Dette er dog med en undtagelse for så vidt sandsynligt, da disse oftest er begravet i grupper på flere personer, hvilket antageligt skyldes, at man har samlet ligene i et ligskur lejren for ikke dagligt at skulle foretage begravelse på kirkegården. Ligene er således begravet i grupper med typisk 3-4 dages mellemrum. Udtagelsen udgøres af en russer, der på begravelsestidspunktet er en dag gammel. Der kan her være tale om et barn af en russisk kvinde, der som såkaldt "Ostarbeiter" var blevet tvunget til at arbejde i eksempelvis landbruget. Listen er en af de centrale kilder til den senere oversigt over døde fra koncentrationslejren, der er blevet lavet af Arbeitsgruppe zur Erforschung der Nordfriesischen Konzentrationslager. "Affidavit of Heinrich Wilhelm Lorenzen" og "Exhibit C: Auf dem Ostkirchhof der Ev.-Luth. Kirche in Husum beerdigte Zivilarbeiter auslând. Nationalität". Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. Neuengamme case No. 4. Described at item level. WO 235/302 (JAG 224). The National Archives, Kew. Se tillige „Die Toten des kz-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg.“ Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF Citeret den 11. april 2013.

⁶²⁶ Der er her tale om en edsvoren erklæring, der er givet i den britiske rhinarmes hovedkvarter den 24. maj 1946. Rose blev således ikke ført som vidne i selve retssalen. "Disposition of Captain Ronald Walter Rose." Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. Neuengamme case No. 4. Described at item level. WO 235/302 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁶²⁷ "Disposition of Johannes Meyer" 4. maj 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Ladelund, Dalum and Versen Working Camps of Neuengamme Concentration Camp: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 309/790. The National Archives, Kew; samt Jörn-Peter Leppien: "Das waren keine Menschen mehr..." Aus der Chronik der Kirchengemeinde – Pastor Johannes Meyer über das Konzentrationslager Ladelund 1944. Eine Quellenkritische Studie" i: Grenzfriedenshefte. Nr. 3. Flensburg, 1983. Ss. 143-185.

redegørelse for sin karriere i Neuengamme-lejrkomplekset. Briterne interesserede sig tydeligvis kun for Griems virke i Husum, Ladelund, Dalum og Versen. Tjenestetiden som kommandofører i hhv. Neuengamme samt udelejrene Darß-Wieck, Hannover-Stöcken og Dessauer Ufer synes ikke at have haft interesse. Griem havde den strategi kun at ville betegne sig som leder af Husum-lejren i de første uger af dens eksistens for at understrege Eichlers ansvar for Husum og Doerges daglige ledelse af Ladelund. Griem påtog sig rollen som forbindelsesofficer mellem begge lejre og stamlejren – en mindre ansvarsfuld klingende stillingsbetegnelse end *Stützpunktleiter*.⁶²⁸

Ved Bad Segeberg tog britiske styrker Josef Klingler til fange en af de første majdage i 1945. Han blev interneret i C.I.C. No. 2, i den tidligere koncentrations- og fangelejr Sandbostel og senere overflyttet til Esterwegen hvor briterne også havde en interneringslejr. Modsat Griem gik Klingler i detaljer med sine ansvarsområder som blokfører i Husum og Dalum. Indrømmelsernes betydning for anklageskriftet – og dermed også for dommen - tydeliggøres gennem en række understregninger med blæk i den version af dokumentet, der ligger i lægget fra Judge Advocate General's Office. Særligt vægtede indrømmelserne om ansvar for lejrens og fangernes renholdelse (bl.a. Thygesen havde givet et billede af ekstremt uhumske forhold), disciplin (hvilket indebar alle former for afstraffelse – ordrene hertil vil Klingler dog have fået af Griem), inddeling af arbejdskommandoer (hvilket reelt også betød ansvaret for at lade uarbejdsdygtige fanger udføre hårdt arbejde) og gennemførelse af appellerne (som blev afholdt udendørs i al slags efterårs- og vintervejr). Klingler medgav selv at have udført afstraffelserne, dog altid under Griems eller Eichlers påsyn. Eichler havde ifølge Klingler givet ordre til at indespærre fanger i ligskuret. Klingler indrømmede at have tvunget fanger til at sidde på brandhanen i Husum som straf – dette var ifølge ham selv dog kun sket efter ordre. Endvidere indrømmede han at have arrangeret en episode i Dalum, hvor syge fanger skulle gå over en planke over en branddam. Formålet var at udskille de uarbejdsdygtige. Dem, der ikke kunne holde balancen blev sorteret fra, men døde i flere tilfælde efterfølgende af lungebetændelse, fordi de var faldet i det kolde vand. Episoden var den ene af to anklagepunkter i forhold til Griem og Klinglers krigsforbrydelser i udelejren Dalum og skal nævnes, da den også var del af anklageskriftet i Neuengamme IV-Case. Den anden var drabet

⁶²⁸ "Disposition of Hans Hermann Otto Walter Griem" 15. Maj 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

på den fangen Grilenko, som Klingler erindrede, men ikke indrømmede et ansvar for.⁶²⁹ Ærekært tegnede Klingler naivt et billede af sig selv som den pligtopfyldende SS-mand med et meget stort ansvarsområde, der udelukkende handlede efter ordre. Han indrømmede at have mishandlet fangerne og fraskrev sig ikke kendskabet til at andre mishandlede med døden til følge, hvor han direkte eller indirekte havde ansvaret.

No. 2 War Crimes Investigation Unit afsluttede den indledende efterforskning ved at afhøre to SS-mænd, der havde gjort tjeneste i Versen-udelejren for at få endelig klarhed over sammenhængene i personalestrukturen mellem Dalum og Versen. Der var her tale om Wilhelm Jacobs og den tidligere nævnte Rudolf Günther, der var interneret i C.I.C. no. 101 i Esterwegen, kun få kilometer fra deres tidligere tjenestested. Som nævnt verificerede Günther Griems position som *Stützpunktleiter*. Jacobs bidrog ikke med nye oplysninger, sandsynligvis fordi han havde gjort tjeneste under Griems forgænger Otto Thümmel og var dermed med til at skabe et uklart billede af personalestrukturen i Meppen-udelejrene.⁶³⁰

Sidst i maj sammenfattede Rose efterforskningerne og vidneforklaringerne i en rapport. Denne blev sammen med bl.a. vidneudsagnene, kort over gerningsstederne, fotos og lister over afdøde fanger sendt til Judge Advocate General's Office med henblik på udarbejdelsen af et anklageskrift. Et udkast til et sådant omfattede SS-mændene Griem, Klingler, Eichler, Günther, Jacobs og Thümmel samt kapoerne Demmer, Tenz og Schneider. JAG i London sendte det til den BOAR's hovedkvarter med et håndskrevet notat om, at man gerne så retssagen gennemført hurtigst muligt; "*call it Neuengamme IV – get it out quickly*".⁶³¹ Sagen blev herefter overgivet til BOAR's hovedkvarter for Hamburg-området, hvor rammerne for krigsforbrydertribunalet samtidigt blev fastlagt. Ønsket om hurtig afvikling af sagen understreges af, at flere mistænkte blev overført til C.I.C. no. 6 i Neuengamme, dvs. tæt på Curio-Haus, hvor krigsforbrydertribunalet blev afholdt. Militærmissionerne for de lande, hvis borgere havde været fanger i de berørte lejre,

⁶²⁹ "Disposition of Josef Klingler" 17. maj 1946. Ibid.

⁶³⁰ "Disposition of Rudolf Franz Georg Guenther" og "Disposition of Wilhelm Johann Heinrich Jacobs" 18. Maj 1946. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Ladelund, Dalum and Versen Working Camps of Neungamme Concentration Camp: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 309/790. The National Archives, Kew.

⁶³¹ Skrivelse fra Judge Advocate General's Office, London til Commander-in-Chief, BAOR. 14. juni 1946. J. nr. MD/JAG/P8/76/136, mrk. "United Nations Charges against German War Criminals. Killing and Illtreatment of Allied Nationals at the Aussenkommandos of NEUENGAMME at HUSUM, LADELUND, DALUM and VERSEN during 1944-1945". Ibid.

blev indbudt til at lade repræsentanter deltage som observatører ved retsmøderne. Heraf fremgår, at retssagen oprindeligt skulle have været afholdt mellem den 13. og 18. august 1946.⁶³²

At koncentrere de mistænkte i Neuengamme, hvor de internerede havde ret frie rammer for at færdes, saboterede reelt JAG's planer om at gennemføre Neuengamme IV-case hurtigt. I lejren kunne de anklagede tale sammen og kunne få en fornemmelse af situationens alvor. Bevogtningen af de internerede i C.I.C. var langt fra så streng, som i koncentrationslejren. Den 30. juli 1946 lykkedes det Demmer og Tenz at flygte. Mellem den 2. og 3. august flygtede Griem. Herefter blev krigsforbrydertribunalet udsat på ubestemt tid. Kun Klingler var tilbage blandt de hårdest belastede, så anklagemyndigheden overvejede at afvente en eventuel tilfangetagelse af de flygtige. De blev eftersøgt i deres hjembyer, dog uden held. I november 1946 blev det besluttet at gennemføre retssagen, der dog først fandt sted i marts 1947 – antageligt i håb om at opspore de flygtige.⁶³³ Tenz blev pågrebet den 27. december 1947, men flygtede endnu engang, da han skulle overføres til C.I.C. no. 6. Fire måneder senere lykkedes det at opspore ham i Hamburg under navnet "Herzog". Under arrestationen den 18. april 1947 angreb Tenz en af de britiske efterforskere, der måtte skyde i selvforsvar. Tenz døde på vej til sygehuset.⁶³⁴

Retssagen

Retssagen mod Klingler, Eichler og Schneider blev afholdt i Curio-Haus i Hamburg mellem den 11. og den 21. marts 1947. Retspræsident var som tidligere nævnt oberstløjtnant James Stanton, der havde følgeskab af yderligere tre dommere, en major ved navn Dunne og de to kaptajner Althorp og McGhee. Man valgte at udpege en Judge Advocate ved krigsforbrydertribunalet, nemlig advokaten Peter Lewis, der ikke synes at have haft en militær rang og dermed antageligt har været civilansat. Anklageren var en juridisk uddannet kaptajn ved navn Cleaver. De anklagede havde hver sin civile tyske forsvarer. Klingler blev forsvaret af Walter Jonas, Eichler af Gustav von Puttkamer

⁶³² Skrivelse fra BAOR til BAOR HQ Hamburg District af 8. juli 1946 mrk. "Subject: War Crimes – Neuengamme IV"; Telegrammer vedr. overførsel af fanger, j. nr. BAOR/37711/1950/A(PS4) og skrivelse fra BAOR HQ Hamburg District til militærmissionerne for Sovjetunionen, Jugoslavien, Danmark, Polen, Frankrig, Belgien og Nederlandene af 26. juli 1946 sst. Ibid.

⁶³³ Telegram tilgået den BAOR's hovedkvarter I Bad Oyenhausen fra BAOR's hovedkvarter I Hamburg-distriktet den 8. august 1946; Memorandum "Subject: Escape of War Criminals", 13. august 1946; Udateret telegram til Army Division Headquarters Control Commission for Germany, Berlin vedrørende eftersøgning af Hans Griem samme sted samt følgende korrespondance I lægget. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Ladelund, Dalum and Versen Working Camps of Neungamme Concentration Camp: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 309/790. The National Archives, Kew. Endvidere findes der diverse korrespondance om den igangværende eftersøgning af Griem frem mod retssagen mod Demmer i foråret 1948 i War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew.

⁶³⁴ Brev fra Intelligence Office, Hamburg, til War Crimes Group, Legal Section "Subject: Martin Tenz". 19. April 1947. Ibid.

og Schneider af Ludwig Grawe. Endvidere var to tolke samt antageligt også et skiftende antal observatører fra de omtalte militærmissioner tilstede under retssagen.⁶³⁵

Ifølge anklageskriftet blev Klingler, Eichler og Schneider tiltalt for at have begået en krigsforbrydelse, fordi de havde været en del af kz-forvaltningen eller som kapoer under ordre havde forbrudt sig mod krigsretten hvad angik mishandling og drab på personer af allieret nationalitet i lejrene Husum, Ladelund, Dalum og Versen.⁶³⁶ Alle nægtede sig skyldige. Nu var der færre tiltalte end i udkastet til anklageskriftet fra juni måned 1946. Dette skyldtes Demmers, Tenz' og Griems flugt samt at Thümmel og Günther allerede i februar 1947 var blevet dømt til fængselsstraffe pga. forbrydelserne i udelejren Wilhelmshafen Banter Weg.⁶³⁷ Hvorfor blev Demmer ikke tiltalt i forbindelse med Neuengamme IV-Case, men fik sin egen retssag året efter selvom han atter var blevet tilfangetaget i november 1946?⁶³⁸ Svaret er, at man fra britisk side skønnede, at Demmer var sindssyg, så han blev overført til et psykiatrisk sygehus.⁶³⁹

Retssagen var præget af Griems fravær. Kun hans knappe, tidligere omtalte afhøring kunne forelægges retten, hvilket blev udnyttet til de anklagedes forsvar. Klingler angav kun at have handlet under Griems ordrer. Han mente, at være blevet gjort til syndebuk for Griems handlinger og påstod at have forsøgt at afbøde de værste ulykker for fangerne. I forhold til rettens kendskab til den høje dødsrate lød dette mindre troværdigt. Thygesens vidneforklaring og Klinglers egne indrømmelser under forhøret belastede ham stærkt. Retten lagde vægt på, at de syge fanger i høj grad var blevet forsømt og at de under trusler om vold var blevet jaget bort, når de stillede op til at blive indskrevet på reviret. Thygesen understregede, at Klingler ikke kun jog fangerne bort, men

⁶³⁵ "Record of proceedings in the case of Klingler, Eichler and Schneider tried at Hamburg from 11th to 21st March 1947." Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/303 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁶³⁶ På engelsk "allied nationals". De allierede krigsforbrydertribunaler retsforfulgte således ikke forbrydelser, der var begået mod tyske statsborgere, men udelukkende forbrydelser mod borgere fra lande, der (delvist efterfølgende) var blevet anerkendt som værende på allieret side under krigen. Et opdateret anklageskrift er ikke fundet, anklagepunkterne og navnene på de tiltalte fremgår af „Form for Assembly and Proceedings of Military Court for Trial of War Criminals” 21. marts 1947. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/304 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁶³⁷ Marc Buggeln: "Wilhelmshafen Banter Weg" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. s. 537.

⁶³⁸ Telegram fra den britiske rhinarmes (BAOR) hovedkvarter til JAG; "Subject: Neuengamme IV-Case" dateret november 1946. j. nr. BAOR/37711/1950/A(PS 4). War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Ladelund, Dalum and Versen Working Camps of Neuengamme Concentration Camp: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 309/790. The National Archives, Kew.

⁶³⁹ Skrivelse fra War Crimes Group North West Europe til Judge Advocate General's Office i London med henblik på at træffe beslutning om en eventuel retssag mod Demmer. "Subject: Willi Demmer – Husum Aussenkommando-Case." 22. April 1948. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew.

slog dem så hårdt med en kæp, at en af dem døde efterfølgende. Forsvareren mente, at Klingler var blevet så totalt domineret af Griem, at retten burde have medlidenhed med ham frem for at dømme ham for mord. I stedet for at aflaste sig selv og skyde skylden på Griem, belastede Klingler sig selv ved at indrømme delagtigheden i mishandlingerne. At skyde skyld på Griem mislykkedes derfor gennemgående som en forsvarsstrategi for Klingler, der ved at understrege sine mange ansvarsområder gennemgående demonstrerede sin egen skyld. Samtidigt gentog Paul Thygesen under retssagen, hvordan arbejdsforholdene, den ringe kost, de særdeles mangelfulde sanitære og medicinske forhold og ikke mindst mishandlingerne påvirkede fangernes chancer for overlevelse. I forhold til bevisbyrden mod Klingler lagde retten særligt vægt på følgende forhold: Klingler og Griem havde ansvaret for den omtalte episode omkring branddammen i Dalum. Thygesen bevidnede her en af fangernes død af efterfølgende lungebetændelse. I forhold til Klinglers mishandling af fanger ved hydranten i Husum blev Thygesens vidneudsagn støttet af Lammerts, Müllers og Kaufmanns tidligere omtalte forklaringer. Klinglers ansvar for at indespærre hollandske fanger i Husum-lejrens ligskur gennem flere nætter blev ligeledes udlagt som grov mishandling. Hvor flere af de ovenstående forhold kunne udlægges som vold med døden til følge, tilskrev retten Klingler og Griem et fælles ansvar for drabet på den russiske fange Grilenko i Dalum. Afgørelsen fik betydning for, at de vesttyske myndigheder senere indledte forundersøgelser mod Hans Griem. Forsvareren påpegede dog vidneudsagningenes mange uoverensstemmelser, hvilket sammen med forklaringerne om vold, der havde døden til følge, men ikke direkte kunne defineres som overlagt mord, i nogen grad stiller spørgsmålstegn ved militærtribunalets strafudmåling overfor Klingler.⁶⁴⁰ Klingler valgte da også at anke dommen. Af advokatens anke fremgik, at forsvareren var stærkt uenig i dommen, der var blevet fældet med udgangspunkt i, at retten fandt alle anklagepunkter bevist. Man var således uenig i bevisførelsen for drab, som man ikke fandt entydigt bevist. Forsvaret medgav dog, at der var tre episoder, der rejste tvivl om Klinglers uskyld. Tvivlen kom ikke den anklagede til gode, da dommen blev stadfæstet.⁶⁴¹

⁶⁴⁰ "Record of proceedings in the case of Klingler, Eichler and Schneider tried at Hamburg from 11th to 21st March 1947." Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/303 (JAG 224). The National Archives, Kew; sammenfatning af grundlaget for domsafsigelsen mod Klingler, Eichler og Schneider, 24. april 1947. J.nr. 4./W.C.6. HA. Samt "The Case for the Defence". Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/304 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁶⁴¹ "Notification of Intention to Petition against the Finding and/or the Sentence of a Military Court" 22. marts 1947. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/302 (JAG 224). The National Archives, Kew; samt Bilag til Josef Klinglers anke. 29. marts 1947. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/304 (JAG 224) samme sted.

Wilhelm Schneider forsøgte at forsvare sig selv med ikke at have haft noget ansvar på lejrområdet, da han kun skulle tage sig af de eksterne arbejdskommandoer. Han insinuerede en forveksling med en anden kapo og afviste at have opført sig grusomt mod fangerne. Han medgav dog at have været kapo i både Husum og Dalum.⁶⁴² Retten fandt Schneiders vilje til brutalitet bevist gennem Thygesens og Sokóls forklaringer, der berettede om Schneiders mishandlinger af medfanger i både Husum og Dalum. Her var der ikke kun tale om den almindelige vold på arbejdskommandoerne for at få de afkræftede fanger til at arbejde hurtigere. Schneider og Tenz havde også mishandlet en gruppe russiske fanger, der i forbindelse med indmarchen i lejren efter arbejdsdagen havde taget deres hat af i respekt for en død medfange (antageligt Grilenko), hvis lig Griem og Klingler havde udstillet til skræk og advarsel ved porten til Dalum-lejren.⁶⁴³

Rettens vurdering af Eichler var overraskende positiv, nok primært pga. Thygesens karakteristisk. Jævnfør JAG's efterfølgende sammenfatning af sagen skal straffen derfor snarere ses i lyset af hans overordnede ansvar for tilstandene i lejren, da man ikke fandt det bevist, at Eichler havde mishandlet eller dræbt fanger. Eichler forsvarede sig med at være blevet indrulleret i SS uden forudgående træning og at han ikke tidligere havde forrettet vagttjeneste. Tjenesten i kz-systemet havde været utilsigtet fra hans side.⁶⁴⁴ Argumentet om kun at have handlet efter ordre fra Griem blev implicit betvivlet af retten, da man lagde stor vægt på stedfortræderrollen og den relativt store handlefrihed under Griems fravær. Grundet Thygesens vidneudsagn fandt retten det bevist, at Eichler stræbte efter at forbedre forholdene, men at dette kun lykkedes i meget begrænset omfang. Samtidigt hæftede retten sig ved, at Eichler ikke havde stoppet andre gerningsmænds brutalitet overfor fangerne i sin position.⁶⁴⁵

Retten fandt Klingler, Eichler og Schneider skyldige i at have mishandlet "allierede statsborgere" i koncentrationslejrene Schwesing og Dalum. Klingler blev tillige fundet skyldig i drab. Forhold vedrørende Versen var nu ude af billedet grundet Griems flugt. Hvad angik

⁶⁴² "The Case for the Defence". Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/304 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁶⁴³ "Record of proceedings in the case of Klingler, Eichler and Schneider tried at Hamburg from 11th to 21st March 1947." Ss. 12, 15-17. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/303 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁶⁴⁴ "Grounds for Petition" dateret 31. marts 1947. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/302 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁶⁴⁵ Sammenfatning af grundlaget for domsafsigelsen mod Klingler, Eichler og Schneider, 24. april 1947. J. nr. 4./W.C.6. HA. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/304 (JAG 224). The National Archives, Kew på baggrund af "Record of proceedings in the case of Klingler, Eichler and Schneider tried at Hamburg from 11th to 21st March 1947." Ss. 13-14, 17, 19, 21, 28. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/303 (JAG 224). The National Archives, Kew.

Ladelund, var der ingen potentielt mistænkte i briternes varetægt. Gennem vidneudsagnene fandt retten Klinglers og Schneiders mishandlinger af fanger bevist i begge lejre. Retten fandt Eichlers medansvar for forbrydelserne i Husum bevist i kraft af hans position som Griems stedfortræder over en lang periode. Klinglers skyldighed i drab havde stor betydning for de meget forskellige domme, som de tiltalte fik. Klingler blev således dømt til døden ved hængning, hvorimod Schneider og Eichler slap med henholdsvis fire og fem års fængsel.⁶⁴⁶

Historikeren skal være varsom med at drage kontrafaktiske konklusioner. Ud fra bevisbyrden er det dog meget sandsynligt, at Hans Griem lige som Klingler ville være blevet dømt til døden ved hængning ved den britiske krigsforbrydertribunal, hvis han ikke var flygtet i august 1946. Dommene blev anket af alle tre mistænkte, men stadfæstedes.⁶⁴⁷ Emanuel Eichler døde under fangenskab i Werl-fængslet den 2. marts 1949.⁶⁴⁸ Wilhelm Schneider blev løsladt før tid i april 1948.⁶⁴⁹ Han døde i 1970.⁶⁵⁰ Josef Klingler blev hængt i Hameln tugthus den 26. juni 1947, klokken 10.02.⁶⁵¹

Under forberedelse af retssagen mod Demmer udøvede War Crimes Group en del selvkritik efter Neuengamme IV-case, hvilket viser, at briterne evaluerede retsforfølgelsen af krigsforbrydelser og var interesseret i fair behandling. Man konkluderede bl.a., at de tyske forsvarere havde haft for kort tid til forberedelse og at flere skriftlige beviser ikke var blevet forelagt dem i tysk oversættelse (dette rettede man op på i forbindelse med retssagen mod Demmer). At Neuengamme IV-sagen ifølge de britiske jurister selv var blevet hastet igennem kan have været en medvirkende årsag til, at den såkaldte Husum Aussenkommando-Case mod Demmer først blev gennemført efter grundige undersøgelser 17 måneder senere.⁶⁵²

⁶⁴⁶ Domsafsigelse vedrørende Klingler, Eichler og Schneider. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/304 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁶⁴⁷ "Notification of Intention to Petition against the Finding and/or the Sentence of a Military Court" 3. april 1947 samt "Notification of Intention to Petition against the Finding and/or the Sentence of a Military Court" 21. marts 1947. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/302 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁶⁴⁸ Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27988, Bl. 315. Sterbeurkunde Emanuel Richard Eichler.

⁶⁴⁹ Ordre om Schneiders løsladelse fra War Crimes Group North West Europe. 19. april 1948. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew.

⁶⁵⁰ Dødsattest Wilhelm Anton Schneider, dateret 25. november 1970. Schneider døde den 23. november 1970. Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/42271 Bl. 35

⁶⁵¹ Ordre om Josef Klinglers henrettelse med bekræftelse om dennes gennemførelse. Dateret hhv. 23. maj og 26. juni 1947. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Neuengamme Case No. 4. WO 235/304 (JAG 224). The National Archives, Kew.

⁶⁵² Report by Prosecuting Officer on Neuengamme IV. Udateret. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew.

The Husum Aussenkommando-Case: Retssagen mod Willi Demmer

Judge Advocate General's office tøvede med at rejse tiltale mod Demmer, der under fangenskab i militærfængslet Altona gentagne gange var indlagt på psykiatriske anstalter i Hamburg-området. Under fangenskab havde Demmer forsøgt at begå selvmord ved at sluge en ske eller ved at prøve på at hænge sig selv.⁶⁵³ War Crimes Group indhentede derfor en mentalundersøgelse hos en britisk militærpsykiater i foråret 1948. Psykiateren diagnosticerede psykiske afvigelser hos Demmer, men vurderede, at disse ikke udelukkede tiltale. Psykiateren ville ikke udtale sig om Demmers lidelse havde indflydelse på gerningsansvaret. De britiske efterforskere forhørte Demmer og mente at kunne bevise, at han simulerede.⁶⁵⁴ At han først blev stillet for retten i sensommeren 1948 skal ses i lyset af tvivlen om, i hvor vidt han kunne retsforfølges samt anklagemyndighedens selvkritik efter Neuengamme IV-case.

Brug af mentalundersøgelser som kilder forudsætter etiske overvejelser omkring offentliggørelse. Beslutningen om at gengive væsentlige pointer fra disse er truffet ud fra at give et mere nuanceret billede af mennesket Willi Demmer, da hans baggrund havde stor betydning for hans rolle i Schwesing. Som 24 årig fik Demmer kraniebrud pga. et slagsmål med franske soldater i Ruhr-området og led efter eget udsagn sidenhen af hovedpine. Under samtalen med den britiske militærpsykiater klagede Demmer desuden over bryst smerter, der vurderedes til at være hysteri. Psykiateren diagnosticerede, at Demmer var mentalt tilbagestående og led af sløvsind. Under fangenskab led Demmer af angst og depressioner, hvilket bl.a. blev forklaret med hans fortsat uafklarede livssituation. Han havde været psykiatrisk patient i 1940 og igen mellem 1942 og 1944. Efterfølgende overførte nazisterne ham til kz-systemet. Sidenhen blev han tilbageholdt af briterne. Depressionerne var årsag til de omtalte selvmordsforsøg, men Demmer var ikke labil nok til at undgå en retssag.⁶⁵⁵ Mentalundersøgelsen tegnede billedet af en mentalt underudviklet og ustabil

⁶⁵³ Se bl.a. Memorandum fra kommandanten for No. 2. War Criminals Holding Centre til War Crimes Group North West Europe. "Subject: Internee Patient. Demmer, Willi – born 22 Oct 04" 24. Juli 1947. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Ladelund, Dalum and Versen Working Camps of Neuengamme Concentration Camp: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 309/791. The National Archives, Kew.

⁶⁵⁴ Memorandum fra Field Investigation Service til War Crimes Group (Legal Section). "Subject: Willi Demmer". 16. april 1948. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁶⁵⁵ Mentalundersøgelse af Willi Demmer. 5. marts 1948. Omtrent samme oplysninger og konklusioner kom frem gennem den mentalundersøgelse, som Demmers forsvarer indhentede en tysk specialist; "Fachärztliches Gutachten" af Dr. Stucke. 19. august 1948. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew.

personlighed, hvis tilstand blev stærkt forværret som følge af kz-fangenskab. Psykiateren vurderede, at fangenskab påvirkede og fremmede Demmers voldelige adfærd. Undersøgelsen er således med til at dokumentere, hvordan kz-systemet udnyttede og forråede mennesker, der i forvejen var del af en udsat gruppe i samfundet. Psykisk syge blev ikke beskyttet af nazisterne, men blev derimod målrettet udgrænset og udryddet, bl.a. gennem overførslen af patienter fra psykiatrien til kz-lejrene. Psykiaterens faglige vurdering blev i øvrigt modsagt af en efterforsker, der afhørte Demmer i april 1948 med påstanden om at Demmer også denne gang simulerede.⁶⁵⁶

Den 20. juli 1948 traf Judge Advocate General's office den endelige beslutning om at retsforfølge Willi Demmer for mishandling, men ikke mord på allierede statsborgere i Schwesing-lejren. Ud fra erkendelserne i Neuengamme IV-sagen vidnede Eric Lammert, Michael Müller og Anders Thomsen. For sidstnævntes vedkommende forholdt retten sig dog kun til den tidligere vidneforklaring.⁶⁵⁷ Også andre aktstykker fra Neuengamme IV-sagen blev forelagt anklagen og forsvaret, herunder tyske oversættelser af de relevante vidneforklaringer. Forsvaret og anklagen indkaldte en række psykiatriske eksperter. Judge Advocate General's Office vurderede sagen til at være ukompliceret, valgte at se bort fra den juridiske bisidder,⁶⁵⁸ og udpegede en *permanent president*,⁶⁵⁹ den tidligere omtalte oberstløjtnant Edward Conway van der Kiste. Tribunalet bestod endvidere af en major og tre kaptajner. Anklageren var major Cleaver som i Neuengamme IV-case. Demmer fik en tysk forsvarer ved navn Uhde. Retssagen fandt sted i Curio-Haus mellem den 25. og den 30. august 1948. Demmer erklærede sig fra starten uskyldig i anklagen.⁶⁶⁰

Eric Lammert var anklagens hovedvidne og fortalte om Demmers daglige vold mod fangerne. Slagene svækkede de afkræftede fanger yderligere og de ubehandlede sår medførte i flere tilfælde blodforgiftninger. Lammert kendte til denne konsekvens, da han lejlighedsvis havde hjulpet Thygesen på reviret efter arbejdet ved tankspærringerne. Lammert gentog Demmers

⁶⁵⁶ Rapport fra Field Investigation Section til War Crimes Group Legal Section som følge af Demmers afhøring. 14. april 1948. Ibid.

⁶⁵⁷ "Disposition of Anders Thomsen" 15. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁶⁵⁸ Meddelelse fra JAG's Office til General Officer Commanding in Chief ved BAOR: "Husum Aussenkommando. Accused: Willi Demmer". 20. juli 1948. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Hussen Aussenkommando Case. Defendant: Willy Dommer [stavemåde i original på The National Archives, jch]. WO 235/537. The National Archives, Kew.

⁶⁵⁹ Skrivelse fra War Crimes Trial Group (North West Europe) til War Crimes Trial Centre, Hamburg. "Subject: Husum-Case. Accused: Willi Demmer" 26. juli 1948. War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered Files (BAOR and other series). Husum, Germany: ill-treatment of allied nationals. WO 309/397. The National Archives, Kew.

⁶⁶⁰ "Proceedings of a Military Court held at Hamburg on the 25th of August 1948 For the Trial of Willi Demmer". Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Hussen Aussenkommando Case. Defendant: Willy Dommer. WO 235/537. The National Archives, Kew.

dagelange systematiske mishandling af straffekommandoens fanger, hvor disse med en times mellemrum blev tæsket så brutalt under arbejdet, at de nærmest blev vanvittige. Lammert havde arbejdet i en kommando ved siden af straffekommandoen. Ifølge Lammert var Demmer kendt for sin brutalitet i lejren, men han havde aldrig hørt om psykiske problemer, hvilket Michael Müller bekræftede. Han kunne ligeledes berette, hvordan Demmer, Tenz og Klingler havde mishandlet en russisk og en ukrainsk officer, der havde forsøgt at flygte. De var blevet slået med en kæp indtil de besvimede og blev herefter smidt ned i kælderen (antageligt under kartoffelskrælleriet). Senere blev de afhørt og mishandlet i timevis i lejrkøkkenet, der tillige fungerede som opholdsrum for SS. Ifølge Müller blev officererne senere overført til Neuengamme og hængt. Herefter blev den britiske militærpsykiaters mentalundersøgelse af Demmer læst op. Forsvaret valgte at lade en tysk læge, der havde undersøgt Demmer, vidne til fordel for den tiltalte. Han udtalte, at Demmer qua sin sindstilstand kunne miste kontrollen over sin egen fysik. Lægen mente ikke, at Demmer i sådanne situationer kunne gøres juridisk ansvarlig for sin opførsel. En reel sindslidelse blev ifølge lægen understreget gennem Demmers gentagne psykiatriske indlæggelser. Demmer lod sig let provokere og eksploderede grundet sit primitive sind hurtigt, når han blev ophidset. Ifølge lægen påvirkedes Demmer af betingelserne i koncentrationslejren, blev derfor ofte ophidset og mistede derfor ofte kontrollen. Herefter vidnede militærpsykiateren, der tidligere havde undersøgt Demmer. Han støttede langt hen ad vejen den tyske kollegas vurdering men fremhævede, at Demmer ikke fik blackouts, når han mistede kontrollen og derfor antageligt var fuldt ud bevidst om sine handlinger. Begge eksperter understregede et usikkerhedsmoment i, om Demmer havde haft samme psykiske tilstand i efteråret 1944 som under deres undersøgelser i 1948. De var dog enige om sammenhængen mellem Demmers adfærd og koncentrationslejren som ekstrem situation. Forsvaret indkaldte desuden en psykiater fra det psykiatriske sygehus i Langenhorn, hvor Demmer havde været indlagt i 1941 og igen gentagne gange under britisk fangenskab mellem 1945-1948.⁶⁶¹ Psykiateren udtalte, at Demmer til stadighed led under sløvsind og lav intelligens, hvilket var med

⁶⁶¹ I forhold til Demmers første ophold i Langenhorn i 1941 blev der forelagt retten en lægefaglig vurdering om dennes sindstilstand. "Ärztliches Gutachten" af Dr. Dörries, 16. juni 1941. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Hussen Aussenkommando Case. Defendant: Willy Dommer [forkert stavning i original, jch.]. WO 235/537. The National Archives, Kew.

til at forklare, at han kunne miste kontrollen når han blev ophidset. Forsvaret indkaldte i øvrigt også Wilhelm Schneider som vidne, der dog kun medgav, at Demmer let blev ophidset.⁶⁶²

De lægefaglige eksperter tegnede et billede af sandsynligheden for sindssyge i gerningsøjeblikket. Nok blev Demmers handlinger udført under fuld bevidsthed, hans mentale tilstand prægedes dog af sløvsind og lav intelligens. Derfor kunne Demmer ikke selv planlægge eller overskue konsekvensen af de voldseskapader, der var produktet af hysteriske udbrud. Eksperterne tegnede billedet af en stakkel, som pga. kz-lejrenes ekstremer var blevet drevet ud i situationer, hvor han mistede kontrollen og begyndte at mishandle sine medfanger. Interessant er, at både anklagens og forsvarrets eksperter kom frem til samme konklusion.

Anklageren indkaldte Demmer selv som vidne, nok for at afprøve den tiltaltes intelligens og evne til at forsvare sig selv trods de ovenstående diagnoser. Demmer fortalte sin livshistorie: På grund af tuberkulose havde han ofte været syg i skolen og aldrig havde lært at læse. Han havde haft lejlighedsvis jobs som minearbejder, men var ofte arbejdsløs og havde haft kraniebrud, da han var i begyndelsen af 20'erne. Efterfølgende prægedes Demmers liv skiftevis af indlæggelser på psykiatriske anstalter og skift mellem lejlighedsvis jobs og arbejdsløshed. Ved krigsudbruddet var Demmer soldat i en kort periode, men blev kasseret pga. kraniebruddet og arbejdede derefter i en ammunitionsfabrik. Her blev han, efter eget udsagn uden grund, beskyldt for sabotage og arresteret. Efter et kort fængselsophold fulgte endnu en indlæggelse i psykiatrien, hvorfra Demmer blev overført til Neuengamme, siden til Husum og Dalum. Demmer udtalte sig klart om sine opgaver og indrømmede at have været med til at afstraffe medfanger, dog under ordre fra Griem. Demmer nægtede eksistensen af en straffekommando i Husum og beskyldte Lammert for at have forvekslet ham med kapoen Franz Levy. Demmer reflekterede også over psykiaternes vidneudsagn og brugte konklusionerne i sit forsvar for sig selv.⁶⁶³ Hans vidneudsagn står på mange måder i opposition til psykiaternes billede af en unintelligent og mentalt underudviklet person. I retsprotokollen virker Demmer utrolig reflektiv og forholder sig gennemgående til de udtalelser, der var kommet frem. Anklagens strategi gik derfor op.

Willi Demmer blev fundet skyldig i mishandling af fanger i Schwesing-lejren, men blev

⁶⁶² Håndskrevet protokol af Husum Aussenkommando-Case. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Hussen Aussenkommando Case. Defendant: Willy Dommer [forkert stavning i original, jch.]. Ibid.

⁶⁶³ Håndskrevet protokol af Husum Aussenkommando-Case. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Hussen Aussenkommando Case. Defendant: Willy Dommer [forkert stavning i original, jch.]. WO 235/537. The National Archives, Kew.

samtidigt erklæret sindssyg i gerningsøjeblikket. Militærtribunalet valgte dermed delvis at følge forsvarerens plaidoyer, hvor der blev lagt vægt på den anklagedes årelange psykiske ustabilitet.⁶⁶⁴ På grund af Demmers psykiske tilstand, idømtes han forvaring på det psykiatriske sygehus i Lüneburg.⁶⁶⁵ JAG i London betvivlede, at Demmer skulle have været sindssyg i gerningsøjeblikket og stadfæstede ikke dommen ud fra, at Demmer havde været bevidst om sine handlinger. Demmers eget vidneudsagn har med sikkerhed været afgørende for denne beslutning.⁶⁶⁶ Sagen gik ikke om,⁶⁶⁷ men Demmer blev i stedet løsladt og indlagt på det psykiatriske sygehus i Lüneburg.⁶⁶⁸

Opsummering

Hans Griems flugt overskyggede det britiske retsopgør efter udelejren Husum-Schwesing, der derfor kom til at strække sig over længere tid, end briterne havde ønsket. Beviserne var fortrinsvis vidneforklaringer fra tyske, danske og polske fanger, der enten havde været funktionsfanger eller qua deres position i det nazistiske racehierarki blev favoriseret i lejrens fangesamfund. Den tidligere fangelæge Paul Thygesen havde haft en nøglefunktion i fangesamfundet. De øvrige danskere havde ikke funktionsfangestatus, men regnedes som "ariere". Nok havde racetilhørsforholdet ikke betydning for, at netop disse fanger blev indkaldt som vidner, men deres position i lejrsamfundet gjorde dem interessant som vidner. De privilegerede tyske kapoer havde som medlemmer af den tyske herrerace status som "lejrprominens" i kz-samfundets top. Som "ariere" var danskerne nok prædestinerede til samme rolle, men indtog af overbevisning ikke sådanne funktioner. Thygesen er her repræsentativ, når man vil forklare, hvorfor netop danskerne var interessante som vidner. Han blev lejlæge på grund af sit racetilhørsforhold og fik derfor indgående kendskab til forholdene i lejrene. At briterne i stor grad benyttede danske vidner, kan foruden opmærksomhed på Thygesen også skyldes et samarbejde mellem den britiske militærmission i Danmark og de danske myndigheder samt Danmarks geografiske nærhed til den

⁶⁶⁴ "Closing address to the Court. Accused: Willi Demmer. Counsel for Defense: Dr. Gustav Uhde". Ibid.

⁶⁶⁵ Brev fra den militære viceanklager (Deputy Judge Advocate General) ved den britiske rhinarmes hovedkvarter til Judge Advocate General's Office: "Military Court (War Crimes) Trial Husum Aussenkommando, Willi Demmer". 11. oktober 1948. Ibid.

⁶⁶⁶ Håndskrevet kommentar "Sentence NOT confirmed, accused NOT to be insane" på indstilling fra den militære viceanklager om ikke at stadfæste dommen. 2. september 1948. Ibid.

⁶⁶⁷ Meddelelse fra vicegeneralauditøren (DJAG) ved BOAR's hovedkvarter til den Penal Branch (besættelsesmagtens kriminalforsorg for krigsforbrydere) "Military Court (War Crimes) Trial, Husum II Case, Willi Demmer" 6. september 1948. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.

⁶⁶⁸ Meddelelse fra DJAG til Judge Advocate General's Office, j.nr. DJAG/15418/237/BAOR. 11. oktober 1948. Judge Advocate General's Office: War Crimes Case Files, Second World War. Deputy Judge Advocate Generals files. Defendant: Willy Demmer DJAG No. 927. WO 235/783. The National Archives, Kew.

britiske besættelseszone. Da materialet fra det britiske retsopgør fik stor betydning for de senere tyske efterforskninger kan konkluderes, at kz-samfundets strukturer fik indflydelse på efterkrigstidens opgør med kz-lejren Husum-Schwesing. Nazisternes raceideologiske opdeling definerede derved implicit, hvem der kom til at præge både retsopgør og erindringskultur.

Neuengamme IV-Case og Husum Aussenkommando-Case adskilte sig fra hinanden ved, at førstnævnte var et typisk britisk krigsforbrydertribunal, der primært omhandlede de tiltaltes ansvar, hvorimod sidstnævnte forholdte sig til tiltaltes psykiske tilstand. Her spillede tiltaltes livsomstændigheder fra tiden før fangenskabets en væsentlig rolle, da Demmer qua sin livshistorie og psykiske lidelse i SS' øjne var den oplagte kapo. Hans sindslidelse var ikke en svaghed i kz-systemet, men snarere en styrke. Den blev Demmers overlevelseschance, om end man må stille spørgsmålstegn ved, om det ud fra hans mentale kapacitet var tale om en egentlig bevidst eller snarere instinktiv overlevelsesstrategi.

Sammenlignet med Katrin Hassels analyse er dommene i Neuengamme IV-Case typiske for britiske militærtribunaler. Fængselsstraffene ligger måske endda lidt under gennemsnittet.⁶⁶⁹ Ud fra nutidens retsopfattelse ville man stille spørgsmålstegn ved Josef Klinglers dødsdom, der blev fældet på baggrund af mere eller mindre præcise vidneforklaringer. Tillige kan påpeges, at hans forsvarere havde kort forberedelsestid og at skriftlige beviser ikke konsekvent blev forelagt i tysk oversættelse. På samme tid bør anklagemyndighedens selvkritik fremhæves. Den viser, at retsopgøret i den britiske besættelseszone ikke var et statisk samlebåndsarbejde, men løbende blev evalueret til fordel for retssikkerheden. Dommen i Husum Aussenkommando-Case er utypisk i forhold til det generelle billede af det britiske retsopgør, da den anklagede blev kendt skyldig men sindssyg i gerningsøjeblikket. Dommen blev ikke stadfæstet og sagen gik ikke om, men Demmer blev alligevel overført til behandling på en psykiatrisk anstalt, hvilket vækker undren, da det ville forekomme normalt enten at afklare skyldsspørgsmålet eller at løslade den anklagede. Dermed blev kun Klingler, Eichler og Schneider dømt for forhold vedrørende udelejren Husum-Schwesing. Den hovedmistænkte Griem var fortsat på fri fod.

⁶⁶⁹ Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009. s. 206.

Dømt og benådet - Kurt Niels Mikkelsen og det danske retsopgør

”Den, der for at fremme tyske Interesser eller med lignende landsskadeligt Formaal for Øje eller i terroristisk Hensigt har foretaget en Handling, der er strafbar efter Borgerlig Straffelov, straffes med Fængsel. Straffen kan dog ikke sættes lavere end den i Borgerlig Straffelov for vedkommende Handling foreskrevne mindste Straf.”⁶⁷⁰

Den, der har hvervet eller ladet sig hverve til tysk Krigstjeneste, straffes med Fængsel. Hvor særlige Hensyn gør sig gældende, kan der finde Strafnedsættelse Sted, og under ganske særlige Omstændigheder kan Tiltale undlades.”⁶⁷¹

Danskeren Kurt Niels Mikkelsen straffedes den 14. februar 1947 med fængsel i 14 år efter ovennævnte paragraffer, hvorved retten også fandt det bevist, at Mikkelsen havde forbrudt sig mod den borgerlige straffelovs paragraf 244, stykke 3 og 4,⁶⁷² hvilket havde afgørende betydning for strafudmålingen. I det samlede danske retsopgør efter besættelsen har sagen mod Kurt Niels Mikkelsen mindre betydning. Den er dog interessant i forhold til at belyse, hvornår og hvordan dansk retsvæsen forholdt sig til danske borgeres krigsforbrydelser i koncentrationslejrene.

Tidligere forskning

Tidligere forskning præges først og fremmest af Ditlev Tamms disputats, der er standardværket om retsopgøret efter besættelsen og behandler dets forudsætninger og gennemførelse. De anklagede persongrupper behandles kompakt med begrænset reference til deres gerninger. Værkets hensigt er at skabe et overblik over retsopgøret uden at gå i dybden med specifikke straffesager, med mindre disse anvendes til eksemplificering.⁶⁷³

Dennis Larsens bog om de danske SS-vagter, går derimod i dybden med enkelte SS-mænds historie, herunder også Kurt Niels Mikkelsen. Bogen bygger på Larsens speciale. Dennis Larsen giver et klart indblik i deres tjenestesteder og skitserer de efterfølgende retssager. Undersøgelsen omfatter kun personer, der har været stillet for retten og sikrer sig dermed, at

⁶⁷⁰ Lovbekendtgørelse nr. 368 af 6. juli 1946, § 8, stk. 1. Stk. 2 lyder: *”Livsstraf kan dog anvendes: 1) naar de i Borgerlig Straffelov §§ 98, 99 og 111, Stk. 1, nævnte Forbrydelser er udført under skærpene Omstændigheder, 2) naar den i Borgerlig Straffelov § 180 eller § 183, stk. 2, beskrevne Handling har medført, at nogen har mistet Livet eller er blevet udsat for overhængende Livsfare, 3) naar Gerningsmanden har begaaet den i Borgerlig Straffelov § 237 nævnte Forbrydelse, 4) naar de i Borgerlig Straffelov §§ 245 - 246 og 250 nævnte Handlinger er begaaet for at fremtvinge Forklaringer eller Tilstaaelser.”* Kilde: Retsinformation. URL: <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=59211>. Citeret den 30. marts 2011.

⁶⁷¹ Lovbekendtgørelse nr. 368 af 6. juli 1946, § 10, stk. 1. Kilde: Retsinformation. URL: <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=59211>. Citeret den 30. Marts 2011.

⁶⁷² Af straffelovens § 244 fremgår: *Stk. 1: Den som øver Vold mod eller paa anden Maade angriber en andens Legeme, straffes for Legemskrænkelser med Bøde eller Hæfte. Stk. 3: Har Legemskrænkelser haft Skade paa Legeme eller Helbred til Følge, er Straffen Hæfte eller Fængsel indtil 2 Aar. Dersom handlingen har medført Døden eller grov Legemsbeskadigelse, kan Straffen stige til Fængsel i 6 Aar. Stk. 4: I de i Stk. 1 nævnte Tilfælde finder offentlig Paatale ikke Sted, medmindre almene Hensyn kræver det.* M. Karnov (udg.): *Samling af Danmarks Love. (Hvermands Lovbog)*. København, 1932. s. 660.

⁶⁷³ Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*. Bind I og II. København, 1997. (Første udgave 1984.)

gerningerne er juridisk afprøvede. Grundlaget for analysen er 99 danskere,⁶⁷⁴ der gjorde tjeneste i forskellige former for nazistiske tvangslejre, primært i kz-lejre. Skønt Larsen bl.a. har fået kritik for, at den dybdegående analyse udebliver⁶⁷⁵ og at der savnes en komparation til gerningsmænd fra andre besatte lande⁶⁷⁶ er bogen standardværket om de danske SS-vagter. Emnet behandles perifert af Claus Bundgaard Christensen, Peter Scharff Smith og Niels Bo Poulsen⁶⁷⁷ og er desuden genstand for et detailstudie af en specifik lejr ved Bobruisk, der er udarbejdet af Dennis Larsen og Therkel Stræde.⁶⁷⁸ Foruden at give en redegørelse for det danske retsopgør mod Kurt Niels Mikkelsen er det formålet med det følgende kapitel at diskutere Mikkelsens rolle i Schwesing-lejren samt at problematisere, hvilke kvalifikationer og forudsætninger han havde for at gøre tjeneste i koncentrationslejren. Hertil inddrages ikke tidligere bearbejdede kilder.⁶⁷⁹

Tysklandsarbejder og frivillig i Waffen-SS

Den 23. oktober 1975 udbad kriminalpolitiet i en mindre dansk provinsby sig straffeattesten for Kurt Niels Mikkelsen, født den 29. december 1919 i København. Politiet efterforskede en mindre forseelse⁶⁸⁰ og fik udleveret straffeattesten samt en tidligere sag. Dokumenterne tegner et billede af et liv præget af en række personlige problemer. Mennesket bag virker samtidigt velformuleret og har klart definerede sympatier og værdier, ikke mindst i forhold til nazismen.

I 1926 adopterede en vagtmester ved Frederiksberg Hospital og hans kone den femårige Kurt Niels Mikkelsen. Om Mikkelsen havde en svær start på livet, må være genstand for spekulationer, det samme gælder hans opvækst i adoptivfamilien. Adoptivfaren var dog efter krigen et naturligt holdepunkt for Mikkelsen, hvilket fremgår af en afhøring af faderen, der tilsyneladende også var velinformeret om sin adoptivsøns færden under krigen, måske bortset fra den tid, hvor sønnen gjorde tjeneste i koncentrationslejre.⁶⁸¹

⁶⁷⁴ Dennis Larsen: *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*. Gylling, 2010. s. 17

⁶⁷⁵ Henrik Lundtofte: „Anmeldelse: Danskerne stod ikke tilbage for tyske kolleger” i: *Politiken*. 23. 11. 2010. *Kultur*, s. 5.

⁶⁷⁶ Claus Bundgaard Christensen: „Anmeldelse: Danske ugerningsmænd. Krigsforbrydelser. Ny vigtig bog afdækker danske SS-mænds forbrydelser i tyske kz-lejre” i: *Weekendavisen*. 12. 11. 2010. *Bøger*, s. 1.

⁶⁷⁷ Claus Bundgaard Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45*. København, 2010. (Første udgave 1998. Ss. 247-266

⁶⁷⁸ Dennis Larsen og Therkel Stræde: *En skole i vold – Bobruisk 1941-44 – Frikorps Danmark og det tyske besættelsesherredømme i Hviderusland*. København, 2014.

⁶⁷⁹ Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilakteret straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi.

⁶⁸⁰ På baggrund af gældende arkivlov kan der i afhandlingen ikke kommes ind på dette forhold eller Mikkelsens liv efter den udståede straf for gerninger begået under Anden Verdenskrig, hvorfor byens navn også er anonymiseret. Det samme gælder delvist navnet på vidner, der ikke er kendt fra andre sammenhænge.

⁶⁸¹ Københavns Politis afhøring af adoptivfaren den 5. januar 1946. Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilakteret straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi. At adoptivfaderen tegner et

Mikkelsen kom i malerlære sommeren 1935 og blev udlært den 1. april 1940. Efter besættelsen kunne han ikke få job og besluttede at rejse til Berlin som tysklandsarbejder i juni 1940.⁶⁸² Han fik arbejde hos Siemens, men ansættelsen varede kun til februar 1941. Ifølge adoptivfaderens forklaring var indtægten for lav, da han kun arbejdede nogle få dage om ugen. Mikkelsen meldte sig derfor til Waffen-SS. Mikkelsens egen forklaring var mere dramatisk: Han var stukket af fra arbejdet og blev efterlyst af Gestapo. Efter tre dages omflakken, hvor han efter eget udsagn gik "for Lud og koldt Vand" og overnattede i beskyttelsesrum, meldte Mikkelsen sig til politiets "Jugendhilfsstelle", der præsenterede ham for to løsningsmuligheder: Tvangsarbejdslejre eller indskrivning i Waffen-SS.⁶⁸³ Førstnævnte betød ophold i en *Arbeitserziehungslager*, der havde fællestræk med kz-lejrene, men hvor fangerne ofte blev løsladt efter få uger for at vende tilbage til deres arbejdspladser. Lejrenes formål var at "opdrage" arbejdere, der havde misligholdt deres arbejdskontrakt ved enten pjækkeri, driveri eller som i Mikkelsens tilfælde at være rømmet fra arbejdspladsen. Om historien er sand, eller er et forsøg på at retfærdiggøre medlemskabet af Waffen-SS, kan ikke afprøves. Interessant er dog Mikkelsens medlemskab af DNSAP i perioden 30. oktober 1940 til 14. juni 1942, der er en klar indikation for Mikkelsens politiske ståsted mens han var tysklandsarbejder og meldte sig til SS,⁶⁸⁴ hvilket senest skete den 6. februar 1941.⁶⁸⁵

Oplysningerne til Mikkelsens tjeneste i SS er sparsomme og kan kun verificeres i begrænset omfang. Mikkelsen blev hurtigt erklæret uegnet til fronttjeneste på baggrund af en hudsygdom, der forhindrede ham i at bære stålhelmet.⁶⁸⁶ Han blev skolet i Sennheim (Cernay) og Langenhorn i 8-10 uger, hvorefter han blev sendt til videre skoling i Klagenfurt, hvor han dog lå på lazarettet i længere tid på grund af sin hudsygdom. Mikkelsen påstod primært at have haft

forholdsvis klart billede af sin søns færden i krigens første år men samtidigt stiller sig uvidende om sønnens tjenesteforhold i krigens slutning kan skyldes, at han ikke var informeret herom. Faderen har dog næppe ønsket at belaste sønnen yderligere ved i sin vidneforklaring at røbe skærpende omstændigheder.

⁶⁸² Allerede kort efter besættelsen foreslog tyskerne den danske regering at give danskere mulighed for at tage arbejde i Tyskland. Fra slutningen af maj 1940 og frem til årsskiftet hvervedes således omkring 30.000 danskere som såkaldte tysklandsarbejdere. Jf. Therkel Stræde: "Deutschlandarbeiter" – Dänen in der deutschen Kriegswirtschaft, 1940-1945" i: Ulrich Herbert: *Europa und der Reichseinsatz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*. Essen, 1991. Ss. 142-144

⁶⁸³ Rapport fra Københavns Politis 5. undersøgelseskammer, sag nr. 240/46 Litra J. Afhøring af Kurt Niels Mikkelsen den 27. september 1946. Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilkædet straffeaften 5757-1975/1976 ved Nyborg politi.

⁶⁸⁴ Personlige oplysninger vedr. Kurt Niels Mikkelsen. Erklæring fra centralkartoteket, 24. august 1946. Ibid.

⁶⁸⁵ Bundesarchiv, Außenstelle Berlin-Lichterfelde (tidl. BDC) SSO, Mikkelsen, Kurt Niels, 29. 12. 1919.

⁶⁸⁶ Mikkelsen selv betegnede sygdommen som psoriasis. Der var antageligt tale om ringorm (eller kropssvamp, tinea corporis), hvilket sandsynliggøres af adoptivfaderens vidneforklaring og støttes af, at Mikkelsen under sit ophold ved veterinærkompaniet i Radom ikke kunne gøre tjeneste ved hestene, da hans sygdom atter brød ud. Tinea corporis overføres ofte ved hyppig kontakt med dyr. Rapport fra Københavns Politis 5. undersøgelseskammer, sag nr. 240/46 Litra J. Afhøring af Kurt Niels Mikkelsen den 27. september 1946. Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilkædet straffeaften 5757-1975/1976 ved Nyborg politi.

skånejobs, bl.a. som portvagt ved slottet Schönbrunn i Wien i et par måneder og siden en måned i et rekonvalescenskompagni i Klagenfurt inden han blev overført til veterinærafdelingen ved kavaleriet i Radom i Generalguvernementet.⁶⁸⁷ Sidstnævnte bekræftes af Mikkelsens personalekort, hvoraf tjenesten i *Veterinär-Ersatzkompagnie der Waffen-SS nr. 748*, der var tilknyttet et hestelazaret i Radom-Wazyn, fremgår.⁶⁸⁸ Tjenestetiden i Radom lægger op til spekulationer om Mikkelsens tid i Polen, der nok bygger på et løst kildegrundlag, men kan forklare hans kvalifikationer i forhold til arbejdet i en koncentrationslejr. Mikkelsen vil senest have forladt Radom i februar eller marts 1942. Ifølge politiets oplysninger var han der dog stadig i december 1942. Ifølge historikeren Martin Cüppers var veterinærkompagniet involveret i tømningen af Radoms to jødeghettoer i august 1942. Den 5. august henrettede SS 600-700 jøder fra den lille ghetto i bydelen Glinice på stedet og deporterede ca. 10.000 jøder til udryddelseslejren Treblinka. Mellem den 16. og 18. august likviderede SS Radoms store jødiske ghetto, hvorved yderligere ca. 1500 jøder blev henrettet på stedet. De resterende blev jaget på tog og ligeledes deporteret til Treblinka.⁶⁸⁹ Dette forhold var næppe kendt for dansk politi, der koncentrerede sig om Mikkelsens tjenestetid i Husum. Om Mikkelsen spillede en aktiv rolle i Radom, står derfor hen i det uvisse.

Efter Radom påstod Mikkelsen at have gjort vagttjeneste ved en kavalerienhed i Warszawa en måneds tid for herefter at være blevet sendt til Wien for at gennemføre et byggeteknisk kursus, hvilket ikke kan dokumenteres. Med virkning fra 5. august 1944 fremgår en forflyttelse fra en enhed ved *Kraftfahrtechnische Lehranstalt der SS (KTL)* i Wien-Schönbrunn til SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt, Amtsgruppe C (Bauwesen) i Oranienburg af personalekortet. Kurset har næppe taget mere end få måneder. Bortset fra hans egen omtale af et nyt ophold på lazaret kan Mikkelsens færden fra medio 1942 til medio 1944 ikke dokumenteres gennem hverken personalekort eller vidneafhøringer. Hvis Mikkelsen var i Radom i december 1942, reduceres tjenestetiden ved KTL betragteligt. Byrettens dombog sandsynliggør, at Mikkelsen gjorde tjeneste i Polen indtil begyndelsen af 1944, hvor det anføres, at han først påbegyndte det byggetekniske kursus i februar 1943 efter afslået ansøgning om hjemsendelse. At Mikkelsen selv anførte at have påbegyndt tjenesten i Wien på dette tidspunkt er ikke ført til protokol, men er formentligt sket

⁶⁸⁷ Rapport fra Københavns Politis 5. undersøgelseskammer, sag nr. 240/46 Litra J. Afhøring af Kurt Niels Mikkelsen den 27. september 1946. Ibid.

⁶⁸⁸ Bundesarchiv, Außenstelle Berlin-Lichterfelde (tidl. BDC) SSO, Mikkelsen, Kurt Niels, 29. 12. 1919.

⁶⁸⁹ Martin Cüppers: *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandanturstab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939-1945*. Darmstadt, 2005. ss. 285-286

mundtligt i retten. Tjenesten ved kavalerienheden i Warszawa fandt formentligt sted umiddelbart efter årsskiftet 1944. Videreuddannelsen havde antageligt indflydelse på forflyttelsen til Oranienburg, da Mikkelsen her blev tilknyttet afdelingen *Bauunterhaltung und Betriebswirtschaft*, dvs. kontoret for byggeledelse og drift. Kontoret blev dog kun Mikkelsens tjenestested i kort tid.

Fra 26. september 1944 forflyttes Mikkelsen til Schwesing og gør vagttjeneste ved arbejdskommandoerne. Omstændighederne bag dette er uklare. Han overføres direkte fra tjenesten ved en stabsafdeling ved Amtsgruppe C til tjenesten i Husum. En egentlig skoling til kz-vagttjeneste fremgår ikke af kilderne, hvilket taler for lignende erfaringer fra Polen. Ifølge tjenestepapirerne er Mikkelsen stadig tilknyttet Amtsgruppe C, mens han er i Husum, hvilket tyder på en funktion i forhold til Schwesing-lejrens rolle i forbindelse med byggeprojektet "Friesenwall". Under retssagen forholder Mikkelsen sig kun til anklager om voldsudøvelse under vagttjenesten. Ifølge Paul Thygesen gjorde Mikkelsen kun tjeneste udenfor selve lejren, hvilket var atypisk for en SS-mand.⁶⁹⁰ Var hans egentlige funktion at overvåge arbejdets udvikling ved et byggeafsnit på "Friesenwall" for SS-WVHA? Dette kan formodes ud fra en fortolkning af forkortelserne på Kurt Niels Mikkelsens SS-personalekort: "*gem. P.V.63/44" m.W.v. 26. 9. 44 v. SS-WVHA, C, 3. Stabsabt. unter Aufhebung d. Kdrg. z. Aussenstelle X (geh.) z. B. I. R. N. [?] versetzt.*"⁶⁹¹ Dette kan med forbehold læses som "*gemäß Personalverfügung 63/44 mit Wirkung vom 26. September 1944 vom SS-Wirtschafts- Verwaltungshauptamt, Amtsgruppe C (Bauwesen), 3. Stabsabteilung unter Aufhebung der Kommandierung zur Aussenstelle X (geheim) zur Bauinspektion „Reich Nord“ versetzt.*" „Aussenstelle X“ kan være „Sonderstab Kammler“, der havde ansvar for udbygningen af underjordiske produktionssteder for den tyske flyindustri under udnyttelse af kz-fanger som slavearbejdere. Mikkelsen var åbenbart tilknyttet staben mellem den 5. august og den 26. september 1944, hvilket fremhæver relevansen af videreuddannelsen i Wien forinden. Mikkelsens rolle i Husum-Schwesing kan således have haft karakter af, at han var en af de byggetekniske

⁶⁹⁰ Brev fra Paul Thygesen til Københavns Politi dateret 16. december 1945. Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilakteret straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi. Thygesens udtalelse er for så vidt interessant i forhold til Dennis Larsens skildring af Mikkelsen, hvor denne benytter Thygesens vidneudsagn fra det britiske militærtribunal mod Josef Klingler ("*Disposition of Paul Aage Jens Thygesen*" 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew) som primær kilde vedrørende forholdene i Husum-Schwesing koncentrationslejren. I ovennævnte brev angiver Thygesen ikke at have haft noget kendskab til Mikkelsen under opholdet i lejren, hvorfor dennes udsagnskraft i forhold til Mikkelsen begrænser sig til de ydre omstændigheder, der gjorde sig gældende i forhold til Mikkelsens samtidige tjeneste i lejren.

⁶⁹¹ Bundesarchiv, Außenstelle Berlin-Lichterfelde (tidl. BDC) SSO, Mikkelsen, Kurt Niels, 29. 12. 1919.

observatører ved "Friesenwall" for Amtsgruppe C i Berlin, hvor hans lave rang af *Sturmmann* havde betydning for, at han gjorde tjeneste ved selve arbejdskommandoerne.

På sporet af Mikkelsen

Efter Husum vendte Mikkelsen omgående tilbage til Amtsgruppe C i Berlin og fik fra slutningen af januar 1945 opsyn med fanger ved et lignende arbejde i en lejr i Essen, der også hørte under SS-WVHA, Amtsgruppe C. Her blev han taget til fange af de allierede to uger før kapitulationen og kom i krigsfangenskab i tre måneder.⁶⁹² Mikkelsens tilknytning til Neuengammes vagtkompagni (Totenkopfsturmbann) kan på intet tidspunkt dokumenteres. Fra en lejr i Beaune-la-Rolande i Frankrig sender Mikkelsen et brev til sin adoptivfar i november 1945. Han har planer om at rejse til Brasilien, et kendt mål for nazistiske krigsforbrydere,⁶⁹³ men ombestemmer sig tilsyneladende og arresteres af dansk politi i august 1946. Mikkelsens navn dukkede op i forbindelse med en vidneafhøring i september 1945 efter arrestationen af den danske SS-mand Carsten Christian Jensen. Jensen havde gennem flere år været bl.a. blokfører i Neuengamme.⁶⁹⁴ Som følge af Jensens arrestation afhørte politiet tidligere danske kz-fanger for at afdække dennes gerninger. Et vidne forklarede, at han som fange i Husum havde truffet en dansk SS-mand fra Frederiksberg, der bar briller og havde eksem i hovedet.⁶⁹⁵ Jensen passede ikke på signalementet, og afviste at kende en dansk SS-vagt med dette signalement.⁶⁹⁶ Dette er plausibelt, hvis man skal følge den antagelse, at Mikkelsen blev forflyttet direkte fra Oranienburg til Husum.

Samme tidligere fange forklarede senere, at den pågældende danske SS-mand hed Rasmussen og var "arbejdsfører" ved tankspærringerne nær Langenhorn nord for Husum. Han

⁶⁹² Konzentrationslejren Buchenwald havde en udelejr i Essen-Schwarze Poth fra januar 1944 til marts 1945. Her var fangerne beskæftiget med oprydning efter bombardementer. Lejrens officielle betegnelse var "SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt, Amt WI [Steine und Erden] Außenstelle Essen, Schwarze Poth 13, Kommando DEST, Bauschuttverwertung". Jf. Karola Fings: *Krieg, Gesellschaft und KZ. Himmlers SS-Baubrigaden*. Paderborn, 2005. Ss. 66-68 og Michael Zimmermann: "Essen (Schwarze Poth)" i *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind III. *Sachsenhausen, Buchenwald*. München 2006. ss. 439-442 samt Michael Zimmermann: „Drei Lager in Essen: Der Prügelkeller ‚Zeche Herkules‘ 1933 und die KZ-Außenlager ‚Schwarze Poth‘ und ‚Humboldtstraße‘ während des Zweiten Weltkriegs“ i: Jan Erik Schulte (red.): *Konzentrationslager im Rheinland und in Westfalen 1933-1945. Zentrale Steuerung und regionale Initiative*. Paderborn, 2005. ss. 184-188. Se tillige: Udskrift af retsbogen for Københavns Byrets 22. afdeling. Sag nr. 593/1946. Vidneafhøring af Kurt Niels Mikkelsen den 14. februar 1947. Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilakkeret straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi; samt Bundesarchiv, Außenstelle Berlin-Lichterfelde (tidl. BDC) SSO, Mikkelsen, Kurt Niels, 29. 12. 1919.

⁶⁹³ Lejren betegnes som "Camp d'Etrangers", muligvis en lejr for såkaldte "displaced persons", der befandt sig i Frankrig. I Beaune-la-Rolande havde der under krigen befundet sig en transitlejr for jøder, sandsynligvis er der tale om samme lejr, der efter krigen fik en anden funktion.

⁶⁹⁴ Dennis Larsen: *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*. Gylling, 2010. ss. 59-77

⁶⁹⁵ Kriminalpolitiet i Esbjergs afhøring af Anders Thomsen, 19. september 1945. Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilakkeret straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi.

⁶⁹⁶ Kriminalpolitiet i Esbjergs afhøring af Carsten Christian Jensen, 25. september 1945. Ibid.

skulle have behandlet de politiske danske fanger ordentligt, men havde set sig sur på de såkaldt "asociale". SS-manden skulle have pryglet en "asocial" dansker med knippel og pisk, så denne senere døde på reviret.⁶⁹⁷ Dette kunne dog ikke bekræftes af Paul Thygesen, der kun erindrede at have behandlet en dansk "asocial" fange for lungebetændelse, der ganske rigtigt døde. Ifølge Thygesen var årsagen snarere underernæring, da tegn på mishandling ikke fandtes.⁶⁹⁸ En anden tidligere fange udtalte, at Mikkelsen også slog fanger af anden nationalitet. Her var han ifølge vidnet ligeså brutal som de tyske SS-folk.⁶⁹⁹

Mikkelsen nægtede at have brugt navnet Rasmussen overfor fangerne i Husum. Navneforvirringen har ikke kunnet afdækkes, men politiet fik kendskab til en tidligere fange, der kendte Mikkelsens sande identitet. Denne kunne dog ikke huske den danske SS-mands navn. Til gengæld havde de to mænd været i K.F.U.M. sammen i 1935-1936, så vidnet henviste politiet til deres daværende spejderleder, en kriminalbetjent.⁷⁰⁰ Dette blev et gennembrud i sagen. Betjenten identificerede den eftersøgte person som værende Kurt Mikkelsen og erindrede, at Mikkelsens far var vagtmester ved Frederiksberg Hospital.⁷⁰¹ Politiet rettede direkte henvendelse til adoptivfaren og fik Mikkelsens identitet bekræftet. Centralkartoteket oplyste, at Mikkelsen havde været medlem af DNSAP og var rejst til Berlin i 1940. Adoptivfaren udtalte endvidere, at hans søn for tiden opholdt sig i Frankrig. Den 8. januar 1946 blev Mikkelsen officielt efterlyst af politiet. Der skulle gå mere end otte måneder, før det skete mere i sagen.

Retssagen

Kurt Niels Mikkelsen blev arresteret den 13. august 1946⁷⁰² og fremstillet i retten i Gråsten dagen efter med henblik på varetægtsfængsling, da han blev sigtet efter straffelovstillægget om

⁶⁹⁷ Dette kan være en fordanskning af det tyske begreb "Kommandoführer", altså fører af arbejdskommandoen. Kriminalpolitiet i Vardes afhøring af Anders Thomsen, 3. december 1945. Ibid.

⁶⁹⁸ Københavns Opdagelsespolitets afhøring af Paul Thygesen, 5. januar 1946. Ibid.

⁶⁹⁹ Københavns Opdagelsespolitets afhøring af E. L., 10. december 1945. Ibid.

⁷⁰⁰ Københavns Opdagelsespolitets afhøring af R. S. S., 28. december 1945. Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilakteret straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi.

⁷⁰¹ Københavns Opdagelsespolitets henvendelse til kriminalbetjent Spengler, 29. og 31. december 1945. Ibid.

⁷⁰² Mikkelsen blev den 16. August 1946 fremstillet for retten i København og varetægtsfængslet. Han var ifølge politirapporten forinden blevet ført til København fra *Lundtofte og Nybøl Herreders Politikreds* i Sønderjylland, hvor Mikkelsen var blevet arresteret ved grænsen den 13. august. Dette fremgår af den rapport, der blev skrevet ved hans arrestation. Hvorledes Mikkelsen kom fra Frankrig til Danmark lader sig ikke rekonstruere. Af politirapporten fremgår dog, at han blev arresteret ved ankomst til Danmark efter "transport fra Tyskland", hvilket antyder, at han var blevet arresteret her og udleveret. Ved arrestationen havde Mikkelsen et pas på sig, der var udstedt af det kongelige danske gesandtskab i Paris den 25. september 1945. Af passets stempler fremgår tillige, at Mikkelsen må være indrejst til Tyskland allerede i april 1946. Ibid.

forrhæderi og anden landsskadelig virksomhed.⁷⁰³ Under grundlovsforhøret i København to dage senere, indrømmede han straks at have meldt sig til Waffen-SS ud fra de tidligere skildrede bevæggrunde. Afhøringen kom hurtigt til at dreje sig om Husum, hvor han blev gjort bekendt med ovennævnte vidneudsagn. Hertil forklarede Mikkelsen, at han nok havde slået ”menneskeligt” på fangerne efter ordre, men nægtede at skulle have mishandlet nogen.

Som SS-frivillig var sigtelsen som landssviger givet. Vold, mishandling måske endda drab i Schwesing var særdeles skærpende omstændigheder, som politiet efterforskede intensivt efter arrestationen. Benjamin Mørch blev nu forhørt, identificerede Mikkelsen og beskrev ham som en SS-mand med ”kolde fødder”, der derfor behandlede de ”politiske” danskere ”tåleligt”. Under retssagen udtalte flere fanger, at Mikkelsen havde behandlet de ”politiske” danskere godt, ja nærmest slesk. Mørch bekræftede, at dette ikke gjaldt andre nationale fangegrupper samt de danske ”asociale”. Eric Lammert tilføjede, at Mikkelsen særligt sparkede hollændere og belgiere til disse faldt om. Mørch erindrede ikke, at Mikkelsen direkte skulle have mishandlet en ”asocial” dansker, men huskede en episode, hvor Mikkelsen havde drevet en ”asocial” ned i et vandhul, fordi denne angiveligt ”simulerede”. Danskerne var herefter enige om, at episoden var skyld i den pågældende fanges død. Lammert mente at kunne identificere den pågældende fange ved navn uden dog at være helt sikker. Lammert mente, at personen skulle være ældre, hvilket ikke passer med vedkommendes fødselsdato.⁷⁰⁴ Thygesens udsagn om, at en dansk ”asocial” var død af lungebetændelse, hvor våd påklædning i det kolde efterårsvejr er en plausibel årsag til en sådan infektion for en afkræftet fange, pegede på Mikkelsens medansvar for den pågældendes død.

Ugen efter udtalte Mikkelsen, at beskyldningerne var stærkt overdrevne. Han ville kun have slået fangerne, når disse ikke ville arbejde. Han havde engang fået at vide af en foresat unavngiven SS-Untersturmführer [muligvis Hans Griem, JCH], at han selv ville komme i rækkerne af fanger, hvis han ikke kunne holde arbejdet i gang. For Mikkelsen var det at slå ”en gang i mellem”

⁷⁰³ Mikkelsen blev i den forbindelse sigtet efter lovens §10, hvori det hedder at *”Den, der har hvervet eller lader sig hverve til tysk Krigstjeneste, straffes med Fængsel. Hvor særlige Hensyn gør sig gældende, kan der finde Strafnedsættelse sted, og under ganske særlige Omstændigheder kan tiltale undlades. Med Fængsel straffes endvidere den, der har gjort tjeneste i et Korps, som virkede i tilknytning til Besættelsesmagten mod den danske Stats lovlige Organer eller dens Borgere, eller som i øvrigt her i Landet i tysk Tjeneste har udøvet Virksomhed af politimæssig Karakter. For den, som efter den 19. September 1944 har udøvet politimæssig Virksomhed ved Tjeneste i Hipo-Korpsset, Sommer-Korpsset eller anden lignende Organisation, er Straffen Livsstraf eller Fængsel ikke under 10 Aar.”* Lov nr. 259 af 1. Juni 1945. Lov om Tillæg til Borgerlig Straffelov angaaende Forræderi og anden landsskadelig Virksomhed” i: *Lovtidende for Kongeriget Danmark*. Afdeling A. Juni 1945. ss. 742-746

⁷⁰⁴ Københavns Politis afhøring af Benjamin Mørch den 20. september 1946 og af Eric Lammert den 21. september 1946. Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilakkeret straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi. Der er sandsynligvis tale om den „asociale” danske fange B. A. B., f. 18. 8. 1916, der døde i Husum den 19. november 1944.

og ”med de bare hænder” den ”gyldne middelvej”. Han ville ikke vide af at have slået syge fanger eller at have skelnet mellem ”asociale” og ”politiske” fanger. Syge fanger kunne ifølge Mikkelsen til enhver tid melde sig hos lejrlægen (Thygesen) og fik lov til at hvile sig, hvis de blev dårlige under arbejdet,⁷⁰⁵ en påstand, der lå langt fra de fleste andre vidners indtryk af forholdene i lejren.

Retssagen fandt sted ved Københavns Byret den 14.februar 1947 og begyndte klokken 13.00. Politiets tidligere afhøringer blev forelagt retten som beviser. Mikkelsen gentog i grove træk sin skildring om sin tid i tysk tjeneste efter at han var blevet tysklandsarbejder. Han negligerede tiden i Schwesing, hvor han udelukkende vil have handlet efter ordre. Andre vidner rejste dog hurtigt tvivl om Mikkelsens påstand om aldrig havde slået danske fanger.⁷⁰⁶

Den 26årige tidligere fange E. N. L. berettede om Mikkelsens mishandling af danske ”asociale” og fanger af anden nationalitet ved pansergravene. Han erindrede særligt et tilfælde, hvor Mikkelsen skulle have sparket og pryglet en ”asocial” dansker, der bar græstørv, men havde sat sig ned for at hvile. Også R. R. S., der kendte Mikkelsen fra K.F.U.M., belastede ham ved at udtale, at Mikkelsen nærmest var værre til at slå end de tyske SS-folk og gentagne gange havde tildelt fanger 25 stokkeslag for roetyveri. Også R. R. S. huskede episoden, hvor Mikkelsen havde slået den danske ”asocial” og tilføjede, at denne var blevet slået med stok. Lammert angav, at Mikkelsen skulle have givet en dansk ”asocial” 25 slag med en gummislange eller gummiknippel. Mikkelsens påstand om kun at have slået fangerne med de bare næver, blev undermineret yderligere gennem R. R. S.’s skildring af, at Mikkelsen havde tævet en russisk fange med en hasselkæp på grund af en forseelse ved arbejdet. Efter sigende måtte fangen hjælpes på benene af sine medfanger. Lammert vidnede tillige om at Mikkelsen havde tævet en svag hollandsk fange. Denne var blevet skubbet i en vandfyldt pansergrav af en kapo, fordi han ikke ydede nok. Fangen blev bragt hen til et bål for at tørre, hvilket provokerede Mikkelsens mishandling af fangen. Mishandlingen skal have været af så grov karakter, at fangen døde samme dag. Mikkelsen svarede kun fåmælt på tiltale. Han erindrede ikke episoden med russeren og udtalte, at episoden med

⁷⁰⁵ Rapport fra Københavns Politis 5. undersøgelseskammer, sag nr. 240/46 Litra J. Afhøring af Kurt Niels Mikkelsen den 27. september 1946. Ibid.

⁷⁰⁶ Udskrift af retsbogen for Københavns Byrets 22. afdeling. Sag nr. 593/1946. Vidneafhøring af Kurt Niels Mikkelsen den 14. februar 1947. Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilkædet straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi.

hollænderen var det rene opspind. Mikkelsen forsvarede sig med, at disciplinering for roetyveri var til fangernes eget bedste, da roerne var frosne og fangerne derfor risikerede at blive syge (!)⁷⁰⁷

Udtalelsen skal sammenlignes med hygiejne- og forplejningssituationen i lejren. Vidneudsagnene problematiserer Paul Thygesens forklaring om, at Mikkelsen ikke havde gjort tjeneste i selve lejren, pga. roekulens placering og at afstraffelser for tyveri normalt foregik ved appeller. Roekuler er dog ikke utypiske for de nordfrisiske marker og Thygesens forklaring underbygger Lammerts vidneudsagn, der også kun kendte Mikkelsen fra pansergravene.

Det er påfaldende, at Kurt Niels Mikkelsens kun dukker op i meget få kilder. Med undtagelse af de omtalte vidneudsagn, findes der således kun en omtale af Mikkelsen hos den franske fange Jacques G., en tidligere officer og modstandsmand. G. havde været hovedvidne i Neuengamme I-Case og blev igen afhørt af de vesttyske myndigheder i 1970. Her udtalte han, at han var stødt på en brutal dansk SS-mand, der gentagne gange slog fangerne med et spadeskaft. Slagene skulle have været så hårde, at en af vidnets fangekammerater døde. Episoden lader sig dog ikke verificere gennem andre kilder.⁷⁰⁸ At Mikkelsen ikke gjorde sig synderligt bemærket blandt fangerne, underbygger tesen om, at han ikke var en del af det regulære SS-vagtmandskab.

Vidneudsagnene giver ikke svar på, hvilke arbejdsopgaver Mikkelsen havde i Husum. Formelt har Mikkelsen ikke været underlagt SS-Totenkopfsturmbann Neuengamme, men kammeratskabsånden, virksomhedskulturen og personalemanglen i SS kan have medvirket til, at Mikkelsen var uformelt knyttet til gruppen af SS-mænd ved Schwesing-lejren. Tages hans egen beskrivelse af, hvordan han blev SS-mand for gode varer, kan frygten for repressalier have spillet ind på villigheden til at udøve vold. At Mikkelsen ikke udnyttede tilknytningen til Amtsgruppe C ved sit forsvar vækker undren. Hans ugenomsigtige tjenesteforhold og uvilje til at forklare herom i retten lægger dog snarere op til spekulationer end at give egentlige svar på hans rolle i lejren.

Dom, appel og løsladelse

I overensstemmelse med anklageskriftet idømte byretten Mikkelsen 14 års fængsel for at være gået i tysk tjeneste og at have mishandlet fanger trods forsvarerens krav om lovens mildeste straf.

⁷⁰⁷ Udskrift af retsbogen for Københavns Byrets 22. afdeling. Sag nr. 593/1946. Vidneafhøringer af E. N. L., R. R. S, Eric Roy Kurt Lammert og Kurt Niels Mikkelsen den 14. februar 1947. Ibid.

⁷⁰⁸ Afhøring af Jacques G. den 13. november 1970. BArch B162/27990. Bl. 483, 485

Samtidigt blev han frakendt almen tillid for bestandigt. Afsoningen fandt sted i Vestre Fængsel i København og Horsens Statsfængsel. Dommen blev modtaget efter forsvarerens anbefaling.⁷⁰⁹

I august 1947 kontaktede Mikkelsen en anden advokat med henblik på appel. Fristen var for længst udløbet, så advokaten måtte ansøge om at genoptage sagen under henvisning til et præcedens-tilfælde. Mikkelsens håndskrevne brev til advokaten er velformuleret og velovervejet og forholder sig i en meget sober tone konkret, rationelt og reflekterende til vidneudsagnene fra byretssagen. Appellen blev begrundet med, at den indrømmede vold ikke nødvendigvis var mishandling (jf. straffelovens § 244 stk. 3), at han gik i tysk tjeneste under pres og at han ikke havde udført denne på dansk jord. Advokaten mente derfor, at der var udsigt til betydelig strafnedsættelse. Østre Landsret imødekom begæringen den 15. september 1947.⁷¹⁰

Appelsagen fandt sted ved Østre Landsret i København, hvor retsmødet blev påbegyndt den 18. august 1948 kl. 9.00. Retten genindkaldte vidnerne E. N. L., R. R. S., Benjamin Mørch og Eric Lammert. Også Anders Thomsen, der havde gjort opmærksom på Mikkelsen ved en afhøring vedrørende den danske SS-mand Carsten Christian Jensen, blev indkaldt, men meldte afbud på grund af sygdom som følge af deportationen.⁷¹¹ Protokollen fra appelsagen er ikke overleveret. Den kan være forlagt, da det fremgår, at sagen har været flere retsinstanser i hænde. Resultatet af appelsagen kendes dog, da Mikkelsen blev idømt otte års fængsel og frakendt almen tillid i otte år, en betydelig strafreduktion. Af straffeattesten kan udledes, at dommen blev givet på samme grundlag som ved byretten.⁷¹²

Inkluderes varetægtsfængslingen i afsoningen, var Kurt Niels Mikkelsen fængslet i ca. 3½ år for tysk tjeneste og mishandling af fanger i Schwesing-lejren. Den 4. marts 1950 blev han løsladt ved kongelig resolution. Det var ikke en benådning, da han blev tilkendt "3 års straffri vandel" og "tilsyn i 2 år"; på nudansk strafreduktion til tre års betinget fængsel, hvoraf Mikkelsen i to år fik tilknyttet en tilsynsværge. Tilfældet er langt fra enestående. Både danske landssvigere og

⁷⁰⁹ Mikkelsen blev anklaget og dømt for overtrædelse af lov nr. 259 af 1. juni 1945 jf. lovbekendtgørelse nr. 368 af 6. juli 1946 §10, stk. 1 samt §8 og 9 jf. §244 stk. 3 og 4, der var gældende på dette tidspunkt og omhandlede legemskrænkelser med skade på legeme eller død til følge. Landssvigerparagraffen (dvs. lov nr. 259 af 1. juni 1945) medførte jf. § 6 i praksis tabet af en række almindelige borgerlige rettigheder, som fx stemmeret, mulighed for offentlig tjeneste, tillidshverv, retten til at få et næringsbrev (altså blive selvstændig), retten til forskellige former for offentlig understøttelse, m. fl.

⁷¹⁰ Skrivelse fra landsretssagfører Carl Thorkild Hansen til 1. ste ekstraordinære Statsadvokat for København. 23. 8. 1947. Landsarkivet for Fyn. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilakteret straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi. Af dokumentet fremgår statsadvokatens og landsrettens håndskrevne notater, hvoraf kan udledes, at der har været tvivl om, i hvor vidt anken kunne antages efter fristens udløb.

⁷¹¹ Indkaldelse af vidner i forbindelse med appelsagen ved Østre Landsret den 18. august 1948. Ibid.

⁷¹² Straffeattest for Kurt Niels Mikkelsen. Dokumenter vedr. Københavns Byrets retsopgørssag 22-593/1946 der er tilakteret straffeakten 5757-1975/1976 ved Nyborg politi.

tyske krigsforbrydere blev ifølge historikeren Ditlev Tamm løsladt efter et velorganiseret mønster. Alene i 1950 blev 155 personer løsladt, de fleste med langvarige fængselsdomme.⁷¹³

Gennemsnitsalderen på de danske SS-vagter var ifølge Dennis Larsens undersøgelse 37 år, så den 21årige Mikkelsen var blandt de yngste ved sin indtræden i SS. Fire ud af fem gjorde i løbet af deres karriere tjeneste i Neuengamme-komplekset. Dennis Larsens to argumenter for disse mænds karrierevalg gør sig også gældende for Mikkelsens vedkommende. På den ene side er der et socialt motiv; afhængigheden af en indtægt, der gjorde Mikkelsen til tysklandsarbejder og siden SS-mand. På den anden side står en politisk overbevisning, der kan dokumenteres ud fra Mikkelsens partimedlemskab.⁷¹⁴ Var Mikkelsen et specielt tilfælde? Kilderne tillader kun en fragmentarisk rekonstruktion af hans karriere i SS, men tegner billedet af en meget atypisk kz-vagt, der aldrig formelt var tilknyttet et vagtkompagni og formelt altid var underlagt SS-WVHA Amtsgruppe C (Bauwesen) og ikke Amtsgruppe D (Konzentrationslager/IKL). Det antages, at Mikkelsens rolle formelt var supervision i forhold til arbejdets praktiske gennemførelse ved "Friesenwall", uden at dette dog fuldt ud kan dokumenteres gennem kilderne.

⁷¹³ Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*. Bind I. København, 1997. ss. 452-460.

⁷¹⁴ Jf. Dennis Larsen: *Fortrængt Grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*. Gylling, 2010. ss. 211-213

Vesttyske forundersøgelser mod Hans Griem 1950-1971

Hans Griem blev aldrig dømt for forbrydelser i de forskellige koncentrationslejre, han gjorde tjeneste i. Han flygtede fra briterne i forbindelse med Curiohaus-processerne og levede et almindeligt liv i Bergedorf få kilometer fra Neuengamme. Griem var dog genstand for nogle vesttyske forundersøgelser, der kunne være mundet ud i en retssag, hvis det da ikke var for Griems død i 1971. Disse skal kort nævnes her, ikke mindst for at give et billede af, at særligt de danske fanger også her kom til at spille en afgørende rolle i det retsopgør, der desværre ikke blev afsluttet for Griems vedkommende. Årsagerne hertil skal primært søges i, at de vesttyske myndigheder i alt for lang tid kun halvhjertet forsøgte at retsforfølge Griem.

Efter at det allierede retsopgør mod nazistiske krigsforbrydere var blevet afsluttet i den britiske besættelseszone, og tyskerne fra 1950 gradvist havde fået overdraget retsforfølgelsen af krigsforbrydelser begået mod allierede statsborgere,⁷¹⁵ overgav briterne uafklarede sager til de vesttyske myndigheder. Briterne havde løbende gradvist givet de tyske myndigheder jurisdiktion tilbage, hvorved man var startet med at lade tyskerne selv retsforfølge småkriminalitet og i forbindelse med Forbundsrepublikkens grundlæggelse slutteligt endda havde overladt uafklarede sager mod eftersøgte krigsforbrydere til de tyske myndigheder. Sager vedrørende Neuengamme-komplekset blev således videregivet til anklagemyndigheden i Hamburg. En af disse uafklarede sager omhandlede Hans Griem, der jo var undsluppet briterne under forberedelse af Neuengamme IV-sagen ved det britiske militærtribunal i Curiohaus i 1946 og i december 1950 stadig ikke var pågrebet.⁷¹⁶ Anklagemyndigheden i Hamburg indledte derfor en forholdsvis uambitiøs eftersøgning af Griem, som i det overleverede kildemateriale bl.a. afspejler sig i korrespondancen med Griems kone, der var bosat i den sovjetiske sektor af Berlin, dennes bror samt i afhøringen af en kusine i Hamburg, hos hvem Griem i en kortere periode havde opholdt sig. Henvendelserne endte uden resultat, da de pårørende ikke kendte Griems opholdssted.⁷¹⁷ Efterforskningen endte resultatløst og blev indstillet den 12. november 1951.⁷¹⁸

⁷¹⁵ Se desangående Adalbert Rückerl: *Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945-1978*. Karlsruhe, 1979. S. 41

⁷¹⁶ Meddelelse fra kriminalpolitiet i Hamburg til anklagemyndigheden smstds. vedr. SS-Obersturmführer Hans Griem. 19. 12. 1950. Staatsanwaltschaft Hamburg. 14Js2065/51, Griem, Hans. Kopi i Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme efter bortkommet original i Staatsarchiv Hamburg.

⁷¹⁷ Afhøring af kusinen E. H. i Lübeck den 15. februar 1952 og svar som følge af henvendelse fra anklagemyndigheden i Hamburg til Griems kone E. G. den 28. august 1951; Skrivelse fra politiet i (Vest)Berlin til anklagemyndigheden i Hamburg. 3. 4. 1951.

Det er dog ikke helt korrekt udelukkende at placere ansvaret for den fejlslagne efterforskning hos anklagemyndigheden i Hamburg, da man kun modtog meget sparsomme oplysninger om Griem og dennes rolle i kz-lejrene fra briterne. Anklagemyndigheden fik i første omgang heller ikke kopier af de vidneudsagn, der var fremkommet gennem henholdsvis Neuengamme IV- og Husum Aussenkommando-krigsforbrydertribunalerne, hvilke i høj grad belastede Griem. Til gengæld udleverede briterne to vidneudsagn fra fanger, der mente at kunne identificere Griem som ”2. Lagerleiter” (antageligt stedfortrædende *Schutzhaftlagerführer*) i Neuengamme fra slutningen af 1940. Af vidneudsagnene fremgik, at Griem allerede på dette tidspunkt var kendt for sin brutalitet og alkoholisme. De omtalte vidneudsagn var givet i september 1945, men havde ikke været forelagt i de to britiske krigsforbrydertribunaler. Griem blev i disse udelukkende beskyldt for at have mishandlet fanger og ikke for at have slået dem ihjel.⁷¹⁹ Endvidere fremgik Zdzislaw Sokól, hans personlige tjener i kz-lejrene, som et potentielt vidne til Griems gerninger af det udleverede materiale. Hans vidneudsagn i tilknytning til Neuengamme IV-sagen manglede dog. Sokól var udvandret uden at have opgivet sin nye adresse, så de vesttyske myndigheder ikke havde mulighed for at afhøre ham for at få kendskab til de mord, som Griem bl.a. havde begået i Husum. Da man gennem de omtalte vidner udelukkende havde kendskab til, at Griem havde foretaget mishandlinger i Neuengamme, valgte man at indstille efterforskningen, da dette forhold på daværende tidspunkt blev erklæret forældet og den mistænkte ikke kunne lokaliseres.⁷²⁰ Ville anklagemyndigheden i Hamburg have handlet anderledes, hvis man havde fået udleveret sagsakterne fra krigsforbrydertribunalerne vedrørende Husum af briterne? Mordene var ikke forældede, så myndighedernes kendskab hertil ville antageligt have udløst en grundigere efterforskning.

Griems navn blev senere bragt i spil i forbindelse med efterforskningen af en polsk tvangsarbejder, der var blevet hængt i oktober 1944 fordi han af religiøse årsager nægtede at arbejde om søndagen. Griem og to kapoer fra Schwesing-lejren skulle her have gennemført selve

Staatsanwaltschaft Hamburg. 14Js2065/51, Griem, Hans. Kopi i Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme efter bortkommet original i Staatsarchiv Hamburg.

⁷¹⁸ Korrespondance mellem anklagemyndighederne i Flensburg og Hamburg, dateret 3. november 1965. 14Js2065/51, Griem, Hans. Kopi i Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme efter bortkommet original i Staatsarchiv Hamburg.

⁷¹⁹ Britiske afhøringer af de tidligere koncentrationslejr fanger F. S., H. G. og A. K. den 27. september 1945. Staatsanwaltschaft Hamburg. 14Js2065/51, Griem, Hans. Kopi i Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme efter bortkommet original i Staatsarchiv Hamburg.

⁷²⁰ Anmærkning til undersøgelsessagen 14 Js. 2065/51, hvoraf begrundelsen for at indstille efterforskningen fremgår. Staatsanwaltschaft Hamburg. 14Js2065/51, Griem, Hans. Kopi i Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme efter bortkommet original i Staatsarchiv Hamburg.

hængningen, selvom den pågældende polak var landarbejder og ikke fange i kz-lejren. Ifølge historikeren og juristen Klaus Bästlein blev der dog ikke gjort mere ved sagen, der fik en stille tilværelse i arkiverne indtil en landmand i 1963 henvendte sig til Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen og fortalte om forholdene i Ladelundlejren. Anklagemyndigheden i Flensburg blev betroet med sagen, men gennemførte kun en halvhjertet undersøgelse, herunder en afhøring af landmanden og måtte i april 1965 meddele Zentrale Stelle i Ludwigsburg, at der ikke var mere at gå efter i sagen. Zentrale Stelle anerkendte ikke denne konklusion og overlod i stedet retsforfølgelsen af Griem til anklagemyndigheden i Hamburg, hvilket der skal kommes tilbage til. Bästlein konkluderer, at årsagerne til anklagemyndigheden i Flensburgs fiasko dels skyldes personlige problemer hos den ene anklager og en nationalsocialistisk belastet fortid hos dennes foresatte. Zentrale Stelle tog anklagemyndighedens konklusion ad notam, men gav efterforskningen videre til anklagemyndigheden i Hamburg, da man nu var blevet klar over Griems bopæl i Bergedorf. Der blev nu påbegyndt en række mere omfattende forundersøgelser mod Hans Griem.⁷²¹

Tidligere forskning

Inden blikket vendes mod den næste fase i de vesttyske efterforskninger mod Hans Griem, skal her gives nogle eksempler på relevant tidligere forskning. Forskningsbidragene kan deles op i vesttyske efterforskninger på overordnet plan og i forskning om specifikke gerningsmænd og lejre. Særligt den tidligere leder af *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen* Adalbert Rückerl har gennem sine publikationer leveret nogle af de mest centrale værker til forståelsen problematikker omkring vesttyske forsøg på retsopgør efter nationalsocialistiske voldsforbrydelser.⁷²² Denne oversættelse af det tyske begreb *nationalsozialistische Gewaltverbrechen* passer dårligt ind i danske juridiske fagbegreber, hvilket bl.a. skyldes, at det oprindelige tyske udtryk i sig selv er en konstruktion for at omgå begrebet "krigsforbrydelse", der på den anden side ikke dækkede de strafbare forhold, som kunne retsforfølges efter vesttysk lovgivning. Denne problemstilling skal uddybes i nedenstående afsnit om den historiske baggrund for forundersøgelserne mod Griem. Siden Rückerl er problematikken

⁷²¹ Klaus Bästlein: „Die Haupttäter wurden verschont. Zur Strafverfolgung der in den nordfriesischen Konzentrationslagern verübten Gewaltverbrechen“ i: Kai Dohnke (red.): *ISHZ-Beiheft 6*. Kiel, 2014. Ss. 38-42

⁷²² Adalbert Rückerl: *Die Strafverfolgung von NS-Tätern*. Heidelberg, 1979; Adalbert Rückerl: *NS-Verbrechen vor Gericht*. Heidelberg, 1984.

blevet behandlet i en lang række publikationer, hvor Anette Weinkes fokus på begge tyske stater⁷²³ og Marc von Miquels fokus på Vesttyskland blandt mange andre kan nævnes.⁷²⁴

Særligt relevant i denne sammenhæng er dog det vesttyske retsopgør mod gerningsmændene fra Neuengamme-komplekset, der kun er udforsket fragmentarisk. Som i nærværende afhandling finder man således referencer til specifikke forundersøgelser og retssager i detailstudier af temaer, lokaliteter eller enkeltpersoner; et samlet overblik savnes dog i forskningslitteraturen. I en kort artikel om efterforskninger og straffesager rettet mod SS-personale fra Neuengamme har historikeren Sabine Homann-Engel vist, hvilke problemer der typisk knyttede sig til de vesttyske forsøg på retsopgør. I følge Homann-Engel blev der kun rejst tiltale i otte af de 130 processer, der blev indledt mod gerningsmænd med tilknytning til kz-lejren Neuengamme. Af disse blev der fældet dom i seks tilfælde. 100 af de 130 processer blev indledt ved anklagemyndigheden i Hamburg. Det vesttyske retsopgør efter kz-lejren Neuengamme er dermed forholdsvis overskueligt hvis man påtænker, at omkring 4000 SS-mænd gjorde tjeneste i lejrkomplekset. Engel formår dog kun at give et meget begrænset indblik i problematikken gennem fire konkrete eksempler på mere eller mindre succesfulde vesttyske forsøg på at stille gerningsmænd til ansvar for deres forbrydelser. Et af disse eksempler er Hans Griem, som Homann-Engel fremhæver som en på den ene side langtrukken og på den anden side usuccesfuld efterforskning på grund af Griems død før en egentlig retssag. Homann-Engels pointe er, at det vesttyske forsøg på at retsforfølge gerningsmændene fra Neuengamme-komplekset ofte fejlede på grund af efterforskernes magelighed og manglende vilje til at inddrage eksperter fra andre fagområder, som eksempelvis historikere, der havde bedre forudsætninger for at fremskaffe viden om de historiske rammebetingelser for de forbrydelser, der blev efterforsket. Mageligheden – eller vanetænkningen om man vil – kom tillige til udtryk ved, at man i stort omfang genbrugte vidner fra andre sager. Dette var i nogle tilfælde så ekstremt, at man indkaldte vidner, der nok havde været fange i Neuengamme, men ikke havde haft tilknytning til den specifikke udelejr, som den mistænkte havde virket i. Et sådant vidneudsagn ville i værste tilfælde aflaste den mistænkte. Problematikken forklarer delvist, hvorfor mange vidner gik igen i de forskellige forsøg på et retsligt efterspil. I forhold til de tyske forundersøgelser mod Griem spillede efterforskernes adgang til

⁷²³ Annette Weinke: *Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland*. Paderborn, 2002.

⁷²⁴ Marc von Miquel: *Ahnden oder Amnestieren. Westdeutsche Justiz und Vergangenheitspolitik in den sechziger Jahren*. Göttingen, 2004.

vidner fra det britiske materiale fra Neuengamme IV og Husum Aussenkommando krigsforbrydertribunalerne tillige ind, hvilket ifølge Homann-Engel dog langt fra var typisk for de fleste undersøgelsessager. Samarbejdet mellem tyskerne og besættelsesmyndighederne foregik i mange tilfælde sporadisk og uorganiseret.⁷²⁵

Nyeste og lejrspecifikke forskningsbidrag kommer fra juristen og historikeren Klaus Bästlein, der i sit studie *Der Haupttäter wurde verschont* leverer en oversigt over flere af de forskellige retsopgør, der havde tilknytning til de nordfrisiske kz-lejre Husum-Schwesing og Ladelund uden dog at gå i dybden med dem alle. Fokus er især på den nederlandske retssag mod værnemagtskommandøren og luftwaffegeneralen Friedrich Christiansen i 1948, der blev ført på baggrund af, at Christiansen havde haft det overordnede ansvar for gengældelsesaktionen mod Putten og den efterfølgende deportation af store dele af den mandlige befolkning til især Husum og Ladelund. Denne retssag er ikke medtaget i denne afhandling, da den ikke specifikt vedrører de forbrydelser, der blev begået i lejrene. Derudover fokuserer Bästlein også på de vesttyske efterforskninger og forundersøgelser mod Griem, hvor sigtet primært synes at være at afdække de tyske myndigheders halvhjertede og utilstrækkelige indsats for at retsforfølge denne.⁷²⁶ Ud fra mit kendskab til de kilder, der hidrører fra de omtalte efterforskninger og forundersøgelser, hælder jeg her til at dele Bästleins holdning til de tyske myndigheder og vil i det følgende i stedet fokusere på vidnernes rolle i dette sidste stadie af retsopgøret efter Husum-lejren.

Historisk baggrund for forundersøgelserne mod Hans Griem

Forundersøgelserne med henblik på et eventuelt vesttysk retsopgør mod Hans Griem skal ikke mindst ses i lyset af, hvilke strafretslige forhold på daværende tidspunkt var forældede og hvilke forhold der ifølge vesttysk lovgivning kunne retsforfølges. Endvidere skal de ses i sammenhæng med den politiske og juridiske debat og deraf følgende lovgivning, der i 1950erne og 1960erne påvirkede retsforfølgelsen af såkaldte nationalsocialistiske voldsforbrydelser (på tysk: Nationalsozialistische Gewaltverbrechen). I det følgende skal der derfor gives et kort overblik over de vigtigste aspekter af denne udvikling, der også påvirkede forundersøgelserne mod Griem.

⁷²⁵ Sabine Homann-Engel: "Und am Schluss kommt ein Freispruch raus". Ermittlungs- und Strafverfahren gegen SS-Angehörige des KZ-Neuengamme in Hamburg" I: Herbert Diercks, m.fl.(red.): *Schuldig. NS-Verbrechen vor deutschen Gerichten. Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland*. Bd. 9. Bremen, 2005. 58-65.

⁷²⁶ Klaus Bästlein: „Die Haupttäter wurden verschont. Zur Strafverfolgung der in den nordfriesischen Konzentrationslagern verübten Gewaltverbrechen“ i: Kai Dohnke (red.): *ISHZ-Beiheft 6*. Kiel, 2014.

Tyskerne måtte fra 1951 ikke retsforfølge deres egne statsborgere efter de bestemmelser, som var givet af det allierede kontrolråd og som tidligere havde fastlagt rammerne for retsforfølgelsen af nazistiske krigsforbrydere. Denne ændring betød på den ene side, at man ikke retsforfulgte gerningerne som krigsforbrydelser, men forholdt sig til disse på baggrund af deres art og strafbarhed efter den gældende vesttyske lovgivning. Der kunne her være tale om mord, manddrab, meddelagtighed i mord, legemsbeskadigelse, frihedsberøvelse, o.lign., der kan regnes blandt typiske krigsforbrydelser begået i kz-lejrene. Hvor briterne straffede gerningsmænd for mishandling (ill-treatment) på baggrund af gældende konventioner om krigsforbrydelser, ville de vesttyske myndigheder som eksempel straffe samme forbrydelse efter lovgivningens bestemmelser om overlagt legemsbeskadigelse (§225, Strafgesetzbuch (StGB)), der på samme måde kom til anvendelse mod almindelige voldsforbrydere. Man retsforfulgte således ikke gerningsmænd for krigsforbrydelser, men for forhold, der reguleredes under de ovennævnte strafferetlige principper, hvilket på den ene side forklarer begrebet *nationalsozialistische Gewaltverbrechen* og på den anden side også muliggjorde retsforfølgelse af gerninger begået mod tyske statsborgere på tysk jord (det britiske retsopgør behandlede til sammenligning ikke disse forbrydelser, da de ikke faldt indenfor konventionernes definition af en krigsforbrydelse). Fra 1955 var de fleste af ovennævnte potentielle forbrydelser dog ej længere relevante på baggrund af forældelsesfrister på højst ti år. Dette forklarer, hvorfor de vesttyske forundersøgelser i 1960erne udelukkende rettede sig mod spørgsmålet om Griems skyldighed i mord (jf. § 211 StGB).⁷²⁷

At nazistiske krigsforbrydelser, der var blevet begået i kz-lejre som Husum-Schwesing overhovedet blev efterforsket, skal samtidigt ses som produktet af et retspolitisk opgør med fortiden (Vergangenheitspolitik), der bl.a. (men særligt) skyldtes den såkaldte *Ulmer Einsatzgruppenprozess* i 1958, der blev ført mod medlemmer af politi, Gestapo og SD på baggrund af deres medvirken i henrettelser af mere end 5500 jøder i det daværende grænseland mellem Tyskland og Litauen. At der overhovedet kom en retssag på baggrund af disse forbrydelser skyldtes, at en tidligere politidirektør og SS-Oberführer, der i 1941 havde virket i Memel og som efter krigen under falskt navn havde været leder af en flygtningelejr ved Ulm, havde mistet denne stilling efter at hans virkelige identitet var blevet kendt. Først da denne klagede med henblik på atter at blive statsansat, blev hans medansvar for indsatsgruppens forbrydelser afdækket, hvilket i

⁷²⁷ Adalbert Rückerl: *Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945-1978*. Karlsruhe, 1979. ss. 40-49

sidste ende førte til ovennævnte retssag. Retssagen afdækkede et behov for en myndighed, der kunne koordinere de enkelte tyske delstaters anklagemyndigheders efterforskning af nationalsocialistiske voldsforbrydelser. Man grundlagde derfor *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Gewaltverbrechen* i 1958. Klaus Bästlein anfører her, at oprettelsen af *Zentrale Stelle* ikke skyldtes et offentligt pres på baggrund af Ulmer Einsatzgruppenprozess, men snarere forbundslandenes justitspolitikeres frygt for flere retssager. *Zentrale Stelle* blev således heller ikke en central efterforskningsenhed og anklagemyndighed, men kom kun til at foretage forundersøgelser og koordinere disse og eventuelle sigtelser med de lokalt ansvarlige anklagemyndigheder, hvilket var med til at svække *Zentrale Stelles* muligheder for retsforfølgelse. Selvom man i Ludwigsburg ofte har været interesseret i at bringe forundersøgelserne for retten med henblik på domsfældelse, risikerede man at samarbejde i mindre ambitiøse lokale samarbejdspartnere i de enkelte delstater.⁷²⁸

En af *Zentrale Stelles* opgaver var (og er i praksis stadig) at efterforske de forbrydelser, der blev begået i de nationalsocialistiske koncentrationslejre. På en konference i Bonn besluttede de tyske forbundslandes justitsministre den 27.-28. april 1965, at også kz-lejrene på det tidligere tyske rigsområde skulle undersøges tilbundsgående, for så vidt at dette ikke allerede var sket på initiativ af lokale anklagemyndigheder eller besættelsesmagterne.⁷²⁹ *Zentrale Stelle* rettede derfor i den følgende tid henvendelse til anklagemyndighederne i de dele af Vesttyskland, hvor man havde kendskab til kz-lejre, filialer af disse eller forundersøgelser/retssager mod eventuelle gerningsmænd. I nogle tilfælde medførte disse henvendelser positive svar, idet lokale forundersøgelser eller sågar retssager allerede havde fundet sted. I andre tilfælde var svaret negativt og den lokale justits havde ikke kendskab til hverken lejre eller tidligere efterforskning. Gennem kontakten til lokale anklagemyndigheder kunne *Zentrale Stelle* dog koordinere efterforskningsindsatsen, hvilket bl.a. også inkluderede ansøgninger om retshjælp i andre lande, hvor eventuelle vidner havde bopæl. Ikke mindst i forhold til forundersøgelserne mod Griem er disse efterforskninger på tværs af landegrænser relevante, da disse giver indsigt i efterforskningssamarbejdet på tværs af landegrænser og jerntæppe. Konferencen i Bonn er samtidigt med til at forklare, hvorfor den efterforskning, der var gået i stå i Flensburg, nu fra

⁷²⁸ Klaus Bästlein: „Die Haupttäter wurden verschont. Zur Strafverfolgung der in den nordfriesischen Konzentrationslagern verübten Gewaltverbrechen“ i: Kai Dohnke (red.): *ISHZ-Beiheft 6*. Kiel, 2014. S. 48.

⁷²⁹ Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg. BArch B162/27490 Bl. 2

Zentrale Stelles side blev givet videre til kollegerne hos anklagemyndighederne i Hamburg, hvor Griem boede.

Andet forsøg

Da Griem blev afhørt den 15. juli 1965, var han blevet 63 år gammel.⁷³⁰ Forundersøgelserne mod ham, der fik journalnummeret 147 Js. 39/66, kom til at omfatte en lang række vidneafhøringer fra tidligere fanger, der havde haft med Griem at gøre i både Neuengamme, Husum, Ladelund og Dalum.⁷³¹ Det synes, at anklagemyndigheden i starten havde lagt op til at føre proces mod flere gerningsmænd fra Neuengamme-komplekset, herunder også stadig levende kapoer fra Husum-Schwesing og Ladelund og at man herunder også ønskede at behandle Griems eventuelle forbrydelser. Disse forundersøgelser må dog allerede have været i gang tidligere end 1965, hvor anklagemyndigheden i Hamburg fik overdraget efterforskningen mod Griem, hvilket vidneudsagnet af Husum-lejrens tidligere køkkenkapo Michael Müller fra oktober 1964 peger i retning af.⁷³² Den bredere forundersøgelse blev dog indstillet i 1968, antageligt fordi der ikke var vidner til mordforbrydelser begået af de mistænkte. En særlig forundersøgelsessag mod Griem med journalnummeret 147 Js. 24/28 og med særligt fokus på Husum, Ladelund og Dalum udelejerne blev i stedet indledt.⁷³³

Vidneudsagnene var i høj grad påvirket af, hvilket forhold de vesttyske myndigheder ønskede at påvise; nemlig mord. Mord eller vold med døden til følge kom således til at dominere de erindringer, der blev gengivet i vidneudsagnene. Øvrige erindringer om dagligdagen i lejrene blev sekundære i afhøringerne, hvor disse kun tjente det formål at placere den strafbare gerning i den rette kontekst. Vidneudsagnenes ordlyd skal ikke refereres her, men er gengivet i afsnittet om fangernes oplevelse af lejren, hvor det har givet mening. Ud fra oplysningerne i de aktuelle vidneudsagn samt de vidneudsagn og det retsmateriale, der var blevet inddraget fra særligt det

⁷³⁰ Afhøring af Hans Griem den 17. juli 1965. Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, kopier fra Staatsarchiv Hamburg, Staatsanwaltschaft Hamburg, 147 Js 39/66 Griem I

⁷³¹ I juni 1967 vidnede danskeren Børge Olesen Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, kopier fra Staatsarchiv Hamburg, 147 Js. 39/66 Griem II, Bl. 734-736; i juli 1967 vidnede Paul Thygesen, Erik Balslev, Aage Dahl og Eric Lammert; Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, kopier fra Staatsarchiv Hamburg, 147 Js. 39/66 Griem I, Bl. 730-732, 755-765 samt Oluf Rikhof; Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, kopier fra Staatsarchiv Hamburg, 147 Js. 39/66 Griem II, Bl. 726-729; i september Arthur Evald Nielsen Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, kopier fra Staatsarchiv Hamburg, 147 Js. 39/66 Griem II, Bl. 774 og i marts 1968 Jørgen Lind Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, kopier fra Staatsarchiv Hamburg, 147 Js. 39/66 Griem II Bl. 864-869. Vidnerne blev i første omgang afhørt ved danske retsinstanser.

⁷³² Afhøring af Michael Müller den 1. oktober 1964. Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, kopier fra Staatsarchiv Hamburg, 147 Js. 39/66 Griem II Bl. 419-420

⁷³³ Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, kopier fra Staatsarchiv Hamburg, 147 Js. 39/66, Bl. 1213. Sagen mod Griem fik journalnummeret 147 Js. 24/68

britiske retsopgør, blev Griem sigtet i fire forhold. Det første forhold drejede sig om skyderiet mod kartoffelskrælleriet, hvorved mindst en fange døde af skudsår. Det andet drejede sig om Griems henrettelse af en ung russisk fange, der ville stjæle kartofler for at overleve. Der er her tale om den episode, hvor Griem pralede med, at det var et vidunderligt skud. Det tredje forhold drejer sig om Griems ordre til, at en fange skulle sidde i hug med kartofler i munden og hænderne på appelpladsen (antageligt sammenligneligt med den tidligere skildrede episode, hvor hydranten blev anvendt som afstraffelsesredskab) og blev mishandlet af SS-mænd, så snart fangen faldt om af udmattelse og døde som følge af mishandlingerne. Det fjerde forhold drejede sig om den tidligere nævnte episode i udelejren Dalum, hvor fangerne skulle gå over en planke, der var lagt over en branddam for at demonstrere deres arbejdsdygtighed. Griem blev her anklaget for at have haft ansvaret for at fanger, der var faldet i det iskolde vand, blev hindret i at komme op af dette og derfor døde af følgerne af denne behandling.⁷³⁴ Her skal kartoffelskrælleriets og hydrantens rolle som erindringsbærende levn i fangernes erindringer igen understreges som eksempler.

Retsmyndighederne i Hamburg genindkaldte som følge af den nye forundersøgelsessag en række vidner, herunder også en række danske fanger. I den forbindelse blev der sendt en række forespørgsler om retshjælp i bl.a. Danmark, Frankrig og Polen,⁷³⁵ ja selv en tidligere nederlandsk fange i Australien vidnede.⁷³⁶ Foruden afhøringen af Sokól, der qua hans tidligere vidneudsagn overfor det britiske militærtribunal og hans position som Griems oppasser nok blev anset som et centralt vidne, gjorde de tyske myndigheder dog ingen yderligere indsats for at lokalisere vidner bag jerntæppet, hvilket ud fra datidens forhold måske endda kan synes forståeligt. Interessant er dog, at man samtidigt ikke gjorde ret meget ud af at afhøre særligt belgiske eller nederlandske overlevende, hvor sidstnævnte jo havde udgjort en væsentlig del af fangepopulationen og i øvrigt havde været blandt de hårdest ramte. Antagelsen er, at de tyske myndigheder først og fremmest støttede sig op af de informationer om potentielle vidner, der var tilgængelige gennem fragmentariske kopier af de britiske retssager, gennem omtale af de tidligt afhørte fanger samt evt. – noget sådant kan ikke påvises skriftligt for Husums, men til

⁷³⁴ Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27988 Bl. 159-160

⁷³⁵ Landsretten i Hamburgs skrivelse til det danske justitsministerium vedrørende retshjælp dateret den 9. maj 1969. Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg. BArch B162/27991, Bl. 9-13; sammes ansøgning til det polske justitsministerium under samme arkivnummer, dateret 2. juni 1969 Bl. 10-13; samt ditto til de franske justitsmyndigheder den 27. november 1970 under samme arkivsignatur Bl. 3-10.

⁷³⁶ Afhøring af Johan van den Pligt i Melbourne 8. april 1970 i Melbourne. Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27989 Bl. 438-442

sammenligning for Dalums og andre lejres vedkommende, gennem kontakter til fangeforeninger.⁷³⁷

Mange af vidnerne var som sagt gengangere – både fra tidligere tyske forundersøgelser, men også fra særligt det britiske retsopgør. Foruden Griem vidnede de tidligere kapoer Wilhelm Demmer og Wilhelm Schneider.⁷³⁸ Blandt danskerne vidnede Paul Thygesen, Carl Nommels, Jørgen Lind, Erik Balslev, Børge Olesen, Gunnar Jensen, Aage Dahl, Orla Rasmussen, Knud Brandt, Otto Carsten Beck og Poul Davidsen ved Landgericht Hamburg mellem maj og oktober 1969.⁷³⁹ Erik Lammert, Knud Axelholm, Arthur Nielsen, Jens Peter Kallesø-Hansen og Aage Malling-Jacobsen vidnede ved deres lokale byretter i Danmark i februar 1970, enten pga. helbredet eller fordi de af forskellige årsager ikke ønskede at rejse til Hamburg.⁷⁴⁰ Ved Landgericht Hamburg vidnede tillige franskmændene Louis Chiccarello, Marcel Dionot og Jaques de Grancey i november 1970.⁷⁴¹ Den tidligere polske fange Zdzislaw Sokól vidnede i Warszawa den 7. januar 1970,⁷⁴² og den tidligere franske fangelæge Clement Marot vidnede i Frankrig den 24. juni 1971.⁷⁴³

Ser man på ovenstående bliver det tydeligt, at de tyske retsmyndigheder ikke manglede vidner, der tilmed var geografisk tilgængelige, ikke mindst fordi størstedelen stammede fra Danmark og havde vidnet tidligere. Det bliver dog også tydeligt, at forundersøgelserne mod Griem strækker sig over en meget lang periode. Dette var ikke med til at øge chancerne for en succesfuld retsforfølgelse af Griem, der havde pådraget sig forskellige livsstilssygdomme, der indbefattede diabetes og lunge- og hjertesygdomme.⁷⁴⁴ Historien om retsopgøret endte således ikke med en domsfældelse men derimod med et antiklimaks: Hans Otto Hermann Walter Griem døde den 25. juni 1971.⁷⁴⁵ Forundersøgelserne mod ham blev derfor afsluttet den 15. juli 1971.⁷⁴⁶

⁷³⁷ Forespørgsel til Internationale Lagergemeinschaft des Konzentrationslagers Neuengamme, 6. juni 1968. Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27490, Bl. 18

⁷³⁸ Afhøringerne fandt sted hhv. den 11. marts 1969 (Schneider), den 2. april 1969 (Demmer) og den 2. maj 1969 (Griem). Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27988. Bl. 180-208.

⁷³⁹ Se afhøringerne af disse i Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27988. Bl. 211-300

⁷⁴⁰ Se afhøringerne af disse i Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27989, Bl. 397-427

⁷⁴¹ Se afhøringerne af disse i Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27990, Bl. 462-474, 482-486

⁷⁴² Afhøring af Zdzislaw Sokól den 7. januar 1970. Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27989 Bl. 354-378

⁷⁴³ Vidneudsagn Clement Marot den 24. juni 1971. Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsburg, BArch B162/27490 Bl. 79-82; sml. BArch B162/27991, Bl. 46.

⁷⁴⁴ Klaus Bästlein: „Die Haupttäter wurden verschont. Zur Strafverfolgung der in den nordfriesischen Konzentrationslagern verübten Gewaltverbrechen“ i: Kai Dohnke (red.): *ISHZ-Beiheft 6*. Kiel, 2014. S.46

⁷⁴⁵ Dødsattest på Hans Griem, 2. juli 1971. BArch B162/27990. Bl. 503a.

⁷⁴⁶ Notits af 15. juli 1971 i BArch B162/27990. Bl. 510

Arven efter koncentrationslejren – sidste kapitel?

Dette kapitel handler om den historiske udvikling af lokal mindekultur i Husum og Nordfriesland. Historien slutter aldrig, men formes løbende af nye aktører. Tidligere fanger, lokalpolitikere, embedsmænd, debattører og ikke mindst ildsjæle påvirkede etableringen af et egentligt minde- og erindringssted⁷⁴⁷ og dermed også den lokale erindringskultur og -politik i Nordfriesland. Processen var længe uafsluttet, bl.a. pga. værdikampen mellem ønsket om værdig erindring af ofrene og en økonomisk realpolitik, der snarere gjorde erindringsstedet til et problem frem for en løsning.

Erindringskultur og -politik har mange facetter. I dette kapitel fokuseres på erindringsstedet. Erindringskulturelt og -politisk arbejde i fange- og veteranforeninger er valgt fra af to årsager: 1) Erindringen blev varetaget af større nationale og internationale fangeforeninger, der orienterede sig mod det samlede Neuengamme-lejrkompleks (fx Neuengammeforeningen for Danmarks vedkommende samt Amicale internationale de Neuengamme internationalt). Isolerede studier af Husum-Schwesing giver derfor ikke mening. 2) Studier af nationale erindringsnarrativer giver kun mening i begrænset omfang. Erindringens udgangspunkt er oftest deportationsårsagen og ikke lejren, da fangerne var i forskellige lejre. Et eksempel er Putten-fangerne. Ofte ses også, at kun en del af en national fangegruppe præger erindringsnarrativen. Det kan fx være politiske fanger, hvorved andre grupper fra samme land (fx "asociale") udgrænses.

Det autentiske steds historie udgør de strukturelle rammebetingelser, når fangernes erindrings betydning for transformationen fra kz-lejr til erindringssted skal tydeliggøres. Dette er primært sket kunstnerisk, men de overlevende påvirkede også debat og beslutninger fra starten. Beslutningerne blev dog truffet af aktører uden relation til lejrens samtid. Erindringspolitikken i Nordfriesland vises gennem den offentlige debat omkring erindringsstedets trinvis etablering. Med indvielsen af et nyt mindested i det sene forår 2017 kan man argumentere for en foreløbig afslutning. Analysen i dette kapitel afgrænses dog til perioden 1983-2008 for at belyse den problematiske kulturdebat og -politik, der længe skyggede over færdiggørelsen af et mindested for koncentrationslejren Husum-Schwesing. Kapitlet forholder sig derfor også kun til mindestedets tidligere udformning i sin analyse.

⁷⁴⁷ Begrebet *minde- og erindringssted* kommer oversættelsesmæssigt tættest på det tyske ord *Gedenkstätte*, der ofte knytter sig til steder, som historisk er forbundet med nazismen. Mange større *Gedenkstätten* fungerer således ikke kun som mindested (i form af monument eller mindelund), men har også et formidlingsmæssigt pædagogisk og/eller museologisk aspekt. At kalde dem for museer, mindelunde eller erindringssteder er derfor langt fra dækkende.

Kapitlet belyser følgende to problemstillinger: 1) Etableringen af mindestedet problematiseres med fokus på offentlig debat og skelsættende begivenheder. 2) Mindestedet sammenlignes med udvalgte Holocaustmonumenter med udgangspunkt i teoretiske betragtninger om disse, hvor det er tesen, at den arkitektoniske udformning af monumenterne i Schwesing i høj grad viser fælles træk med mere kendte tilsvarende monumenter. Formålet er at tydeliggøre initiatorernes høje ambitionsniveau ved det tidligere lejrområdes transformation til et mindested og herigennem samtidigt problematisere den meget langvarige tilblivelsesproces.

Koncentrationslejren som erindringssted hos Assmann, Young og Hofmann

Teorikapitlets værktøjer til fortolkning af koncentrationslejrens samtid er med til at forklare, hvorledes lejrens samtid påvirkede eftertidens erindring. Gennem erindringen bearbejdede ofrene deres traumer. Mange bearbejdede oplevelserne individuelt, men en del følte sig forpligtet til at berette. Enkelte var vidner ved det retslige efterspil eller fik indflydelse på erindringskulturen. For at kunne identificere de markører, der har indflydelse på erindringsdimensionen, tages der udgangspunkt i Aleida Assmann, James Young og Detlef Hofmann, der tematiserer, hvorledes erindring påvirker skabelsen af Holocaustmonumenter. Interessant er, at temaer fra kz-lejrenes samtid ofte går igen i ofrenes erindringer, som så igen ofte danner inspiration til udformningen af monumenter på de autentiske steder.

Mindekultur knytter sig ikke nødvendigvis til det oprindelige gerningssted. Litteratur, forskning, kulturliv, monumenter eller sågar nationale helligdage som Holocausterindringsdagen kan nævnes som eksempler. Kapitlets fokus retter sig dog netop mod sammenhængen mellem sted og erindring. Kulturforskeren Aleida Assmann opererer med begrebet *Gedächtnis der Orte* – stedernes erindring og reflekterer over, om dette skal forstås som en erindring, der forholder sig til stedet (*Gedächtnis an die Orte*, rettere *Gedächtnis an den Ort*), eller om stedet selv bærer på en erindring (*Gedächtnis des Ortes*), der går langt ud over menneskets individuelle erindring. Hun slår fast, at stedet selv ikke erindrer, men påvirker skabelsen af et kulturelt erindringsrum. Det autentiske steds transformation til et erindringsrum sikrer således en historisk kontinuitet.⁷⁴⁸ Man kan gå et skridt videre og løsrive erindringsrummet fra den bestemte lokalitet, der nok knyttes til det autentiske sted, men ikke forudsætter dets eksistens, men derimod et erindringsfællesskab omkring stedet. Efter krigen eksisterede fx både individuel og kollektiv erindring i forhold til mange

⁷⁴⁸ Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des Kulturellen Gedächtnisses*. München, 2003. Ss.298-299.

mindre kz-lejre, hvor de fysiske levn var væk, eller hvor der ej længere var adgang til stederne. Går vi tilbage til Assmanns definition af samspillet mellem erindring og sted, så favner denne bredt og kan anvendes på en bred vifte af forskelligartede lokaliteter. Derfor tages der udgangspunkt i det, Assmann kalder de traumatiske steder (*traumatische Orte*). Begrebet *traumatisk sted* opfattes som Assmanns argumentation for at problematisere begrebet *Gedenkort* (dvs. mindested) der sprogligt har omtrent samme betydning som *Gedenkstätte*. *Gedenkort* er ifølge Assmann et sted, hvor personer har ydet noget særligt eller har lidt eksemplarisk (dvs. ikke kun ofre, men fx også modstand, jf. *Gedenkstätte Deutscher Widerstand*, Berlin). Et traumatisk sted umuliggør en bekræftende (positiv) allegori og adskiller sig derved fra definitionen af en *Gedenkort*. Hvor blodet, der er ofret på andre mindesteder, har normativ betydning for religiøs eller national erindring, synes ofrene, der knytter sig til de *traumatiske* steder, meningsløse.⁷⁴⁹ Påstanden kan diskuteres. Erindringskulturen, der knyttede sig til de traumatiske (gernings)steder for nazisternes folkedrab påvirkede i høj grad verdens udvikling i efterkrigstiden. Negative associationer til steder som Schwesing i det traumatiserede Vesttyskland giver Assmann ret. I det kommunistiske Østeuropa, der understregede ofrenes martyrium og modstand mod nazismen og nedtonede eller fortiede stedernes traumatiske og meningsløse aspekter, var situationen dog modsat.

Det traumatiske sted hos Assmann kan sammenlignes med James Youngs begreb *counter-monuments*. Stilretningen har gennem ca. 40 år forsøgt at udfordre og gøre op med klassiske monumenter som erindringssteder ved kunstnerisk at fremprovokere den negative association, der knytter sig til steder og begivenheder.⁷⁵⁰ I bogen *At Memory's Edge* fokuserer Young primært på de monumenter, der mindes nazismens jødiske ofre. Hans iagttagelser omkring mod-monumenter kan dog også anvendes overfor andre offergrupper. Betragterens negative associationer til stedet forstærkes gennem sanseindtryk eller interaktion, der nødvendiggøres af monumentets udformning. Young eksemplificerer dette gennem de tyske kunstnere Esther Shalev- Gerz og Jochen Gerz, der opfordrer betragteren til interaktivitet (EXIT/Materialien zum Dachau-Projekt (1972) og Harburger Mahnmahl Gegen den Faschismus (1986)) og billedliggør monumentets negative reference til ofrenes skæbne ved enten at lade monumentet forsvinde gradvist (Harburger Mahnmahl gegen den Faschismus) eller ved at grave det ned i jorden (Mahnmahl gegen

⁷⁴⁹ Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des Kulturellen Gedächtnisses*. München, 2003. S. 328

⁷⁵⁰ James Young: *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven, 2000. S. 7.

den Rassismus, Saarbrücken (1990)).⁷⁵¹ I Schwesing benyttes negative associationer på samme måde som et virkemiddel i de nuværende monumenter, hvilket jeg vil komme tilbage til.

Ved identifikationen af væsentlige temaer i en kz-lejrs historie bør man forholde sig til samspillet mellem levn og beretning, hvorved Assmanns brug af begrebet *Gedächtnis des Ortes bliver relevant*. Som sagt kan stedet selv ikke erindre som mennesker kan. Det autentiske sted rummer dog ofte spor og bærer dermed på fragmenter af erindring. Omgangen med disse spor kaldes *levnsudnyttelse*, der dog forudsætter levnets fortolkning og at dette perspektiveres til beretninger fra overlevende og samtidige kilder, da levnet ikke kan stå for sig selv. En refleksion over levnsudnyttelse af kz-lejrenes levn findes hos kunsthistorikeren Detlef Hoffmann. Både for middelalderborge og nazistiske kz-lejre giver det både museologisk og arkæologisk mening at bevare originale spor, der kan give et billede af objekters størrelse, placering og indretning. Relikter fra kz-lejre er både fysiske levn og erindringssteder for terrorens ofre. Som erindringssted har det fysiske levn derfor en stærkere effekt på den, der erindrer, end et abstrakt monument. Levnets tredimensionalitet forkorter erindringens rummelige distance til dets samtid. Levnet stimulerer fantasien og hidkalder billeder hos den, der iagttager det. Billederne forstærkes af historikeres fremstillinger eller gennem aktørers beretninger om episoder, der udspillede sig omkring levnet.⁷⁵² Levnet kan ikke stå alene, men skal forklares og fortolkes, da det ofte er ukomplet eller revet ud af datidens kontekst. Hoffmann taler om *levnets erindring*, der ikke kun skal forstås som levnsudnyttelse, men også som levnets projektion og symbolkraft. Gennem rekonstruktion bliver levnet snarere et symbol på begivenheden frem for at være et levn af den.⁷⁵³ Eksempler er de sprængte krematorier og gaskamre i Auschwitz-Birkenau, der trods nazisternes ødelæggelse i 1944 stadig fremkalder billeder af hundredetusindevis af myrdede jøder og andre forfulgte. For at demonstrere kontinuitet mellem lejrens samtid og erindringsstedets udforming, anvendes Hoffmanns tanker om levnets erindring her som værktøj til diskussion af de temaer fra kz-lejrens historie, der med udgangspunkt i aktørernes erindring præger udformningen af erindringsstedets monumenter. Overvejelserne om kz-samfundet og dets magtrelationer, der indledningsvist blev præsenteret, danner her referencerammen for *hvorfor og hvordan* lejren

⁷⁵¹ Ibid. Ss. 130-151.

⁷⁵² Detlef Hoffmann: "Das Gedächtnis der Dinge" i: Detlef Hoffmann (red.): *Das Gedächtnis der Dinge. KZ-Relikte und KZ-Denkmal* 1945-1995. Frankfurt, 1998. S. 10.

⁷⁵³ Ibid, s. 17.

erindredes af aktørerne. Det netop præsenterede tanker om stedets og levnets erindring kaster derimod lys over *hvad* der erindres og bygger dermed bro mellem fortid og nutid.

Efter kapitulationen – flygtningelejr og privat beboelse

Lejrområdets omskiftelige efterkrigshistorie er med til at forklare, hvorfor bearbejdelsen af den problematiske fortid (her dækker det tyske begreb *Vergangenheitsbewältigung* bedre) lokalt har været så langtrukket og befængt med erindringspolitiske disputer. KZ-lejren var et tabuemne i sognet, der bogstaveligt talt ikke blev skiltet med. Modsat de kendte store kz-lejre blev Schwesing ikke ”befriet” af de allierede. Da de kom, havde lejren været lukket i månedsvis. Husumfangernes skæbne var blevet afgjort i andre lejre i krigens sidste måneder. Briterne tvang ikke befolkningen til at passere stakkevis af lig som i Bergen-Belsen; de mindst 297⁷⁵⁴ ofre var for længst blevet begravet på *Husumer Ostfriedhof* i stilhed. Kun forfaldne barakker var tavse vidner til kz-lejrens gru, men var samtidigt levn fra etableringen af den nærliggende flyveplads før krigsudbruddet. KZ-lejren var heller ikke deres sidste anvendelse. Schleswig-Holstein blev i 1945 endestationen for ca. 1.000.000 tyske flygtninge, der flygtede fra den Røde Hærs fremmarch og besættelser i øst.⁷⁵⁵ Baraklejren blev derfor et midlertidigt hjem for disse flygtningefamilier. Mange flyttede hurtigt videre, men for enkelte blev den tidligere kz-lejr så hjemlig, at de måtte smides ud i 1959.⁷⁵⁶ Om beboerne kendte til lejrens tidligere anvendelse vides ikke. I kilderne omtales flygtningelejren konsekvent som ”den tidligere RAD-lejr”, hvilket ud fra den tidligere diskussion om bygningernes proveniens i sig selv er problematisk.⁷⁵⁷ Beboerne må dog have haft kontakt til tidligere fanger, der foretog pilgrimsrejser i de tidlige efterkrigsår.⁷⁵⁸ Barakkerne blev bevidst nedrevet i takt med, at flygtningene flyttede. Kun et hjørne af den barak, der havde huset kartoffelskrælleriet, blev stående.⁷⁵⁹ Bygningen blev ombygget til privat beboelse og området groede til i de følgende år.

⁷⁵⁴ „Die Toten des KZ-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg.“ Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF Citeret den 28. oktober 2010.

⁷⁵⁵ Willy Diercks (Udg.): ”Flüchtlingsland Schleswig-Holstein - Erlebnisberichte vom Neuanfang” Heide, 1998. S. 11.

⁷⁵⁶ Kreisarchiv Nordfriesland: B2-72. Vertriebenen-Wohnlager in Husum. Korrespondance vedrørende indstilling af skorstensfejning i forbindelse med flygtningelejrens nedlæggelse den 15. november 1959, dateret 1. december 1959.

⁷⁵⁷ Kreisarchiv Nordfriesland. C13-310. Flüchtlingslager. Allgemeines Wester Ohrstedt und Schwesing; Skrivelse fra det slesvig-holstenske finansministeriums kontor i Husum vedrørende flygtningelejrens økonomiske aktiver i forbindelse med valutareformen i 1949. Overskriften er her ”Betr.: RAD-Lager Schwesing”. Dateret 1. september 1949.

⁷⁵⁸ Den tidligere fange Jørgen Poulsen foretog en rejse til Schwesing i 1950, hvor han også tog billeder af det tidligere lejrområde og enkelte af dets bygninger. På et af billederne ses en beboer, der driver gæs forbi en barak. Se: Landsarkivet for Sønderjylland. Foreningsarkiver. Aabenraakredsen af 15. 8 . 1940. Pk. 1a. Læg Jørgen Poulsen.

⁷⁵⁹ Jf. kort gengivet i Paul Thygesen: ”Læge i Konzentrationslejr”, i: Johannes Fosmark (red.): *Danske i tyske Konzentrationslejre*. København, 1945. S. 191.

Flygtningelejren i Schwesing. Aabenraakredsens arkiv, Landsarkivet for Sønderjylland. Foto Jørgen Poulsen, 1950.

Husum halvtreds år efter magtovertagelsen

Initiativet til et mindsted kan primært føres tilbage til stiftelsen af *Arbeitsgruppe zur Erforschung der Nordfriesischen Konzentrationslager* i 1981. Medlemmerne var for unge til selv at have oplevet krigen og kendte hinanden fra tidligere lokalhistorisk samarbejde. De var blevet opmærksomme på lejren gennem bl.a. Paul Thygesens bog *Læge i tyske koncentrationslejre* og havde fået dens eksistens bekræftet gennem samtaler med ældre medborgere. Deres mål var derfor at skabe debat, bryde tavsheden og oplyse om kz-lejrene Husum og Ladelund, der grundet kirkelige forsoningsinitiativer var bedre kendt. Forbrydelsernes omfang blev undersøgt i en række arkiver og institutioner,⁷⁶⁰ hvorved optegnelserne vedrørende 293 registrerede dødsfald blev fundet i det lokale folkeregister.⁷⁶¹ KZ-lejrens gru blev offentliggjort i kulturcenteret *Husumhus* den 30. januar 1983, på 50 årsdagen for Hitlers magtovertagelse. Benjamin Mørch og Paul Thygesen var inviteret til at fortælle om deres oplevelser i lejren. Også den hollandske lokalhistoriker Klaas Friso fortalte

⁷⁶⁰ „Nach 38 Jahren Schweigen – eine Tagesordnungsdebatte“ i: *Husumer Nachrichten*. 1.7.1982.

⁷⁶¹ Svar fra folkeregistret i Amt Viöl til Martin Vollmer; *Betr.: Sterbefälle im Arbeitslager Schwesing-Engelsburg im Jahre 1944*. Dateret 4. Marts 1982. Kopi fra arkivet i Museet for Danmarks Frihedskamp, København. 30C5-32. Vedr. udekommandoen i Husum. Der er siden fundet dokumentation på yderligere fire dødsfald, hertil bør regnes de ofre, der omkom andetsteds af følgerne efter lejrens nedlæggelse.

om Putten-fangernes skæbne. Pressen berettede om 800 til 1000 tilhørere, der gik tavse hjem.⁷⁶² Mørchs beretning gjorde stærkt indtryk på tilhørerne og pressen, der flittigt refererede til hans skildring af ”magt uden moral” og ”et helvede i tre måneder”.⁷⁶³ Thygesen berettede om det umulige i sin lægegerning i lejren og fortalte om følgevirkningerne for de overlevende.⁷⁶⁴

Aftenen på Husumhus slog dønninger i pressen og vakte hurtigt politisk gehør. I starten af februar bakkede de lokale socialdemokrater enstemmigt op om bestræbelserne om at oprette et mindested på det tidlige lejrområde.⁷⁶⁵ Andre partier fulgte efter og det nordfrisiske kulturudvalg besluttede den 14. marts 1983 at indlede forhandlinger om et mindested med delstaten Schleswig-Holstein og Forbundsrepublikken.⁷⁶⁶ Etableringen skulle vise sig at tage lang tid at omsætte. Arbejdsgruppen skabte fortsat offentlig debat, bl.a. gennem publikationer,⁷⁶⁷ herunder også en sammenfatning af arbejdsgruppens foreløbige resultater.⁷⁶⁸ KZ-lejren Husum-Schwesing var nu en del af den offentlige bevidsthed, men hvad var der egentligt tilbage af den?

Relikter af en koncentrationslejr

I 1980erne var det svært at få øje på resterne af en koncentrationslejr i Schwesing. Det tidligere kartoffelskrælleri var blevet bygget om til et privat beboelseshus og lignede ikke længere en barak. Arealet var groet til. Resterne af original bygningssubstans måtte frilægges for at formidle lejrens topografi, da arealet ikke kunne identificeres som en tidligere kz-lejr. Levnene begrænser sig til fundament og gulvresten af de tre toiletbarakker, samt fundament, kælder og skorsten af det tidligere kartoffelskrælleri.⁷⁶⁹ Det nok stærkeste levn er dog lejrens gamle brandhane.

⁷⁶² Arrangementet nød i høj grad lokalpressens bevågenhed, herunder ”Ein Mann, der die dreimonatige Hölle überlebt hat: Husum – das war Macht ohne Moral“ i: *Nordfriesische Nachrichten*, tirsdag, den 1. Februar 1983 og „Ein Gefangener des Konzentrationslagers Husum-Schwesing berichtet“ i *Flensburg Avis*, lørdag, den 5. februar 1983.

⁷⁶³ „Husum – das war macht ohne Moral“ i: *Husumer Nachrichten*. Fredag, den 4. februar 1983. Vendingerne indgik senere i også i titler som bl.a. Klaus Bästlein: „Eine dreimonatige Hölle und ein Massenmord ohne Sinn“ i: *Nordfriesland*. Nr. 65, 1983. Ss. 5-13 samt Olde Lorenzen: *Macht ohne Moral*. Heide, 1994.

⁷⁶⁴ Thygesen var umiddelbart efter krigen en del af et forskningsprojekt, der skulle afdække følgevirkningerne af koncentrationslejrholdet. Flere af de forskere, der var tilknyttet projektet, havde selv været kz-fanger. Resultaterne er bl.a. publiceret i: Per Helweg-Larsen, Jørgen Kieler, Paul Thygesen, m.fl.: ”Sultsygdommen og dens følgetilstande hos koncentrationslejr-fanger”. Særtryk af *Ugeskrift for Læger* 1949, Nr. 44, s. 1217 ff.

⁷⁶⁵ „SPD sagt Unterstützung zu“ i: *Husumer Nachrichten*. 5. februar 1983.

⁷⁶⁶ Memorandum omkr. centrale beslutninger i forbindelse med omformningen af lejrområdet, mrk. ”Vermerk für L[andrat?]. Betr.: Daten zum ehem. KZ Engelsburg/Schwesing. Dateret 12. 6. 1986. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. KZ-Schwesing - Verträge – Grundsätzliches – Verrichtung – Gestaltung.

⁷⁶⁷ Klaus Bästlein: *Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme. Materialien zu einem dunklen Kapitel Nordfriesischer Geschichte*. Bredstedt, 1983.

⁷⁶⁸ Klaus Bästlein: „Eine dreimonatige Hölle und ein Massenmord ohne Sinn.“ i: *Nordfriesland*. Nr. 65. 1983. Ss. 5-13.

⁷⁶⁹ Johanna Jürgensen (udg.): *Weiterentwicklung der KZ-Gedenkstätten Ladelund und Schwesing. Symposium 3. Juli 2008. Dokumentation und Expertise zur Baugeschichte der früheren Küchenbaracke auf dem Gelände ders ehemaligen KZ Husum-Schwesing*. Husum, 2008. Ss. 97-144.

Hydranten. Foto: Jens-Christian Hansen, 2009.

Tidligere fangers beretninger, herunder selvbiografiske optegnelser eller interviews, kendetegnes ofte af fysiske referencepunkter. Genstande eller steder i og udenfor lejren går ofte igen på tværs af forfatterens nationalitet, hvorved disse referencepunkter bliver fælles erindringssteder. Ikke alle erindringssteder er bevaret fysisk, derfor er det vigtigt at bevare de få tilbageværende levn. De sprængte krematorier i Birkenau er eksempler på et levn, der samtidigt er erindringssteder. Forbrydelsernes omfang i Auschwitz-Birkenau og Husum-Schwesing kan ikke sammenlignes, men der er paralleller mellem krematorierne og brandhanen i Schwesing. Pga. sin transformation fra brandslukningsmateriel til afstraffelsesredskab har brandhanen en tilsvarende symbolsk betydning hos de overlevende. Hydranten symboliserer brutalitet. Som levn er den et bindeled, eller det, som Aleida Assmann betegner som en formidler mellem den nutid, som betragteren oplever genstanden i og den historiske datid, som den viser tilbage til og levendegør.⁷⁷⁰ De udmattede og udhungrede fangers lidelser ved at stå i timevis i al slags vejr ved de daglige tælleappeller, knyttes til det fysiske sted; i Husum den brostensbelagte vej gennem lejren. For at formidle fangernes oplevelse af appellen, måtte dette originale levn synliggøres. Pga. problematiske ejerforhold skete

⁷⁷⁰ Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des Kulturellen Gedächtnisses*. München, 2003. S.331.

dette først i 2000.⁷⁷¹ Vejen, hydranten, kartoffelskrælleriet og toiletbarakkerne bør særligt fremhæves som relikter, der spillede en central rolle ved konceptionen af erindringsstedet.

Vejen til et mindesmærke

Fra mødet på Husumhus gik der næsten fem år, inden det første mindesmærke blev indviet. At det tog tid, skyldtes lange politiske tovtrækkerier og omsætningen af arbejdsgruppens projektskitse til et egentligt monument, da der også her var politisk uenighed om konceptets praktiske realisering. Hovedtrækkene af den politiske beslutningsproces beskrives kort i det følgende på baggrund af kildemateriale fra Nordfrieslands kredsarkiv, der dog ikke synes at være komplet.

Efter at Nordfrieslands kulturudvalg besluttede at oprette mindestedet, fulgte forhandlinger med de parter, der ejede arealet. Danske og tyske forvaltningsstrukturer er forskellige, hvorfor de tyske betegnelser her ikke er oversat eller begrebsafklares. Hierarkisk placeres forvaltningsenhederne i rækkefølgen Bundesrepublik Deutschland; Land Schleswig-Holstein; (Land-)Kreis Nordfriesland; Amt Viöl; Gemeinde Schwesing.⁷⁷² Nordfrieslands kulturudvalg skulle både forhandle på forbunds-, delstats-, og kommunalt niveau for at sikre opbakning til mindestedets oprettelse. Udvalget er underlagt *Kreistag*, der ledes af en *Landrat* sammen med en *Kreispräsident*.⁷⁷³ *Kulturamt* (Kulturforvaltningen) omsætter kulturudvalgets beslutninger og servicerer dette. *KulturamtsleiterIn* (forvaltningschefen) er som embedsmand kontaktperson ved forespørgsler fra borgere, interesseorganisationer, eksterne institutioner og myndigheder samt tidligere kz-fanger og indtager en nøglerolle ved mindestedets udvikling.

Etableringen af et mindested på det tidligere lejrområde stod ikke til diskussion. Både delstatsregeringen og forbundsindenrigsministeriet var positive, men ville dog ikke involvere sig økonomisk. Drøftelserne omhandlede finansiering, udformning og omfang. Arbejdsgruppen forestillede sig et ret omfattende koncept med monument, udstillingsbygning og indhegning af det tidligere lejrområde. Forsvundne bygninger skulle synliggøres med bede af skærver (lignende de

⁷⁷¹ Afregning over afrensning af senere asfaltbelægning. Dateret 31. 7. 2000. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70 – 2 – 151. Gedenkstätte Husum-Schwesing, Lagerstrasse.

⁷⁷² I den relevante periode var Hans-Gerd Meeder (1982-2003) og Wolfgang Sokoll (siden 2003) borgmestre i Schwesing. Wiebke Kaphengst (udg.): *Chronik der Gemeinde Schwesing 2008*. Breklum, 2008. Ss. 154-155.

⁷⁷³ *Landräte* i Nordfriesland var i den omtalte periode Klaus Petersen (1970-1987), Lothar Blatt (1987-1993) Olaf Bastian (1997-2007), Jörg Friedrich von Sobbe (2007) og Dieter Harrsen (siden 2007). Thomas Steensen: *Geschichte Nordfrieslands von 1918 bis in die Gegenwart*. Bredtstedt, 2006. S.207.

senere koncepter i Neuengamme og Ravensbrück), så den besøgende kunne få et indtryk af lejrens topografi.⁷⁷⁴ Konceptet blev allerede præsenteret i marts 1984.⁷⁷⁵

Nordfriesland rådede ikke over arealet. Den tidligere lejr var opdelt i flere matrikler med forskellige ejere. Den nordlige halvdel ejedes af forbundsrepublikken; den sydlige halvdel var i privat eje, antageligt delt mellem to ejere.⁷⁷⁶ For at kunne etablere et mindsted måtte jorden først opkøbes, hvilket er med til at forklare mindstedets langtrukne etablering. Et samlet køb var økonomisk uoverkommelig og forhandlingerne med de private lodsejere trak ud i årevis.

Mindstedets forudsætning var også lokal opbakning. Politikerne i Gemeinde Schwesing havde kvaler med arbejdsgruppens ønske om en tydelig markering af dette mørke kapitel af lokalhistorien. Mellem marts 1983 og maj 1986 tilkendegav borgmesteren og andre medlemmer af kommunalbestyrelsen gentagne gange, at man var indforstået med en diskret markering af området i form af en mindesten eller -plade. Man kunne ikke støtte et monument, der allerede i oktober 1985 var blevet skitseret af kunstneren Ulrich Lindow.⁷⁷⁷ Finansiell støtte kunne der på ingen måde blive tale om. Trods gentagen modvilje gav man i februar 1987 Landkreis byggetilladelse til monumentet, der havde købt den nordlige matrikel i november 1984.⁷⁷⁸

Schwesings sognekrønike fra 2008 viser den vanskelige omgang med kz-lejren. Lejren behandles ikke, det gør derimod diskussionen om oprettelsen af mindstedet i 1980'erne. Politikernes vilje til at markere kz-lejrens placering understreges, men forfatteren har øje for, at borgmester Meeders uheldige offentlige udtalelser dengang har kunnet opfattes negativt. Et eksempel, antageligt fra arrangementet på Husumhus den 30. januar 1983, omtales: Efter kritik af, at Schwesing ikke havde gjort noget for oprettelsen af et erindringssted, skulle borgmesteren have udtalt, at sognet jo ikke havde ansvar for, at kz-lejren var blevet opført. Krøniken understreger, at sognerådet gennemgående følte sig som offer for misforståelser. Dialogen mellem arbejdsgruppen

⁷⁷⁴ Skrivelse fra *Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfrisichen Konzentrationslager* (Perke Heldt) til Landråd Klaus Petersen. Dateret 2. maj 1986. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. KZ-Schwesing - Verträge – Grundsätzliches – Verrichtung – Gestaltung.

⁷⁷⁵ Memorandum med kronologisk oversigt over centrale beslutninger i forbindelse med omformningen af det tidligere lejrområde, mrk. "*Vermerk für L[andrat?]. Betr.: Daten zum ehem. kz Engelsburg/Schwesing*". Dateret 12. 6. 1986. (Tilføjelse af den kronologiske udvikling frem til 1997 er bilagt denne) Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. KZ-Schwesing - Verträge – Grundsätzliches – Verrichtung – Gestaltung.

⁷⁷⁶ Oplysningerne bygger på kulturforvaltningens sagsakter.

⁷⁷⁷ Skrivelse fra landråd Klaus Petersen til borgmester Hans-Gerd Meeder, hvor denne sammenfatter diskussionens centrale problemstillinger. Dateret 2. december 1985. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. Gedenkstätte Husum-Schwesing, 1988-1998.

⁷⁷⁸ Memorandum med kronologisk oversigt. 12. 6. 1986. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. KZ-Schwesing - Verträge – Grundsätzliches – Verrichtung – Gestaltung.

og Meeder skal under hele diskussionen have været meget begrænset, hvilket bl.a. gennem pressen resulterede i en generel negativ indstilling overfor Schwesings defensive indstilling.⁷⁷⁹

Ulrich Lindows monument

Kulturdvalget besluttede at opføre monumentet i juni 1986. Byggeriet blev dog først igangsat i august 1987 pga. uoverensstemmelserne med lokalpolitikere i Schwesing og indviet den 27. november samme år under deltagelse af tidligere fanger fra Frankrig, Nederlandene og Danmark.⁷⁸⁰ Ifølge Ulrich Lindow skulle monumentet både fungere som erindringssted og afspejle erindringen om lejren. Det var konciperet under rådførelse med tidligere fanger, bl.a. Benjamin Mørch og Paul Thygesen. Deres erindringer påvirkede monumentets udformning, hvilket desværre kunne være svært for publikum at se, da anlægget ikke blev forklaret gennem tekst. Kendere af lignende erindringssteder erkender hurtigt, at Lindows tanker bag monumentet afspejler datidens tidsånd og benytter sig af lignende virkemidler, som fx kunstnerne Esther Shalev-Gerz og Jochen Gerz. Assmanns og Youngs begreber genspejler sig derfor Lindows tanker om udformningen af erindringsstedet, som både skulle være et mødested for de overlevende og samtidigt opfordre besøgende til at beskæftige sig med stedets fortid. Det autentiske sted skulle fungere som formidler mellem fortid og nutid med udgangspunkt i fangernes sanseindtryk fra kz-lejren, der formidles arkitektonisk til besøgeren. Monumentet, en høj murstensbygning uden vinduer med en smal gang uden tag, skulle gengive lukkethed og trange forhold. Betragteren havde kun frit udsyn mod himlen. Gangen skulle have en let stigning; en slags rampe – i kz-historisk sammenhæng symbolet på vejen til død og udryddelse. Idemanden bag rampen var en unavngiven dansk fange. For enden af gangen giver en smal forgitret åbning udsyn til en abstrakt model af lejren 1½ meter under tilbygningens gulvniveau. Modellens placering bag et gitter skulle skabe fysisk distance mellem betragteren og den historiske virkelighed. Når betragteren forlod monumentet gennem en gitterdør, var det kunstnerens tanke, at symbolikken vakte en lettelse over ikke selv at have været udsat for noget lignende hos betragteren.⁷⁸¹ Konceptet blev stort set omsat uden ændringer.

⁷⁷⁹ Wiebke Kaphengst (udg.): *Chronik der Gemeinde Schwesing 2008*. Breklum, 2008. S. 180.

⁷⁸⁰ Bilag til memorandum med kronologisk oversigt over centrale beslutninger i forbindelse med omformningen af det tidligere lejrområde, mrk. "Vermerk für L[andrat?]. Betr.: Daten zum ehem. kz Engelsburg/Schwesing. Dateret 12. 6. 1986. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. KZ-Schwesing - Verträge – Grundsätzliches – Verrichtung – Gestaltung.

⁷⁸¹ Ulrich Lindows overvejelser omkring et minde- og erindringssted "Überlegungen zu einem Modell für eine Gedenkstätte zur Erinnerung an ein Konzentrationslager in Nordfriesland" dateret maj 1986. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. KZ-Schwesing. Grundsätzliches, Verrichtung, Gestaltung.

Ulrich Lindows monument fra 1987. Foto: Jens-Christian Hansen.

I sit koncept spillede Lindow både på det, Assmann kalder *Gedächtnis des Ortes* og det, hun kalder *Gedächtnis an den Ort*. Selvom kz-lejrens levn ikke inddrages i monumentet, er *stedets erindring* tilstede gennem monumentets fysiske placering på det autentiske sted og kunstnerens stiliserede gengivelse af lejromodellen. Erindringen/mindet om de kz-lejren, gengives gennem symboler som ugennemtrængelighed, lukkethed, rampe, gitter, osv. i monumentets udformning. Ved bevidst at vække den besøgendes negative associationer, der qua arkitekturen næsten er uundgåelige, lever Lindows monument samtidigt op til Youngs definition af et *counter-monument*. Lindow er dog langt fra så radikal i sit arkitektoniske formsprog som Gerz og omsætter ikke det "negative" så ensidigt og dominerende i monumentet fra 1987. Monumentet kan med god vilje fortolkes som kirke eller kapel og tillader endda positive associationer som tro og håb.

Ikke et sted for turister

Med indvielsen af Lindows monument i 1987 var der skabt et fysisk referencepunkt til kz-lejren. Dens historie var dog langt fra kommet på landkortet. Manglende skiltning skabte polemik. Lokalpolitikerne i Schwesing frabad sig skilte med teksten "KZ-Gedenkstätte Husum-Schwesing". Med borgmesteren i spidsen besluttede man i marts 1988 at støtte teksten "Gedenkstätte

Engelsburg”, benævnt efter gårdene i nærheden.⁷⁸² Schwesing skulle ikke knyttes til en kz-lejr. Skiltepolemikken faldt sammen med Husums turistinformations uheldige behandling af den tidligere danske kz-fange Peter Petersen, der her havde spurgt om vej til den tidligere kz-lejr. Turistinformationen havde ifølge *Flensburg Avis* affærdiget Petersen med, at man ikke vidste noget om stedet og at det ikke var noget for turister.⁷⁸³ Petersen havde herefter henvendt sig til Husums borgmester, klaget over behandlingen og krævet tilstrækkelig skiltning til mindestedet.⁷⁸⁴ Den i øvrigt stadig gældende løsning er skilte med den neutrale tekst ”KZ-Gedenkstätte”.

Skiltningen til KZ-Gedenkstätte Husum-Schwesing, vinteren 2012. Foto: Jens-Christian Hansen

Mindestedets vedligeholdelse blev et stort problem i de følgende år. Schwesing kommune afviste at stille ressourcer til rådighed.⁷⁸⁵ *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*, der bl.a. plejer tyske

⁷⁸² Jf. omtalte memorandum.

⁷⁸³ ”Keine Stelle für Touristen“ i: *Flensburg Avis*. 27.4.1988.

⁷⁸⁴ Svarskrivelse fra Peter Petersen til Husums borgmester Kneer som led i en længerevarende korrespondance. Dateret 16. maj 1988.

⁷⁸⁵ Brev fra Hans-Gerd Meeder til landråd Lothar Blatt, ”Betr.: Pflege der Gedenkstätte Engelsburg” dateret 4. 12. 1988. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. Gedenkstätte Husum-Schwesing 1988-1998.

krigergrave i udlandet, blev kontaktet vedrørende vedligeholdelsen. Forespørgslen synes ikke at have båret frugt og Schwesings borgmester Meeder tog initiativ til, at menige fra en kaserne i Husum skulle passe arealet i stedet. Dette skabte debat. Arbejdsgruppen havde allerede i 1992 været betænkelig ved at lade *Bundeswehr* stå for vedligeholdelsen af det tidligere lejrområde, da man mente, at franske overlevende ville føle sig stødt.⁷⁸⁶ Bekymringen blev gentaget to år senere. Uniformerede personer på lejrområdet kunne vække associationer til vagtmandskabet. Trods arbejdsgruppens indvendinger indledte Landrat Bastian i efteråret 1994 et mangeårigt samarbejde med det *Luftwaffe*.⁷⁸⁷ Ud over at stå for anlæggets vedligeholdelse deltog soldaterne også ved opstillingen af steler ved udvidelsen af mindstedet i 2002. Samarbejdet fortsatte også efter en omgruppering af de i Husum udstationerede enheder i 2004.⁷⁸⁸

Udvidelse, fredning og formidling?

De mangelfuldt vedligeholdte grønne områder var ikke det eneste, der stødte de besøgende. Det tidligere kartoffelskrælleri husede en familie, der fyldte grunden op med storskrald, bl.a. defekte køleskabe og hundredevis af gamle dæk. Efter et besøg udtalte danske overlevende til *Flensburg Avis*, at hele området samlet burde fredes for at undgå den slags svineri.⁷⁸⁹ Nordfriesland meldte beboeren til politiet, hvilket medførte en bøde med pålæg om at fjerne skraldet.⁷⁹⁰ Den negative medieomtale krævede handling. I foråret 1994 købte Nordfriesland en del af den privatejede grund. Om bøderne havde indflydelse på købet, lader sig ikke afdække. En meget fordelagtig pris lader sig dog udlede af købekontrakten. Overdragelsen skete med virkning fra den 1. maj 1994. En del af grunden med det tidligere kartoffelskrælleri var dog stadig i familiens besiddelse.⁷⁹¹

Kravet om fredning kunne realiseres ved købet. Schleswig-Holstein udstedte en fredningskendelse med virkning fra den 12. oktober 1995.⁷⁹² Fredningen var central for at sikre de

⁷⁸⁶ Protokol vedr. møde mellem repræsentanter for Kreis Nordfriesland og Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, dateret 21. 8. 1992. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. Gedenkstätte Husum-Schwesing 1988-1998.

⁷⁸⁷ Korrespondance mellem landråd Klaus Bastian og kommandøren for *Luftwaffenversorgungsbataillon 7, Julius-Leber-Kaserne* i Husum, dateret 7. oktober 1994 ff. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland, 70-2-151. Gedenkstätte Husum-Schwesing, Zusammenarbeit Bundeswehr – Neuengamme – Prof. Ferdinand Tönnies Schule.

⁷⁸⁸ "KZ-Gedenkstätte Schwesing: Pflege übernehmen auch weiterhin Soldaten" i: *Die Wochenschau*. 11.12.2004.

⁷⁸⁹ Torsten Schulze: "KZ-Gedenkstätte Schwesing: Verfahren eingeleitet" i: *Flensburg Avis*, 17.8.1993.

⁷⁹⁰ Protokol af kredsdaysmødet den 20. august 1993. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. Gedenkstätte Husum-Schwesing 1988-1998.

⁷⁹¹ Kopi af købsaftale mellem fru B.R. og Nordfriesland vedr. grunden *Gemarkung Schwesing, Flur 1, Flurstück 20*. Dateret den 28. april 1994. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland, 70-2-151, Gedenkstätte Husum-Schwesing 1988-1998.

⁷⁹² "Eintragung von Kulturdenkmälern in das Denkmalbuch, hier: Gelände des ehem. Konzentrationslagers Schwesing mit der Gedenkstätte in 25815 Schwesing, Kreis Nordfriesland." Landesamt für Denkmalpflege in Schleswig-Holstein. Kiel, 12. 10. 1995. 3 sider. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. Gedenkstätte Husum-Schwesing 1988-1998.

tilbageværende relikter som fysiske referencepunkter for de overlevendes erindring. I dette kapitel er der kun plads til at vise udvalgte eksempler på de problemer, der knyttede sig til mindestedet i 1990'erne. Sluthalvfemsernes mediedebat eksponerede dog endnu engang mindestedet og ledte frem til opførelsen af et nyt monument efter årtusindeskiftet.

I september 1996 forlangte lokalpolitikeren Horst Wodowos, der selv var blevet forfulgt af nazisterne, bedre information om lejrens historie og konkret nævnelse af ofrene på lejrområdet.⁷⁹³ Han havde besøgt stedet og påpegede bl.a. de grønne områders mangelfulde tilstand. Det var kommet Wodowos for øre, at kulturudvalget havde planer om opsætning af en informationstavle ved parkeringspladsen til en pris af 20.000-25.000 D-Mark (dengang 77.000-96.000 kr.). Wodowos ville derfor have svar på, om Kreistag ikke mente, at pengene var givet bedre ud til alment vedligehold af mindestedet, som han mente at Kreis Nordfriesland burde skamme sig over.⁷⁹⁴ Tavlen havde været planlagt siden september 1994⁷⁹⁵ og kulturudvalget havde allerede besluttet en bevilling.⁷⁹⁶ Wodowos fik et høfligt svar på tiltale: Det havde aldrig været tanken, at det tidligere lejrområde skulle ligne en park og en omfattende pleje af de grønne områder ville sprænge budgettet. Vejrbestandige (dog ikke hærværkssikrede) materialer og anlægsarbejder forklarede omkostningerne bag informationstavlen, der primært blev finansieret gennem fondsmidler og kun i begrænset grad gennem skatteindtægter.⁷⁹⁷ På dette tidspunkt var Wodowos' forespørgsel og det store beløb dog allerede blevet omtalt i *Flensborg Avis* og behæftede mindestedet med en ny skandale.⁷⁹⁸ Artiklen satte gang i en strøm af henvendelser og læserbreve fra bekymrede borgere, der ønskede pengene brugt mere fornuftigt. Flere kom med mere eller mindre konstruktive forslag til en nytænkning af mindestedets koncept og formidling,

⁷⁹³ Læserbrev til *Husumer Nachrichten*, dateret 23. september 1996.

⁷⁹⁴ Uddrag af protokollen for kredsdaysmødet den 30. august 1996. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. Gedenkstätte Husum-Schwesing. Allgemeiner Schriftenverkehr I.

⁷⁹⁵ "Protokoll für die Zusammenkunft zur Erörterung der Planung für die Erweiterung der kz-Gedenkstätte in Schwesing am 22. 09. 1994." Dateret 26. 09. 1994. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. Gedenkstätte Husum-Schwesing. Allgemeiner Schriftenverkehr I.

⁷⁹⁶ Uddrag af protokol, dateret 12. 6. 1996. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. Gedenkstätte Husum-Schwesing. Allgemeiner Schriftenverkehr I.

⁷⁹⁷ Dr. Grunskys svar på Wodowos henvendelse af 30. 8. 1996. Dateret 18. 9. 1996. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. Gedenkstätte Husum-Schwesing. Allgemeiner Schriftenverkehr I.

⁷⁹⁸ Torsten Schulze: "KZ-Gedenkstätte Schwesing wird Thema im Kreistag" i: *Flensborg Avis*. 29. 8. 1996.

der dog ikke fandt resonans hos politikerne eller i forvaltningen. Man holdt sig til det koncept, der var aftalt med Ulrich Lindow som udførende kunstner og repræsentant for arbejdsgruppen.⁷⁹⁹

Nyt årtusinde – nyt monument

Polemikkens følgevirkning blev et fokus på kz-lejrens ofre. Arbejdsgruppen udgav en opdateret liste over alle navngivne omkomne i 1999⁸⁰⁰ og årtusindeskiftet markerede et nyt trin i stedets udvikling. Den 12. juli 2000 besluttede kulturudvalget at mindes ofrene ved et nyt monument.⁸⁰¹ Initiativet til monumentet kom fra den unge lokale kunstner Ina Marie Kühnast, der i samarbejde med Ulrich Lindow havde udarbejdet et forslag til udformningen af den del af området, der var blevet opkøbt i 1994.⁸⁰² Kulturforvaltningen havde lært af den negative omtale af finansieringen af informationstavlen og opfordrede aktivt til private donationer i pressen, der i øvrigt var positiv overfor udvidelsesplanerne for mindestedet.⁸⁰³ Monumentet blev indviet den 24. september 2002, omtrent 58 år efter den første fangetransport til Schwesing.

Det nye monument skulle ligeledes formidle fangernes sanseindtryk og erfaringer til nutidens besøgende. Arkitekturen i mindelunden for de navngivne ofre præges af en flertydig symbolik. De 297 steler minder ved første øjekast om en kirkegård. Hver stele; en rusten, bukket jernplade med et offers navn på, kan fortolkes som en gravsten. Arkitekturen fremhæver ofrenes individualitet, men er samtidigt et samlet monument over kz-lejrens gru. Ved første øjekast kan stelerne tolkes som en masse af fanger, der først ved nærmere øjesyn gennem deres navn får deres individualitet tilbage. Dette leder tankerne hen på Maja Suderlands beskrivelse af kroppen som bærer af individuelle egenskaber og sociale udtryk, hvor kz-lejrens løbende anonymisering fjernede fangernes individuelle karaktertræk; - fysisk gennem uniformering, nummerering, kronragelse, udsultning og fysisk og psykisk terror.⁸⁰⁴ Ofrenes navne på stelerne giver i overført betydning denne individualitet tilbage. Individet bliver nærværende.

⁷⁹⁹ Der henvises her bl.a. til en længerevarende korrespondance mellem borgeren Jürgen W. og forskellige instanser i perioden frem til marts 1998. W. kunne ikke få sine forslag igennem i kredsforvaltningen og klagede derfor til forskellige instanser, herunder det slesvig-holstenske indenrigsministerium.

⁸⁰⁰ Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager: "Die Toten des kz-Lagers Husum-Schwesing, Aussenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg (September – Dezember 1944)" Husum, 1999. *Amt Südtondern*, 2002. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF Citeret den 13. oktober 2010.

⁸⁰¹ Nordfrieslands kulturudvalgsmøde den 12. juli 2000: „Niederschrift über Sitzung des Kulturausschusses des Kreises Nordfriesland am 12. Juli 2000 an der KZ-Gedenkstätte Husum Schwesing und im Schloss vor Husum“ s. 1. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. Husum-Schwesing Stelenfeld.

⁸⁰² "300 stählerne Zeugen als Erinnerung an KZ-Opfer" i: Husumer Nachrichten, 29. Juli 2000.

⁸⁰³ Bl.a.: "Spende für das Stelenfeld" i: *Palette*. 20.6. 2001.

⁸⁰⁴ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009. S. 327

Mindelunden med stelerne, KZ-Gedenkstätte Husum-Schwesing Foto: Jens-Christian Hansen, 2009.

Et monument kan ikke gengive ofrenes oplevelse, men arkitekturen kan formidle ekkoer af deres sanseindtryk. I Schwesing rammes den besøgende straks af begreber som *individ og masse, forvirring, ensomhed, og usikkerhed*. På afstand ligner de rustne jernplader en anonym masse, der først ved en tæt betragtning åbenbarer deres forskellighed gennem de forskellige navne, der står på hver enkelt af dem. Stelerne selv, bukkede jernplader af rustent containerstål i forskellig højde, symboliserer de lidende, foroverbøjede fanger.⁸⁰⁵ Symbolikken griber tilbage til kz-lejrens samtid, hvor ofrene forsøgte at bevare deres individualitet overfor sig selv og kammeraterne men af gerningsmændene reduceredes til "fangemateriale".⁸⁰⁶ Den besøgende fornemmer ofrenes forvirring og usikkerhed i forhold til det, der skulle ske i kz-lejren. Dette formidles ved en nærmest tilfældig opstilling af stelerne; med ryggen til hinanden, uden symmetri eller med et bestemt referencepunkt – denne anordning var valgt bevidst for at symbolisere drabets tilfældighed. Den

⁸⁰⁵ Nordfrieslands kulturudvalgsmøde den 12. Juli 2000: „Niederschrift über Sitzung des Kulturausschusses des Kreises Nordfriesland am 12. Juli 2000 an der KZ-Gedenkstätte Husum Schwesing und im Schloss vor Husum“ s. 1. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. Husum-Schwesing Stelenfeld.

⁸⁰⁶ Jf. Citat af Griem i Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1964. s. 73.

besøgende leder længe for at finde bestemte navne og har svært ved at finde sig til rette i omgivelserne. Der er stor risiko for at give op, når man søger, da man har svært ved at finde systematikken. Det uvejsomme terræn giver følelsen af at stå på usikker grund. Også her er der en symbolik – nok er der vokset græs henover⁸⁰⁷ det historiske sted, men stelerne skyder op af det høje græs som minde om de omkomne. Rusten symboliserer samtidigt mindets forgængelighed. Navnene forvitres, med mindre stelerne jævnlige bearbejdes med en skuresvamp. Mindet skal vedligeholdes. Den besøgende kan bidrage hertil, eller blive provokeret ved ikke at kunne læse navnene. Monumentet lever op til Youngs definition af et *counter-monument*; et monument, der ikke trøster, men provokerer, der ikke er endeligt, men ændres, der ikke er evigt, men forandrer sig og kræver den besøgendes interaktion.⁸⁰⁸ Young udleder definitionen gennem betragtninger af andre, mere kendte Holocaust-monumenter, særligt *Harburger Mahnmal gegen den Faschismus* af Jochen Gerz og Esther Shalev-Gerz, *Aschrottbrunnen* i Kassel af Horst Hoheisel og *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* i Berlin af Peter Eisenman. I størrelse og betydning er monumenterne kun betinget sammenlignelige med monumentet i Schwesing. Konceptionen af monumentet i Schwesing er dog et repræsentativt eksempel på, hvorledes samtidens mindekultur er omsat i arkitektonisk og kunstnerisk form. Monumenterne i Schwesing er ikke holocaustmonumenter, da der ikke var jødiske fanger i lejren og denne havde en helt anden funktion i kz-systemet end udryddelseslejrene, hvor drabet var præget af systematik. Når tidligere fanger omtaler udeleje som Schwesing som "udryddelsesleje", er dette misvisende, da de ikke præges af samme udryddessystematik, som kendetegnede Holocaust. De prægedes derimod af faktorer, der gradvist forværredes mod krigens slutning, som fødevaremangel, overbelægning og SS' ideologisk funderede vanetænkning; jf. den tidligere diskussion af begrebet "Vernichtung durch Arbeit".

(Næst)sidste udvidelse – (næst)sidste kapitel?

I 2008 overtog Nordfriesland den sidste del af lejrområdet med kartoffelskrælleriet. Nu kunne et samlet koncept med bl.a. en historisk formidling udarbejdes for hele arealet. Arbejdsgruppen havde allerede i 1980'erne tænkt det tidligere kartoffelskrælleriet som et dokumentationscenter, tilsvarende et lignende i Ladelund. Historikeren Christl Wickert og bygningshistorikeren og arkitekten Andreas Ehresmann kunne dog konstatere, at bygningsmassens manglende originalitet

⁸⁰⁷ På tysk benyttes udtrykket "Gras über die Sache wachsen lassen" for at beskrive at tiden på sigt sletter alle spor.

⁸⁰⁸ James Young: *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture* New Haven, 2000. Ss. 7-8

besværliggør et sådant forehavende.⁸⁰⁹ Den 3. juli 2008 afholdtes et symposium i Bredtstedt, hvor en fremtidig fælles udvikling af mindstederne i Husum og Ladelund blev drøftet. Man diskuterede Wickerts og Ehresmanns rapport, erkendelserne fra Klaus Bästlein, Thomas Steensen og Friedrich Pingel og talte om erfaringerne fra dokumentationscentret i Ladelund.⁸¹⁰ Symposiets koncepter og konklusioner blev forelagt det nordfrisiske kulturudvalg i februar 2009⁸¹¹

Symposiet kan ses som starten på et nyt kapitel i mindstedets historie. Siden er efterkrigstidens om- og tilbygninger fjernet fra kartoffelskrælleriet, så kun fundament, kælder og skorsten står tilbage. Wickerts og Ehresmanns anbefalinger er altså fulgt; det er dog problematisk, at de originale bygningsdele ikke er beskyttede for klimaet. Skiltningen er forbedret på arealet og en ny informationstavle med oplysninger om lejrens ofre er opsat. Denne medregner desværre kun de ofre, der er døde i lejren og dermed ikke også dem, der er døde under transport til andre lejre før befrielsen. I oktober 2014 er der efter sigende oprettet en tidsbegrænset akademisk projektstilling, der skal nytænke formidlingen i Ladelund og Husum-Schwesing. Tidsbegrænsede stillinger sikrer dog ikke kontinuitet i forskning og formidling af de to nordfrisiske kz-lejre. Årsagerne til, at man gennemgående kan kritisere mindstedets mangelfulde formidling og til stadighed uafsluttede færdiggørelse skal først og fremmest findes i manglende finansieringsvilje fra de involverede parter side. Sidste kapitel om den lange vej til minde- og erindringsstedet for den tidligere kz-lejr Husum-Schwesing er dermed endnu ikke skrevet.

Sammenfatning

Dette kapitel har peget på nogle af de udfordringer og diskussioner, der knyttede sig til etablering og udvikling af et minde- og erindringssted på det tidligere lejrområde i Schwesing gennem godt 30 år. Mindstedet har både under dets konception og senere udvikling gennemgående været en del af den offentlige debat. At det tidligere lejreal skulle markeres, herskede der efter mødet i Husumhus ikke tvivl om. Aktørerne var dog langt fra enige om markeringens omfang og praktiske konception. Gennem debatten bliver dog samtidigt tydeligt, at kz-lejrens historie har været et ømtåleligt emne på lokalt plan helt frem til nutiden. Viljen til åbenhed overfor historien har siden

⁸⁰⁹ Andreas Ehresmann og Christl Wickert: *Expertise zur Baugeschichte des letzten Gebäudes auf dem Gelände des ehemaligen KZ Husum-Schwesing*. Hamburg, 2008.

⁸¹⁰ Johanna Jürgensen (udg.): *Weiterentwicklung der KZ-Gedenkstätten Ladelund und Schwesing. Symposium 3. Juli 2008. Dokumentation und Expertise zur Baugeschichte der früheren Küchenbaracke auf dem Gelände des ehemaligen KZ Husum-Schwesing*. Husum, 2008.

⁸¹¹ Uddrag af referat fra kulturudvalgsmødet den 11. 02. 2009. Verwaltungsakten des Kreises Nordfriesland. 70-2-151. Verträge, Grundsätzliches, Verrichtung, Gestaltung.

1983 gennemgående været til stede og at vilkårene for at afdække den er kun er blevet bedre. Det er således kun økonomi, der står i vejen for færdiggørelsen og videreførelsen af et minde- og erindringssted.

Gennem udvalgte internationale diskursers teoretiske begrebsapparat, har dette kapitel forsøgt at perspektivere minde- og erindringsstedets kunstneriske og arkitektoniske koncepter i forhold til samtidige monumenter for nazismens ofre. Monumenterne i Schwesing matcher mere kendte komparative monumenter i forhold til deres brug af stilistiske virkemidler til at formidle aspekter af koncentrationslejrens samtid. De er ligeværdige repræsentanter for den trend, som James Young kalder *counter-monuments*. Monumenterne i Schwesing opfylder tillige Youngs og Assmanns krav om negativ association, provokation af sanserne og brugerinteraktion. Erindringen (*Gedächtnis an den Ort*) stimuleres gennem samspillet mellem monumenter og levn fra kz-lejren (*Gedächtnis des Ortes*), da den besøgendes sanseindtryk præges gennem arkitekturen, der vækker associationer til kz-lejrens grufulde virkelighed. Derved skabes et egentligt *erindringsrum*.

Samspillet mellem arkitekturen og minde- og erindringsstedets tilblivelse er centralt for forståelsen af den lokale mindekulturs udvikling. Erindringsstedets udvikling og udformning er et symbol på, at aktørerne ikke ville gå på kompromis med den lokale *Vergangenheitsbewältigung* – det ubehagelige livtag med historien. Økonomiske og politiske benspænd undervejs er her kun med til at understrege værdien i disse aktørers mangeårige og fortsatte arbejde.

Et foreløbigt punktum

Efter dette kapitels afslutning har der fundet en nykonception af minde og erindringsstedet på det tidligere lejrområde sted. Den nye koncept skal åbne den 28. april 2017, altså kort tid før indlevering af denne afhandling. En komparativ analyse af erindringsstedets tidligere og nuværende udformning må derfor være genstand for en senere forskningsartikel.

Invitation til indvielsen af det nykonciperede erindringssted, april 2017.

Sammenfatning, konklusion og perspektivering

Det var afhandlingens tese, at lejr- og især fangesamfundets strukturer havde betydning for koncentrationslejren Husum-Schwesings historiske samtid og efterliv. Påstanden var som udgangspunkt, at kildens udsagnskraft – såfremt der er tale om en kilde, der har proveniens i en af lejrens aktører – afhænger af aktørens sociale position i lejrens samtid. Ressourcestærke fanger ville derfor efterlade sig de mest udsagnskraftige kilder til lejrens historie. Dette er på mange måder blevet bekræftet gennem analysen; dog med den anke, at kilderne derved bliver tendentiøse og kun tillader en betragtning af lejrsmiljøet gennem disse ressourcestærke fangers øjne. Den øvrige fangepopulation, der enten ikke har efterladt sig erindringer eller ikke er kommet til orde i eftertidens retsopgør eller gennem forskningsorienterede interviews, negligeres dermed i det billede, der tegnes af lejren. De bliver reduceret til statister, såfremt de overhovedet nævnes. Den analytiske fremstilling af lejrens hverdag reduceres derved hurtigt til en moralsk kamp mellem primært de nordvesteuropæiske modstandsfolk på den ene side og gruppen af gerningsmænd bestående af SS og kapoer på den anden. Mere eller mindre utilsigtet skabes dermed helte (som fx særligt Paul Thygesen) eller skurke (som Hans Griem og Willi Demmer), hvorved der dog gennemgående har været stræbt efter at nuancere billedet af disse og problematisere deres motiver og skyggesider på godt og ondt. Disse helte og skurke går igen som en rød tråd i næsten alle analysens kapitler, hvor de qua deres positioner i lejrens samtid var med til at præge, ja måske endda definere eftertidens billede af lejren. Hvis man forbliver i helte- og skurkeuniverset, der giver associationer til westerngenren kan man konkludere, at Paul Thygesen var helten, der i sidste ende vandt den uundgåelige showdown. Som fangelæge fik han en indflydelsesrig position i lejrsmiljøet uden at overskride grænsen mellem offer og gerningsmand modsat så mange andre funktionsfanger og kapoer i lejren. I efterkrigstiden blev han den betroede tillidsperson i Danmarkshistoriens første repatrieringsaktion for kz-fanger og det nok vigtigste vidne i retsopgørene mod Husum-lejrens gerningsmænd. Som forsker var han endvidere med til at afdække de medicinske konsekvenser af den danske koncentrationslejrerfaring. Slutteligt var han en af de to overlevende fanger, der var med til at sætte gang i det erindringspolitiske opgør med lejrens historie i dens geografiske nærområde.

Tager man udgangspunkt i aktørperspektivet kan man også svare på, hvilken betydning kz-systemets historiske radikaliserings havde for udelejren Husum Schwesing. Det korte svar er, at lejrens aktører agerede i de rammer, som udgjorde det yderste udviklingsstrin i kz-lejrenes "virksomhedshistorie"; nemlig udelejren. Det var denne virksomhedshistorie, der gennem sin dynamiske udvikling samtidigt havde formet gerningsmændene via indlærte handlingsmønstre, som bl.a. havde rødder i Dachau-modellen. I stedet for et dynamisk selvforstærkende magtbegreb i koncentrationslejrene (for ikke at bruge begrebet "absolut magt"), kan man her måske snarere tale om koncentrationslejrsystemets særlige habitus bestående af indlejrede og fasttømrede handlingsmønstre, som var den centrale basis for aktørernes ageren. Det var denne særlige kz-habitus, der havde formet fortællingens store taber Hans Griem. Den kan samtidigt være med til at forklare, hvorfor gerningsmændenes handlinger stod i så klar kontrast til det logiske behov for at sikre fangernes overlevelse med henblik på at udnytte deres ressourcer i stedet for blot at pine dem og i sidste ende at slå dem ihjel. Griems handlinger forekommer dermed selvmodsigende og meningsløse, hvorved motivet herfor antageligt kan reduceres til en kombination af simpel sadisme og en forbenet, indgroet nazistisk overbevisning.

Koncentrationslejrsmiljøet og dets opbygning spillede en central rolle for forståelsen af dette magtbegreb. Ud fra kildematerialet kan man argumentere for, at hierarkiseringen af fangesamfundet i Husum-Schwesing var begrænset. Denne begrænsede sig primært til en relativt lille kaste af kapoer og funktionsfanger, der for de flestes vedkommende stod i et patron-klient-forhold til SS. Herved lægger konklusionen sig op af Kurt Pätzolds opfattelse af fangesamfundet (se side 17). Den øvrige fangepopulations hierarkisering efter racetilhørsforhold og etnicitet synes således kun at spille en mindre rolle i lejrhverdagen ud fra fangernes erindringer. Sporadisk nævnes således som eksempel, hvorledes en franskmand ikke måtte blive læge i Husum, men først kunne anvendes som sådan i Ladelund. I Husum favoriserede SS i stedet en arisk dansker til lægegerningen, der dog ikke måtte bestride dette hverv i Ladelund af frygt for flugtforsøg. Hierarkiseringen af fangesamfundet spillede snarere en rolle i forhold til fangernes deportationsårsag. Her var der dog snarere tale om en hierarkisering, der udsprang af fangernes selvforståelse end af en bevidst inddeling fra SS' side, hvorved kun dele af Sofskys model for fangesamfundets hierarkisering ud fra social kapital og funktionsmagt synes anvendelig

for afhandlingens genstandsfelt.⁸¹² Fangerne så således ned på andre fangegrupper, der ikke var kommet i koncentrationslejr på grund af samme ædle motiver som fx modstandsarbejdet. Særligt de hollandske gidsler fra Putten og de danske "asociale" rangerede således lavere end modstandsfolkene på tværs af nationaliteter. Årsagen hertil var netop, at fangerne ikke havde mistet deres kulturelle habitus fra livet før deportationen. Suderland har ret, når hun gør op med de dele af forskningen, der hævder, at fangerne mistede deres identitet i lejrene (sml. side 15 i ovenstående). I Husum havde fangernes baggrund fra tiden før deportationen stor betydning for deres selvforståelse og ageren i kz-samfundet. Dette ses bl.a. i positiv form hos lægen Paul Thygesen eller præsterne Pierre Jorand og Aage Dahl, der medbragte deres faglige erfaring og benyttede disse i interaktionen med andre fanger. Også sprogkompetencer (som hos Ejnar Røen og Benjamin Mørch) kunne her have afgørende betydning for interaktion og identifikation med fangegrupper. I negativ form ses dette hos de kriminelle tyske kapoer, hvor SS netop ikke forsøgte at fratage dem denne egenskab, men snarere fremelskede den for at udnytte kapoerne som terrorinstrument overfor den almene fangepopulation. Dette er dermed et argument imod at se (i det mindste de mest ressourcestærke af) fangerne som en handlingslammet masse. Effekten var dog reelt den samme som hvis fangepopulationen havde været viljeløs og passiveret: De forskellige aktører og aktørgrupper nærrede i stedet mistillid til hverandre og havde fordomme overfor hinanden *qua* deres forskellige baggrund og fangesamfundets selvforvaltning fungerede her lige så perfekt med en forholdsvis flad hierarkisk struktur pga. en meget stærk elite i samfundets top, der bestod af de før omtalte kapoer. Kapoernes tyranni og patron-klientforholdet mellem dem og SS demonstrerede samtidigt, at også Husum var et lukket samfund med en organisering og spilleregler, der var i diametral modsætning til det omkringliggende samfund eller gengav det almindelige samfunds normer i en perverteret og fordrejet form. I lejren var strukturerne fra samfundet udenfor vendt på hovedet.

I forhold til en koncentrationslejr som Husum-Schwesing kan man i kølvandet på en analyse af forskellige aktører og aktørgruppers interaktioner og ageren i lejrsamfundet diskutere, om Wolfgang Sofsky og Maja Suderland retrospektivt overhovedet egner sig som analytiske værktøjer. Sofsky fokuserer således for ensidigt på de nærmest urokkelige strukturer som rammebetingelser for aktørernes begrænsede muligheder for handling og giver et nærmest

⁸¹² Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Leck, 2004. S. 150

fatalistisk billede af koncentrationslejren. Suderland repræsenterer her nærmest den diametrale modpol og tilskriver aktørerne for brede rammer for individuelt spillerum og dermed muligheden for at påvirke sin egen skæbne. Husum-lejrens høje mortalitetsrate og det ukendte antal Husum-fanger, der døde i andre lejre inden befrielsen burde nærmest være et argument for, at Sofskys forståelse af koncentrationslejrens rammebetingelser er den eneste rigtige. Når fangerne døde alligevel, hvilken rolle spillede det så reelt, at de havde en kulturel habitus med sig i kz-lejren og dyrkede denne frem til deres død? Svaret er ikke så simpelt, hvilket ikke mindst hænger sammen med den kvalitative frem for den kvantitative analytiske tilgang: Det kan således ikke opgøres i tal, om de overlevende overlevede qua eller på trods af deres habitus og anvendelsen af denne som overlevelsesstrategi i koncentrationslejren Husum-Schwesing og andre koncentrationslejre under deportationen. Gennem de overlevendes beretninger er det dog blevet tydeligt, at personlige kompetencer, kvalifikationer, moralske holdninger og sociale adfærdsmønstre sammen med kulturel kapital spillede en væsentlig rolle i deres erindringer om lejren og at disse på den ene eller anden måde blev anvendt aktivt som overlevelsesstrategier.

Diskussionen af denne habitus betydning fungerer dog bedst, når den spilles op imod en analyse af de tematikker og problemstillinger, der havde betydning for fangernes hverdag. Man kan her sige, at erindringerne afspejler fortællingen om fanger, der agerer individuelt og med hinanden ved konstant at skulle forholde sig til en række ikke personbundne temaer som deportationen, arbejdet, forplejningen, sult, sygdomme, straf, vold og død, men også genstande og lokaliteter. Disse blev præsenteret i den del af analysen, der reflekterede over kz-lejrens samtid. For de fysiske levns vedkommende blev temaerne igen problematiseret i kapitlet om den problematiske lokale erindringskultur omkring mindstedet. En diskussion af kunsthistorikeren Detlef Hoffmanns tanker om *levnets erindring* og kulturforskeren Aleida Assmanns definition af *erindringsrum* demonstrerer her kontinuiteten mellem lejrens samtid og erindringskulturen men viser også temaernes betydning for det mellemliggende retsopgør. Her blev relikter, som fx brandhanen eller kartoffelskrælleriet, der i erindringskulturen primært har betydning som erindringsbærende levn og symbol på lidelse, italesat som instrumenter for en excessiv døds vold. Her fik de ikke kun betydning for fangernes liv og død, men blev gennem erindringen også afgørende for deres tidligere bødlers straffe. Emnerne i beretningerne, hvad enten de er bundet til

fysiske levn eller blot går igen som erindringsbærende temaer, udgør den røde tråd mellem lejrens samtid, retsopgøret og erindringskulturen, da der refereres til mange af dem i alle tre faser.

Nærværende sammenfatning og konklusion skal afrundes med en selvkritisk perspektivering i forhold til problemstillinger med tilknytning til afhandlingens genstandsfelt, som stadig savner at blive udforsket. Det er her bl.a. oplagt at gå yderligere i dybden med de enkelte aktørers baggrund, hvor særligt en grundigere udforskning af ofrenes baggrund før deportation kan være frugtbar. Dette kan bl.a. danne baggrund for en mere tilbundsående komparativ diskussion af eksempelvis modstandsfolkens interaktioner på tværs af nationaliteter. Her er det oplagt i større omfang også at dykke ned i andre vesteuropæiske arkiver med ophav i de respektive nationale fangeforeninger. Samtidigt ville det være oplagt at gå i dybden med, hvilke spor koncentrationslejren Husum-Schwesing har efterladt sig i de østeuropæiske arkiver gennem bl.a. beretninger af fanger, der ikke har spillet en rolle ved de senere retsopgør eller i den vesteuropæiske erindringskultur. Som nævnt giver en analyse af memorialkulturen omkring lejren i de forskellige lejre isoleret set dog næppe mening, da denne som oftest har været del af en samlet mindekultur om deportationen til de nazistiske koncentrationslejre bredt eller Neuengamme specifikt, bl.a. i form af pilgrimsrejser, hvor Husum indgår som en af stationerne. Her er det samtidigt naturligt at ajourføre kapitlet om den lokale erindringspolitik i den tidligere lejrs nærområde, så denne også inkluderer forløbet op til det nykonciperede erindringssteds indvielse i foråret 2017.

Sammenfattende kan konkluderes, at nærværende detailstudie af Husum-Schwesing udelejren med særligt fokus på fangesamfundet gerne skulle inspirere til mere aktørorienterede studier af udelejrene, der hidtil primært er belyst ud fra strukturorienterede og primært empirisk funderede analyseparametre. En analyse af persongrupper på tværs af nationaliteter og deportationsårsag er her oplagt. En moderne komparativ fremstilling af de danske kz-fangers skæbne i udelejrene, men for den sags skyld også i hele koncentrationslejrsystemet, er ikke set siden Jørgen H. Barfod (1969/1995) og savnes ikke mindst i lyset af udviklingen i den internationale forskning på området siden dette standardværk blev udgivet.

Dansk resumé

I udelejren Husum-Schwesing i Nordfriesland døde mindst 297 fanger indenfor få måneder i efteråret 1944.⁸¹³ Flere af lejrens fanger døde i andre koncentrationslejre efter lejren var blevet opløst. Hundreder af fanger overlevede med livslange psykiske og fysiske følger af lejropholdet. I efteråret 1944 havde op imod 4000 fanger⁸¹⁴ berøring med udelejren, som havde en maksimal belægningsstyrke på omkring 2500 fanger.⁸¹⁵ Dermed kan Husum regnes blandt de mellemstore udelejre. På grund af de særligt hårde vilkår for fangerne repræsenterer den dog ikke den typiske udelejr, hvis man overhovedet kan tale om en sådan.

Koncentrationslejren Husum-Schwesings oprettelse skal ses i sammenhæng med frygten for en ny allieret invasion langs Tyske Bugt, hvorved fanger fra koncentrationslejren Neuengamme blev anvendt som arbejdskraft til at grave tankspærringer i form af grøfter. Udelejrens hverdag beskrives i afhandlingen primært gennem den danske fangegruppes perspektiv. Problemstillingens udgangspunkt udgøres af udelejrens fangesamfund, hvorved der lægges særligt vægt på det af gerningsmændene definerede politiske og raceideologiske fangehierarki. Endvidere problematiseres, om fangernes overlevelseschancer primært blev påvirket af lejrens strukturer eller aktørernes individuelle baggrund. Afhandlingens gennemgående tese er, at de ressourcestærke fanger ikke kun havde bedre overlevelseschancer, men også fik stor indflydelse på lejrens efterliv. Her skal særligt retsopgøret og erindringskulturen i den tidligere koncentrationslejrs nærområde fremhæves.

Efter en kort indledning består første del af en præsentation af afhandlingens metodiske og teoretiske inspirationskilder, der danner grundlag for en analyse af fangesamfundet og dets konsekvenser. Særligt de sociologiske studier af Maja Suderland⁸¹⁶ og Wolfgang Sofsky⁸¹⁷ skal her fremhæves. Disse diskuteres overfor empiriske og historievidenskabelige studier om fangesamfundet. Suderland og Sofskys syn adskiller sig grundlæggende fra hinanden. Ifølge Sofskys konstruerede begreb „absolut magt“ bestemmer koncentrationslejrens strukturer

⁸¹³ „Die Toten des KZ-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg.“ Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF Citeret den 19. september 2010.

⁸¹⁴ Fiete Pingel & Thomas Steensen: „Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund“ I: Uwe Danker (red): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. IZRG-Schriftenreihe Band 12. Bielefeld, 2004. Bl. 275.

⁸¹⁵ Ibid., Bl. 274.

⁸¹⁶ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009.

⁸¹⁷ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Leck, 2004.

fangernes interaktion og påvirker dermed også deres overlevelseschancer. Suderland derimod tillader individerne et spillerum, hvorved deres individuelle forudsætninger fra tiden før fangenskabets spiller en afgørende rolle. En diskussion af begge positioner i forbindelse med en analyse af fangesamfundet er derfor nærliggende, hvorved den politiske og racemæssige hierarkisering af fangerne også behandles. Tendentielt positionerer afhandlingen sig her hos aktørerne frem for strukturerne.

Efter en forskningsoversigt, i hvilken de vigtigste danske og internationale bidrag til koncentrationslejrens historie – herunder særligt udelejrene og koncentrationslejrkomplekset Neuengamme – præsenteres, følger en kildepræsentation. En kortere refleksiv beskrivelse af koncentrationslejrsystemets historie samt et rids af de danske kz-fangers skæbne i Neuengamme og dens udeleje er prolog og kontekst til det primære analyseafsnit.

Den første del af analysen beskæftiger sig med udelejren Husum-Schwesings eksistensperiode i efteråret 1944. Der er ikke tale om et kalendarium, men derimod en analytisk gengivelse af lejrhverdagen ud fra en aktørorienteret synsvinkel. Herved diskuteres, hvilke strukturer og handlinger, der påvirkede fangernes overlevelseschancer og særligt hvorledes disse handlinger var defineret af aktørernes individuelle forudsætninger. Analysen drejer sig her også om forholdet mellem forskellige aktørgrupper. Da udelejren blev afviklet i slutningen af december 1944 pga. den ændrede strategiske situation, behandles enkelte aktørers skæbne frem til befrielsen også kort, da flere ofre og gerningsmænd her igen mødte hinanden i andre lejre.

Anden del af analysen behandler det juridiske efterspil efter udelejren Husum-Schwesing.⁸¹⁸ Særligt fokus lægges på den danske og britiske del af efterspillet, da disse førte til domsafsigelser. De vesttyske forundersøgelser mod lejrens vigtigste gerningsmand Hans Griem, der ikke førte til domsafsigelse på grund af Griems naturlige død er veldokumenterede, men inddrages perifert for at demonstrere aktørernes kontinuitet. Det er dette analyseafsnits tese, at fangesamfundets nøglepersoner også spillede centrale roller under retsopgørene.

Tredje og sidste del af analysen beskæftiger sig med erindringskultur og -politik i Nordfriesland vedrørende koncentrationslejren Husum-Schwesing i perioden 1983-2008. Her fokuseres på den politiske kamp om erindringsstedets etablering og om dets kunstneriske udformning. Herved berøres tillige, hvilken rolle tidligere fanger spillede i begge processer.

⁸¹⁸ Her positionerer afhandlingen sig særligt i forhold til tidligere forskningsbidrag af Katrin Hassel og Reimer Möller (britiske militærtribunaler), Ditlev Tamm og Dennis Larsen (det danske retsopgør) samt Klaus Bästlein (vesttyske forundersøgelser).

Gennem bl.a. Aleida Assmanns (traumatiske steder)⁸¹⁹ og James Youngs (Counter Monuments)⁸²⁰ begrebsverdener skal påvirkningen af erindringsstedets kunstneriske udformning gennem fangesamfundets fysiske erfaringer samtidigt tydeliggøres.

En sammenfattende vurdering af strukturernes og aktørernes betydning for koncentrationslejrsmfundet og koncentrationslejren Husum-Schwesings historie og efterliv afslutter afhandlingen. Ud fra denne kan sluttes, at den strukturelle hierarkisering af fangesamfundet nok påvirkede grupper og individer, men at deres spillerum dog først og fremmest blev præget af deres personlige baggrund.

Deutschsprachige Zusammenfassung

Im KZ-Außenlager Husum-Schwesing in Nordfriesland kamen 1944 binnen weniger Monate mindestens 297 Häftlinge ums Leben.⁸²¹ Weitere Häftlinge starben nach seiner Auflösung in anderen Konzentrationslagern. Hunderte andere Häftlinge kamen mit schweren physischen und psychischen Schäden davon, die sie ihr Leben lang begleiteten. Bis zu 4000 Häftlinge⁸²² hatten im Herbst 1944 Berührung mit dem Außenlager, das binnen seiner Existenz eine maximale Belegung von etwa 2500 Häftlingen hatte.⁸²³ Damit ist Husum eher zu den mittelgroßen KZ-Außenlagern zu rechnen, repräsentiert jedoch wegen der besonders schweren Überlebensbedingungen der Häftlinge in vieler Hinsicht nicht das „typische“ KZ-Außenlager, falls überhaupt von einem solchen die Rede sein kann.

Die Gründung des Außenlagers Husum-Schwesing ist im Zusammenhang mit der Befürchtung einer weiteren alliierten Invasion entlang der deutschen Nordseeküste zu sehen, wobei Häftlinge des Konzentrationslagers Neuengamme als Arbeitskraft bei der Aushebung von Panzersperrungen herangezogen wurden. Der Alltag des Außenlagers wird in der Dissertation aus Sicht der dänischen Häftlingsgruppe beschrieben. Im Mittelpunkt der Fragestellung steht die Häftlingengesellschaft des Außenlagers, wobei besonders auf die Bedeutung der von den Tätern definierten politischen und rassenideologischen Hierarchie der Häftlinge eingegangen wird. Es

⁸¹⁹ Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, 2003.

⁸²⁰ James Young: *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven, 2000.

⁸²¹ „Die Toten des KZ-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg.“ Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF Zitiert am 19. September 2010.

⁸²² Fieta Pingel & Thomas Steensen: „Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund.“ I: Uwe Danker (ed): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. IZRG-Schriftenreihe Band 12. Bielefeld, 2004. Bl. 275.

⁸²³ Ibid., Bl. 274.

wird weiter der Frage nachgegangen ob die Überlebenschancen der Häftlinge in erster Linie durch die Strukturen des Lagers oder durch den persönlichen Hintergrund des Einzelnen beeinflusst wurden. Eine durchgehende These der Dissertation ist, dass die ressourcenstarken und privilegierten Häftlinge nicht nur die besseren Überlebenschancen hatten, sondern auch starken Einfluss auf die Nachgeschichte des Lagers nahmen. Dabei sind besonders die rechtlichen und erinnerungspolitischen Vergangenheitsbewältigungen hervorzuheben.

Nach einer kurzen Einleitung besteht der erste größere Teil aus einer Präsentation von theoretischen und methodischen Ansätzen, die als Grundlage einer Analyse der Häftlingsgesellschaft und seiner Folgen dienen sollen. Dabei sind besonders die soziologischen Studien von Maja Suderland⁸²⁴ und Wolfgang Sofsky⁸²⁵ hervorzuheben, die gegenüber empirischen und geschichtswissenschaftlichen Arbeiten zum Thema Häftlingsgesellschaft diskutiert werden. Suderland und Sofsky unterscheiden sich in ihrer Sichtweise grundlegend voneinander. Laut Sofskys Konstrukt der „absoluten Macht“ bestimmen die Strukturen des Konzentrationslagers die Interaktionen der Häftlinge und damit ihre Überlebenschancen. Suderland dagegen räumt den Individuen einen Handlungsspielraum ein, wobei ihre individuellen Voraussetzungen aus der Zeit vor der Haft eine bedeutende Rolle spielen. Eine Diskussion beider Positionen bei einer Analyse der Häftlingsgesellschaft, bei der es auch um die Frage nach der Rolle der politischen und rassischen Hierarchisierung der Häftlinge geht, ist also naheliegend, wobei die Dissertation sich tendenziell am Akteur orientiert positioniert.

Nach einer Darlegung des Forschungsstands, in welcher die wichtigsten dänischen und internationalen Arbeiten zur Geschichte der Konzentrationslager, insbesondere der Außenlager und dem Außenlagersystem des KZ Neuengamme besprochen werden, folgt eine Besprechung der Quellengruppen. Als Prolog und Kontext zum analytischen Hauptteil, dient eine kurze Einführung zur Geschichte des Konzentrationslagersystems sowie die Deportation dänischer Häftlinge nach Neuengamme und in seine Außenlager.

Der erste analytische Hauptteil beschäftigt sich mit der Existenz des Außenlagers Husum-Schwesing im Herbst 1944. Es handelt sich dabei nicht um ein Kalendarium sondern um eine analytische Darstellung des Lageralltags aus Sicht der Akteure, wobei diskutiert wird welche

⁸²⁴ Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009.

⁸²⁵ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Leck, 2004.

Strukturen und Handlungen die Überlebenschancen der Häftlinge beeinflussten und besonders wie diese Handlungen durch die individuellen Voraussetzungen der Akteure bestimmt waren. Dabei geht es auch um das individuelle Verhältnis zwischen verschiedenen Gruppen von Akteuren. Da das Außenlager Husum-Schwesing Ende Dezember 1944 wegen der veränderten strategischen Lage aufgelöst wurde, wird kurz auch auf das Schicksal der Akteure bis zum Kriegsende eingegangen, da sich Opfer und Täter danach zum Teil in anderen Lagern wieder begegneten.

Der zweite analytische Hauptteil behandelt die rechtlichen Auseinandersetzungen mit dem KZ-Außenlager Husum-Schwesing.⁸²⁶ In der Analyse wird besonders auf den britischen und dänischen Teil dieses Nachspiels eingegangen da es hier zu Verurteilungen kam. Die bundesdeutschen Voruntersuchungen gegen den Haupttäter Hans Griem, bei denen es wegen des natürlichen Todes des Verdächtigen zu keiner Verurteilung kam, sind zum Teil sehr gut erschlossen, werden jedoch auch in die Analyse einbezogen, um die Kontinuität der Akteure zu demonstrieren. These dieses Teils ist, dass Schlüsselfiguren der Häftlingsgesellschaft auch zentrale Rollen bei der rechtlichen Auseinandersetzung spielten.

Der dritte und letzte Hauptteil behandelt die erinnerungspolitische und -kulturelle Auseinandersetzung mit dem KZ-Außenlager Husum-Schwesing in Nordfriesland zwischen etwa 1983 und 2008. Dabei geht es erstens um das andauernde politische Ringen um die Errichtung der Gedenkstätte sowie zweitens um ihre künstlerische Gestaltung. Dabei wird darauf eingegangen, welche Rolle ehemalige Häftlinge bei beiden Prozessen spielten. Durch die Begriffswelt von u.a. Aleida Assmann (traumatische Orte)⁸²⁷ und James Young (Counter Monuments)⁸²⁸ soll der Einfluss der physischen Erfahrungen der Häftlingsgesellschaft auf die künstlerische Darstellung der Gedenkstätte gleichzeitig verdeutlicht werden.

Eine zusammenfassende Beurteilung der Bedeutung von Strukturen und Akteuren für die Lagergesellschaft, Geschichte und Nachgeschichte des Außenlagers schließt die Dissertation ab. Daraus lässt schließen, dass die strukturelle Hierarchisierung der Häftlingsgesellschaft zwar Gruppen und Individuen definierte. Ihre Handlungsspielräume und gesellschaftliche Bedeutung wurden jedoch in erster Linie durch ihre persönlichen Hintergründe bestimmt.

⁸²⁶ Dabei positioniert die Dissertation sich in erster Linie gegenüber frühere Forschungsbeiträge von Katrin Hassel und Reimer Möller (britische Verfahren), Ditlev Tamm und Dennis Larsen (dänische Verfahren) sowie Klaus Bästlein (bundesdeutsche Voruntersuchungen).

⁸²⁷ Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, 2003.

⁸²⁸ James Young: *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven, 2000.

English summary

Within a few months during the autumn of 1944, at least 297 prisoners died in the Husum-Schwesing subcamp in Northern Frisia.⁸²⁹ More of the camps prisoners died in other concentration camps after the dissolution of the camp. Hundreds of prisoners survived with lifelong mental and physical consequences of their deportation. During the autumn of 1944 up to 4000 prisoners⁸³⁰ came to the subcamp which had a maximum occupancy of 2500 prisoners.⁸³¹ So saying, the camp can be considered among the medium sized subcamps. However, it does not represent a typical subcamp because of the particularly harsh conditions if one can speak of such a camp.

The establishment of the Husum-Schwesing concentration camp must be seen in the context of a German fear of a new Allied invasion along the German Bight where prisoners were used as labour to excavate anti tank trenches. The everyday life of the subcamp is primarily described through the perspective of the Danish group of prisoners. The fundamental basis of the thesis is the subcamp's prisoners' society, where a special attention is paid to a prisoner hierarchy based on political and racial ideology which was defined by the perpetrators. Furthermore it is problematised, if the prisoners' chances of survival primarily were influenced by the structures of the camp or the individual background of its players. The recurring thesis of the dissertation is that the most resourceful prisoners not only had the best chances for survival but also had a significant influence of the afterlife of the camp. Here, the legal consequences and the culture of remembrance in the neighbouring region of the camp have to be emphasized.

After a short introduction the first part consists of a presentation of the dissertation's methodical and theoretical inspiration which form the background for analyzing the prisoner society and its consequences. Particularly the sociological studies of Maja Suderland⁸³² and Wolfgang Sofsky⁸³³ are emphasized. These are discussed opposite empirical historical scientific studies of the prisoner society. Suderland and Sofsky's views differ from each other. According to

⁸²⁹ „Die Toten des KZ-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg.“ Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF Cited September 19th 2010.

⁸³⁰ Fiete Pingel & Thomas Steensen: „Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund.“ In: Uwe Danker (ed): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. IZRG-Schriftenreihe Band 12. Bielefeld, 2004. Bl. 275.

⁸³¹ Ibid., Bl. 274.

⁸³² Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009.

⁸³³ Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*. Leck, 2004.

Sofskys designed concept of "absolute power" it is the structures of the concentration camp that dictates the interaction between the prisoners and thus influences on their chances of survival. On the contrary Suderland allows the individuals a freedom to act, whereby their individual qualifications from the time before imprisonment play a significant role. A discussion of both positions in connection with an analysis of the prisoner society is therefore reasonable, by which the political and racial hierarchy also is addressed. Here, the dissertation leans to a player-oriented point of view.

A presentation of sources follows an overview of previous research, in which the most important Danish and international contributions the history of the concentration camps – especially the subcamps and the Neuengamme concentration camp complex – are presented. A shorter reflective description of the history of the concentration camp as well as an outline of the fate of the Danish concentration camp prisoners in Neuengamme form the prologue and context to the primary chapter of analysis.

The first part of the analysis deals with the period that the Husum-Schwesing subcamp existed during the fall of 1944. This is not a calendarium, but an analytical reconstruction of the everyday life of the camp according to its players. Hereby, it is discussed which structures and actions affected the prisoners chances for survival and especially, how these actions were defined by the individual qualifications of the players. Analysen drejer sig her også om forholdet mellem forskellige aktørgrupper. When the subcamp was closed at the end of December 1944 due to the changed strategic situation prisoners and their perpetrators were transferred to other camps where some of them met again. Their fate before the liberation is shortly discussed.

The second part of the analysis deals with the legal consequences of the subcamp Husum-Schwesing.⁸³⁴ A special focus is brought on the Danish and British courts in which perpetrators were sentenced. The West-German preliminary examinations against the main perpetrator of the camp Hans Griem did not result in a sentence because of his natural death. They are well documented and are included in the analysis to demonstrate the continuity of the players. It is a thesis of the analysis that the key players in the prisoner society also played a central role during the trials.

⁸³⁴ Here the dissertation positions itself to scientific contributions by Katrin Hassel and Reimer Möller (British military tribunals), Ditlev Tamm and Dennis Larsen (the Danish legal aftermath after the German occupation) and Klaus Bästlein (West-German preliminary examinations).

The third and last part of the analysis deals with the memorial culture and the politics of remembrance in Northern Frisia regarding the Husum-Schwesing subcamp in the period from 1983 to 2008. Here, the focus is on the political struggle for the establishment of a memorial and about its artistic design. The role of the former prisoners in both processes is discussed here as well. The influence of the physical experiences of the prisoner society on the artistic design of the memorial site is clarified through the concepts of Aleida Assmann (traumatic places)⁸³⁵ and James Young (Counter Monuments)⁸³⁶ among others.

An assessment, that sums up the importance of the structures and players for the history and afterlife of the concentration camp society and the concentration camp Husum-Schwesing concludes the dissertation. Based on this, it can be concluded that the structural hierarchy of the prisoner society affected groups and individuals, but that their freedom to act was primarily characterized by their individual background.

⁸³⁵ Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, 2003.

⁸³⁶ James Young: *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven, 2000.

Litteraturliste

Bidragene er ordnet efter efternavn, værk og publikationsår

Monografier, artikelssamlinger, artikler og anmeldelser

Alan Adelson & Robert Lapidés (red.): *Lodz Ghetto. Inside a Community under Siege*. New York, 1989.

Michael Thad Allen: *The Business of Genocide. The SS, Slave Labour and the Concentration Camps*. London, 2002.

Scott Appelrouth & Laura Desfor Edles: *Sociological Theory in the Contemporary Era. Text and Readings*. Thousand Oaks, 2007.

Gerhard Armanski: *Maschinen des Terrors. Das Lager (KZ und GULAG) in der Moderne*. Münster, 1993.

Aleida Assmann: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des Kulturellen Gedächtnisses*. München, 2003.

Hellmuth Auerbach: "Die Einheit Dirlewanger" i: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. 10. Årgang, 3. Hæfte. Stuttgart, 1962. Ss. 250-263.

Sofie Lene Bak: *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-1945*. København, 2010.

Albert Bantelmann, Albert Panten, Rolf Kuschert og Thomas Steensen: *Geschichte Nordfrieslands*. Heide, 1995.

Jørgen Henrik Pagh Barfod: *Helvede har mange navne. En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940-1945*. København, 1969.

Jørgen H. Barfod: *Helvede har mange navne*. Gylling, 1995.

Jørgen H. Barfod: "Koncentrationslejre, danskere i tyske" i: Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen og Aage Trommer (red.): *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*. Gylling, 2002. Ss. 277-281.

Victoria Barnett: *Bystander. Conscience and Complicity During the Holocaust*. Westport, 1999.

Omer Bartov: "The Penultimate Horror." i: *The New Republic*. Vol. 217. Washington, 1997. Ss. 48-53.

Zygmunt Bauman: *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Oxford, 1992.

Friedemann Bedürftig: *Drittes Reich und Zweiter Weltkrieg*. München, 2002.

Wolfgang Benz og Barbara Distel: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 1: *Die Organisation des Terrors*. München, 2005.

Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007.

Bruno Bettelheim: *Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft*. Hamburg, 2006.

Bruno Bettelheim: „Individual and Mass Behaviour in Extreme Situations” i: *Journal of Abnormal and Social Psychology*. Nr. 38. 1943. Ss. 417-452.

Sven Arvid Birkeland: *I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. verdenskrig*. Gylling, 2009.

Lars Bjørnboe: *Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940-1945*. København, 1970.

Reinhold Blanke-Bohne: *”Die unterirdische Verlagerung von Rüstungsbetrieben und die Außenlager des KZ Neuengamme in Porta Westfalica bei Minden*, Diplomarbeit, Universität Bremen, 1984.

Daniel Blatman: ”The death marches and the final phase of Nazi genocide” i: Jane Caplan og Nikolaus Wachsmann (red.): *Concentration Camps in Nazi Germany. The New Histories*. London, 2010. Ss. 167-185.

Heinz Boberach: ”Die Überführung von Soldaten des Heeres und der Luftwaffe in die SS-Totenkopfverbände zur Bewachung von Konzentrationslagern 1944” i: *Militätgeschichtliche Mitteilungen* 34, 1983. Ss. 1185-1900.

Pierre Bourdieu: ”The Forms of Capital” i: John G. Richardson: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, 1986.

Pierre Bourdieu og Loïc J. D. Wacquant: *Refleksiv sociologi – mål og midler*. København, 1996.

Marco Brenneisen: *Das Konzentrationslager Mannheim-Sandhofen im Spiegel der Öffentlichkeit. Die Rezeptionsgeschichte eines KZ-Außenlagers*. Marburg, 2011.

Fritz Bringmann: *KZ Neuengamme. Berichte, Erinnerungen, Dokumente*. Neumünster, 1993.

Martin Broszat: ”Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945” i: Hans Buchheim, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen & Helmut Krausnik: *Anatomie des SS-Staates*. Bind II. Freiburg, 1965. Ss. 11-160.

Christopher Browning: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Chicago, 1992.

Hans S. Bruun: *På døds-march gennem Hitlers Tyskland*. Odense, 1976.

Claus Bryld og Anette Warring: *Besættelsen som kollektiv erindring. Historie og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. Gylling, 1998.

Marc Buggeln: ”Hamburg-Hammerbrook (Spaldingstraße)” i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. Hinzert – Auschwitz – Neuengamme. München, 2007. Ss. 406-410.

Marc Buggeln: ”Hannover-Ahlem („Döbel“, „A 12”)” i: Wolfgang Benz & Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 5. Auschwitz, Hinzert, Neuengamme. München, 2007. Ss. 427-431.

Marc Buggeln: ”Husum-Schwesing” i: Wolfgang Benz & Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 5. Auschwitz, Hinzert, Neuengamme. München, 2007. Ss. 457-458.

Marc Buggeln: „Ladelund“ i Wolfgang Benz & Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 5. *Auschwitz, Hinzert, Neuengamme*. München, 2007. Ss. 467-470.

Marc Buggeln: "Meppen-Dalum" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. Ss. 481-482.

Marc Buggeln: "Meppen-Versen" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. Ss. 483-486.

Marc Buggeln: "Wittenberge" i: Wolfgang Benz & Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 5. *Auschwitz, Hinzert, Neuengamme*. München, 2007. Ss. 539-543.

Marc Buggeln: "Wilhelmshafen Banter Weg" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert, Auschwitz, Neuengamme*. München, 2007. Ss. 534-538.

Marc Buggeln: *Arbeit und Gewalt. Das Außenlagersystem des KZ Neuengamme*. Göttingen, 2009.

Marc Buggeln: *Bunker "Valentin". Marinerüstung, Zwangsarbeit und Erinnerung*. Bremen, 2010.

Klaus Bästlein (udg.): „*Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme*." Bredtstedt, 1983.

Klaus Bästlein: "Eine dreimonatige Hölle und ein Massenmord ohne Sinn" i: *Nordfriesland*. Nr. 65, 1983. Ss. 5-13.

Klaus Bästlein: „Die Haupttäter wurden verschont. Zur Strafverfolgung der in den nordfriesischen Konzentrationslagern verübten Gewaltverbrechen“ i: Kai Dohnke (red.): *ISHZ-Beiheft 6*. Kiel, 2014. Ss. 5-60.

Jane Caplan og Nikolaus Wachsmann (red.): *Concentration Camps in Nazi Germany. The New Histories*. London, 2010.

Claus Bundgaard Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen: *Danmark Besat. Krig og hverdag 1940-1945*. København, 2009.

Claus Bundgaard Christensen: „Anmeldelse: Danske ugeringsmænd. Krigsforbrydelser. Ny vigtig bog afdækker danske SS-mænds forbrydelser i tyske kz-lejre“ i: *Weekendavisen*. 12. 11. 2010. *Bøger*, s. 1.

Claus Bundgaard Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45*. København, 2010.

Martin Cüppers: *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandanturstab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939-1945*. Darmstadt, 2005.

Danuta Czech: *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*. Reinbek bei Hamburg, 1989.

- Aage Dahl: "Schwesing" i: Anders Georg: *I tysk fangenskab*. København, 1945. Ss. 89-97.
- Astrid Danielsen: *De danske fanger i Sachsenhausen*. Upubliceret speciale. Odense, 2009.
- Willy Diercks (Udg.): *"Flüchtlingsland Schleswig-Holstein - Erlebnisberichte vom Neuanfang"* Heide, 1998.
- Jürgen Dietrich: "1939: 'Husum wieder Soldatenstadt'" Ukendt udgivelsessted og år.
- Jürgen Dietrich: *Geschichte der Husumer Flugplätze.Schauendal – Schwesing*. Husum, 1984.
- P. M. Digmann: "Lejrledelse og lejrliv" i: Jørgen Mågård (red): *Fanger i Frøslevlejren 1944-45*. Haderslev, 1974. Ss. 15-40.
- Andreas Ehresmann og Christl Wickert: *Expertise zur Baugeschichte des letzten Gebäudes auf dem Gelände des ehemaligen KZ Husum-Schwesing*. Hamburg, 2008.
- Andreas Ehresmann: "'KZ-Architektur' – Zur Baugeschichte des KZ Neuengamme und dem Umgang mit den Überresten" i: Oliver von Wrochem (udg.): *Das KZ Neuengamme und seine Außenlager. Geschichte, Nachgeschichte, Erinnerung, Bildung*. Berlin, 2010. Ss. 268-281.
- Stefanie Endlich: "Die Äussere Gestalt des Terrors. Zu Städtebau und Architektur der Konzentrationslager" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 210-229.
- Birthe Nordentoft Feilberg: *Kære far*. Odense, 1995.
- Karola Fings: *Krieg, Gesellschaft und KZ. Himmlers SS-Baubrigaden*. Paderborn, 2005.
- Karola Fings: "The public face of the camps" i: Jane Caplan og Nikolaus Wachsmann: *Concentration Camps in Nazi Germany. The new Histories*. London, 2010. Ss.108-126.
- Michel Foucault: *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*. Frankfurt am Main, 1994.
- Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane: "Myter og misforståelser om deportationerne til Theresienstadt." i: *Rambam*. Nr. 17, 2008. Ss. 56-65.
- Viktor Emil Frankl: *...trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager*. München, 2006.
- Florian Freund og Bertrand Perz: „Das KZ in der Serbenhalle. Zur Kriegsindustrie in Wiener Neustadt“ *Industrie, Zwangsarbeit und Konzentrationslager in Österreich*. Bd. 1. Wien, 1988.
- Florian Freund: "Arbeitslager Zement. Das Konzentrationslager Ebensee und die Raketenrüstung." *Industrie, Zwangsarbeit und Konzentrationslager in Österreich*. Bd. 2. Wien, 1989.
- Helen Fry: *Freuds War*. Brimscombe Port, 2009.
- Rainer Fröbe: "'Vernichtung durch Arbeit'? KZ-Häftlinge in Rüstungsbetrieben an der Porta Westfalica in den letzten Monaten des Zweiten Weltkriegs" i: Joachim Meynert og Arno Klönne: *Verdrängte Geschichte. Verfolgung und Vernichtung in Ostwestfalen 1933-1945*. Bielefeld 1986. Ss. 221-297.

Rainer Fröbe: „Der Arbeitseinsatz von KZ-Häftlingen und die Perspektive der Industrie 1943-1945“ i: Ulrich Herbert (red.): *Europa und der „Reichseinsatz“ Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*. Essen, 1991. Ss. 351-383.

Detlef Garbe og Carmen Lange (udg.): *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung. Die Auflösung des KZ Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945*. Bremen, 2005.

Detlef Garbe, m.fl.: "Neuengamme Stammlager" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. Hinzert, Auschwitz, Neuengamme. München, 2007. Ss. 315-346.

Detlef Garbe: "Die nordfriesischen Außenkommandos des KZ Neuengamme" i: *Grenzfriendenshefte*. 55. Årg., Nr. 3. Flensburg, 2008. Ss. 257-268.

Diana Gring: "Das Massaker von Gardelegen" i: *Dachauer Hefte*. Vol. 20. Berlin, 2004. Ss. 112-126.

Erving Goffman: *Anstalt og menneske – den totale institution socialt set*. Viborg, 2001.

Daniel Jonah Goldhagen: *Hitlers Willing Executioners*. New York, 1996.

Jens-Christian Hansen: "Hic Mortui Vivunt – skæbner i Neuengammes udekommando Porta Westfalica-Barkhausen. Upubliceret speciale, Syddansk Universitet Odense, 2008.

Katrin Hassel: *Kriegsverbrechen vor Gericht. Die Kriegsverbrecherprozesse vor Militärgerichten in der britischen Besatzungszone unter dem Royal Warrant vom 18. Juni 1945 (1945-1949)*. Baden-Baden, 2009.

Kevin Jon Heller: *The Nuremberg Military Tribunals and the Origins of International Criminal Law*. Oxford, 2011.

Michael P. Hensle: "Die Verrechtlichung des Unrechts. Der legislative Rahmen der nationalsozialistischen Verfolgung" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 76-90.

Ulrich Herbert: "Arbeit und Vernichtung. Ökonomisches Interesse und Primat der „Weltanschauung“ im Nationalsozialismus" i: Ulrich Herbert (red.): *Europa und der Reichseinsatz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*. Essen, 1991. Ss. 384-426.

Ulrich Herbert: "Von der Gegnerbekämpfung zur "rassischen Generalprävention" "Schutzhaft" und Konzentrationslager in der Konzeption der Gestapo-Führung 1933-1939" i: Ulrich Herbert, Karin Orth og Christoph Dieckmann (udg.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Bind 1. Frankfurt am Main, 2002. Ss. 60-86.

Ulrich Herbert, Karin Orth og Christoph Dieckmann (udg.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Bind 1. Frankfurt am Main, 2002.

Raul Hilberg: *Täter, Opfer, Zuschauer. Die Vernichtung der Juden 1933-1945*. Frankfurt am Main, 1992.

Detlef Hoffmann: "Das Gedächtnis der Dinge" i: Detlef Hoffmann (red.): *Das Gedächtnis der Dinge. KZ-Relikte und KZ-Denkmäler 1945-1995*. Frankfurt, 1998. Ss. 6-35.

Rudolf Höss: *Kommandant i Auschwitz*. Gylling, 2004.

Michael Hviid Jacobsen: *Zygmunt Bauman – den postmoderne dialektik*. København, 2004.

Michael Hviid Jacobsen: "Zygmunt Bauman" i: Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.): *Klassisk og moderne Samfundsteori*. København, 2005. Ss. 446-463.

Ulrich Jeß: "Das Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme in Ladelund und vierzig Jahre gegenwärtiger Geschichte in den Dörfern Putten und Ladelund" i: *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest*. 34. årgang. Schleswig, 1986. Ss. 56-74.

Werner Johe: *Neuengamme – zur Geschichte der Konzentrationslager in Hamburg*. Hamburg, 1982.

Pierre Jorand: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt, 1996.

Ulrike Jureit og Karin Orth: *Überlebensgeschichten. Gespräche mit Überlebenden des KZ-Neuengamme*. Hamburg, 1994.

Joseph Jurt: Anmeldelse af Maja Suderland: "Ein Extremfall des Sozialen: Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern." Frankfurt am Main, 2009. I: *Swiss Journal of Sociology*. Vol. 35, Hæfte. 3. Ss. 624-627.

Johanna Jürgensen (udg.): *Weiterentwicklung der KZ-Gedenkstätten Ladelund und Schwesing. Symposium 3. Juli 2008. Dokumentation und Expertise zur Baugeschichte der früheren Küchenbaracke auf dem Gelände des ehemaligen KZ Husum-Schwesing*. Husum, 2008.

Margaretha Järvinen: "Pierre Bourdieu" i: Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.): *Klassisk og moderne Samfundsteori*. København, 2005. Ss. 385-386

Rasmus Jørgensen: *Deporteret. Beretningen om de danske kz-fanger*, København, 2005.

Hermann Kaienburg: „Vernichtung durch Arbeit“ – *Der Fall Neuengamme*. Bonn, 1991.

Hermann Kaienburg: *Die Wirtschaft der SS*. Berlin, 2003.

Andrzej J. Kaminski: *Konzentrationslager 1896 bis heute. Geschichte, Funktion, Typologie*. München, 1990.

Wiebke Kaphengst (udg.): *Chronik der Gemeinde Schwesing 2008*. Breklum, 2008.

Jørgen Kieler: *Hvorfor gjorde I det?* Bind II. Haslev, 2001.

Ernst Klee: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*. Frankfurt am Main, 2003.

- Ernst Klee: „Christiansen, Friedrich“ i Ernst Klee: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*. Frankfurt am Main, 2003. S. 92.
- Ernst Klee: „Eicke, Theodor“ i: Ernst Klee: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*. Frankfurt am Main 2003. S. 130
- Ernst Klee: „Geilenberg, Edmund“ i Ernst Klee: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. Frankfurt 2003. Ss. 177-178.
- Arieh J. Kochavi: *Prelude to Nuremberg: Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*. Chapel Hill, 1998.
- Eugen Kogon: *Der SS-Staat. Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. München, 1974.
- Tomasz Kranz: „Das KL Lublin - zwischen Planung und Realisierung“ I: Ulrich Herbert, m.fl. (red.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 1. Frankfurt am Main, 2002. Ss. 363-389.
- Henrik Skov Kristensen & Matthias Scharlt: *Harrislee Bahnhof – eine "Station auf dem Weg in die Hölle"*. Flensburg, 1996.
- Henrik Skov Kristensen: "Frøslevlejren" i: Hans Kirchhoff, m.fl. (red.): *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*. København, 2002. Ss. 177-178.
- Wilhelm Lange: "Neueste Erkenntnisse zur Bombardierung der KZ-Schiffe in der Neustädter Bucht am 3.Mai 1945: Vorgeschichte, Verlauf und Verantwortlichkeiten" i: Detlef Garbe og Carmen Lange (udg.): *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung. Die Auflösung des kz Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945*. Bremen, 2005. Ss. 217-229.
- Dennis Larsen: *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*. Gylling, 2010.
- Dennis Larsen og Therkel Stræde: *En skole i vold – Bobruisk 1941-44 – Frikorps Danmark og det tyske besættelsesherredeømme i Hviderusland*. København, 2014.
- Erwin Leiser: *"Deutschland erwache!" Propaganda im Film des Dritten Reiches*. Reinbek bei Hamburg, 1968.
- Jörn-Peter Leppien: ""Das waren keine Menschen mehr..." Aus der Chronik der Kirchengemeinde – Pastor Johannes Meyer über das Konzentrationslager Ladelund 1944. Eine Quellenkritische Studie" i: *Grenzfriedenshefte*. Nr. 3. Flensburg, 1983. Ss. 143-185.
- Jörn-Peter Leppien (udg.): *Konzentrationslager Ladelund 1944. Wissenschaftliche Dauerausstellung in der KZ-Gedenkstätte Ladelund*. Ukendt trykkested, 1990.
- Jörn-Peter Leppien: "Erinnern für Gegenwart und Zukunft. Die historische Dokumentation in der KZ-Gedenk- und Begegnungsstätte Ladelund" i: *Grenzfriedenshefte*. Årg. 53. Nr. 4. Flensburg, 2006. Ss. 277-294.
- Ove Leth-Sørensen (udg.): "Barfod, Jørgen Henrik Pagh". I: *Kraks Blå Bog 2006/7*. Viborg, 2006. S. 75.
- Primo Levi: *De druknede og de frelste*. København, 1992.

Vincent Lind: *Mumieskuffen*. Vojens, 1993.

Edward Russell of Liverpool: *Hagekorsets svøbe. En kort beretning om nazismens krigsforbrydelser*. København, 1961.

Peter Longerich: *Heinrich Himmler. Europas bøddel*. Viborg, 2009.

Olde Lorenzen: „Macht ohne Moral“ Vom KZ Husum-Schwesing zum Mahnmal für die Opfer. Heide, 1994.

Henrik Lundtofte: „Anmeldelse: Danskerne stod ikke tilbage for tyske kolleger“ i: *Politiken*. 23. 11. 2010. *Kultur*, s. 5.

Kai Lænkholm: ”Præst som koncentrationslejr fange” i: Johannes Fosmark (red.): *Danske i Tyske Koncentrationslejre*. København, 1945. ss. 148-160.

Benedicte Madsen og Søren Willert: *Overlevelse i organisationen*. Århus, 1995.

Marc von Miquel: *Ahnden oder Amnestieren. Westdeutsche Justiz und Vergangenheitspolitik in den sechziger Jahren*. Göttingen, 2004.

Günter Morsch: „Oranienburg – Sachsenhausen, Sachsenhausen - Oranienburg“ i: Ulrich Herbert, Karin Orth og Christoph Dieckmann (udg.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur*. Bind 1. Frankfurt am Main, 2002. Ss. 68-77.

Günter Morsch: „Organisation und Verwaltungsstruktur der Konzentrationslager“ i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 58-75.

Reimer Möller: ”Ermittler von Gewaltverbrechen und Angehörige der Militärgerichte in der britischen Besatzungszone 1945-1949” i: Herbert Diercks, m. fl. (red.): *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland; Zwischenräume. Displaced Persons, Internierte und Flüchtlinge in ehemaligen Konzentrationslagern*. Hefte 12. Bremen, 2010. Ss. 140-159.

Benjamin Mørch: ”Husum – das war Macht ohne Moral” i: *Husumer Nachrichten*. 5. februar 1983.

Benjamin Mørch: *Mærket for livet. Erindringer fra fangelejr, fængsler og kz-lejre*. København, 1991.

Hans Mørup: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa, 2000.

Jørgen Mågård (red.): *Fanger i Frøslevlejren 1944-45*. Haderslev, 1974.

Pernille Neergaard-Dibbern (red.): *Politikens Store Fremmedordbog*. Porvoo, 2003.

Paul Martin Neurath: *Die Gesellschaft des Terrors. Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald*. Frankfurt am Main, 2004.

B. Kjærulff Nielsen: *Gyldendals Røde Engelsk-Dansk Ordbog*. Haslev, 2000.

Miklós Nyiszli: *Auschwitz: An Eyewitness Account of Mengele's Infamous Death Camp*. New York, 1960.

- Lassa Oppenheim og Hersch Lauterpacht: *International Law. A Treatise*. (7. Udg.) London, 1952.
- Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hamburg, 1999.
- Karin Orth: *Die Konzentrationslager-SS*. München, 2004.
- Karin Orth og Michael Wildt: „Die Ordnung der Lager. Über offene Fragen und frühe Antworten in der Forschung zu Konzentrationslagern“ I: *WerkstattGeschichte* 12, 1995. Hamburg, 1995. Ss. 51-56.
- Tim Panduro og Maja Schuster: *De asociale. KZ-lejrenes glemte danskere*. Finland, 2014.
- Bertrand Perz: „Projekt Quarz. Daimler-Steyr-Puch und das Konzentrationslager Melk.“ *Industrie, Zwangsarbeit und Konzentrationslager in Österreich*. Bd. 3. Wien, 1991.
- Grit Philipp: *Kalendarium der Ereignisse im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück 1939-1945*. Berlin, 1999.
- Falk Pingel: *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg, 1978.
- Friedrich Pingel & Thomas Steensen: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Robert Bohn, Uwe Danker, m.fl. (udg.): *IZRG-Schriftenreihe. Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland 1939-1945*. Bd. 12. Bielefeld, 2004. Ss. 271-293.
- Kurt Pätzold: "Häftlingsgesellschaft" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 110-125.
- Robert Jan van Pelt: "A Site in Search for a Mission" i: Yisrael Gutman og Michael Berenbaum: *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington, 1998. Ss. 93-156.
- Karin Penno-Burmeister: "Hier haben Menschen einen Namen... Die KZ-Gedenk- und Begegnungsstätte Ladelund" i: *Nordfriesland*. Nr. 156. Bredtstedt, 2006. Ss. 17-22.
- Ib Damgaard Petersen, m.fl. (red.): *Faldne i Danmarks Frihedskamp 1940-45*. Gylling, 1990.
- Edith Raim: Anmeldelse af "Katrin Hassel: Kriegsverbrechen vor Gericht (...)" i: *Sehepunkte. Rezensionjournal für Geschichtswissenschaften*. Vol. 9. Nr. 2. 2009.
- Ane Camilla Ruge: *De danske fanger i Neuengamme*. Upubliceret speciale. Københavns Universitet, 2009.
- Morten Ruge: *Efteraarstransporterne 1944 Frøslev-Neuengamme*. Upubliceret, 1997.
- Adalbert Rückerl: *Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945-1978*. Karlsruhe, 1979.
- Adalbert Rückerl: *NS-Verbrechen vor Gericht*. Heidelberg, 1984.
- Hans Hermann Schröder: "Das erste Konzentrationslager in Hannover. Das Lager bei der Akkumulatorenfabrik in Stöcken" i Rainer Fröbe, m.fl. (udg.): *Konzentrationslager in Hannover. KZ-Arbeit und Rüstungsindustrie in der Spätphase des Zweiten Weltkriegs*. Bind 1. Hildesheim, 1985. Ss. 44-108.

- Judith Schuyf (red.): *Nederlanders in Neuengamme*. Zaltbommel, 2007.
- Jan Erik Schulte: *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS*. Paderborn, 2001.
- Jan Erik Schulte (red.): *Konzentrationslager im Rheinland und in Westfalen 1933-1945*. 2005.
- Stefanie Schüler-Springorum: "Masseneinweisungen in Konzentrationslager; Aktion „Arbeitsscheu Reich“, Novemberprogrom, Aktion „Gewitter“ i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 156-164.
- Günther Schwarberg: *Der SS-Arzt und die Kinder vom Bullenhusser Damm*. Göttingen, 1995.
- Gudrun Schwarz: *Die nationalsozialistischen Lager*. Frankfurt am Main, 1996.
- Herbert Schwarzwälder: *Bremen und Nordwestdeutschland am Kriegsende 1945*. Bd. 1. Bremen, 1972.
- Niels Aage Skov: *Brev til mine efterkommere*. Odense, 2000.
- Peter Langwithz Smith: *Neuengamme koncentrationslejren 1938-1945*. København, 2012.
- Hans Sode-Madsen: *Reddet fra Hitlers Helvede. Danmark og De Hvide Busser 1941-45*. København, 2005.
- Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Leck, 2004.
- Henrik Sommerlund: *Den skandinaviske lejr*. Upubliceret speciale ved Historiestudiet, Syddansk Universitet. Odense, 2007.
- Henrik Sommerlund: "Den skandinaviske lejr i Neuengamme 1945" i Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. Ss. 215-233.
- Henrik Sommerlund, Mogens Kragtig Jensen og Therkel Stræde: "De nazistiske koncentrations- og udryddelseslejre. En bibliografi over dansksproget litteratur 1933-2008" i: Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. Ss. 301-358.
- Robert Steegmann: *Struthof. Le KL-Natzweiler et ses kommandos. Une nébuleuse concentrationnaire des deux côtés du Rhin 1941 – 1945*. Strasbourg, 2005.
- Thomas Steensen: *Geschichte Nordfrieslands von 1918 bis in die Gegenwart*. Bredtstedt, 2006.
- Therkel Stræde: "'Deutschlandarbeiter' – Dänen in der deutschen Kriegswirtschaft, 1940-1945" i: Ulrich Herbert: *Europa und der "Reichseinsatz". Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*. Essen, 1991. Ss. 140-171.
- Therkel Stræde: "Rudolf Höss. Massemorder af politisk overbevisning" i: Rudolf Höss: *Kommandant i Auschwitz*. Gylling, 2004. Ss. 225-273.
- Therkel Stræde: "Die 'Aktion Weisse Busse'" i: Detlef Garbe & Carmen Lange (red.): *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung. Die Auflösung des KZ Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945*. Bremen, 2005. Ss.175-184.

- Therkel Stræde: *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009.
- Therkel Stræde: "Indledning" i: Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense, 2009. Ss. 9-22.
- Maja Suderland: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main, 2009.
- Elke Suhr: *Das Konzentrationslager im Pfarrgarten. Ein Panzergraben-Kommando für den Friesenwall. Aurich/Engerhave 1944* Oldenburg, 1984.
- Jens-Martin Sørensen: *I tysk kz-lejr. Tekst og tegninger fra Versen – Neuengamme*. Frøslev, 2000.
- Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*. Bind I og II. København, 1997.
- Paul Thygesen: "Læge i koncentrationslejr" i: Johannes Fosmark (red.): *"Danske i tyske koncentrationslejre"*. København, 1945. Ss. 187-219.
- Paul Thygesen: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København, 1945/1964.
- Adrian Tresoglavic: "Danske "asociale" og "vaneforbrydere" i tyske koncentrationslejre: Nazistisk kriminalitetsbekæmpelse i Danmark efter 19. september 1944" i: Therkel Stræde (red.): *De nazistiske koncentrationslejre*. Odense, 2009. Ss.145-164.
- Johannes Tuchel: „Organisationsgeschichte der „frühen“ Konzentrationslager“ i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Die Organisation des Terrors*. Bind 1. München, 2005. Ss. 43-57.
- Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbillede*. Odense, 1973.
- Bernd Ulrich: "Stahlhelm" i: Wolfgang Benz, Hermann Graml og Hermann Weiß: *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. München, 2007. S. 812
- Ukendt forfatter: „Statut für den Internationalen Militärgerichtshof. II. Zuständigkeit und allgemeine Grundsätze. Artikel 6, Abschnitt b: Kriegsverbrechen“ i: *Internationaler Militärgerichtshof Nürnberg. Der Nürnberger Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vom 14. November 1945 – 1. Oktober 1946*. Bind 1. Zürich, 1984. Ss. 11-12.
- Klaus Volland: "Das Stalag X B Sandbostel als Auffanglager für KZ-Häftlinge" i: Detlef Garbe og Carmen Lange (udg.): *Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung. Die Auflösung des kz Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945*. Bremen, 2005. Ss. 117-125.
- Klaus Volland: "Sandbostel" i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bd. 5. *Hinzert – Auschwitz – Neuengamme*. München, 2007. Ss. 516-520.
- Annette Weinke: *Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland*. Paderborn, 2002.
- Jens-Christian Wagner: „Dora“ i: Wolfgang Benz og Barbara Distel (udg.): *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind 3. *Sachsenhausen, Buchenwald*. München, 2006. Ss. 412-414.

Knud Wiese: *Fange i Tyskland*. København, 1945.

Michael Wildt: *Geschichte des Nationalsozialismus*. Göttingen, 2008.

Lisanne Wilken: *Bourdieu for begyndere*. Gylling, 2011.

Oliver von Wrochem (red.): „Das KZ Neuengamme und seine Außenlager. Geschichte, Nachgeschichte, Erinnerung, Bildung.“ *Reihe Neuengammer Kolloquien*. Bd. 1. Berlin, 2010.

Oliver von Wrochem (red.): *Skandinavien in der Zeit des Nationalsozialismus und die Rettungsaktion Weisse Busse*. Berlin, 2012.

James Young: *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven, 2000.

Michael Zimmermann: „Drei Lager in Essen: Der Prügelkeller ‚Zeche Herkules‘ 1933 und die KZ-Außenlager ‚Schwarze Poth‘ und ‚Humboldtstraße‘ während des Zweiten Weltkriegs“ i: Jan Erik Schulte (red.): *Konzentrationslager im Rheinland und in Westfalen 1933-1945. Zentrale Steuerung und regionale Initiative*. Paderborn, 2005. Ss. 179-192.

Michael Zimmermann: „Essen (Schwarze Poth)“ i: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Bind III. *Sachsenhausen, Buchenwald*. München 2006. Ss. 439-442.

Avisartikler og omtaler, kronologisk opstilling

„Nach 38 Jahren Schweigen – eine Tagesordnungsdebatte“ i: *Husumer Nachrichten*. 1.7.1982.

„Ein Mann, der die dreimonatige Hölle überlebt hat: Husum – das war Macht ohne Moral“ i: *Nordfriesische Nachrichten*, tirsdag, den 1. Februar 1983

„Husum – das war macht ohne Moral“ i: *Husumer Nachrichten*. Fredag, den 4. februar 1983.

„Ein Gefangener des Konzentrationslagers Husum-Schwesing berichtet“ i *Flensburg Avis*, lørdag, den 5. februar 1983.

„SPD sagt Unterstützung zu“ i: *Husumer Nachrichten*. 5. februar 1983.

Torsten Schulze: „KZ-Gedenkstätte Schwesing: Verfahren eingeleitet“ i: *Flensburg Avis*, 17.8.1993.

Torsten Schulze: „KZ-Gedenkstätte Schwesing wird Thema im Kreistag“ i: *Flensburg Avis*. 29. 8. 1996.

„300 stählerne Zeugen als Erinnerung an KZ-Opfer“ i: *Husumer Nachrichten*, 29. 7. 2000.

„Spende für das Stelenfeld“ i: *Palette*. 20.6. 2001.

„KZ-Gedenkstätte Schwesing: Pflege übernehmen auch weiterhin Soldaten“ i: *Die Wochenschau*. 11.12.2004